

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Magyar – középkor – történet

ZSOLDOS ATTILA
Apáti Andornok

KRISTÓ GYULA
Károly Róbert családja

PETROVICS ISTVÁN
A középkori pécsi egyetem és alapítója

BOROSY ANDRÁS
*Famulusok Magyarországon
a 14. században*

CSUKOVITS ENIKŐ
Csodás szabadulások a török rabságból

ROMHÁNYI BEATRIX
*Ágostonrendi remeték
a középkori Magyarországon*

20. évf.

2005

4. szám

*Bemutatjuk
Harald Zimmermann történészt*

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal.
Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 1800 Ft+postaköltség.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 450 Ft+postaköltség,
könyvesboltban 600 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Teleki Téka, VIII. ker., Baross u. 1.;
Kis Magister Könyvkereskedés, V. ker., Magyar u. 40.;
Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.;
ELTE BTK könyvtár, Múzeum krt. 6–8.;
Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.;
Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.;
Magiszter Könyvesbolt, Városház u. 1.

Szeged: Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.,
Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.;
Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátia üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;
PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-062

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Teiszler Éva

Technikai szerkesztés: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

20. évfolyam

2005. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

KOSZTA LÁSZLÓ

A kiadvány

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Nemzeti Civil Alapprogram,
József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
Szegedért Alapítvány,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

ZSOLDOS ATTILA	
Apáti Andornok	5
KRISTÓ GYULA	
Károly Róbert családja	14
PETROVICS ISTVÁN	
A középkori pécsi egyetem és alapítója	29
BOROSY ANDRÁS	
Famulusok Magyarországon a 14. században	41
CSUKOVITS ENIKŐ	
Csodás szabadulások a török rabságból	78
ROMHÁNYI BEATRIX	
Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon	91

Elmélet és módszer

KELLER MÁRKUS	
A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról	102

Határainkon túl

„...senki sem várja, hogy egy orvostörténész operáljon...” Beszélgetés Harald Zimmermannal. (Készítette: Font Márta)	112
Harald Zimmermann műveinek bibliográfiája	118
HARALD ZIMMERMANN	
A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi szászok betelepítése	124

Figyelő

Salzburgi források a 8–9. századból (Források Salzburg kora középkori történetéből. Fordította, jegyzetekkel ellátta, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: Nótári Tamás. Lectum Kiadó, Szeged, 2005.)	
SZALÓKI GERGELY	137
A Kárpát-medence középkori tájegységei (Kristó Gyula: Térsemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 19. Szeged, 2003.)	
KISS ANDREA	142

Egy uralkodó, aki a „végső időkben” élt (<i>Stefan Weinfurter: Heinrich II. [1002–1024]. Herrscher am Ende der Zeiten. Verlag Friedrich, Regensburg, 1999.</i>)	
HALMÁGY MIKLÓS	145
Középkori zsoldosokról (<i>Kenneth Fowler: Medieval Mercenaries. Volume I: The Great Companies. Blackwell Publishers, Oxford, 2001.</i>)	
SEBŐK FERENC	149
Múltbéli jelen, jövőidőben (<i>Z. Karvalics László: Bevezetés az információtörténelembe. Gondolat–Infonia, Budapest, 2004.</i>)	
KŐFALVI TAMÁS	153
Kristó Gyula emlékére	156
Kristó Gyula műveinek bibliográfiája	160
Szádeczky Kardoss Samu	182
Szádeczky Kardoss Samu műveinek bibliográfiája	187
Hajnóczy Gábor búcsúztatására	196
Számunk szerzői	198

ZSOLDOS ATTILA

Apáti Andornok

Ha a tanulmány címére pillantva bárki is kérdőn vonná fel szemöldökét, mert hirtelenében nem tudja azonosítani az ott említett személyt, tekintse természetesnek. Apáti Andornok nem tartozik a magyar történelem közismert figurái közé; nem viselt jelentősebb tisztségeket, nem volt nagy uradalmak birtokosa, s nevezetesebb cselekedetek sem köthetők személyéhez: összességében meglehetősen jelentéktelen alakja lehetett saját korának. Ennek ellenére bizvást kijelenthető, hogy nevével igen sokan találkoztak már – közjük értve a középkori magyar történeti szigorlatra akár csak közepes elszántsággal készülő egyetemi hallgatókat is –, igaz, gyanítható, hogy a legtöbben rögvest meg is feledkeztek személyéről. A sajátos ellentmondás abban leli magyarázatát, hogy Apáti Andornok (*Ondornuch de Apath*) neve az Árpád-kor legismertebb dokumentumai közé tartozó ún. kehidai oklevélben, „a Zala folyón innen és túl lakó valamennyi királyi szervien[s]” (*universi servientes regis citra et ultra Zalam constituti*) 1232-ben kiállított ítéletlevelében bukkan fel. Neki jutott az a meglehetősen hálátlan szerep, hogy a szerviensek két küldöttének, bizonyos Mártonnak és Istvánnak az oldalán mint poroszló (*pristaldus*) megkísérelje beiktatni Bertalan veszprémi püspököt azon Visinec (*Vezmech*) nevű birtokba, melyet a szerviensek Atyusz bán ellenében ítéltek a püspöknek. A birtokot a maga örökölt földjének állító Atyusz alaposan felbőszülhetett a próbálkozáson, mindenesetre erőszakkal (*manu violenta*) megakadályozta a szerviensek ítéletének végrehajtását.¹ Ezen a ponton azonban csak a kehidai oklevél ért véget, maga a történet folytatódott. Néhány évvel később mégiscsak Bertalan püspök kezén találjuk a birtokot, melyet azonban a főpap száz ezüstmárkáért eladott annak a Hahót nembéli Mihály királynéi asztalnokmesternek, aki a püspökség birtokjogát igazoló tanúk között szerepelt 1232-ben.² Hogy pontosan mi módon került vissza a birtok a püspökséghez, nem tudható, gyaníthatóan a királyi hatalom avatkozott közbe; mindenesetre a föld eladásakor Bertalan püspök jónak látta kikérni IV. Béla királynak mint egyháza kegyurának (*patronus*) az engedélyét az ügylethez.

A kehidai oklevélben feltűnő személyek egy jelentős részét sikerült már azonosítani. A birtokon hajba kapó felek, Bertalan veszprémi püspök (1226–1243) és Atyusz nembéli Atyusz a kor jól ismert szereplői.³ A püspök tanúi közül Buzád bán és unokatestvére, Mihály (*Buzad banus et Michael frater eius*) a Hahót, a Damasa atyafiaként említett Márton (*Mortun frater Damase*) a Damasa, Balád fia Cseker (*Cheker filius Balad*) a Szalók, Lukács fia György (*Georgius filius Luce*) a Péc, Gárdony nembéli Márk (*Marcus de genere Gor-*

¹ 1232: Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II.* Budapest, 1886–1890. 643–644.

² 1239: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV.* Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (=CDCr) IV. 78–79., vö. még uo. 96–97.

³ Bertalanra lásd: *A veszprémi püspökség római oklevéltára I. 1103–1276.* Budapest, 1896. LXXXVII–LXXXIX.; Atyuszra pedig lásd Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest, 1995.² 147–151. és Holub József: *Az Atyusz nemzetség.* Turul, 51. (1937) 59.

don) pedig értelemszerűen a Gárdony nemzetség tagja volt, miként ez utóbbi nemzetséghez köthető a csupán személyneve említésével megjelölt Gárdony (*Gordon*) is.⁴ Kísérlet történt Apáti Andornok személyének meghatározására is: őt a Kadarkalász nemzetség egyik tagjával, Andornokkal hozták kapcsolatba.⁵ A Kadarkalász nemzetség Pilis megyében volt birtokos,⁶ a nemzetségből származó András fia Andornok mester (*magister Andronicus filius Andree de genere Kadarkaluz*) azonban Varasd megyében kapott két birtokot a zagorjei vár földjeiből (*terras de castro Zegueria*) IV. Bélától valamikor 1248 előtt „szállásföldül” (*pro terra descensuali*). Oklevelet azonban nem állítottak ki az adományról, így aztán a jogtalanul elfoglalt várföldek után nyomozó Gutkeled nembeli István szlavón bán és Fülöp zágrábi püspök el akarták a birtokokat venni tőle, amit azonban a király Andornoknak a határok őrzetében (*in custodia confinii regni nostri*) szerzett érdemeire való tekintettel megakadályozott, s megerősítette Andornokot a földek birtokában, immár oklevélbe foglalva döntését.⁷ Az esetből okulva Andornok fiai – Sándor, Lőrinc, Miklós és Lukács – nem mulasztották el, hogy IV. Béla oklevelét átírassák és megerősíttessék 1270-ben IV. Béla utódával, V. István királlyal.⁸

Kadarkalász nembeli Andornok és a kehidai oklevélben szereplő Apáti Andornok azonosságának felvetésekor vélhetően két körülmény játszott szerepet. Mindketten ugyanazt a – gyakran éppenséggel nem mondható – nevet viselték, ráadásul az 1232-ben vitatott Visinec birtok éppen azon a vidéken feküdt, ahol Kadarkalász nembeli Andornok birtokolt,⁹ s ez utóbbi körülmény alapján valóban kézenfekvőnek tűnhetett a gondolat, hogy ez lehetett az az ok, ami miatt éppen Kadarkalász nembeli Andornokot bízták meg a zalai szerviensek a birtokba iktatás feladatának elvégzésével. Ez a megoldás ugyanakkor számos, nehezen elhárítható nehézséggel terhes. Felmerülhet mindenekelőtt az a kérdés, hogy Kadarkalász nembeli Andornok vajon már 1232-ben is birtokolt-e Varasdban. A IV. Béla adományáról és az azt követő bonyodalmakról tudósító 1248. évi oklevél nem árulja el, mikor kapta meg Andornok a földeket, csupán annyi derül ki, hogy az adományozó IV. Béla volt. Ebből az következne, hogy valamikor 1235 után – azaz évekkel 1232, a kehidai oklevél kiállítását követően – került sor az adományra, ami kétséggé teszi az említett azonosítást. Óvatosságra int azonban, hogy Béla már herceg korában is tett híveinek adományokat,¹⁰ s talán ezek egyike lehetett az is, melynek Andornok volt a kedvezményezettje. Ez esetben azonban inkább 1226 előtti időre gondolhatunk, amikor is Béla Szlavóniát kormányozta, 1226 után ugyanis Erdély élére került,¹¹ s ezt követően már valószínűtlennek tűnik,

⁴ Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 575., 583–584., 415., 958., 887., 452.

⁵ Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 734.; bővebben lásd Szűcs Jenő: *Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához*. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Budapest, 1984. 357–358.

⁶ Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 733–735. és újabban Zsoldos Attila: *Pest megye az Árpád-korban*. In: Zsoldos Attila (szerk. Torma István közreműködésével): *Pest megye monográfiája 1/2. A honfoglalástól 1686-ig*. Budapest, 2001. 63.

⁷ 1248: CDCr IV. 370–372.

⁸ 1270: CDCr V. 578.

⁹ Visinec fekvését a kehidai oklevél „inter Dravam et Muram, citra portum Worosd” formában adja meg (*Zala vármegye története II.*, 643.), a birtokra vonatkozó 1239. évi oklevelekben pedig az „inter Dravam et Zaratka fluvios” meghatározással találkozunk, s a föld határjárásában ekkor is feltűnik a „magnus portus Varasdiensis” (CDCr IV. 78–79., vö. még uo. 96.); Zagorje és Varasd kapcsolatára lásd Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 309–311.

¹⁰ Lásd például Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II*. Budapest, 1923–1987. (=RA) 568., 569., 575. sz.-ok.

¹¹ Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, 1979. 48.

hogy Varasd megyében tett volna adományt. Így viszont meglehetősen nagyra nő az időbeli távolság az eredeti adomány és annak megerősítése között, s szerfelett kérdéses, hogy 1248-ban valóban emlékeztek volna egy 1226 előtt megtett adományra, ami azonban, ez tagadhatatlan, mégsem teljesen lehetetlen. Van azonban egy másik körülmény is, ami befolyásolhatja a kérdés megítélését. Az 1248. évi oklevél szerint ugyanis Ekch fia Ekch ispán volt az, aki az eredeti adományozás idején beiktatta Kadarkalász nembéli Andornokot az elnyert birtokokba.¹² Ekch személye más forrásokban is felbukkan: minden kétséget kizáróan ő szerepel a Sopron megyei Beled (*Belud*) föld ügyében 1248-ban kiállított oklevelekben hol „Ekch fia Ekch bán” (*Ekch banus filius Ekch*), hol pedig „Ekch bán varasdi ispán” (*Ekch banus comes de Worosd*) alakban, így aztán bizonyosra vehető, hogy ugyanőt jelöli a szintén egy 1248-ból való oklevélben feltűnő „Ecoy varasdi ispán” (*Ecoy comes de Worost*) megfogalmazás is.¹³ Akár azonos volt ez az Ekch fia Ekch Geregye nembéli Écs – akinek a neve szintén előfordul *Ekch* alakban¹⁴ – feltételezett Écs nevű fiával, amint az felmerült,¹⁵ akár nem, annyi bizonyos, hogy az Ekch fia Ekch-et említő oklevelek mindegyike 1248-ban kelt. Ez meglehetősen kétségesessé teszi, hogy ugyanő 1232 – vagy inkább: 1226 – előtt már birtokbaiktatást hajtott volna végre. Sokkal megalapozottabban gondolhatunk arra, hogy Kadarkalász nembéli Andornok 1248-ban vagy nem sokkal korábban kapta varasdi földjeit IV. Bélától adományba. Ebből persze az is következik, hogy Kadarkalász nembéli Andornok aligha lehet azonos Apáti Andornokkal.

További, a kehidai oklevélben szereplő Apáti Andornokot Kadarkalász nembéli Andornokkal történő azonosítás során figyelembe nem vett nehézséget jelent, hogy nincs egyetlen olyan forrás sem a birtokunkban, mely szerint Kadarkalász nembéli Andornok bármely Apát vagy Apáti nevű helyen birtokolt volna, s így „Apáti Andornok”-ként (*Andornuch de Apath*) emlegethetnék, mint az a kehidai oklevélben történt. Közismert azonban, hogy a középkorban egy birtokost – nem lévén a mai fogalmaink szerinti családnév még használatban – bármelyik birtokáról megnevezhették,¹⁶ ezért ennek az ellenvetésnek csak az adhat valóban komoly súlyt, ha lehetséges olyan Zala megyében birtokos „Apáti Andornok” megjelölése, aki szóba jöhet a zalai királyi szerviensek poroszljaként.

Esetünkben történetesen éppen ez a helyzet.

1233-ban a veszprémi káptalan előtt bizonyos Hektor fia Jakab és társai azt a Pölöskétől nyugatra fekvő földet (*terra ultra Pyliscam ex parte occidentis*), melyért Demeter országbíró előtt pereskedtek, átengedték Apáti faluból való Gergely fia Andornoknak (*Andarnuk filius Gregorii de villa Apathy*) és atyafiainak (*suus fratribus*), valamint bizonyos Mot-hoz fiainak.¹⁷ Az itt említett Andornok egyfelől bizonyosan nem azonos Kadarkalász nembéli Andornokkal – hiszen ennek apját Gergelynek, amazét viszont Andrásnak hívták –,

¹² 1248: eas [sc. terras] per dilectum et fidelem nostrum Ekch comitem filium Ekch sibi [sc. Andronico] iussissemus assignari – CDCr IV. 371.

¹³ 1248: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al. Graz–Köln–Wien, 1955–1999. I. 221., 221–222.; CDCr IV. 367.

¹⁴ Karácsonyi: *A magyar nemzetségek*, 461.

¹⁵ Wertner Mór: *Az Árpád-kori megyei tisztviselők*. Budapest, 1897. 87.; uő.: *Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. III. közlemény*. Századok, 43. (1909) 564. – Wertner hol „Eth”-nek, hol „Éty”-nek írja a nevet.

¹⁶ A kérdésre alapvető módszertani bevezetőt ad Engel Pál. Lásd Engel Pál: *Birtok- és családtörténet (Kísérlet egy 14. századi rekonstrukcióra)*. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 23–36.

¹⁷ 1233: *Hazai okmánytár I–VIII*. Kiadják Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Budapest, 1865–1891. (=HO) VI. 27–28.

másfelől ugyanakkor éppúgy Apáti nevű birtokáról nevezték meg 1233-ban, mint a kehidai oklevélben szereplőt 1232-ben. Kétségtelennek tűnik tehát, hogy ez az Andornok sokkal inkább kapcsolatba hozható a zalai királyi szerviensek poroszljójával, mint Kadarkalász nem-béli névrokona. Kérdés mármost, mi tudható erről az Apáti Andornokról.

Sajnos, ezt kénytelen vagyok előrebocsátani, nem sok.

Az első nehézséget az Andornokkal kapcsolatban emlegetett Apáti azonosítása jelenti, mivel Zala megyében számos ilyen nevű települést ismerünk a középkorból. Csánki Dezső hatot sorol fel, ezek a mai Pusztapáti (Csesztregtől északkeletre), Zalaapáti (a Zala folyó mellett), Kisapáti (Szigligettől északkeletre), Monostorapáti (Hegyesdtől keletre), Egyházasapáti (a mai Nemesapáti Kapornaktól északnyugatra) és Tihany helységekkel azonosíthatók. Ugyanezek a települések szerepelnek Engel Pál adatbázisában is. Holub József kéziratos munkája alapján ez a lista kiegészíthető még egy a Mura mellett, Becsehely közelében volt Apátia és egy Csatár vidékén kereshető Apáti településsel.¹⁸ Annak eldöntéséhez, hogy a Zala megyei Apátik közül végülis melyikről lehet szó az 1233. évi oklevélben, az nyújt némi segítséget, hogy az okmányban egy, a Pölöskétől nyugatra fekvő földről van szó. A Pölöske név a Zala folyó egyik mellékvízét, a ma Szévíznek, a középkorban Pölöskének (vagy Piliskének) nevezett patakot jelöli.¹⁹ Ily módon az előbb említett Apátik közül a legnagyobb valószínűséggel a középkorban Egyházasapátinak mondott mai Nemesapáti jöhet számításba,²⁰ melytől északra, de már a szomszédos Vöckönd határában torkollik a patak a Zalába. Nem mellékes körülmény szempontunkból, hogy Egyházasapáti Kehidától légvonalban mindössze 10,5 km-re fekszik északnyugatra, így egy itteni birtokos jelenléte a Zala megyei királyi szerviensek gyűlésén nagyon is könnyen elképzelhető.

Itt aztán meg is állna tudományunk, ha Borsa Ivánnak – IV. László okleveleinek kritikai jegyzékét készítve – nem sikerült volna előásnia a Festetics család levéltárából egy addig ismeretlen oklevelet.²¹ Az év megjelölése nélkül Körmenen (*in Kurmend*) *tertio die post festum Assumptionis virginis gloriose* kelt oklevelében a király előadja, hogy amikor had-dal vonult azon hűtlenek ellen, akik öccsét, András herceget hatalmukba kerítve lázadtak fel ellene (*elevato nostro exercitu et collectis viribus fidelium nostrorum contra infideles regni nostri, qui recepto domino A. duce fratre nostro karissimo adversum nos contumaciter procedebant*), az addig a hűtlenekkel tartó Andornok fia Andornok, aki más nemesekkel együtt várába zárkózott, elhagyva a lázadókat visszatért a király hűségére, s biztosítékul kezesekeket adott a királynak – saját, valamint nővére fiát (*filium proprium et filium*

¹⁸ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III.* Budapest, 1897. (Hunyadiak kora Magyarországon VIII.) 28–29.; Engel Pál: *Magyarország a középkor végén.* CD-ROM. Budapest, 2001.; Holub József: *Zala megye története a középkorban III.* A községek története. Pécs, 1933. (kézirat) 15–23. – Ez utóbbi esetében a Zala Megyei Levéltárban őrzött eredetiről készített s a Göcsej Múzeumban található másolatot használtam.

¹⁹ Holub József: *Zala megye középkori vízrajza.* (A Göcseji Múzeum Közleményei, 23.) Zalaegerszeg, 1963. 10.; vö. még Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Budapest, 1988. 411. 372.

²⁰ Felmerülhetne még a Holub által a mai Csatár közelében keresett Apáti is, melynek határában valóban fellelhetők az Apáti-út, Apáti-dűlő, Apáti-oldal helynevek (Papp László–Végh József (szerk.): *Zala megye földrajzi nevei.* Zalaegerszeg, 1964. 167/41., 42., 47.), csak hogy Csatár maga is a Pölöskétől nyugatra fekszik, ellentétben Egyházasapátival, mely viszont a patak keleti partján található, s így az oklevélben olvasható földrajzi meghatározás inkább erre illik. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a kehidai oklevél magyar fordításának – ismereteim szerint – legújabb kiadása alighanem a Mura melletti Apátiára gondol a helynév azonosításakor, amikor a poroszljó nevét „Apátiából való Ondornuch” formában adja meg, lásd Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1000–1526.* Budapest, 2000. 401.

²¹ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár 93 865., kiadása: RA II/2–3. 191.

sororis sue) –, és várát is átadta az ügyben IV. László nevében eljáró Péter nádor somogyi ispánnak, amiért is az uralkodó mentesítette őt és társait a hűtlenek oldalán elkövetett bűneik következményei alól.

A hiányosan datált oklevelet Borsa Iván meggyőző érvekkel helyezte 1277. augusztus 17-re, s bizonytalanság van abban is, hogy az oklevélben elbeszélte eseményre – Andornok fia Andornok és társai meghódolására – viszont 1274-ben került sor,²² amikor András herceg elrablásáról más forrásaink is megemlékeznek.²³ A herceg kiszabadítására indult királyi sereg ütközött meg a Fejér megyei Föveny környékén (*circa villam Fuen*), a bökénysomlói hegynél (*apud montem Bukensomla vocatum*) a Héder nembéli Kőszegi Henrik és Gutkeled nembéli Joachim által vezetett lázadókkal. A valamikor szeptember 26. és 29. között megvívott csata, melyben maga Kőszegi Henrik is elesett, IV. László és hívei győzelmével ért véget.²⁴ A király serege Andornok fia Andornok vára alá valószínűleg nem közvetlenül a fövenyi ütközet után vonult – október 27-én IV. László Tétényben (*in Thethen*) keltez egy oklevelet²⁵ –, hanem az ősz végén, amikor a király a Kőszegi Henrik-fiak ellen vonult.²⁶

IV. László 1277. évi oklevele név szerint felsorolja azokat a nemeseket, akik Andornok fia Andornokkal együtt annak várában megadták neki magukat. A listán Andornok fia Andornokkal együtt több mint két tucat személy neve szerepel: a pontos szám azért nem állapítható meg, mert egy helyütt a „Sartheus fiai” (*item filii Sartheus*) meghatározás fordul elő. A felsorolás élén Andornok fia Andornok áll atyafiával, Kristóffal és annak rokonával, Hunttal együtt (*ipse Andronicus, Cristoforus frater suus, Hunt frater eiusdem*), majd további 12 név következik (*Martinus filius Nicolai, Demetrius filius Gregorii, Sebastianus filius Emse, Alexander filius Alexandri, item Alexander filius Petres ac Theodorus frater eius, Dionisius filius Fyle, Paulus filius Michaelis, Seruusdey, Gogan et Thyra filii Karachyni, Tyburchius filius Tholmoy*). Viselőikről az oklevél megjegyzi, hogy Apáti-beli nemesek (*nobiles de Apaty*). Utánuk szerepel egy ságodi birtokos (*item Michael filius Benche de Sagud*), a sort 6 molnári nemes folytatja (*Jacobus filius Reke, Leuka filius Beke, Rolandus filius Symonis, Stephanus filius Poth, Martinus filius Ethe, Petrus de Molnar*), majd Bezerédről valók következnek (*Cheke filius Jurk, item filii Sartheus, Johannes filius Vythalus, Petrus filius Ethey, Laurentius de Bezdred*), végül a felsorolást egy birtoknévvel nem jelölt személy (*Ladizlaus filius Lazari*) zárja. A megnevezett települések közül Bezeréd és Ságod egyértelműen azonosítható. Előbbi ma is létező falu Kapornaktól északra, Ságod pedig ma Zalaegerszeg része: bizonyos tehát, hogy a történet színhelye Zala megye. Az Andornok fia Andornok és társai birtokaként említett Apáti sem igen lehet más a Zala megyei Apátiak közül, mint a Bezeréd és Ságod között fekvő Egyházasapáti, az a falu, amelyet az iméntiekben a zalai királyi szervisek 1232-ben szereplő poroszlójának, Apáti Andornok lakhelyeként azonosítottunk. Az 1232 és az 1274 (illetve IV. László oklevelének kiadási idejét te-

²² RA 2803. sz.

²³ 1274: *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Budapest, 1860–1874. IV. 40., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (=CD) V/2. 207., *Urkundenbuch*, II. 72.

²⁴ 1274: *Urkundenbuch*, II. 70., 72., *Árpád-kori új okmánytár*, IX. 74.; 1279: *Hazai okmánytár*, III. 29., Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukács Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára I–XII*. Pest–Budapest, 1872–1931. III. 3.

²⁵ RA II/2–3. 113–114.

²⁶ 1274. dec. 1-jén IV. László Szalónak vára alatt (sub castro Zolounuk) keltez (CDCr VI. 90.), nyilván a várat ostromolván, vö. még Szabó Károly: *Kun László 1272–1290*. (Magyar Történelmi Életrajzok) Budapest 1886. (reprint: Budapest 1988.) 30.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II*. Budapest, 1899.² (reprint: Budapest, 1984.) II. 316–317.; Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) Budapest, 1993. 286–287.

kintve: 1277) között eltelt idő, a nevek és a birtok egyezése, úgy vélem, nem sok kétséget hagy afelől, hogy apával és fiával van dolgunk.

Bezeréd, Egyházasapáti és Ságod fekvése egyúttal arra is magyarázatot kínál, hogy mi módon keveredtek az ide való nemesek a lázadók közé. A települések ugyanis Kapornak közvetlen közelében fekszenek – a legtávolabbi Ságod sincs messzebb 15 km-nél –, márpedig Kapornak a Héder nembéli Kőszegiek legkorábbi Zala megyei birtokközpontjai közé tartozott.²⁷ A monostor kegyuraságát még III. Bélától kapta meg Héder nembéli Wolfer fia Henc – a nemzetség Kőszegi-ágának őse –, amit aztán 1212-ben II. András erősített meg fiai számára.²⁸ Kapornak birtokközpont jellegére utal, hogy Henc dédunokája, Miklós nádor itt keltezi 1289. szeptember 8-án egyik oklevelét.²⁹ Történetünk szempontjából nincs különösebb jelentősége, mégis megjegyzésre érdemes, hogy valamikor a 13. század vége előtt ugyanez a Kőszegi Henrik fia Miklós nádor a közeli Kehidára is rátette a kezét.³⁰ Mindezek ismeretében szerény kockázat vállalása mellett feltételezhetjük, hogy Apáti Andornok fia Andornok és társai a Kőszegiek familiárisai voltak.

Bezeréd, Egyházasapáti és Ságod egymás közelében fekvő településcesoportot alkot, a sorból egyedül Molnár lóg ki, mivel az egyetlen Zala megyei település, mellyel e név összefüggésbe hozhatónak látszik, a Mura mellett fekvő Molnári.³¹ Utóbb azonban Molnári Kőszegi-birtokként kerül elénk,³² nem alaptalan tehát a feltételezés, hogy az ide való nemesek épp úgy Kőszegi-familiárisok lehettek az 1270-es években, mint az apátiak, ságodiak és bezerédiak, ami egyszersmind azt is megvilágítja, hogy miként kerültek a molnáriak Apáti Andornok fia Andornok várába.

Apáti Andornokkal és azonos nevű fiával kapcsolatban még két kérdés vár tisztázásra. Az első: miféle erősség lehetett az, amelyet IV. Lászlónak az 1274. évi eseményt elbeszélő oklevele Andornok fia Andornok várának (*castrum Andronici filii Andronici*) mond? Egyházasapáti 30 km-es körzetén belül több várat ismerünk. Ezek közül az 1299-ben feltűnő Szentgrótot a Túrje nembéli Szentgrótiak emelték vélhetően a 13. század derekán.³³ Tátika 1248-tól szerepel, s a veszprémi püspökség vára volt, mígnem 1291 előtt Péc nembéli Apor és Lukács elfoglalta.³⁴ Rezit Péc nembéli Apor építtethette valamikor az 1290-es években, ámbar a vár csak 1333-ban bukkan fel forrásainkban.³⁵ Sümegyet 1318-tól említik, de valószínűleg már a 13. század végén állt; a veszprémi püspökség birtokolta. Pölöske 1270-től tűnik fel forrásainkban: ekkor a feltehető építetőtől, Hahót nembéli Arnold fia Miklóstól elkobozva Miskolc nembéli Panyitnak adta V. István. Utóbb Kőszegi Miklós nádor fiának, Kakas Miklósnak a székhelye lett.³⁶ Kemend 1328-ban kerül elő királyi várként. Fügedi Erik a közelben fekvő Geregye-birtokok alapján felvetette, hogy talán ezen nemzet-

²⁷ Kristó Gyula: *A Kőszegiek kiskirálysága*. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 243–244.

²⁸ Vö. Sörös Pongrác: *Az elenyészett benczés apátságok. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B*. Budapest, 1912. 268.

²⁹ 1289: CD V/3. 481–482.

³⁰ 1322: *Zala vármegye története I.*, 160.

³¹ Csánki: *Történeti földrajz*, III. 84.

³² 1326: Nagy Imre – Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár I–VII*. Budapest, 1878–1920. I. 627.

³³ Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. (Értekezés a történeti tudományok köréből 82.) Budapest, 1977. 197.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 I–II*. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996. I. 425.

³⁴ Fügedi: *Vár és társadalom*, 204.; Engel: *Archontológia*, I. 441.

³⁵ Fügedi: *Vár és társadalom*, 182.; Engel: *Archontológia*, I. 400.

³⁶ Fügedi: *Vár és társadalom*, 179.; Engel: *Archontológia*, I. 396.

ség tagjai emelték.³⁷ Említést érdemel még a mai Zalacsány határában lévő, Zsidóvárként ismert ún. kisvár,³⁸ mely a Hahót nembéli Csányiak birtokán épült valamikor a 13. század második felében, írott forrásaink azonban nem említik.³⁹ Az említett Zala megyei várak mellett szóba jöhet még a közeli, de már Vas megyébe eső Egervár, melyet 1277 előtt építettek a Geregyék.⁴⁰

A felsorolt várak túlnyomó többsége egyértelműen kizárható a további vizsgálatokból, hiszen semmi nyoma annak, hogy Apáti Andornok fia Andornok bármiféle rokoni kapcsolatban állott volna a Türje nembéli Szentgrótiakkal (Szentgrót), a Hahótokkal (Pölöske, Csány) vagy akár a Geregyékkel (Egervár). Más megfontolások alapján mellőzhetők a veszprémi püspökség várai (Tátika, Sümeg), Rezi viszont minden jel szerint 1274 után épült. Ily módon egyetlen lehetőség maradt: úgy tűnik, Apáti Andornok fia Andornok vára a mai Kemendolláron található kemendi várral⁴¹ azonosítható. Ez a feltételezés két szempontból is ideális megoldásnak látszik. Egyfelől ez fekszik a legközelebb Egyházasapátihoz (valamint Bezerédhez és Ságodhoz), másfelől pedig 1328 előtti története teljesen ismeretlen, így nincs akadálya annak, hogy a vár történetében tátongó úrt, legalábbis addig, amíg újabb kutatások egyértelműen meg nem cáfolják e hipotézist, Apáti Andornok fia Andornokkal mint 1274. évi birtokossal – s talán mint építtetővel – töltsük ki. Ez a javaslat ugyanakkor tárgyaltanná teszi Fügedi említett gyanúját a kemendi vár és a Geregyék kapcsolatáról.

A másik megválaszolandó kérdés az volna, hogy végül is kik voltak az Apátiak. Ezen a ponton kellene következnie azon adatnak – vagy még inkább adatoknak –, amelyek azt bizonyítják, hogy Apáti Andornok és fia, Andornok valamely előkelő nemzetség eddig ismeretlen ágának tagjai voltak, akik elég vagyonosak voltak ahhoz, hogy várat építsenek maguknak az 1270-es évek elején, ahhoz viszont nem voltak elég hatalmasok, hogy elkerüljék a Kőszegiektől való familiárisi függést. Könnyen lehet, hogy valóban ez a helyzet, ilyen adat azonban nekem, sajnos, nem áll a rendelkezésemre: egyetlen ismert Zala megyei nemzetséghez sem tudom az Apátiakat kapcsolni, sem a nagyobbakhoz, sem a kisebbekhez. A megye nem túl távoli részén, a Türje közelében fekvő Dabroncon birtokos Terkent nemzetség tagjai között feltűnik ugyan 1281-ben egy bizonyos Andornok (*Andornuk ... de generacione Terkent*), csakhogy ennek az öt említő oklevélben⁴² felsorolt rokonai és az Apáti Andornok fia Andornok várát említő 1277. évi okmányban szereplő Apátiak között szemmel láthatóan semmiféle összefüggés nem mutatható ki, így az azonosítás aligha lehetséges. Be kell tehát érünk azzal a szerény vigasszal, hogy a rokonság 1277 után sem tűnik el teljesen a szemünk elől. Az 1277-ben Apáti Andornok fia Andornok egyik társaként említett Gergely fia Demeter (*Demetrius filius Gregorii de Apati*) 1291-ben Reszneki Herbord ispánnal pereskedett. Kőszegi Miklós nádor előtt rokona (*cognatus eiusdem*), Pál képviselte, aki akár az 1277. évi oklevélben szereplő Mihály fia Pállal is azonos lehet.⁴³ Egy évtizedekkel később, 1326-ban kelt oklevél pedig a rokonság következő generációjának tagjaival ismertet meg.

³⁷ Fügedi: *Vár és társadalom*, 149–150.; Engel: *Archontológia*, I. 339.

³⁸ A fogalomra összefoglalóan lásd Kubinyi András: *Árpád-kori váraink kérdése*. In: Horváth László (szerk.): *Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora*. (Castrum Bene, 1989) Gyöngyös, 1990. 290–299.

³⁹ Vándor László: *A várépítéset kezdetei Zala megyében*. In: *Várak a 13. században*, 58.

⁴⁰ Fügedi: *Vár és társadalom*, 129.

⁴¹ A várra lásd Nováki Gyula: *A kemendi vár*. A Göcseji Múzeum Közleményei, 6. Zalaegerszeg, 1960. 97–103.

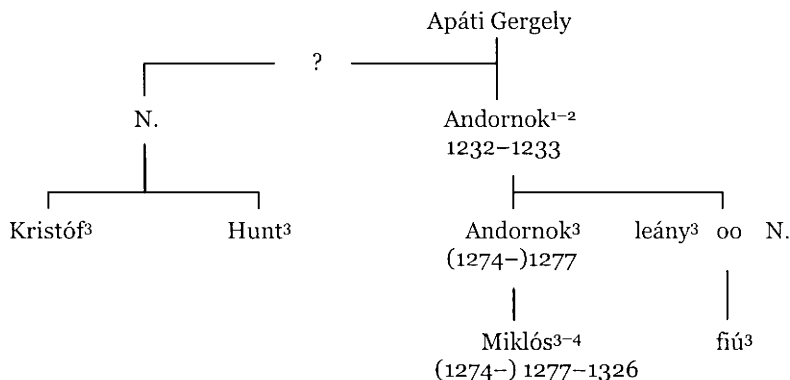
⁴² 1281: *Zala vármegye története*, I. 268–269.

⁴³ 1291: *Urkundenbuch*, II. 234.

Ekkor egyfelől Apáti Andornok fia Miklós (*Nicolaus filius Andronici de Apaty*), másfelől pedig az ugyanoda való Sándor fia Orchmanus (*Orchmanus filius Alexandri de eadem*) a kapornaki konvent előtt megosztotztak egymást között az örökös nélkül meghalt Apáti Sebestyén fia Péter (*Petrus filius Sabasciani*) Apáti-beli birtokrészén és megállapodtak Péter özvegyének járó hitbér (*dos*) kifizetésének ügyében is.⁴⁴ Az örökös nélkül meghalt személy minden bizonnyal a felek rokona volt: 1277-ben említene is egy Emse fia Sebestyént az Apátiak között, ennek fiáról lehet szó. Minden bizonnyal Orchmanus apját is ott találjuk IV. László oklevelének felsorolásában, a gond csak az, hogy nem tudható: Sándor fia Sándor vagy inkább Petres fia Sándor lehetett az. Afelől viszont aligha lehetnek kétségeink, hogy Andornok fia Miklós a várbirtokos Andornok fia Andornok fia, a zalai királyi szerviensek 1232-ben említett poroszlójának unokája volt.

Ha a kemendi vár építtetőjére vonatkozó feltételezés megállja a helyét, akkor Apáti Andornok fia Andornok azok közé tartozhatott, akik viszonylag szerény vagyon és nem különösebben előkelő családi háttér birtokában is képesek voltak vár építésére. Ez a típus mindenestre nem ismeretlen, hiszen ilyen társadalmi háttér sejthető például a Trencsén megyei Hricsó várának építtetője, Farkas fia Tholus mester esetében⁴⁵ is.

Apáti Andornok családja

¹ 1232: *Zala vármegye története*, II. 644.

² 1233: HO VI. 27.

³ 1277: RA II/2-3. 191.

⁴ 1326: *Zala vármegye története*, I. 194.

⁴⁴ 1326: *Zala vármegye története*, I. 194.

⁴⁵ 1254: Marsina, Richard (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I-II*. Bratislavae, 1971-1987. II. 319.; 1265: *Árpádkori új okmánytár*, III. 118-119., vö. Fügedi: *Vár és társadalom*, 29.

ARTILA ZSOLDOS

Andornok of Apát

In 1232, a group of lesser nobles – in contemporary terminology: royal servants (*servientes regales*) – from Zala county issued a charter about a possessory action they witnessed. The charter was first analyzed as a source for the 13th-century development of the county system, but recently more attention has been paid to the social historical aspects of the document. The paper makes an attempt to identify the person who, as a representative (*pristaldus*) of the royal servants, tried unsuccessfully to execute the sentence delivered in the case. It finds that the person mentioned by the name of Andornok from the village Apáti (*Ondornuch de Apath*) was a member of a landowner family living in the village Egyházas-apáti, or as it is today called, Nemesapáti, who himself was one of the relatively wealthy, but not quite noble landowners of Zala county. His son, bearing the same name of Andornok, joined the landlords Kőszegis controlling the main part of West Hungary in the 1270s and thus became an adversary of King Ladislaus IV (1272–1290), but in 1274, he surrendered to the king and transferred the ownership of his castle to him. The castle, not named in the sources, can most probably be identified with the castle of Kemend, near Apáti, of which the first known mention is from 1328. But the history of the Apátis seems to suggest that the castle had already existed in 1274, and its founder could be the son of our Andornok mentioned in the 1232 charter, Andornok.

KRISTÓ GYULA

Károly Róbert családja*

I. Károly (vagy ismertebb nevén Károly Róbert) magyar király családi viszonyait ezúttal csak egészen szűken értelmezve, feleségeire és gyermekeire korlátozva mutatom be. Nem mintha érdektelen lenne szólni apjáról, Anjou Martell Károlyról, anyjáról, Habsburg Klemenciáról, kivált pedig testvéreiről, Beatrixról és Klemenciáról, akikről Magyarországon alig-alig tudnak. Ehelyütt legyen elég annyi, hogy Károly 1288-ban, Beatrix 1290-ben, Klemencia pedig 1293-ban született. Szüleiket balsors üldözte, mindketten fiatalon, húszas éveikben elhunytak; Klemencia 1293-ban hasonló nevű leánya szülésekor, Martell Károly pedig 1295-ben pestisben halt meg, így az aprócska gyermekek igen korán teljes árvaságra jutottak. Nevelésük a nagyszülőkre, II. Károly nápolyi királyra és feleségére, Máriára (Árpád-házi V. István magyar király leányára) hárult. II. Károly legidősebb fiával, Martell Károlylyal trónörökösét is elvesztette, mivel pedig másodszülöttje, a ferences rendhez vonzódó Lajos (rövidesen Toulouse püspöke) papi pályát választott, a nápolyi uralkodó 1296-ban – Martell Károly ága mellőzésével – harmadszülött fiát, Róbertet jelölte ki utódává. Ezzel évtizedek múlva kirobbanó viszály magvait hintette el a nápolyi Anjou-dinasztián belül, amelyben azzal, hogy Károly Róbert 1300-ban Magyarországra került, magyar és nápolyi ág alakult ki, ez utóbbi pedig tovább osztódott tarantói és durazzói ágra.¹

Károly Róbert húgai – bátyjukkal ellentétben – továbbra is nagyszüleik környezetében maradtak. II. Károly 1308-ban Marseille-ben kelt végrendeletében általános örökösévé Róbertet tette meg, unokájára, Károly Róbertre 2 ezer uncia aranyat hagyott, ugyancsak pénzadomány révén gondoskodott annak testvérei, Beatrix és Klemencia hozományáról.² II. Károly 1309. évi halála után 34 éven át Róbert ült a nápolyi trónon; minden igyekezete arra irányult, hogy saját ága nápolyi országlását biztosítsa, és ennek érdekében befagyasztotta a kapcsolatokat a magyar ággal. Róbert gyanakvását jól mutatja: 1312-ben abbéli félelmét osztotta meg II. Jakab aragón királlyal, hogy ha Klemencia aragón királyné lesz, az aragónokat Nápoly oldaláról Magyarország pártjára vonhatja.³ Jellemző, hogy az a Beatrix és Klemencia, akik bizonynyal soha nem jártak Magyarországon, a külországi protokollban mint Magyarországi Beatrix és Klemencia szerepeltek.⁴ A Magyarországra került Károly Róbert nemzetközi pozíciója reális értékeléséhez számításba kell vennünk, hogy a hivatalos Nápoly Magyarországgal szemben évtizedeken át igen erős fenntartásokkal élt. További

* Kristó Gyula itt közlésre kerülő, utolsó tanulmányát folyóiratunk hasábjaira szánta. Ez úton is köszönjük, hogy megtisztelt vele.

¹ Léonard, É. G.: *Les Angevins des Naples*. Paris, 1954.; Aceto, Francesco (ed.): *L'Europe des Anjou*. Paris, 2001. Magyarul: Dümmerth Dezső: *Az Anjouk nyomában*. Budapest, 1982.

² *Anjou-kori oklevéltár*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Almási Tibor–Blazovich László–Géczi Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc. Budapest–Szeged, 1990–2003. II. 323. szám.

³ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 271. szám.

⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 640., V. 889–890. szám; Huffelmann, A. M.: *Clemenza von Ungarn, Königin von Frankreich*. Berlin–Leipzig, 1911.

vizsgálatok tárgya, hogy Károly Róbert miért nem igyekezett erőteljesebb kapcsolatokat kiépíteni befolyásos hűgaival,⁵ hiszen Klemenciából – ha rövid időre is – Franciaország királynéja, Beatrixból pedig a vienne-i vicomte felesége lett.⁶ Ezúttal legyen elég ennyi Károly Róbert testvéreiről.

A jelen dolgozat szorosabb értelemben vett tárgya a magyar király feleségeinek és gyermekeinek személyrevétele. Vizsgálódásunk kizárólag genealógiai természetű, társadalmi–szociológiai vonatkozásokra nem terjed ki. Ami Károly feleségeit illeti, erről a 14. századi krónikakompozíció ekként nyilvánított vélemény: „Az Úr 1317. [más szövegváltozat szerint: 1315.] évében, december 15-én Mária úrnő, a király úr lengyel nemzetiségű első felesége, Kázmér herceg leánya Temesvárott szerencsésen befejezte életét, és Székesfehérvárott a Boldogságos Szűz templomában adták át a föld ölének. Az Úr 1318. évében a király elvette [feleségül] Beatrix úrnőt, a római király leányát, a luxemburgi földről származó cseh király hűgát, aki egy év leforgása alatt elszenderült az Úrban, és Váradon a székesegyházban temették el [...] Az Úr 1320. évében Károly király elvette [feleségül] Ulászló lengyel király Erzsébet nevű leányát.”⁷ Vagyis a magyar krónika szerint Károly királynak három felesége volt, 1317 előtt Mária, 1318–1319-ben Beatrix, 1320-tól kezdve pedig Erzsébet.

Hosszú időn keresztül minden további ismert tény ezt erősítette meg. Mivel Mária királynétól már 1306. június 23-i kelettel maradt ránk oklevél,⁸ kézenfekvő volt annak feltételezése: az első házasság 1306-ban vagy kevéssel ezt megelőzően létesült. Különösen sokat nyomott a latban Zittai Péter királyudvari (königsaali) krónikájának (*Kronika Zrba-slavská*) azon tudósítása, miszerint „az első feleségétől gyermektelenül megözvegyült” Károly király követei háztűznézőbe jöttek a cseh királyhoz, és Luxemburgi János cseh uralkodó hűgai 1318. június 20-án érkeztek a „vizitre” előbb Prágába, majd négy nappal később, azaz június 23-én Königsaluba, ahol a magyar követek Mária és Beatrix közül az utóbbit választották ki, és Beatrixet az 1318. november 11-ét követő héten magyar királynévá koronázták. Éppen egy év elteltével, 1309. november 11-e körül viszont már Beatrix halálhírért közölték bátyjával, János királlyal.⁹ Długosz János lengyel történetíró Károly és Erzsébet Budán kötött házasságát 1320. július 6-ra, Erzsébet székesfehérvári királynéi koronázását az ezt követő időre tette.¹⁰ A cseh, illetve lengyel elbeszélő forrás tehát mind azt hitelesítette, hogy Beatrixot megelőzően Mária első felesége volt Károlynak, mind pedig tökéletesen megerősítette a házasságok időpontjára a magyar krónikában fenntartott híradást.

E teljesen egyértelműnek és problémátlanak tetsző adatsor elejét 1988-ban írt rövid cikkemben¹¹ tettem kérdésessé. Ekkor a következő két, egymástól teljesen független adatot állítottam egymás mellé: egyrészt egy ismeretlen francia domonkos szerzetes 1308. évi útleírása azon megjegyzését, amely szerint Oroszország igen daliás hercegének, Leónak „a leányát vette mostanában feleségül Magyarország királya, Károly”,¹² másrészt magának

⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 821–823., IV. 407., VII. 668. szám.

⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 88–89., 640., V. 889–890. szám.

⁷ *Scriptores Rerum Hungaricarum. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Budapestini, 1937–1938. I. 489–490.

⁸ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 42. szám.

⁹ Emler, Josef: *Prameny dějin českých. Fontes rerum Bohemicarum*. IV. V Praze, 1884. 249–250., 255.

¹⁰ *Johannis Długossi Annales seu Chronicae incliti regni Poloniae*. Varsaviae, 1978. IX. 113.

¹¹ Kristó Gyula: *Károly Róbert első felesége*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 86. (1988) 27–30.

¹² Górka, Olgierd: *Anonymi descriptio Europae orientalis*. Cracoviae, 1916. 40. Magyar fordítása: Borzákné Nacs Mária–Szegfű László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV.

Károlynak 1326. évi oklevelét, amely szerint Oroszországba egykor „országunk bizonyos hú bároival a célból mentünk, hogy első feleségünket magunkkal hozzuk”,¹³ A vizsgálat kiderítette, hogy azok az egykori események, amelyeket az 1326. évi oklevél az oroszországi leánykérő úttal kapcsolatban említett, 1304–1306 között történtek,¹⁴ vagyis ezen évek valamelyikében járt Károly király orosz földön. Eszerint az 1306. június 23-i oklevélben szereplő Mária magyar királyné nem Kázmér leánya, azaz nem a lengyel hercegnő, hanem Leó leánya, tehát az orosz (halicsi) hercegnő volt,¹⁵ és az a körülmény, hogy mindkettőt Máriának hívták, véletlen egybeesés.

Az 1988 óta eltelt idő alatt a hazai és a nemzetközi tudományosság eltérő módon reagált megállapításomra. A magyar kutatók közül Engel Pál és Bertényi Iván – a valószínűség különböző fokán ugyan – elfogadták feltevésemet,¹⁶ a külországiak viszont – megint különböző erősséggel – fenntartásaikat hangoztatták, illetve elutasították. A teljesen a magyar krónikára építő szlovák Jaroslav Perniš azért háritotta el kutatási eredményemet, mert valószínűtlennek ítélte, hogy „az egykorú krónikások nem emlékeztek volna meg az uralkodó családjának olyan fontos eseményéről, mint a felesége halála” (amikor a krónika még Károly király ágyastól született Kálmán fiáról is említést tett), nem beszélve arról, hogy a magyar krónika egyértelműen az első feleségnek mondta a lengyel Máriát.¹⁷ A lengyel Stanisław A. Srokával, aki teljes egyértelműséggel elvetette és indokolatlannak minősítette a magyar–orosz (halicsi) házasságkötés feltételezését, magam vitába szálltam. Csak érdekességként említem meg: e polémia Bostonig ért el, hiszen Sroka válaszát a Harvard Egyetem kiadványában angolul is publikálta. Az 1990-es évek közepén lefolyt vita¹⁸ ismertetése nem tartozik ide, viszont reagálnom kell a lengyel történész 1998-ban közzétett néhány megjegyzésére.¹⁹

Ezek sorában Sroka lehetségesnek vélte azt, hogy „Károly Róbert, aki elutazott Oroszországba *pro adducenda prima consorte [nostra]*, eljegyezte magát a halicsi hercegnővel”, de az eljegyzést utóbb felbontották, így a házasság nem jött létre. Ez eleve képtelen állítás, hiszen ha a halicsi hercegnő nem volt Károly király felesége, miért nevezte mégis feleségének (*consors*). Sroka – állításának igaza érdekében – az általam párhuzamba állított két

század elejéről (*Descriptio Europae orientalis*). Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. Series Marxistica-Leninistica et Historica, 1987–1988. 21.

¹³ Magyar Országos Levéltár. Budapest, Diplomatikai fényképtár 265 464. = A. X. 50. szám. Magyar fordítása: Károly Róbert emlékezete. Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc. Képanyag Marosi Ernő. Bibliotheca Historica. Budapest, 1988. 146.

¹⁴ Kristó: Károly Róbert első felesége, 29.

¹⁵ Korábban ugyan magam (Kristó: Károly Róbert első felesége, 27–28.) e Máriában nem Károly Róbert feleségét, hanem nagyanyját, Árpád-házi Máriát kerestem, ma azonban ezt nem vallom. Engel Pál, mint cikkem lektora, már 1988-ban az általam feltételezett első feleségtől eredeztette az 1306. június 23-i oklevelet (uo. 30. 26. jegyzet). Más szempontot figyelembe véve 1992-ben szintén magam ezt vallottam: Kristó Gyula: *Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 96. (1992) 27–28.

¹⁶ Engel Pál: *Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*. Századok, 122. (1988) 125. 157. jegyzet; uő.: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História Könyvtár. Monográfiák. 17. Budapest, 2001. 118.; Bertényi Iván: Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000–1440). Tudomány – egyetem. Budapest, 1997. 91.

¹⁷ Perniš, Jaroslav: *Karol Róbert z Anjou a jeho manželky*. Historický Časopis, 45. (1997) 182.

¹⁸ Sroka, Stanisław A.: *Ki volt Károly Róbert első felesége?* Aetas, 9. évf. (1994) 1. szám, 187–193.; Kristó Gyula: *Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége?* Uo. 194–199.; Sroka, Stanisław A.: *A Hungarian-Galician Marriage at the Beginning of the Fourteenth Century?* Harvard Ukrainian Studies, 16. (1994) 261–268.

¹⁹ Sroka, Stanisław A.: *A magyar Anjouk családi története*. Kraków, 1998. 19–23.

forrás egy-egy kritikus helyének emendálására tett javaslatot. A francia névtelen szövegében a halicsi fejedelem leánya (*filia*) helyett az unoka (*neptis*) szót javasolta (szerinte ugyanis a lengyel Mária I. Leó halicsi fejedelem unokája volt), az 1326. évi oklevélben pedig hibának gondolta *Polonia* (Lengyelország) helyett *Ruthenia* (Oroszország) szerepeltetését. Ezek az ötletek tökéletes zsákutcat jelentenek, hiszen ha önkényesen, mindenféle kényszerítő körülmény nélkül hozzájárulunk a források szövegéhez, azokat igazítjuk a magunk véleményéhez, ezáltal magán a történelmen teszünk erőszakot. A történésznek ettől mindenképpen óvakodnia kell, és magam ezen az úton a legkevésbé sem követhetem Srokát.

Ugyanakkor látok módot arra, hogy más módon kíséreljem meg bizonyítani az orosz hercegnő magyar királynéi mivoltát, vagyis azt, hogy e Máriától különbözik a lengyel Mária, aki felfogásom szerint a magyar király második felesége volt. Miután az orosz belső állapotokra vonatkozó források hiánya e téren cserbenhagy bennünket, figyelmünket az oroszhoz képest igen gazdagon dokumentált magyar viszonyok felé kell fordítanunk. Ehhez természetesen ki kell lépniünk az elbeszélő források (krónikák) által körülhatárolt szűk térségből, és azok adatait szembesítenünk kell az oklevelekkel.

Mint ismeretes, 1306. június 23-án Mária magyar királyné már oklevelet adott ki, vagyis ekkor Károly hitvese volt. Iratát azzal zárta, hogy mivel közhitelű (autentikus) pecsétje jelenleg nincs, gyűrűs pecsétjével látja el azt.²⁰ Ebből ugyan már a korábbi szakirodalom (Pór Antal) is arra gondolt, hogy „még nem régóta volt magyar királyné”,²¹ de ennek egzakt bizonyossága hiányzott. Most ez kezünkben van, hiszen Csák fia János kijelölt (*deputatus*) királyi országbíró nemrégén ismertté vált 1311. március 10-i oklevelében arról olvashatunk, hogy mivel még nincs autentikus pecsétje, ezért az iratot gyűrűs pecsétje alatt készítette el.²² Márpedig Csák fia János országbíróságára ez az első adatunk.²³ Ezen analógia alapján teljes joggal gondolhatunk arra: e Mária valóban röviddel 1306 júniusa előtt lett Magyarország királynéja.

Amint közhitelű pecsétje sem volt még ekkor, ugyanúgy hiányzott mellőle a királynéi méltóságviselők köre. Ezt 1306-ban és azt követően kellett megszervezni. Összhangban van ezzel, hogy *dignitariusai* oklevelekben 1308–1309-ben szerepelnek. Talán túlságosan nagy a hiatus 1306 és 1308 között, de ehhez számításba kell vennünk azt, hogy királynéi oklevél az idézett 1306. június 23-i iratot követően egészen 1312-ig nem ismeretes, vagyis meg lehetőségen esetleges, hogy mások által kibocsátott diplomákban felbukkan-e egy-egy királynéi tisztségviselő neve. Hogy az esély nem túl nagy, azt mutatja, hogy az egész 1306. évből összesen alig 100, az egész 1307. évből pedig a 200-at el nem érő számú magyar vonatkozású (Hungarica-) oklevelet regisztrálhatunk.

Nos, az ilyen értelemben vett mostoha forrásadottságnak köszönhetően semmi meglepő nincs abban, hogy sem 1306-ban, sem 1307-ben nem akadunk királynéi *dignitariusra*, viszont a következő két esztendőben, 1308-ban és 1309-ben – amikor immár összesen 500-at meghaladó oklevélről van tudomásunk – három királynéi méltóságviselő is szemünk elé kerül: 1308. november 27-én és 1309. május 8-án Borsa nembeli Tamás fia Beke tárnokmester, két, napi kelet nélküli 1309. évi oklevélben Forrói Csete fia Aladár udvarbíró és 1309. március 9-i oklevélben Pál szepesi prépost mint királynéi udvari kancellár.²⁴ 1307 óta

²⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 42. szám.

²¹ Pór Antal: *Magyar–lengyel érintkezés a XIV-ik században*. Századok, 37. évf. (1903) 309.

²² *Anjou-kori oklevéltár*, III. 22. szám.

²³ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak. 5. Budapest, 1996. 6.

²⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 494., 634., 793., 794., 589. szám.

emlegették Károly Róbert oklevelei a királyi mellett a királynéi javak és jogok visszaállítását is.²⁵ Vagyis 1306–1309 között Károly Róbertnek bizonyosan volt felesége. Ugyanerre mutat, de egyszersmind talán már e házasság zátonyára is következtetni enged a magyar uralkodó 1309. június 15-én második koronázásakor tett esküje, amely szerint „csak törvényes házasságban él, és azzal megelégszik (*legitimo coniugio tantum uti et contentum esse*), miként a Szentírás mondja: a férfi [...] a feleségével tart, és egy test lesz a kettő, és amit Isten egybekötött, azt ember ne válassza szét”.²⁶ Ez arra vethet halvány fényt, hogy szó érhetett Károly házastársi hűségét. Még annak feltevésétől sem kell elzárkóznunk, hogy a magyar király és a halicsi fejedelem (egykori vő és após) viszonyának az 1310-es évek közepén történt megromlása e házasság tönkremenetelével, felbomlásával lehet kapcsolatos.

Hogy Károly Róbert és halicsi Mária útjai elváltak egymástól, és a magyar uralkodó hamarosan új feleséget választott magának, több körülményből kitetszik. Először: 1309 közepét követően két évig nincs nyom arra, hogy Károly házasságban élne. Ez idő alatt egyetlen utalás sincs házastársára, sem egyetlen királynéi méltóságviselő nem fordul elő. Ha efféle negatívumnak hinni lehetne (de teljesen, sajnos, nem lehet), már az felkelhetné gyanúkat, hogy 1309 júniusában Borsa Beke neve mellől hiányzik a királynéi tárnokmesteri és Forrói Aladár neve mellől a királynéi udvarbírói cím.²⁷ Vagyis nem kizárt (de nem is egészen bizonyos), hogy 1309 közepére felbomlott Károly és halicsi Mária életközössége. Másodszor: Károly Róbert hitvesi kapcsolatára két évnyi szünet után 1311. június 25-e körül van újból adatunk, amikor arról értesülünk, hogy Csák Máté Buda elleni támadása idején a király feleségével ott tartózkodott.²⁸

Harmadszor (és ez tekinthető döntő mozzanatnak): 1311 ősztől kezdődően újra megjelennek az oklevelekben a királynéi tisztségviselők. István veszprémi püspök először 1311. október 3-én fordul elő mint királynéi udvari kancellár.²⁹ Természetesen csak azt követően lehetett királynéi kancellár, hogy újra volt királynéja az országnak. Bár István 1310 második felében foglalta el a veszprémi püspöki széket (az első adat erre 1310. október 4-ről van),³⁰ de ekkor még nem szerepel királynéi *dignitarius*ként, bizonyosan azért, mert Károlynak akkor – már és még – nem volt felesége, az országnak pedig királynéja. Rátót nembeli Domokos királynéi tárnokmester első ízben 1313. augusztus 1-jei oklevélben viselte e méltóságot.³¹ Egészen az 1320-as évek elejéig a kancelláron és a tárnokmesteren kívül más királynéi méltóságviselővel nem találkozunk, a halicsi Mária alatt létezett királynéi udvarbíróiságot évtizedes szünet után, 1322-ben (1321-ben?) újították csak fel, és 1321-ben jelenik meg a királynéi lovászmesteri poszt.³² Feltűnő, hogy 1311-et követően sem Pál szepesi prépost, sem Borsa Beke nem tartotta meg funkcióját az új királyné udvarában, pedig mindketten éltek, és továbbra is jelentős szerepet játszottak, azaz nem lettek tartósan kegyvesztettek.

Ami miatt erősen valószínűnek gondolom, hogy 1311-ben új királynével számolhatunk, az éppen ez a körülmény: az, hogy halicsi Mária vezető *dignitarius*sait Károly király, illetve a lengyel Mária nem vette át, hanem új személyek kerültek tisztségbe. Ez a diszkontinuitás összefüggésben állhat Károly és halicsi Mária házasságának zátonyra futásával. Hogy mi

²⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 243., 501., 751., 790. szám.

²⁶ *Acta legationis cardinalis Gentilis*. Vatikáni magyar Okirattár. I. 2. Budapestini, 1885. 306. = *Anjou-kori oklevéltár*, II. 668. szám.

²⁷ Uo. Magyar fordítása: Kristó: *Károly Róbert első felesége*, 83.

²⁸ *Acta legationis cardinalis Gentilis*, 384–391. Magyar fordítása: Kristó: Károly Róbert emlékezete, 90.

²⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 150. szám.

³⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, II. 967. szám.

³¹ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 577. szám.

³² *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 287., 711., 74. szám.

történt e Máriával 1309-et követően, nem tudjuk. Mivel mintegy három évig volt Károly felesége, egy-két évtized múltán elfelejtették, főleg ha ez – mint alább kiderül – a magyar–halicsi ellentétek kiéleződése idején Károlynak kivált érdekében állott. Amikor a szembenállás elcsitult, a magyar uralkodó szűk körben ismertté váló oklevelekben már fel-felidézte emlékét. 1323-ban egy somogyi királynéi birtokadomány kapcsán hivatkozott Mária egykori királyné, első feleségére,³³ 1326-ban pedig – mint már szó volt róla – egy *narratio*-ban két évtizeddel korábbi oroszországi útjáról tett említést, ahonnan első feleségét hozta magával.³⁴ Az oklevelek információi egymást hitelesítik. Az 1326. évi diploma azt teszi bizonyossá, hogy a király első felesége oroszországi volt, az 1323. évi azt, hogy az első feleséget Máriának hívták, mindkét adatot pedig az az 1306. június 23-i oklevél verifikálja, amely Mária magyar királyné nevében kelt. Azt pedig, hogy ki volt, honnan érkezett a magyar uralkodó első felesége, és mi volt a neve, ki tudná jobban éppen Károly Róbertnél, akinek az 1320-as években immár semmi érdeke nem fűződött a torzításhoz vagy kódosításhoz.

Károly második felesége szintén Mária nevet viselt, Kázmér beutheni (bytomi) lengyel herceg leánya volt. A fentebb elmondottak azt valószínűsítik, hogy házasságukat 1311 első felében kötötték meg, és az a magyar krónika szerint Mária 1317. december 15-én bekövetkezett haláláig tartott.³⁵ E Mária neve alatt mindössze két oklevél maradt ránk, 1312-ben napi kelet nélkül és 1313. április 3-án.³⁶ István veszprémi püspök 1311. október elejétől³⁷ 1317. május végéig³⁸ folyamatosan mint királynéi udvari kancellár is szerepel. Ezt követően közel egy éven át ingadozás figyelhető meg István titulusaiban. Számos oklevél (1317-ben augusztus 2-án, október 23-án, október 30-án, november 3-án, november 12-én, 1318-ban január 20-án, február közelebről ismeretlen napján, március 19-én, április 1-jén és július 10-én) nem tünteti fel e méltóságát,³⁹ viszont ugyanezen idő alatt 1317-ben szeptember 4-én és szeptember 29-én, 1318-ban március 1-jén, május 26-án és több iratban június 29-én is felemlítik királynéi kancellárságát.⁴⁰ Ha hitelt adnánk a magyar krónika állításának a lengyel Mária 1317. december 15-i elhalálózásáról, e jelenségnek, vagyis annak, hogy miért viselt a veszprémi püspök királynéi kancellári funkciót egészen 1318. június végéig, nem tudnánk okát adni.

De egyéb körülmények is vannak, amelyek ez esetben megmagyarázhatatlanok lennének. Ezek sorában az egyik a királynéi tárnokmesteri tiszt helyzete. Rátót Domokost e funkcióban az 1310-es évek közepén Aba nembeli Kompolt fia Péter váltotta, aki először 1316. február 14-én fordul elő ilyen minőségben.⁴¹ Ezt követően 1317. augusztus 2-től 1318. május 31-ig – úgy tűnik – megszakítás nélkül viselte e tisztséget, e kilenc hónap alatt összesen kilenc alkalommal szerepel királynéi tárnokmesterként, köztük a két 1318. évi (a január 20-i és a május 31-i) oklevél egyenesen királyi diploma.⁴² E kilenc előfordulás nagyobb része

³³ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 652. szám.

³⁴ Lásd 13. jegyzet.

³⁵ *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 489.

³⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 421., 477. szám.

³⁷ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 150., 154., 155. szám.

³⁸ *Anjou-kori oklevéltár*, III. 467., 474., 478. szám.

³⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 530., 604., 615., 624., 634., V. 18., 46., 71., 93., 206. szám.

⁴⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 561., 578., V. 47., 141., 175., 177., 178. szám.

⁴¹ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 28. szám. Az itt 1315. évi dátummal szereplő oklevél 1316. évi keltére lásd Kristó Gyula: *I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323)*. Századok, 137. (2003) 318–319., 326.

⁴² *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 530., 578., 604., 615., 624., 633., 634., V. 18., 145. szám. Érdekes ugyanakkor, hogy az 1318. március 12-i királyi oklevél méltóságsorában (*Anjou-kori oklevéltár*, V. 62. szám) Péter egyáltalán nem szerepel, István pedig csak veszprémi püspöki címével.

olyan, hogy Péter akkor is királynéi *dignitarius*, amikor István veszprémi püspök neve mellől hiányzik a királynéi udvari kancellárság. A tisztségneveknek tehát inkább a meglétéből, semmint a hiányából szabad következtetést levonni. Vagyis – a hiatusok ellenére is – jogosult arra gondolni: István veszprémi püspök 1311. október 3-a és 1318. június 29-e között folyamatosan királynéi kancellár volt. Péter esetében a királynéi tárnokmesteri poszt megszakítatlan betöltését 1316. február 4-e és 1318. május 31-e között dokumentálhatjuk.⁴³ Ebben az a meglepő, hogy gyakorlatilag azonos időben ért véget a két királynéi méltóság betöltőjének megbízatása, 1318 közepe táján (május végén, illetve június végén), félévvel azt követően, hogy a magyar krónika szerint a lengyel Mária meghalt.

De vajon tényleg meghalt-e Mária 1317. december 15-én? Hogy 1317. február 27-én még élt, onnan tudjuk, hogy férje e napon Mária beleegyezésével adományozott el birtokokat Somogyban.⁴⁴ Ha viszont a királyné 1317. december 15-én ténylegesen elhalálozott volna, megmagyarázhatatlan lenne egy 1318. július 12-i, jellegében éppen a most idézettel egyező oklevél híradása. Eszerint ugyanis ekkor Károly király felesége, Mária királyné egyetértésével ajándékozott el Fejér megyei királynéi földet.⁴⁵ Ez az 1318. júliusi oklevél Mária életben létéről tanúskodik, amivel pedig nem összeegyeztethető a magyar krónika híre Mária hét hónappal korábban bekövetkezett haláláról, de az eddigi kutatás a krónikának adott hitelt az oklevéllel szemben. Pór Antal ugyanis úgy vélte, hogy az oklevél hamis.⁴⁶ Ezt az álláspontot vettük át Mályusz Elemérrel közösen jegyzett munkánkban.⁴⁷ Engel Pál azzal lépett át ezen, hogy a tévedés „különös szórakozottságra vall”. Engel ugyanakkor helyesen mutatott rá arra: „az oklevél dátuma és hitelessége ellen egyébként nem emelhető kifogás”.⁴⁸ Amikor e diploma az *Anjou-kori oklevéltár* munkálatai során kezembe került, magam sem találtam abban semmi gyanús momentumot.

Az oklevél tehát hamisnak nem minősíthető. Sroka imént bírált eljárásához sem folytathatunk, vagyis olyanféle ötlet felvetéséhez, hogy tollhiba miatt kimaradt Mária neve mellől a *bone memorie* (‘jó emlékü’) jelző. Marad tehát a forrás állítása: Mária 1318. július 12-én még élt. Ezzel összecseng az az imént tárgyalt tény, hogy királynéi tárnokmesterrel 1318. május 31-ig, királynéi udvari kancellárral 1318. június 29-ig találkozunk az oklevelekben. Ha azonban egészen pontosak akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk: a július 12-i oklevél nem annak a bizonyossága, hogy Mária ekkor még bizonyosan életben volt, hanem azé, hogy ekkor Károly Róbert még életben levőnek tudta. A magyar uralkodó ugyanis – amint ez *itineráriumából* megállapítható – június 7-én még Temesvárott volt, de június 30-án már Budán, majd július 22-én Győr mellett keltezték okleveleit.⁴⁹ Ami bizonyos, az mindössze annyi: amikor a június 7-ét követő napokban Károly elhagyta Temesvárt, Mária még élt.

Bár a király budai keltű oklevele június 30-i dátumot visel, bizonyos, hogy egy-két nappal ezt megelőzően már itt tartózkodott.⁵⁰ A június 29-i oklevelekben mind ő királynéi udvari kancellárnak nevezte István veszprémi püspököt, mind a veszprémi főpap királynéi

⁴³ Figyelmen kívül hagyhatjuk az 1318. augusztus 29-i oklevél méltóságsorát (*Anjou-kori oklevéltár*, V. 248. szám), mivel ez csak kiadásból ismert, ennél fogva hiteltelen.

⁴⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 409. szám.

⁴⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 208. szám.

⁴⁶ Pór: *Magyar–lengyel érintkezés*, 310.

⁴⁷ *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. IX. Budapest, 1988. 55.

⁴⁸ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 125. 157. jegyzet.

⁴⁹ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 138.

⁵⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 173., 175., 176. szám.

udvari kancellárnak címezte saját magát.⁵¹ Június végén tehát a királyi tanács Budán tartózkodó hatalmasságai még nem értesültek Mária haláláról. Azon három hét alatt (június 30. és július 22. között), amíg a király eljutott Budáról Győrig, négy, egyaránt kelethelyi nélküli oklevele maradt ránk, kettő július 4-i, kettő pedig július 12-i dátummal.⁵² Július 4-én az uralkodó még nyilván Budán volt, mivel annak a zágrábi püspöknek a kérését teljesítette, aki június végén Károllyal együtt Budán időzött. Július 12-i két oklevele viszont bicskei és étyi, azaz Fejér megyei ügyeket érintett, ami azt jelzi, hogy nyugati irányú útján ekkor a király már Fejér megye területén járt. Itt és ekkor írhatott Máriáról úgy, mint élőről, vagyis a királyné halálhíre még július 12-én sem érhetette utol. Hogy Mária pontosan mikor halt meg, nem állapítható meg. Lehet, hogy ez már június vége felé bekövetkezett, de lehet, hogy csak júliusban. Ennél későbbre aligha tehetjük, mivel Károly 1319 elejére már tető alá hozta újabb, harmadik házasságát, aminek megszervezése hónapokat vett igénybe. Mindezeket figyelembe véve roppant valószínűnek mondható: a lengyel Mária nem 1317. december 15-én hunyt el, hanem 1318 nyarán. A magyar krónika és az oklevelek eltérő tartalmú híradása közül tehát az oklevelek tanúságát kell hitelesnek elfogadnunk.

Még javában élt e Mária, amikor az 1317. január 2-i oklevélben Károly király arról számolt be, hogy a hűség útjáról letért Petenye fia Péter az ő ellenében Kopasz volt nádorral együtt idegen fejedelem segítségét kérte, külföldi erőt akart Károly és az ország ellen igénybe venni.⁵³ Ezt az állítást egy 1321. február 10-i királyi oklevél konkretizálja. Eszerint Petenye fia Péter Oroszországba utazott, és Károly ellenében az ottani herceget akarta Magyarországon királlyá koronázni.⁵⁴ Bár az e korbeli orosz belső viszonyokról igen keveset tudunk, az aligha kétséges, hogy e herceg halicsi Mária közeli rokona volt. Károly sikerületlen első házassága tehát néhány év múltán magyar–halicsi ellentétbe csapott át, és a halicsi fejedelem nyíltan a Károly ellen fellázadt egyik magyarországi tartományúrral került egy táborba, és eljászható a gondolattal, hogy Károly Róbertet a magyar trónról letaszítva maga üljön rá arra. Ez az epizód ugyan nem fenyegette igazán komolyan Károly hatalmát, de hozzájárulhatott ahhoz, hogy a halicsi Máriával kötött házassága átkos emléküvé, feledésre ítélandóvá váljék, főleg a kritikus években.

Amikor a lengyel Mária meghalt (1318 nyarán), Károly Temesvártól távol, Budán, illetve a Dunántúlon volt. Mivel személyes tartózkodási helyeit – kivált az év második felében – hónapról hónapra pontosan ismerjük,⁵⁵ bizonyosra mondhatjuk: felesége halálhírére nem fordult vissza sem Temesvárra, és nem járt Székesfehérvárra sem, ahol állítólag nejét eltemették. Joggal feltételezhetjük: rögvest megözvegyülése után új házasság kikovácsolásának terve foglalkoztatta. 1317-ben vagy 1318-ban Károly apává lett, egy Csepel-szigeti ágyasától fia született, Kálmán (a későbbi győri püspök),⁵⁶ de ez nem helyettesíthette a törvényes leszármazottat. Mivel Károly immár 30. életéve felé járt, az új frigy megkötésével sietnie kellett.

A magyar uralkodó 1318 második felében az ország észak-nyugati részén (Győr, Moson vidékén) és Bécsben tartózkodott, innen küldhette el követeit, Szécsényi Tamást és Simont János cseh királyhoz, hogy hűgai közül válasszanak neki feleséget. E követjárásról és a frigy

⁵¹ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 175., 177. szám.

⁵² *Anjou-kori oklevéltár*, V. 191., 192., 207., 208. szám.

⁵³ *Anjou-kori oklevéltár*, IV. 385.

⁵⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 39.

⁵⁵ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 138.

⁵⁶ *Scriptore rerum Hungaricarum I.*, 490., II. 217.

megkötéséről Zittai Péter krónikájában részletes tudósítást hagyományozott ránk.⁵⁷ Ennek dátumai aligha állják ki a kritikát. A fentiek alapján az teljességgel elképzelhetetlen, hogy Károly küldöttei 1318. június 20-án és 23-án Prágában és Königsaalban tartózkodtak volna (ekkor még feltehetően élt a lengyel Mária). Ennek fényében az is kevéssé hihető (bár teljességgel kizártnak nem mondható), hogy Beatrixet 1318. november közepén Székesfehérvárott királynévá koronázták volna. Mindenesetre Károly november 25-26-án Budán tartózkodott, előtte, október 3-án pedig Bécsben.⁵⁸ Ebbe az *itineráriumba* ugyan elméletileg belefér egy november 15-e körüli fehérvári királyné-koronázás, de túlságosan rövidnek tűnik az az – alig négy vagy négy és fél hónapnyi – idő, ami Mária halála, ennek a hírnek a Dunántúlon tartózkodó királyhoz való eljutása, a követség csehországi útja, a menyasszony felkészülése és Magyarországra jövelele között eltelt. Különösen akkor tűnik ez az idő ennyi esemény számára kevésnek, ha tudjuk: Károly király 1319. július 27-én azért jutalmazta meg Szécsényi Tamást, mivel hosszasan időzve Csehországban szerepet vállalt az ő és Beatrix közti házasság létrejöttében.⁵⁹

Az oklevelek ennél legalább két hónappal későbbi keltet valószínűsítenek. Beatrix királyné egyetlen ránk maradt oklevele 1319. március 1-jén Temesvárott kelt.⁶⁰ Hogy ismét volt királynéja az országnak, azt az mutatja: a 1318. június 29-ét követő több mint hét napos szünet után megint felleljük az oklevelekben a királynéi udvari kancellárt István veszprémi püspök személyében, első alkalommal az 1319. február 7-én kelt oklevelekben.⁶¹ Ennél pontosabban nem is tudjuk meghatározni Beatrix magyar királynévá válásának időpontját. Eszerint legkésőbb 1319 februárjának elején már Károly felesége és az ország királynéja volt. Tisztségviselői körében a korábbi időszakhoz képest nem történt változás, István veszprémi püspök éppen úgy megmaradt kancellárnak, mint Aba Péter tárnokmesternek.⁶²

Beatrix halálát gyermekszülés okozta.⁶³ Ennek 1319. november eleji időpontját Zittai Péter krónikája pontosan örökölte ránk,⁶⁴ ugyanis 1319. november 25-én István veszprémi püspök már nem viselte a királyi udvari kancellári címet, és december 27-én Aba Péter sem a királynéi tárnokmesterséget.⁶⁵ A tragikus eset, amely egyszerre fosztotta meg a királyt feleségétől és immár törvényes gyermekétől, Károlyt roppant súlyos lelkiállapotba hozhatta. 1319. december 19-én XXII. János pápa engedélyezte számára, hogy gyóntatója a halál előtt teljes bűnbocsánatban részesíthesse.⁶⁶ Károly azonban felülemelkedett a sorscsapásokon, és nyolc hónap elteltével I. Ulászló lengyel király leányát, Erzsébetet vette nőül.

E negyedik házasságot illetően teljes az összhang Długosz János krónikája és az oklevelek között.⁶⁷ A lengyel krónika 1320. július 6-ra és Budára tette a frigy megkötését.⁶⁸ Ezt kevéssel megelőzte a pápai engedély megadása, ugyanis a házasulandók között ne-

⁵⁷ Emler: *Prameny dějin českých*, 249–250.

⁵⁸ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 138.

⁵⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 544., 545. szám.

⁶⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 396. szám.

⁶¹ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 388., 389. szám.

⁶² *Anjou-kori oklevéltár*, V. 435., 649. szám.

⁶³ *Johannis Dlugossi Annales*, i. m.

⁶⁴ Emler: *Prameny dějin českých*, 255.

⁶⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 631., 646. szám.

⁶⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 642. szám.

⁶⁷ A sorból kilógó, (1320.) április 8-i veszprémi káptalani oklevél, amely királynét nélkülöző időszakban királynéi kancellárt említ (*Anjou-kori oklevéltár*, V. 754. szám), valójában évjelölés nélküli és bizonyosan nem 1320-ból való irat (Pál veszprémi olvasókanonok ugyanis nem funkcionált 1320-ban).

⁶⁸ *Johannis Dlugossi Annales*, i. m.

gyedfokú rokonság állt fenn.⁶⁹ Oklevelek tanúsága szerint Károly Róbert 1320. július 8. és 20. között valóban Budán tartózkodott.⁷⁰ Az új királyné idejében István veszprémi püspök július 20-án szerepel először királynéi udvari kancellárként.⁷¹ Rövidesen – mivel Aba Péter időközben elhunyt⁷² – Szécsényi Tamás lett a királynéi tárnokmester,⁷³ majd a következő években a lovászmesterrel és az udvarbíróval bővült a királynéi *dignitariusok* köre.⁷⁴

Károly Róbertnek az Erzsébettel kötött házasságából való gyermekeiről a magyar krónika az alábbiakat hagyományozta ránk: „az Úr 1321. évében [született] a király Károly nevű fia, de a gyermek még születése évében meghalt, és Székesfehérvárott temették el. Az Úr 1324. évében, október 1-jén e királynétól nemzette a király László nevű fiát [...] Az Úr 1326. évében, március 5-én született a király azon fia, akit örömeiben rokona, a szent hittvalló nevén Lajosnak nevezett [...] Ez évben [1327-ben] Szent András apostol napján [november 30-án] fia született, akit Andrásnak nevezett. Az Úr 1329. évében meghalt László fia, és Fehérvárott adják át a föld ölének [...] Az Úr 1332. évében, Szent István király napján [augusztus 20-án] a királynak fia lett, akit Istvánnak nevezett.”⁷⁵ Vagyis a magyar krónika összesen öt fiúról tett említést.

A következőkben e híradásokat az oklevelek tudósításaival kell szembeesítenünk. 1321. december 8-án XXII. János pápa Károly kérésére mindazoknak, akik azért könyörögnek Istenhez, hogy a királynak utóda születés, húsznapos bűnbocsánatot engedélyezett.⁷⁶ Sajnos e forrásszöveg nem magyarázható egyértelműen. A pápai irat keletkezését – noha eltérő valószínűséggel – négy eset is indokolhatja. Lehet, hogy ekkorra már meghalt a magyar krónikában említett csecsemő Károly, és az ima egy majdan születendő másik gyermekért vált szükségessé. Lehet, hogy a királyné leányt szült, aki nem számított trónutódnak. Lehet, hogy a pápához eljutott a híre Erzsébet terhességének, de nem volt ismeretes, hogy fiút vagy leányt fog szülni. Végül lehet, hogy 1321 végéig a házaspárnak egyáltalán nem született gyermeke.

Az 1323. évi oklevelekben – szinte filmszerűen – egy eddig figyelemre nem méltított családi tragédia eseményei peregnek le: egy csecsemő születését követő betegsége, majd haláláé. Ez év március 6-án Károly király megajándékozta Szécsényi Tamás erdélyi vajdát, mivel személyesen vitte hírül neki a király elsőszülött fiának születését.⁷⁷ E gyermek minden bizonnyal 1321 utolsó hónapjait követően született, mivel a december eleji pápai levél szerint az uralkodónak még nem volt (fiú-) utóda. Egy 1324. április 11-i királyi oklevélből – látszólag – pontosabb információhoz jutunk a születés dátumát illetően. Innen arról értesülünk, hogy Tamás erdélyi vajda akkor hozta elsőszülött fia születésének hírét, amikor az uralkodó Erdélyben tartózkodott.⁷⁸ Ezzel azonban az a gond, hogy a király *itineráriumában* 1321–1323-ban nincs erdélyi tartózkodásra utaló adat.⁷⁹

⁶⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 827. szám (vö. még 872. szám).

⁷⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 844., 845., 849., 857., 860. szám.

⁷¹ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 862. szám.

⁷² *Anjou-kori oklevéltár*, V. 856., 860. szám.

⁷³ *Anjou-kori oklevéltár*, V. 963. szám.

⁷⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 74., 287., 711. szám

⁷⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum* I., 490., 491., 492., 501.

⁷⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 331. szám.

⁷⁷ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 61. szám. A regesztával ellentétben az oklevél szövegében nem „legidősebb”, hanem „elsőszülött” fiúról (*primogenitus*) van szó. Magyar Országos Levéltár. Budapest, Diplomatikai levéltár 2147. Lásd még *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 296. szám.

⁷⁸ *Anjou-kori oklevéltár*, VIII. 174. szám.

⁷⁹ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 139.

Bizonyos megfontolások alapján kétféle megoldás körvonalai rajzolódhatnak ki. Az egyik szerint a fiú születése 1321 végére vagy 1322 elejére vélelmezhető. Ebben nem is az a meghatározó elem, hogy Tamás 1321. július 25-e⁸⁰ óta viselte az erdélyi vajdai méltóságot, hanem az, hogy Károly aligha kereshette fel Erdélyt 1321. november 1-je előtt, mert ekkor következett be a tartomány pacifikálása.⁸¹ Az erről szóló megegyezést az uralkodó kelet hely nélkül 1321. november 28-i oklevelében elfogadta.⁸² Van tehát némi valószínűsége annak, hogy Károly 1321. november 23. (amikor még Temesvárott volt) és 1322. január 8. (amikor szintén Temesvárott keltezett) között fordulhatott meg Erdélyben.⁸³ Egy rövid erdélyi tartózkodás lehetőségét azonban a kevés „lyukat” hagyo 1322. évi királyi *itinerarium* alapján sem tudjuk kizárni, sőt 1323 első két hónapja szintén számba jöhet, főleg mivel az akkori uralkodói székhelyről, Temesvárról rövid idő alatt megjárható volt Erdély.

A másik lehetőség azon alapul, hogy a fiú utódát erősen kívánó Károly – annak 1322. végi születése esetén – aligha várt volna a jó hír közlőjének megadományozásával több, mint egy évet, amire 1323. március 6-án került sor. Ebben az oklevélben Károly úgy vélekedett fia születéséről, mint „olyan ünnepi és örömteli boldogságról, amelynél nagyobbat e világon mi nem képzeltünk el”.⁸⁴ A hírhozó megjutalmazásának időpontja alapján arra is gondolhatunk – magam inkább emellett teszem le a voksomat –, hogy a gyermek 1323 elején született. Károly 1323. március 10-ig időzött Temesvárott felesége és fia mellett,⁸⁵ majd március 21-én már – útban Pozsony és Nagyszombat felé – Visegrádon volt.⁸⁶ Vele tarthatott kis családja is. Alkalmassint Visegrádon hagyhatta őket, hiszen ő maga Északnyugat-Magyarországról visszatérve Visegrádra ment, és a következő másfél hónapot (április 22-től június 3-ig) ott töltötte.⁸⁷

Ily módon a következő néhány hét alatt Visegrádon történt tragikus eseménynek Károly közvetlen tanúja volt. Május 8-i oklevele szerint az uralkodó megfogadta, hogy a hozzá hí nemesek birtokait visszaadja, ha elsőszülött fia betegségéből meggyógyul.⁸⁸ A gyermek azonban hamarosan meghalt. A Visegrádról távozó király június 5-én (vagy inkább 12-én?) Nagyváradon arról adott ki oklevelet, hogy elsőszülött fia, Károly legutóbbi napokban (*novissime diebus istis*) bekövetkezett halálakor tett fogadalmának megfelelően az egyházak jogait visszaállítja.⁸⁹ Váradról az uralkodó Temesvárra ment, de itt már csak rövid ideig (június 15. és 26. között) időzött.⁹⁰ A királyi székhely visszavonhatatlanul Visegrádra költözött. Károly elsőszülött fia, akit apja után Károlynak hívtak, eszerint a május 8-át követő néhány hét alatt halt meg. Téves tehát a magyar krónika évszáma, amely Károlynak mind születését, mind halálát 1321-re helyezte.⁹¹ Ha Károly születését 1323 elejére helyez-

⁸⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 209. szám.

⁸¹ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 289. szám.

⁸² *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 322. szám. Az eseményekre lásd Kristó: *I. Károly király harcai*, 342–343.

⁸³ *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 312., 403. szám.

⁸⁴ Nagy Imre: *Anjou-kori okmánytár. II.* Budapest, 1883. 65.

⁸⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 66. szám.

⁸⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 75., 120., 121. szám.

⁸⁷ Engel: *Az ország újraegyesítése*, 139.

⁸⁸ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 175. szám.

⁸⁹ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 258. szám = Wertner Mór: *Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár*, 1908. 388. Lásd még *Anjou-kori oklevéltár*, XI. 514. szám (hamis oklevél). Az oklevél 1323. június 12-i dátumára lásd Engel: *Az ország újraegyesítése*, 139., 143.

⁹⁰ *Anjou-kori oklevéltár*, VII. 272., 296. szám

⁹¹ *Scriptorum Rerum Hungaricarum I.*, 490.

zük, a kisgyermek félét sem élt. Legfeljebb annyiban lehet igaza a magyar krónikának, hogy még születése évében elhunyt, de ez az esztendő nem 1321, hanem 1323 volt.

Ha viszont Károly 1323 január–februárjában született, úgy szülei házassága és az ő világra jövele közötti két és fél év idő alatt még egy gyermek világrajöttével számolhatunk. Teljességgel nem zárhatjuk ki, hogy Erzsébet valamikor 1321 folyamán fiút szült, akit szintén nevezhettek Károlynak, és aki még ez évben elhalálozhatott. Ez esetben a magyar krónika valót írt, de a másik Károly kihagyása száradna a lelkén. Az 1321. évi gyermekhalálnak azonban az okleveles anyagban semmi nyoma. Így a fentebb említett négy lehetőség közül azt is számba kell vennünk, hogy a házaspárnak 1321-ben leánya született, s az ő megszületése után szólított fel XXII. János pápa arra, hogy a hívek Károly és Erzsébet (fiú-) utódáért imádkozzanak.⁹²

Károly esetleges leánygyermekének vagy leánygyermekének kérdése a tisztázatlan problémák közé tartozik, és a jelen pillanatban nem oldható meg. Mellőzve a rendszeres tudománytörténeti áttekintést,⁹³ az egymással ütköző friss álláspontok közül egyik nézet az uralkodó két leányával számol, a másik felfogás szerint viszont Károlynak egyetlen leánya sem volt. Engel Pál úgy vélte, hogy Károlynak második feleségétől, a lengyel Máriától két leánya született, kérdőjelesen Katalin és bizonyosan Erzsébet, és az előbbi II. Henrik schweidnizi hercegnek, az utóbbi Boleslaw troppau hercegnek lett a felesége. Katalin 1343-ban, Erzsébet 1367-ben halt meg.⁹⁴ Vele szemben Stanisław A. Sroka azt szögezte le: e megállapítás egyetlen eleme sem nyugszik forrásokon.⁹⁵ Ma úgy látom, a források alapján Srokának van igaza, de a dolog azért ennél bonyolultabb.

Mindazt, amit II. Henrik lengyel hercegről és feleségéről, Katalinról a kútfők alapján tudni lehet, Kazimierz Jasiński állította össze.⁹⁶ Eszerint II. Henrik 1316-ban született, 1343–1345 között halt meg. Frigyét az ismeretlen származású Katalinnal 1338. június 1. előtt kötötte. Katalinról ezt követően nincs szó a forrásokban. Leányuk, Anna 1339-ben született, apja halála után a magyar királyi udvarban nevelkedett.⁹⁷ Ez nem zárja ki (de bizonyossá sem teszi persze), hogy a szülők halála után, miként ezt Károly Róbert és testvérei példája mutatja, a gyermek(ek) nevelése a nagyszülőkre maradt. Így juthatott el Anna 1345 után Nagy Lajos magyar király udvarába. A feltehető nagyszülők közül Károly már nem élt, de Erzsébet igen, és ő nevelhette leánygyermekétől származó unokáját. Katalin 1338. évi házasságából és 1339. évi szüléséből következően az 1320-as évek elején születethetett. Könnyen lehet – legalábbis kronológiai akadály nincs –, hogy ő tekinthető Károly Róbert és Erzsébet azon első gyermekének, aki 1321-ben látta meg a napvilágot.

Mielőtt még az állítólagos másik leánygyermek dolgára kitérnék, a továbbiak érdekében egy képet kell szemügyre vennünk. A Képes Krónika egyik miniatúrája Erzsébet királynét öt kisgyermekkel ábrázolja.⁹⁸ Az öt gyermek semmi esetre sem felel meg a krónikaszöveg-

⁹² *Anjou-kori oklevéltár*, VI. 331. szám.

⁹³ Főleg Wertner Mór két írása veendő figyelembe: *Anjou. Genealogische Skizze. Jahrbuch der k. k. heraldischen Gesellschaft „Adler“ in Wien*, 11. (1884) 151–157.; *Az Anjouk genealógiája különös tekintettel a magyarországi ágra*. Turul, 6. (1888) 68–69.

⁹⁴ Engel Pál: *Anjouk*. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Budapest, 1994. 49. Sajátságos, hogy Engel Pál – *Az ország újraegyesítése*, 125. – még néhány évvel 1994-et megelőzően úgy nyilatkozott: Mária „a hírek szerint meddő volt”.

⁹⁵ Sroka: *A magyar Anjouk családi története*, 39–40.

⁹⁶ Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów śląskich. II*. Wrocław, 1975. 45–47.

⁹⁷ Bielowski, August: *Monumenta Poloniae historica. II*. Warszawa, 1961. 1872. 685.

⁹⁸ *Képes Krónika*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest, Clmae. 404. fol. 70' = *Képes Krónika*. Facsimile kiadás. Helikon, 1987.

nek, amely csak Károly négy fiáról szólt, minthogy 1330-nál megcsönkült, és így az 1332-ben született Istvánról már nem emlékezhetett meg. Következetes, szövegű ábrázolás esetén itt négy fiúnak kellene állnia anyjuk mellett. Már korábban is felmerült, hogy az öt gyermek közül kettő leány, de éppen a baloldalt álló két alakot tekintették leányoknak, akik koronaszerű fejüket viselnek.⁹⁹

Legújabbban magam új magyarázattal álltam elő. Eszerint a baloldali két alak koronát visel, az egyikük Nagy Lajos, a másikuk András, a kódex festésének idején az előbbi Magyarország királya volt, az utóbbi pedig a közvélekedés szerint mint Nápoly királya halt meg. A jobboldali alakok közül a Lajoshoz és Andrásához hasonlóan oldalt forduló személy bizonyosan István herceg, fején Lajosétól és Andrásétól eltérő fejék találhatók (talán hercegi diadém). Az András mellett álló és a másik háromtól eltérően fejét szembefordító két személy leány lehet, erre mutat fejdíszük (ami alkalmasint pártá) és a fiúkétól eltérő ruházatuk. A miniátor tehát sem a csecsemőkorban meghalt Károlyt, sem a kisgyermekként elhunyt Lászlót nem ábrázolta, csak azokat, akik Károly gyermekei közül megélték a (fiatal) felnőtt kort.¹⁰⁰

A magyar király már többek által gyanúba vett másik leányáról, Erzsébetről semmit nem tudunk. Kazimierz Jasiński úgy vélte, az, hogy Bolesław troppai hercegnek Károly Róbert leánya lett volna a felesége, nem alapul megbízható forrásokon. Ha így is lenne – folytatta a lengyel szerző –, csak az 1318-ban meghalt lengyel Mária lehetne az anyja, és így Erzsébetnek tíz évvel idősebbnek kellene lennie Bolesławnál.¹⁰¹ Mária azonban anyaként biztosan nem jöhet szóba, hiszen Zittai Péter szerint gyermektelenül halt meg.¹⁰² Amennyiben viszont Erzsébetet mégis Károly Róberthez kötjük – e pillanatban azonban ezt csakis imaginárius módon tehetjük meg –, anyjául Károly negyedik feleségét, Erzsébetet tekinthetjük (erre mutat, hogy Erzsébet más gyermekeivel együtt ábrázolta a miniátor), és születését nyilván nem az 1320-as évek elejére tehetjük (ahol nincs is hely számára), hanem egy évtizeddel későbbre, 1330 körüli időre, s így nagyjából egykorúnak tekinthető troppai Bolesławval. E házasság léte azonban igazolást igényel.

Károly gyermekei sorában a feltételezett leány (Katalin) és Károly után László következett. A magyar krónika születését 1324. október 1-jére helyezte.¹⁰³ Ezen információ hitelében nem kételkedünk, ugyanis az okleveles anyag ezt tökéletesen hitelesíti. A közelmúltban vált ismertté Károly király 1324. október 27-i oklevele (illetve arra történő hivatkozás), amely szerint az uralkodó e napon kegyet gyakorolt Neksei Demeter király tárnokmester iránt, aki László fia születését neki hírül vitte.¹⁰⁴ Nagy horderejű esemény volt ez Károly életében, hiszen immár megint volt fiú utóda, trónörököse. Ez az adat abból a szempontból is felkelti figyelmünket, hogy a király már 27 nappal a csecsemő világra jöttét követően megjutalmazta az örömteli esemény közreadóját. Ha arra gondolunk, hogy Károly 1323. március 6-án tette ugyanezt Károly születése alkalmából Szécsényi Tamással, az 1324. évi esetből mint analógiából kiindulva még biztosabban gondolhatunk arra: Károly szintén kevéssel a hírhozó megadományozása előtt, azaz 1323 elején születhetett. XXII. János pápa

⁹⁹ A korábbi véleményeket lásd Csapodiné Gárdonyi Klára: *A Képes Krónika kódexének leírása, története és illusztrációi*. In: *A Képes Krónika latin eredetijének fordítása*. Helikon, 1987. 142.

¹⁰⁰ Kristó Gyula: *I. Lajos (Nagy Lajos)*. In: Kristó Gyula (szerk.): *Magyarország vegyes házi királyai*. Szeged, 2003. 46.

¹⁰¹ Jasiński, Kazimierz: *Rodowód Piastów śląskich. III*. Wrocław, 1977. 73.

¹⁰² Emler: *Prameny dějin českých*, 249.

¹⁰³ *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, 490.

¹⁰⁴ *Anjou-kori oklevéltár*, VIII. 466. szám. Lásd még *Anjou-kori oklevéltár*, X. 413. szám.

viszont éppen kereken László születése után egy évvel, 1325. október 1-jén kiadott oklevelében fejezte ki Károly király fiának megszületése miatt érzett örömét.¹⁰⁵

1327-ben négy – részint magyar királyi, részint pápai – oklevélben szerepel László elsőszülöttként.¹⁰⁶ Valamennyi irat azzal kapcsolatos, hogy a magyar–cseh szövetség megerősítéseként a két ország uralkodója házasságot tervezett Károly fia, László és János cseh király leánya, Anna között, és ennek érdekében a pápától felmentést kellett kérniük a vérokonság alól. XXII. János pápa a *dispenzációt* megadta. László azonban a magyar krónika szerint 1329-ben meghalt.¹⁰⁷ A hozzávetőleges dátumot ismét oklevél révén adhatjuk meg. Károly Róbert 1329. március 8-án tájékoztatta rokonát, Erzsébetet, János cseh király feleségét, hogy fia, László herceg meghalt, pedig már a Szentszéktől is megszerezték a felmentést gyermekeik házasságához a másod-unokatestvéri vérokonság alól.¹⁰⁸ Eszerint László halála 1329 elején következett be, a gyermek még nem volt négy és fél éves. Ekkor azonban már élt az 1326. március 5-én született Lajos és az 1327. november 30-án született András, akik közül az előbbi László elhunytával vált elsőszülötté és a magyar király trónörökösévé. Mivel István Andrást követően csaknem öt éves szünet után, 1332. augusztus 20-án látta meg a napvilágot,¹⁰⁹ kettejük közé helyezhető el – ha egyáltalán elhelyezhető – Erzsébet születése. Így Károly Róbertnek és Erzsébetnek öt fia és egy (talán két) leánya volt.

Ha az előzőekben új eredményekre jutottam – bármily csekélyekre is –, az legfőképpen annak a több évtizedes munkálatnak köszönhető, amely az *Anjou-kori oklevéltár* eddig megjelent kötetében öltött testet. A szegedi középkorászok közös erőfeszítése révén megvalósuló vállalkozás az Anjou-kor immár mintegy első három évtizede okleveleiről ad összefüggő képet, és vannak 1330-on túli esztendőket feldolgozó kötetek is, amelyek mellé néhány év múlva felsorakozhat annak a – ma még hiányzó – néhány évnek az anyaga, amellyel teljessé válhat a Károly Róbert-kori oklevélkorpusz. Ez rövidesen az 1301–1342 közti időszak, azaz másfél emberöltő Hungarica vonatkozású diplomáit teszi mindenki számára hozzáférhetővé, és ezzel a kutatás új minőségét teremti meg.

Az általam e kötetek alapján a közelmúltban elvégzett vizsgálatok – amelyek a 14. század első évtizede főúri elitjére,¹¹⁰ a tartományurak ellen 1310–1323 között folyt harcokra¹¹¹ és jelen esetben Károly Róbert családjára irányultak – természetesen csak a kezdetet jelentik. Akár a már eddig megjelentek, akár az egyre gyarapodó és reményeim szerint hamarosan Nagy Lajos okleveleire is kiterjedő kötetek újabb és újabb kutatási lehetőségeket teremtenek újabb történész generációk számára. Felfogásom szerint ugyanis akár egy-egy oklevélkötet, akár pedig egy teljes oklevélkorpusz nem végcélja, hanem eszköze a történészi munkálatoknak. Azért készítjük ezeket, hogy belőlük minél megbízhatóbban ismerjük meg múltunkat.

¹⁰⁵ *Anjou-kori oklevéltár*, IX. 427. szám.

¹⁰⁶ *Anjou-kori oklevéltár*, XI. 75., 427., 558., 559. szám.

¹⁰⁷ *Scriptores Rerum Hungaricarum* I., 492.

¹⁰⁸ *Anjou-kori oklevéltár*, XIII. 107. szám (0308) (70.) Magyar fordítása: Makkai László–Mezey László: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Nemzeti Könyvtár. Levelestár. Budapest, 1960. 230–231.

¹⁰⁹ *Scriptores Rerum Hungaricarum* I., 491., 492., 501.

¹¹⁰ Kristó Gyula: *I. Károly király főúri elitje (1301–1309)*. Századok, 133. (1999) 41–62.

¹¹¹ Kristó: *I. Károly király harcai*, 297–347.

GYULA KRISTÓ

The Family of Charles I Robert

This study of the family history of King Charles I (Robert) (1301–1342) uses a strict genealogical approach to enumerate his wives and children. In addition to the narrative sources, it makes use of an almost complete database of charters issued at the time, which reveal previously unknown details. The paper makes the following additions to the genealogy of the king. Charles Robert married four times. Between 1306 and 1309, his first wife was Mary, daughter of Duke Leo of Halych. From 1311 till the middle of 1318 he had a second wife, also called Mary, who was the daughter of Duke Casimir of Beuthen. His third wife from the end of 1318 (or the beginning of 1319) till November 1319 was Beatrix of Luxembourg, the younger sister of the Bohemian king. For the fourth time, he married in July 1320 Elizabeth Piast, younger sister of King Ladislaus I of Poland, mother of his legitimate heirs. We have no exact data on the number of his children. It was at the turn of 1317 and 1318 that his illegitimate son, who later became bishop of Győr, was born. In 1323 (and maybe another one in 1321 as well) a son by the name of Charles was born but he died in infancy. Prince Ladislaus lived between the end of 1324 and the beginning of 1329. Louis, who became king of Hungary (1342–1382), was born on 5 March, 1326. He was followed on November 30, 1327 by Andrew and on August 20, 1332 by Prince Stephen. Charles I must have had one or two daughters: the supposed Catherine, born in circa 1321, and Elizabeth, who must have been born between 1327 and 1332.

PETROVICS ISTVÁN

A középkori pécsi egyetem és alapítója

I. Előzmények

A középkori Pécs történetének egyik legnevezetesebb eseménye az itteni egyetem alapítása volt, amely egyben az első ilyen jellegű magyarországi intézmény életre hívását is jelentette. Itáliától és Nyugat-Európától jócskán lemaradva a közép-európai régióban a 14. század derekára értek meg a feltételek egyetemek létrehozására. A legelső Prágában kezdte meg a működését, amely ekkor a Német-római Császárság székhelyének számított. Ezt IV. Károly alapította 1348-ban, mégpedig úgy, hogy a császár ehhez a lépéséhez már 1347-ben elnyerte VI. Kelemen pápa hozzájárulását. A 14. század 60-as éveiben aztán még további három egyetem jött létre: 1364-ben a krakkói, 1365-ben a bécsi, majd 1367-ben a pécsi. Az utóbbi hármat nemcsak a későbbi alapítás ténye különböztette meg a prágaitól, hanem az a körülmény is, hogy csupán a prágai tekinthető teljes, azaz négy – szabad művészetek, jogi, orvosi és teológiai – karral működő egyetemnek, tudniillik a többi esetében a pápa nem járult hozzá az akkor legfontosabbnak számító fakultás, a teológiai felállításához. Érdekes jelenség továbbá az is, hogy a krakkói, a bécsi és a pécsi egyetem egy és ugyanazon személy, nevezetesen V. Orbán pápasága alatt keletkezett, s az alapító okiratok megerősítése mindhárom esetben a Szentatyához, nem pedig a világi hatalom képviselőjéhez, a császárhoz kötődött. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fent említett három egyetem alapító dokumentumának keletkezése megelőzte a megerősítő pápai bulla kibocsátását. Igaz, a pécsi *studium generale* esetében erre csak következtetni tudunk, ugyanis I. (Nagy) Lajos király alapító okirata az idők során megsemmisült. Az 1367. szeptember elején kelt pápai oklevelek vizsgálata azonban arra vet fényt, hogy III. (Nagy) Kázmér lengyel királyhoz és IV. Rudolf osztrák herceghez hasonlóan a magyar uralkodó is a megerősítő pápai bulla elnyerése előtt állította ki a maga alapító levelét. Itt érdemes utalni még arra, hogy a középkori egyetemeknek lényegében két típusa volt: az egyik a párizsi, a másik pedig a bolognai mintára szerveződött. Persze volt példa arra is, hogy egy egyetemen belül mindkét minta érvényesült. Ez figyelhető meg a prágai egyetem esetében, ahol a jogi kar a bolognai mintát követte, míg a többi fakultás a párizsi alapján szerveződött.¹

¹ A pécsi egyetem történetének legavatottabb kutatója Petrovich Ede volt. Munkásságára, eredményeire és munkáira lásd Font Márta–Vargha Dezső: *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére. Tanulmányok Pécs történetéből.* 8. Pécs, 2001., különösen Boda Miklós: *Petrovich Ede egyetemtörténeti kutatásai*, 39–45., valamint Font, Márta: *Ede Petrovich, Forscher der mittelterlichen Universität von Pécs/Fünfkirchen*. In: Font, Márta–Szögi, László (hrsg.): *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Pécs, 2001. 75–82.; Békefi Remig: *A pécsi egyetem*. Akadémiai székfoglaló. Budapest, 1909.; Vetulani, Adam: *A pécsi egyetem, valamint a krakkói és a bécsi testvéregyetemek alapításának körülményeiről*. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből*. Pécs, 1967. 21–48.; Mezey: *A pécsi egyetemalapítás előzményei (A deákság és hiteleshely kezdeteihez)*. In: Csizmadia: *Jubileumi tanulmányok*, 53–84.; Kavka, František: *A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és*

A bolognai mintájú pécsi egyetem (*studium generale*) felállítását V. Orbán pápa 1367. szeptember 1-jén Viterboban kelt bullájában engedélyezte. Ez gyakorlatilag válasz volt I. Lajos előterjesztésére, amit az eredeti okmány megsemmisülése miatt csak utalás formájában ismerünk. A pápa másnap újabb oklevelet adott ki, ezt a magyar uralkodóhoz intézte. Ezekből a kútfőkből kiderül, hogy V. Orbán, hajolván I. Lajos kérésére, hozzájárult a pécsi egyetem megalapításához, ám kikötötte, hogy ott teológiai fakultás nem működhet. A pápa a vizsgáztatás jogát a mindenkori pécsi püspöknek adta, amit széküresedés esetén a főpap *vicarius*a vagy a káptalani *officialis* gyakorolt. A Szentatya ugyancsak a püspököt bízta meg az oktatási *licentia*, valamint a magiszteri vagy doktori fokozat odaítélésével.² A pápai bullák alapján kétségtelen, hogy az egyetem alapítása iránti kérelmet a magyar király terjesztette a Szentatya elé, ám az intézmény létrehozásának gondolata, csakúgy, mint helyének kiválasztása Bergzaberni vagy más néven Coppenbachii (újabbban elterjedt írásmód szerint Koppenbachii) Vilmos pécsi püspökkel hozható kapcsolatba.³ Roppant szembetűnő ugyanis az a tény, hogy a prágai, a krakkói, valamint a bécsi egyetemmel ellentétben a pécsi nem uralkodói központban, hanem egy püspöki székhelyen jött létre. Igaz, ez a város az egyik leggazdagabb egyházmegye központja volt a középkori Magyarországon, ahol ekkor már jó ideje egy magas színvonalú káptalani iskola működött, s ahol az egyetemi oktatáshoz a székeskáptalan a megfelelő „könyvtári háttér” is biztosítani tudta. A másik oldalon viszont az sem elhanyagolható körülmény, hogy az egyetemnek otthont nyújtó város, Pécs fekvésénél fogva szerencsésen illeszkedett I. Lajos király déli-délnyugati irányú külpolitikai orientációjába.

II. Az alapító

Az 1361 és 1374 között a pécsi egyházmegye élén álló Bergzaberni vagy más néven Koppenbachii Henrik fia: Vilmos a 14. század egyik neves főpapja, a pécsi egyetem alapítója és első kancellárja volt. Életéről és tevékenységéről viszonylag kevés írott kútfő maradt fenn. Valószínűleg ezzel, valamint idegen származásával magyarázható, hogy mind a mai napig nem készült róla részletes magyar nyelvű életrajz, pedig a vele kapcsolatos források tekintélyes hányada Koller Józsefnek köszönhetően már 1784-ben nyomtatásban is napvilágot látott.⁴

a XV. század elején. In: Csizmadia: Jubileumi tanulmányok, 87–93.; Székely György: *A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben*. In: *A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, Pécs, 1967. 155–174.; Gabriel, Astrik L.: *The mediaeval universities of Pécs and Pozsony. Commemoration of the 500th and 600th anniversary of their foundation 1367–1467–1967*. Frankfurt am Main, 1969.; Csizmadia Andor: *Jogi emlékek és hagyományok*. Budapest, 1981. 11–76.; Székely György: *A pécsi egyetem a középkorban*. História, 1994. 3. sz. 10–12.; Szovák Kornél: *Bécsi egyetem*. In: Kristó Gyula (főszerk.)–Engel Pál–Makk Ferenc (szerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* Budapest, 1994. 88–89.; Teke Zsuzsa: *Bolognai egyetem*, uo. 119.; Orbán Imre: *Krakkói egyetem*, uo. 379–380.; Sz. Jónás Ilona: *Párizsi egyetem*, uo. 532–533.; Koszta László: *Pécsi egyetem*, uo. 538.; uő.: *Prágai egyetem*, uo. 557.; Boda Miklós: *Stúdium és literatúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Pannónia könyvek. Pécs, 2002. 7–67.

² Békefi: *A pécsi egyetem*, 12–25.; A pécsi egyetem alapítólevelének magyar fordítását lásd *Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből. (1009–1962)*. Főszerk. Márfi Attila. Szerk. Nagy Imre Gábor–Kövecz Ferenc. Pécs, 1996. 49–50.; Székely György: *Egyetemi kancellárok a 14–15. századi Magyarországon*. Századok, 131. évf. (1997) 157–159.

³ Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quingueeclesiarum. Tomus III. Posonii*, 1784. 69–138.; Zimmermann, Harald: *Wilhelm von Koppenbach der Gründer der Universität Fünfkirchen*. In: Font–Szögi: *Die ungarische Universitätsbildung*, 33–46.

⁴ Koller: *Historia*, III., 69–138.

Vilmos püspök neve már önmagában jelzi: viselője német nyelvterületről érkezett Magyarországra. Származási helyét, életpályájának első szakaszát tehát csakis a német kútfők segítségével lehet megállapítani, illetőleg feltérképezni. Ám még így is sok részlet homályba vész. Bergzabern a Rajna menti Pfalzban, Coppenbach pedig Felső-Bajorországban található. Ezt azért szükséges leszögezni, mert akadt olyan kutató is, mégpedig a speyeri székeskáptalan késő középkori történetét feldolgozó Gerhard Fouquet, aki Bergzabernt tévesen Magyarországra lokalizálta, Coppenbachhal viszont nem tudott mit kezdeni.⁵ Vitathatatlan: a kutatásnak máig nem sikerült megnyugtató módon tisztázni, hogy Vilmos püspök családja az említett két hely melyikéről származik. Az ellenben kétségteljes tény, hogy a család először egy 1294. évi oklevélben szerepel. Ez a kútfő a zweibrückeni palotagrófok levéltárában található, és arról tájékoztat, hogy egy bizonyos Johann Coppenbechere, aki talán Vilmos püspök nagybátyja lehetett, a Saar-vidéken fekvő javainak egy részét eladta a zweibrückeni grófnak. A Coppenbachok valószínűleg elszegényedett nemesek voltak, akik közül az említett Johann várvédelmi feladatot látott el. Vilmos erre már nem vállalkozhatott, így a papi pályára lépett. Hamarosan Bergzabern plébánosa lett, amely 1333 óta Zweibrückenhez tartozott. Vilmos neve, érdekes módon, nem szerepel a bergzaberni plébánosok listáján, azonban egy 1353. május 13-án kelt pápai kérvény alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy Vilmos 1353-ban és – valószínűleg az azt megelőző években – bergzaberni plébános volt. Pályája ettől fogva meredeken ívelt felfelé. Ebben szerepet játszott az a körülmény, hogy a speyeri egyházmegyét, amelyhez Bergzabern és Zweibrücken is tartozott, a Luxemburg családbeli Balduin trieri érsek igazgatta, aki egyben választófejedelem is volt. A zweibrückeni grófságot egyébként 1335-ben a Luxemburgok szerezték meg, s ekkor annak ura, Walram gróf a későbbi IV. Károly szolgálatába lépett. Vilmos így került kapcsolatba az 1346 és 1378 között cseh királyként és német-római császárként uralkodó IV. Károlyval, akinek figyelmébe Balduin érsek ajánlhatta a későbbi pécsi püspököt.⁶ Vilmos káplánként szolgált IV. Károlyt, s talán szerepe lehetett annak a királytalálkozónak a megszervezésében és lebonyolításában, amelyre 1353 májusában került sor Budán. Ezen IV. Károly, valamint I. Lajos magyar király szövetséget kötött egymással, ami azt jelzi, hogy sikerült oldani a két uralkodó között korábban kialakult feszültséget.⁷ I. Lajos ekkor figyelhetett fel Vilmosra, aki 1357-ben Lajos anyjának, Erzsébetnek is segítségére lehetett, amikor az özvegy királyné Marburgba zárandokolt, s felkereste Árpád-házi Szent Erzsébet itteni sírját.⁸ Nem zárható ki azonban az sem, hogy a magyar uralkodó már jóval korábban találkozott Vilmostal. Nem szabad meglepednünk ugyanis arról a körülményről, hogy Lajos első felesége luxemburgi Károly morva örögrófnak és cseh trónörökösnek – azaz a későbbi IV. Károly császárnak – Valois Blankától született leánya, Margit volt. Lajos 1338-ban utazott Brnóba a menyasszonyért, akivel 1345-ben kötött házasságot. Frigyüknek Margit 1349-ben bekövetkezett halála vetett véget.⁹ E tények ismeretében már teljes mértékig érthető, hogy 1353-ban és 1357-ben maga a magyar király próbálta kijárni a pápánál, hogy a Szentatya

⁵ Fouquet, Gerhard: *Das Speyrer Domkapitel im späten Mittelalter*. Mainz, 1987.

⁶ Zimmermann: *Wilhelm von Koppenbach*, 33–34.

⁷ Georgius Fejér: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI*. Budae, 1829–1844. IX/2. 230–231. (= CD); Pór Antal: *Anjouk és Wittelsbachok*. (Nagy Lajos szövetkezése IV. Károly császár ellen.) Századok, 41. évf. (1907) 684–685.; Nehring, Karl: *Ungarn*. In: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Herausgegeben von Ferdinand Seibt aus Anlass der Ausstellungen Nürnberg und Köln, 1978/1979. München, 1978. Zweite Auflage. 184.

⁸ Zimmermann: *Wilhelm von Koppenbach*, 34.

⁹ Pór Antal: *Nagy Lajos*. Budapest. 1892. 11–12.; vö. Kristó Gyula (szerk.): *Szeged története. I. A kezdetektől 1686-ig*. Szeged, 1983. 358.

Vilmosnak speyeri kanonoki stallumot adjon. Vilmos a magyarországi forrásanyagban tehát 1353-ban tűnik fel először, s ekkor I. Lajos káplánjaként szerepel.¹⁰ A Magyar Királyságba való áttelepülésének időpontját közelebből nem ismerjük. Fontos utalni arra, hogy a bergzaberni és a speyeri javadalmak csupán jövedelemforrások voltak, s nem párosultak helybenlakási kötelezettséggel. 1358. április 6-án Vilmos császámai prépostként bukkan fel a forrásokban, ám még ugyanebben az évben elcserélte ezt a javadalmat nevni Treutel István egri préposttal.¹¹ Vilmos 1358. október 21-én két oklevelet is kiadott, s ezekben már egri prépostként, kápolnaispánként (*comes capelle*), valamint titkos kancellárként (*secretarius cancellarius*) szerepel, jöllehet az egri és a császámai préposti javadalom cseréjének ügye, pontosabban szólva annak pápai megerősítése áthúzódott az 1359. évre.¹² Az is igen valószínű, hogy Vilmos röviddel Magyarországra érkezése után aktívan bekapcsolódott a diplomáciai tevékenységbe. Ezt látszik igazolni az a tény, hogy Vilmost I. Lajos tanácsosaként (*consiliarius noster*) ott találjuk az 1358. február 18-án megkötött, a Dalmácia feletti uralmat a magyar király számára biztosító zárai béke aláírói között.¹³

Az I. Lajos magyar király, valamint IV. Károly német-római császár és cseh király, továbbá az osztrák hercegek közti kapcsolatok a 14. század derekán rendkívül változatosan alakultak. A létrejött feszültségek felszámolásában jelentős szerep hárult Vilmosra, aki ekkor már Nagy Lajos diplomatájaként tárgyalt több alkalommal IV. Károllyal. Tudnunk kell, hogy a magyar királyt rokonai szálak fűzték az osztrák hercegekhez. I. Lajos nagyanyja, Habsburg Klemencia annak a II. Albert osztrák hercegnek volt a nagynénje, akinél Lajos többször is megfordult Bécsben, s akinek 1355-ben a svájciakkal szemben katonai segítséget nyújtott a magyar király. II. Albert fia, IV. Rudolf apja halálát követően függetlenedni próbált a Német-római Császárságtól, személy szerint pedig IV. Károlytól, aki történetesen az apósa volt. Mivel Károly nem támogatta veje elképzelését, ezért IV. Rudolf cselhez folyamodott: a választófejedelmek segítségével meg akarta buktatni a császárt, s ellenjelöltként – valószínűleg Lajos tudta nélkül – a magyar királyt kívánta felléptetni. IV. Károly azonban időben tudomást szerzett veje ármánykodásáról, s hogy Lajost IV. Rudolffal szemben a maga oldalára állítsa, felajánlott a magyar királynak két lombardiai várost, továbbá egy várat. Így már nem volt akadálya annak, hogy a kialakult viszályt elsimítsák. Erre 1360 májusának közepén Nagyszombat városában került sor, mégpedig Lajos tevékeny közreműködésével. Az itteni tanácskozás eredményeként IV. Károly írásban is megerősítette, hogy nem hitte el a Lajos császárra választásáról keringő híreszteléseket, továbbá lemondott a Luxemburgok Ausztriára vonatkozó jogigényéről.¹⁴ Viszonyzást IV. Rudolf is elállt a Habsburg-ház Cseh- és Morvaországgal kapcsolatos követeléseitől. Az egymással megbékélt koronás fők útja Nagyszombatból az ausztriai Seefeldbe vezetett, ahol Rudolf herceg térden állva átvehette hűbérül IV. Károlytól a saját tartományait. Ám IV. Károly és veje között hamarosan újabb konfliktus robbant ki. A felek ismételt kiengesztelésében nagy szerepe volt Lajos küldöttének, Vilmos egri prépostnak és titkos kancellárnak, aki ekkor már kiszemelt, de még meg nem választott pécsi püspök volt (*postulatus episcopus Quinque-*

¹⁰ Bossányi Árpád: *Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. II.* Budapest, 1918. X. sz. regeszta.

¹¹ Bossányi Árpád: *Regesta supplicationum*, CCXL., CCLXXII., CCCXXV., CCCXL. sz. regeszták.

¹² OL. Df. 201800., 201801.; Bossányi: *Regesta supplicationum*, CCXL., CCCXL. sz. regeszták.

¹³ Wenzel Gusztáv: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Acta Extera Andegavensia. I–III.* Budapest, 1874–1876. II. 501–505. Az oklevél magyar fordítását lásd Köblös József–Süttő Szilárd–Szende Katalin: *Magyar békeszerződések. 1000–1526.* Pápa, 2000. 126–132.

¹⁴ Nehring: *Ungarn*, 184.; Pór: *Nagy Lajos*, 421–427.; Pór Antal: *Az Anjou ház örökösei.* In: Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története. III.* Budapest, 1895. 286–289.

ecclesiensis). Erről IV. Károly 1360. július 25-én Nürnbergben kiállított két oklevele tanúskodik, amelyekből azt is megtudjuk, hogy a császár, szolgálatai fejében, 1000-1000 forint értékben elzalogosította Vilmosnak az Elzászban fekvő Selzet, illetve azokat az előjárói jövedelmeket (*advocatie*), amelyek egy Weißenburg és egy Muntat nevű helyhez kapcsolódtak.¹⁵

Ugyancsak fontos szerep jutott Vilmosnak a IV. Károly és Nagy Lajos közötti nézeteltérések kiküszöbölésében. Ezek sorában említhetjük meg azt az 1362-ben kirobbant konfliktust, ami csaknem háborúhoz vezetett. Lajost ugyanis igencsak kihozta a sodrából IV. Károlynak az a híresztelése, hogy anyja, Erzsébet királyné túlságosan nagy politikai befolyással bír az országban. A császár ráadásul az anyakirályné erkölceit illetően is tett néhány rosszindulatú megjegyzést.¹⁶ Lajos ekkor egyenesen IV. Károly megbuktatására készült, aki, rádöbbenve a helyzet súlyos voltára, tárgyalásokat javasolt a magyar királynak. A béke azonban nehezen akart létrejönni, ezért a pápa és a töröktől fenyegetett ciprusi király is közvetíteni próbált a felek között. A Szentatya követe Péter volterrai, majd firenzei püspök volt, aki a IV. Károllyal folytatott tanácskozásai során Vilmos püspöktől kapott értékes tanácsokat, és élvezte annak messzemenő támogatását. Erről V. Orbán pápa 1364. május 23-án kelt oklevele tájékoztat. Ebben a pápa meleg hangon mondott köszönetet Vilmosnak azért a segítségért, amelyet a pécsi püspök a követének nyújtott.¹⁷ A békét végül sikerült tető alá hozni. Megkötésére 1364. február 10-én került sor Brünn (ma Brno, Csehország) városában.¹⁸

A 14. század 60-as éveinek külpolitikai eseményeiről szólva nem feledkezhetünk meg a bajor hercegekről sem. A brünni békét követően IV. Károly mindent megtett annak érdekében, hogy a rendkívül szívélyes osztrák–magyar viszonyt szétrobbantsa, hiszen az a számára roppant kedvezőtlen volt. Ebbéli törekvése sikerrel is járt, hiszen 1367-ben I. Lajos és a nagybátyja, III. Kázmér lengyel király már a Tirol megszerzésére készülő bajor hercegekkel szövetekezett az osztrákokkal szemben. A bajor hercegekkel a gyakorlott diplomata, a pécsi püspök tárgyalt.¹⁹ Vilmos küldetése eredményes lehetett, hiszen Lajos 1369 szeptemberében formálisan is szövetséget kötött a bajor hercegekkel Pozsonyban. Amikor IV. Károly 1371 júliusában hadat indított Brandenburg elfoglalására, amelyre a bajor hercegek is igényt tartottak, a magyar király csapatokat küldött az utóbbiak megsegítésére.²⁰ Az 1370-es évek elejére tehát ismét elmérgesedett a viszony IV. Károly és a magyar király között. A béke helyreállításában újfent – a császár bizalmát is élvező – Vilmos püspök jeleskedett, miként ezt XI. Gergely pápa 1371. szeptember 7-én kelt oklevele bizonyítja. Ebből kiderül, hogy a Szentatya igen nagyra becsülte Vilmos püspököt és a barátját, Bolognai Galvanót, a nemzetközi hírnő jogtudóst (*Galvanum de Bononia Decretorum doctorem, compatrem tuum*), aki ekkor a pécsi egyetem tanára volt, s mindkettőjüket arra kérte, tegyenek meg mindent a békesség helyreállítása érdekében.²¹ Nagy Lajos követei sikerrel is

¹⁵ Koller: *Historia*, 84–86.

¹⁶ Wenzel: *Magyar diplomáciai emlékek I.*, 538. Az oklevél magyar fordítását lásd Makkai László–Mezey László: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század*. Budapest, 1960. 275.

¹⁷ Koller: *Historia*, 89.

¹⁸ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*. Ed. A. Boczek–V. Brandl–B. Bretholz, et alii. I–XV. Olmütz–Brünn, 1836–1903. IX. 254–255. (= Cod. Dipl. Mor.) Az oklevél magyar fordítását lásd Köblös–Süttő–Szende: *Magyar békeszerződések*, 135–137.

¹⁹ CD. IX/4. 58.; 782–783.

²⁰ Pór: *Anjouk és Wittelsbachok*, 791–792.

²¹ Theiner, Augustinus: *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia. Tomus II.* 1859. 108–109.

jártak: tevékenységük eredményeként egy olyan házassági szerződés született 1372, illetőleg 1373 során, amely normalizálta a császár és a magyar király közti viszonyt, s mint utóbb kiderült, egyben annak is megteremtette a lehetőségét, hogy Nagy Lajos Mária nevű leányának kezével IV. Károly másodszülött fia, Zsigmond néhány év múlva elnyerje a magyar koronát.²²

Mint láttuk, XI. Gergely pápa jól ismerte Vilmos püspököt, és igen elismerőleg nyilatkozott róla. Nem véletlen tehát, hogy többször is igénybe vette a szolgálatait. Ezt bizonyítja a fentebb már idézett 1371. évi oklevél is. Ebből tudniillik kiderül, hogy ugyanekkor a Szentatya a pécsi püspököt még egy másik feladattal is megbízta. Neki kellett volna ugyanis elérni Lajosnál, hogy a magyar király fegyveres segítséget nyújtson a pápának Milánó urával, Visconti Barnabással szemben, aki sorozatos jogtalanságokat követett el az anyaszentegyház ellen, s háborúval fenyegette Rómát.²³ Ugyancsak Vilmost kereste meg XI. Gergely pápa abban az 1371. szeptember 27-én kelt oklevelében, amelyben a pécsi püspök közbenjárását kérte a bajor hercegek ügyében Lajos királynál.²⁴ Az is Vilmos megbecsülését mutatja továbbá, hogy a Szentatya 1373. március 23-án az esztergomi és a kalocsai érsekkel együtt Vilmos püspököt bízta meg annak a pénznek az őrzésével és királyi parancsra történő kifizetésével, amelyet egy törökellenes keresztes hadjárat indítására sikerült összegyűjteni.²⁵

Külön kell szót ejtenünk arról az időszakról, amikor Vilmost a pécsi püspöki széken találjuk. Pécsre az egri káptalan éléről került, ahol viszont a piacenai olasz családból származó de Surdis János lett az utóda. Vilmos 1361. február 4-én még választott, de március 18-án már tényleges, azaz felszentelt pécsi püspökként szerepel a kútfőkben.²⁶ Egy általa 1361. december 12-én kiadott oklevél pedig arról tanúskodik, hogy Vilmos még felszentelésének évében elutazott Avignonba, s ott kinevezéséért *commune servitium* címén 3400 aranyforintot ajánlott fel VI. Ince pápának, illetve a bíborosok kollégiumának.²⁷ Vilmos egészen haláláig, azaz 1374-ig viselte a pécsi püspöki méltóságot. Utolsó oklevele 1374. június 2-án kelt.²⁸ A főpapi teendők ellátása mellett azonban még más feladatok is hárultak rá. 1358-tól ugyancsak haláláig őt találjuk a királyi kápolna és a „titkos kancellária” élén. Az utóbbi vonatkozásában érdemes megemlíteni, hogy 1317 táján I. Károly egy kancelláriai reformot hajtott végre. Ennek értelmében az udvari papság vezetőjének számító királyi kápolnaispán irányítása alatt az uralkodó egy új kancelláriai osztályt hozott létre, amely az általa kiadott okmányok megerősítésére az akkor rendszeresített királyi középpecsétet (*sigillum mediocre*) használta. Ez azért volt fontos, mert azokban a „városokban”, ahol I. Károly hosszabb vagy rövidebb ideig a székhelyét tartotta, azaz Temesvárott és Visegrádon, nem működött közhitelű okleveleket kibocsátó káptalan vagy konvent. Ezen a helyzeten változtatott az új kancelláriai osztály felállítása, amelynek közreműködésével az udvari bíróságokon megforduló személyek – bizonyos ügyekben – most már hiteles okleveleket szerezhettek be maguknak. A fentiekben leli a magyarázatát az a tény, hogy a kápolnaispán az 1320-as évektől egészen 1374-ig, amikor is egy újabb reformra került sor, a titkos kancellár (*secretarius cancellarius*) címet viselte. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a cím

²² Pór: *Az Anjou ház örökösei*, 301.

²³ Theiner: *Vetera Monumenta Historica*, 109.

²⁴ Theiner: *Vetera Monumenta Historica*, 123.

²⁵ Theiner: *Vetera Monumenta Historica*, 138.

²⁶ Bossányi: *Regesta supplicationum*, CCLXXXVIII. sz. regeszta.; OL. Dl. 77290.

²⁷ Koller: *Historia episcopatus*, III., 86–89.

²⁸ OL. Df. 285988.

igencsak megtévesztő, hiszen a tényleges titkos kancelláriát Nagy Lajos hozta létre 1374-ben.²⁹ A diplomáciai, a főpapi és a kancelláriai feladatok ellátása mellett 1366. május 29. és 1377. január 15. között Vilmos töltötte be a pozsegai ispáni tiszteket.³⁰ Egy 1366. június 20-án kelt királyi oklevél pedig azt is elmondja, hogy a pécsi püspök az erdélyi szászokkal is szorosabb kapcsolatba került. Az említett diploma szerint ugyanis az uralkodó Vilmost az erdélyi szászok hét székének *generalis vicarius*áa nevezte ki.³¹ Ebben bizonyára szerepet játszott Vilmos német származása, miként abban is, hogy ő kísérelte meg a Magyarországon igazából népszerűvé válni nem tudó karmelita szerzetesek letelepítését Pécs városában. XI. Gergely pápa 1372. szeptember 30-án kelt oklevelében járult hozzá ahhoz, hogy a karmeliták – Buda után másodikként az országban – rendházat és templomot építsenek maguknak Pécsen a Vilmos püspök által nekik adományozott telken. A Szentatya ugyanakkor temető használatára is feljogosította a barátokat.³² A karmeliták azonban valószínűleg nem tudtak gyökeret eresztetni ekkor Pécsen, mert a rendházukat 1436-ban újra kellett alapítani. Ugyancsak XI. Gergely pápa oklevele tájékoztat arról, hogy Vilmos, hajlott korára és megromlott egészségi állapotára való tekintettel, *koadjutor* kinevezését kérvényezte Rómától, mivel az egyházmegye kormányzásában segítségre volt szüksége. XI. Gergely engedett Vilmos kérésének, s bizonyára ezért nevezte ki Znojmoi János pápai *subcollectort*, aki egyébként Vilmos püspök titkára és szentszéki követe volt, pécsi kanonoknak 1373. november 10-én.³³

Vilmos széles látókörű, igen képzett ember volt. Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy iskoláit hol végezte, de – mivel klerikus volt és kancellár – nyilván teológiai és jogi tanulmányokat folytatott valamelyik európai egyetemen. Az azonban bizonyos, hogy IV. Károly káplánjaként jól ismerte a prágai egyetemet. Itteni tapasztalatai érlelhatték meg benne később azt a gondolatot, hogy Magyarországnak is nagy szüksége lenne egy ugyanilyen intézményre. Tervét pécsi püspökként valóra is tudta váltani.

A régészeti feltárások szerint az általa alapított egyetem épülete a pécsi püspökvár északkeleti végében állott. Itt, az ún. „magna aulá”-ban került elő Vilmos püspök címerköve. Az egyetemalapító főpapot – a hagyomány szerint – a székesegyház északi oldalához épített Aranyos Mária-kápolnában helyezték örök nyugalomra. Síremlékét a 20. század második felében itt folytatott régészeti feltárások során meg is találták. Gyűrűjére szintén itt akadtak rá, igaz, jóval korábban, hiszen erről Koller József már a 18. század végén említést tett.³⁴ A kései utódok nem feledkeztek meg e kiváló egyházi férfiúról, amit többek között az is bizonyít, hogy a Pécsi Tudományegyetem címerképében Vilmos püspök hajdani címerét fedezhetjük fel.

²⁹ Bertényi Iván: *A tizennegyedik század tröténete*. Budapest, 2000. 165–168.

³⁰ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II*. Budapest, 1996. I. 164.

³¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII*. Hermannstadt–Köln–Wien–Bukarest, 1892–1991. II. 252–254. (= ZW)

³² Koller: *Historia episcopatus*, III., 131–132.

³³ Koller: *Historia episcopatus*, III., 135–138.

³⁴ Koller: *Historia episcopatus*, III., 84.; G. Sándor Mária: *A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. A Mária kápolna kőfaragványai*. In: *Die Bischofsburg zu Pécs. A pécsi püspökvár. Régészet és épületkutatás*. ICOMOS Hefte des Deutschen Nationalcomitees XXII. 1999. 38–47., 61–98.

III. Az egyetem

A pécsi egyetem minden bizonnyal csak bölcsész és jogi karral rendelkezett. Az utóbbi fakultáson kánon és római jogot tanítottak. Ehhez azonban megfelelő szakemberekre volt szükség, s bizony az oktatói kar létrehozása nehéz feladatnak bizonyult. Szerencsére Vilmosnak sikerült kieszközölnie a pápától egy olyan engedélyt, aminek értelmében az egyetem egyházi jövedelemmel rendelkező tanárai a javadalom szerinti helyben lakás kötelezettsége alól öt évre felmentést kaptak.³⁵ Vilmos komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében is, hogy nagy nemzetközi hírnévnek örvendő tudósokat csábítson Pécsre. Ha nem is könnyen, de sikerült elérnie, hogy barátja, a neves jogász, Bolognai Galvano (Galvano di Bologna vagy más néven Galvano Bethini) Páduából a Mecsek-alji városba költözzön. Ebben – a pécsi püspök és esetleg a magyar király részéről megmutatkozó óhajon túlmenően – nyilván nem lebecsülendő szerepet játszott az a rendkívül bőkezű javadalmazás is, amelyben Vilmos az említett jogtudóst részesítette. XI. Gergely pápa 1372. szeptember 30-án értesítette Galvano di Bolognát, hogy megerősítette számára azt az adományt, amit Vilmos javadalmazás címén ajánlott fel a neves kánonjogásznak. Ennek értelmében Galvano di Bologna életére szólóan 300 ezüst márka fizetést kapott, amit 600 magyar aranyforint formájában vett kézhez. Ehhez még egyéb juttatások is járultak: így Ürög falu és annak 70 aranyforint értékű tizede, egy pécsi ház, valamint az a kegy, hogy a jogtudós bármikor étkezhetett a püspök asztalánál.³⁶ A fentieket egybevéve: Galvano di Bologna tízszer annyit keresett Pécsen, mint ami Bolognában akkoriban szokásos volt. A csábítóan magas fizetés ellenére a kiváló jogász igen rövid ideig tanított csak Pécsen, hiszen 1374 nyarán XI. Gergely pápa arra kérte a bolognai egyetemet, hogy fogadja testületébe Galvano di Bolognát, akinek pécsi tevékenységéről ekkor már múlt időben írt a Szentatya.³⁷ Pécs természetesen nem versenyezhetett a híres itáliai egyetemekkel, azonban Galvano di Bologna távozásának valószínű okát abban kereshetjük, hogy sokkal inkább Vilmos személyéhez, s nem a pécsi egyetemhez kötődött. Így a főpap 1374-ben bekövetkezett halálakor Galvanonak nem eshetett különösebben nehezeze elhagyni Pécsét.

Mivel rendkívül ösztövré a pécsi egyetemmel kapcsolatos írott forrásanyag – tucat körül mozog a fennmaradt oklevelek száma, amihez természetesen hozzászámíthatjuk még a prágai egyetem bizonyos iratait –, az intézmény működésével kapcsolatosan számos kérdés egyszerűen megválaszolhatatlan, más esetekben pedig mindössze feltételezésekre szorítkozhatunk. Következésképpen cseppet sem csodálkozhatunk azon, hogy név szerint alig ismerünk olyan embert, aki a pécsi egyetemen tanított vagy tanult. Galvano di Bolognáról biztos ismereteink vannak, ám egy másik személyről, Hermann Lurcz magisterről csupán feltételezhető, hogy Pécsen működő tanár volt. Lurcz Nürnbergből kerülhetett Pécsre, ahonnan 1379-ben Prágába távozott. Később a bécsi (1385), majd az erfurti egyetemen (1395) bukkant fel. Rendkívül tehetséges, sokoldalú és igen aktív ember volt, akinek tevékenységéről sok mindent tudunk, ám éppen pécsi éveit homály fedi. Rajtuk kívül még Rudolf pécsi prépost, Pál szebeni prépost, Czudar Imre, illetőleg Kolozsvári Bálint, valamint

³⁵ Békefi: *A pécsi egyetem*, 124–125.; Székely: *Egyetemi kancellárok*, 157.

³⁶ Koller: *Historia episcopatus*, III., 129–131., CD. IX/4. 429–431. Az oklevél regesztáját lásd Békefi: *A pécsi egyetem*, 127–128.; lásd még Csizmadia: *Jubileumi tanulmányok*, 111–126.; uő.: *Jogi emlékek és hagyományok*. Budapest, 1981. 32–46.

³⁷ Békefi: *A pécsi egyetem*, 128–129.

Miklós pozsegai prépost személyével kapcsolatosan merülhet fel a gyanú, hogy bennük is a pécsi egyetem tanárait lássuk.³⁸

Valamivel szerencsésebb a helyzet a diákokkal. Biztosan a pécsi *studium generale* hallgatója volt az a Wyderai Péter (Petrus de Wydera), aki 1386-ban „*baccalarius Quinqueecclesiarum*” megjelöléssel bukkan fel a prágai egyetem bölcsészkarának dékáni könyvében.³⁹ Ugyancsak az egyetem diákja volt Csót Benedek fia György (Georgius Benedicti Chot), Kancellár János (Johannes dictus Cancellarius) és Szöllősi Fábián fia György (Georgius Fabiani de Zeuleus), akiket IX. Bonifác pápa 1400. június 7-ei, illetve december 5-ei oklevele említ.⁴⁰ Az ő történetük, amelyet a fenti kútfők részletesen, ám egymásnak ellentmondóan írnak le, azért is érdekes, mert rávilágít az egyetemi élet árnyoldalaira. Csót Benedek fia György és Kancellár János valami miatt nem szívelhette egymást, s a köztük levő ellentét egy nap tragédiához vezetett. György ugyanis rányilazott Jánosra, akit olyan szerencsétlenül talált el, hogy az néhány nap múlva meghalt. A zágrábi egyházmegyéből származó Csót Benedek fia György klerikusként tanult a pécsi egyetemen, és nem sokkal az említett végzetes esemény után szerette volna felvenni a nagyobb egyházi rendeket. A pápához fordult tehát, hogy felmentését kérje az emberölés miatti szabálytalanság (*irregularitas*) alól. Érthető, hogy kicsit másként mondta el a történeteket, mint társa, Szöllősi Fábián fia György, aki talán a barátja lehetett. Szöllősi Fábián fia György beszámolójának az a része érdemel különösebb figyelmet, amely szerint az összetűzést kezdeményező Kancellár János egy bottal a veszekedő feleket békíteni szándékozó rektort is meg akarta ütni. Egyéb-ként más forrásokból is kiderül: a különböző iskolákban, beleértve az egyetemeket is, nem mentek ritkaságszámba a tettelegességig fajuló veszekedések. A baj néha szerencsétlen dolgok miatt is bekövetkezhetett. Egy ilyen eseményről tájékoztat IX. Bonifác pápa 1402. február 24-én kelt oklevele, amely révén még további két pécsi egyetemi hallgatóról szerezhetünk tudomást. Sajnos csak az egyiket, László fia Lukácsot ismerjük név szerint, a másikat a kútfő csak Lukács diáktársának (*constudens*) nevezi. Annyi derül még ki róla, hogy szintén klerikus volt, aki az „*acolytus*”-sáig vitte. Az említett *acolytus* egyszer Lukács lakásán ostorral játszott, s eközben Lukács véletlenül megütötte a karját. Mivel az *acolytus* karja éjszakára bedagadt, orvoshoz fordultak. Ám az orvosi kezelés csak rontott a helyzeten, állította Lukács, s a szerencsétlen diák rövid időn belül meghalt. A pápa mindenesetre vétkesnek találta Lukácsot, s ennek megfelelően utasította Alsáni Bálint püspököt, hogy mentse fel őt az emberölés vétsége és büntetése alól.⁴¹

A fenti esetet követően sem a diákokról, sem pedig magáról az egyetemről nem találunk több információt az írott kútfőkben. Pontosabban szólva az egyetemmel kapcsolatosan ismert még egy datálatlan irat, illetve egy prédikációgyűjtemény. Az előbbi valószínűleg 1389 és 1404 között keletkezett, s IX. Bonifác pápától származik. Ebben a Szentatya – bizonyára Alsáni Bálint kérésére – hozzájárult ahhoz, hogy a püspök és kancellár a pécsi Szent Péter

³⁸ Petrovich Ede: *A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai*. Irodalomtörténeti Közlemények. 71. évf. (1967) 290–296.; Klaniczay Tibor: *Hagyományok ébresztése*. Budapest, 1976. 141–145.; Kavka: *A prágai Károly egyetem*, 87–88.; Székely: *A pécsi egyetem*, 11–12.

³⁹ Kavka: *A prágai Károly egyetem*, 88.

⁴⁰ Vatikáni Magyar Okirattár. *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom. I–IV. Budapest, 1885–1891. I/4. 219–220., 281–282. Az oklevelek regesztáit lásd Békefi: *A pécsi egyetem*, 130. és Zsigmond-kori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér–Borsa Iván. I–VIII. Budapest, 1951–2003. II/1. 331. és 675. sz. regesztza.

⁴¹ Vatikáni Magyar Okirattár, I/4. 412–413. Regesztáját lásd Békefi: *A pécsi egyetem*, 130. és Zsigmond-kori oklevéltár, II/1. 1462. sz. regesztza. Petrovich Ede még egy Jakab nevű személyről, illetve Veresmarty Ipolyról tételezi fel, hogy ők is a pécsi egyetem diákjai voltak. Vö. Font: *Ede Petrovich*, 79.

oltalma alatt álló székesegyházi, valamint a várban levő Szent János prépostságot, továbbá a Szent Péterről elnevezett pozsegai prépostságot fenntartsa az egyetem kánon- és római jogi tanárai részére.⁴² Az utóbbiról, vagyis a Pécsi egyetemi beszédek cím alatt ismertté vált *sermonarium*-ról azonban a mélyreható tartalmi elemzés időközben kiderítette, hogy az valójában nem az itteni egyetemen, hanem bizonyára Budán, a domonkos *studium generalén* készült, mégpedig a 13. század vége felé. Jelentőségét nemcsak az adja, hogy Magyarországon másolták, illetve használták, hanem az, hogy itt is szerkesztették. A prédikációgyűjtemény, illetve annak egy példánya később a pécsi egyetemre került, majd annak megszűnte után valamilyen módon német nyelvterületre keveredett. Itt másolatot készítettek róla, s azt beillesztették abba a kódexbe, amelyet ma Münchenben őriznek. A prédikációs kódex második fejezetének elején egy latin nyelvű bejegyzés található. Ez magyarul így hangzik: *A pécsi studium generalén, Magyarországon összeállított szentbeszédek.* A bejegyzés azonban későbbi időből származik, s ebből fakadóan perdöntő fontosságú nem lehet a *sermók* keletkezési helyét illetően.⁴³

Az írott kútfők hallgatásából egyébként teljes joggal következtethetünk arra, hogy az egyetem hanyatlásnak indult, s valamikor a 15. század első felében megszűnt működni. Ebben minden bizonnyal több tényező játszott szerepet. Mindenekelőtt az, hogy az intézmény fenntartásának terhe – a pápa kifejezett óhaja ellenére sem a királyra, hanem – a pécsi püspökökre hárult, s Alsáni Bálint 1408-ban bekövetkezett halálával az egyetem elvesztette másik nagy pártfogóját is. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról sem, hogy I. Lajos 1382. évi halálát követően a Horvátiak lázadása, valamint Nápolyi László fellépése igen nehéz helyzetbe hozta Pécsét és az egész Délvidéket. Az új uralkodó, Luxemburgi Zsigmond, miután felülkerekedett riválisain, és volt lehetősége más kérdésekkel is foglalkozni, minden bizonnyal arra a következtetésre jutott, hogy szerencsésebb az, ha az egyetem közelebb van a királyi székhelyhez. Nem véletlenül esett tehát a választása Óbudára, ahol a 14. század végi kezdemények után 1410-ben újraindította az egyetemet. Ez a helyszín a Magyar Királyság megváltozott külpolitikai orientációjának is tökéletesen megfelelt.⁴⁴

Az írott kútfőket faggatva érdemes egy pillantást vetni a legkorábban felállított középeurópai egyetem bölcsészettudományi karának (*facultas artium*) dékáni könyvére. Ez ugyan az egyetemi anyakönyvektől eltérően csupán a fokozatot szerzett hallgatók nevét tartalmazza, mégis fontos tanulságokkal szolgál számunkra. Bejegyzései alapján kiderül, hogy pécsi diákok is megfordultak Prágában, ami egyáltalán nem csoda, hisz az itteni egyetem az egyik legjobbnak számított Európában. Az első pécsiekre vonatkozó adat 1375-ből származik: a Mecsek-alji városba való István kanonok ugyanis ekkor iratkozott be a cseh-

⁴² Koller: *Historia episcopatus*, 380–383. Regesztáját lásd Békefi: *A pécsi egyetem*, 130. és Zsigmond-kori oklevéltár, II/1. 773. sz. regeszta. Vö. Csizmadia: *Jogi emlékek*, 26.

⁴³ A „Pécsi egyetemi beszédek” című *sermonarium*-ra Békefi Remig nyomán Petrovich Ede hívta fel a figyelmet: Petrovich: *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény*, 163–220. Ugyancsak Petrovich Ede szerzett elévülhetetlen érdemeket a prédikációgyűjtemény közzétételében, ám annak megjelenését, sajnálatos módon, már nem érthette meg. Petrovich, Eduardus–Timkovich, Paulus Ladislaus (ed.): *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Hungarie*. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova 14.) Budapest, 1993. Vö. Madas Edit: *A „Pécsi egyetemi beszédek”*. BUKSZ. Budapesti Könyvszemle, 1996. 4. sz. 415–419. Lásd még: Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, 2002. 132–136.

⁴⁴ Petrovich Ede: *A középkori pécsi egyetem megszűnése*. In: A pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 1966. 153–160.; Mályusz Elemér: *Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai*. (A budai egyetem történetéhez). In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból*. Budapest, 1984. 7–35.; Székely György: *Az óbudai egyetem*. História, 1995. 3. sz. 10–11.; uő.: *Egyetemi kancellárok*, 159–160.

országi egyetemre.⁴⁵ A prágai forrásanyag még további öt pécsi származású diákról tesz említést: ők az 1385 és 1399 közötti években folytattak tanulmányokat a Moldva-parti városban. Annyit tudunk róluk, hogy András, Miklós, Péter és Tamás bölcsészhallgatók voltak, és *baccalaureusi* vizsgát tettek, míg az 1397-ben szereplő Bálint jogot tanult.⁴⁶ A Prágában felbukkanó pécsi diákok számának gyarapodása talán arra is rávilágít, hogy a Mecsek-alji város egyetemének sorvadása már a 14. század utolsó két évtizedében megindult. Valószínűnek tűnik azonban, hogy az egyetem megszűnésével Pécsen újból megélénkült a székesegyházi és a kolostori iskolák tevékenysége. Erre utal a 15. század végén felbukkanó *schola maior* kifejezés is, ami egy itteni főiskolára vonatkozhat.⁴⁷ Ide kívánczik még egy megjegyzés: közismert, hogy a középkori magyarországi egyetemek mind rövid életűek voltak, ezért a tanulni vágyó ifjak kénytelenek voltak külföldre vándorolni. Az eddig összegyűjtött adatokból kiderül, hogy például az 1440 és 1514 közötti időszakban összesen 64 pécsi származású diák tanult a bécsi és a krakkói egyetemen. A fenti szám alapján Pécs a 13. helyet foglalja el a magyarországi és erdélyi városok között, ami igen előkelő helyezésnek számít.⁴⁸

Végezetül szót kell ejtenünk arról is, hogy mit tudunk az egyetem épületéről. A 20. század utolsó harmadában folytatott régészeti feltárások kiderítették, hogy az egyetem épülete a pécsi püspökvár északkeleti végében, a székesegyháztól északra állott. Eredetileg egyemeletes, hosszanti tengelyével kelet-nyugati irányban elhelyezkedő épület volt, amelynek főhomlokzata a székesegyházra nézett. Bejárata a déli homlokzat középtengelyében nyílt. Az épület földszinti részét a 19 m hosszú nagyterem, az ún. „*magna aula*” foglalta el, amelynek keleti és nyugati végéhez egy-egy kisebb terem illeszkedett. Itt került elő, miként fentebb már utaltunk rá, az egyetemalapító Vilmos püspök címerköve, akit – a hagyomány szerint – a székesegyház északi oldalához épített Aranyos Mária-kápolnában helyezték örök nyugalomra.⁴⁹

⁴⁵ Kavka: *A prágai Károly egyetem*, 88.

⁴⁶ Kavka: *A prágai Károly egyetem*, 88., 90.

⁴⁷ Koller, Josephus: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus IV. Posonii, 1796. 483.; Petrovich: *A középkori pécsi egyetem*, 163–164., 166–167.; uő.: *Új magyar vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban*. Filológiai Közöny, 16. évf. (1970) 1–2. sz. 158–163.; Boda: *Petrovich Ede*, 41–42.

⁴⁸ Kubinyi András: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*. Településtudományi Közlemények, 23. évf. (1971) 72., 74.

⁴⁹ G. Sándor: *A pécsi püspökvár*, 38–47.; uő.: *A középkori Pécs topográfiaja*. In: Font Márta (szerk.): *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*. Tanulmányok Pécs történetéből 9. Pécs, 2001. 200.; uő.: *A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei*. In: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs: *Változatok a történelemre*. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestinsia XIV. Budapest, 2004. 79–83.

ISTVÁN PETROVICS

The University of Pécs in the Middle Ages and its Founder

The article consist of three parts. In the first, the author focuses on the establishment of the university (founded in 1367) placing it into a Hungarian and Central European context. It points out that even though it was the Hungarian king who submitted the plea for founding the university to the Holy Father, the establishment of the institution as well as the proposal for its location can be traced back to the bishop of Pécs, Vilmos of Bergzabern or Vilmos of Koppenbach, as he was also called. It is conspicuous that, unlike the universities of Prague, Cracow and Vienna, it was established in an episcopal seat and not in a royal center. It is true though that the town was the center of one of the richest dioceses in medieval Hungary where an excellent chapter school had existed for some time and where the chapter house could provide an adequate “library background” for the university. It is not negligible either that Pécs by its location fit well into the Southern and South Western oriented foreign policy of King Louis I.

In the second part of the article the author – touching upon the future bishop’s diplomatic activity – describes the career of Vilmos of Koppenbach, the founder of the university and its first chancellor. Drawing on written sources and archeological evidence, the third part surveys the history of the university, its professors and students.

BOROSY ANDRÁS

Famulusok Magyarországon a 14. században

A középkori Magyarországon, különösen a 14. században, a hazai forrásokban gyakran találkozunk *famulus* elnevezésű személyekkel. Középkorkutatásunk eddig igen keveset foglalkozott e társadalmi réteggel, és jellemző, hogy egyébként kiváló középkori történeti lexikonunkban ilyen címszó nem szerepel.¹ Ezt a hiányt szeretnénk – amennyire tudjuk – pótolni.

A Forcellini-féle nagy latin lexikon szerint: „*Famulus* proprie est humile conditionis vir, servus, pedisequus, minister. *Famulus* dicitur etiam de ingenio homine alteri inserviente ac ministrante.”² Eszerint a *famulus* szónak kétféle értelme van: egyrészt általában szolga állapotú férfit jelent, másrészt azonban olyan tehetséges embert, aki másnak szolgál.

A jóval később megjelent *Thesaurus Linguae Latinae* szerint:

famulus = servus, latiore sensu comes, aulensis,

famulus decorum = sacerdos

apud christianos *famulus* Dei, famuli christi³

Du Cange közép- és újkori latin szótára szerint:

famuli = servi

famulatus = servitus

famulus idem qui valetus, scutifer nostris, Escudier famuli feudales = Vassalli famuli ecclesiae feodati et praebendarii

famulus ligius = Vassallus, qui domino suo ratione feudi fidem omnem contra quemvis prestat

famulus regis = *serviens*

famulatus, famulitas = vassallatus⁴

Eszerint a két ókori latin szótár közül a régebbi szerint kétféle értelme lehet a *famulus* szónak: jelenthet általában szolgát, de jelenthet másnak szolgáló tehetséges embert is. A középkori latin szótár szerint a *famulus* szó szolgát jelent, de jelenthet fegyverhordozót, vazallust, *servient* is.

¹ *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerkesztő Kristó Gyula. Szerkesztők Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994.

² *Aegidii Forcellini totius Latinitatis Lexicon. III. kötet.* Prati, 1865. 31.

³ *Thesaurus linguae latinae. Vol. VI/1.* Lipcse, 1912–1926. 266–268. hasáb.

⁴ Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis. II. Band.* Graz, 1954. A középkori angliai latinságban a *famulus* szó uradalmi munkást jelent, l. Postan, M. M.: *The Famulus. The estate labourer in the XII–XIIIth Century.* The Economic History Review Supplements, 2. 23. famuli = workmen hired, or otherwise retained for continuous service. „Fulltime servants”. Manorial labourer. Egy részük szolgálóállapotú (serf). „The typical *famulus* was [...] essentially a wage-earner” – tehát bér munkás. Sok akkori kisbirtokos nem tudott megélni birtokából, bér munkát kellett vállalnia, tehát *famulus* is lett. A 12–13. századi angliai *famulus* tehát bér munkás, egy részük szolgáló állapotú.

Úgy véljük, hogy a Forcellini-féle szótár segít nekünk a legjobban. A 14. századi hazai *famulusok* nagyjából két csoportra oszthatók. Az egyik csoport tagjai egyszerűen alacsony állapotú szolgák, a másik csoporthoz tartozók viszont bizonyos tehetséggel, sőt szakértelemmel rendelkeznek.

Tanulmányunkban a *famulusok* 14. századi állapotával, szereplésével foglalkozunk, mert az Árpád-korban kevés adat szól róluk. Nagyjából ekkor a *famulus* szó a *servus*-szal egyértelmű szolga állapotú cseléd. Női változata az *ancillával* azonos értelmű *famula*. A *famulus* és *famula* szavakat főként az itáliai írások használták. A megfelelő régi magyar szót nem ismerjük.⁵

Ryneker János *curialis comes* és a négy szolgabíró előtt Potun-i János mester vallotta, hogy Karachinus, Choud fia Pál *famulusa* és rokona neki két ökrét ellopta, s miután Karachinus bűnösségét 40 ember esküvel bizonyította, őt jogszerűen eljárva felakasztották.⁶ Érdekes, hogy Karachinus, ki mint *famulus* János mesternek alárendeltje, egyúttal ugyanannak rokona is. Kérdés: hogyan juthatott ilyen alárendelt helyzetbe?

I. Károly megparancsolja az ország összes, különösen Wlkoban lévő bírának, hogy mivel Miklós *comes* fia Gergely mestert állandóan udvarában akarja tartani, ezért minden bíró (beleértve a nádort is) ítélete alól felmenti őt, népeit, *familiárisait* és *famulusait*.⁷ Eszerint a *famulusok* a *familiárisok* alatti réteget jelentik, talán valamennyi ilyen állású személyt.

Egy kiegyezés alkalmából Miklós harmadmagával megesküszik arra, hogy sem ő, sem *famulusa* nem hajtott el a zalai főesperes jobbjától két kecskét és egy sertést.⁸

Lőrinc prépost és a sági Boldogságos Szűz premontrei konventje tanúsítja: Dama borfői nemes Csehországban foglyul ejtett szolgáját (*famulus*) Ronot (Ronoz) szolgálatra és harangozásra a sági monostornak adta azzal, hogy ő és fia 1-1 márkáért megváltják magukat. Tekintettel a monostor szegénységére, Ronozt és fiát, Miklóst 3 márkáért és hű szolgálataikért elbocsátják a monostor kötelékéből.⁹ Az oklevélből úgy tűnik, hogy Ronoz fogságba esése következtében lett *famulusa* Dama nemesnek, ki aztán a monostornak adományozta, módot adva neki, hogy később megválthassa magát. Ez meg is történt, bár a monostor a megszabott 1+1 márkánál többet követelt és kapott Ronoztól. Munkája a monostornál olyan természetű volt, amelyet minden egészséges ember el tud végezni. Kérdés, hogy milyen társadalmi helyzetűvé vált Ronoz és fia, miután eltávozott a monostor kötelékéből, ahol *famulus* volt.

A szepesi káptalan előtti perben Zombor *comes* özvegye, Anna, Tatár Mihály s ennek fivére, Mikó, azzal vádolják Tamás szepesi várnagy *famulusait* Johannes Magnust és Johannes Crispust, hogy Zombort a két nevezett *famulus* ölte meg. Az elmarasztalt két vádlott köteles Zombor *comes* özvegyének és leányainak 8 márkát fizetni és Rómába zárando-

⁵ A servusok helyzetéről: Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1983. A *famulus* női változata és a *famula* szó legrégebbi előfordulása az olasz írások által fogalmazott 1009. évi veszprémi oklevélben található. Györffy Görgy: *István király és műve*. Budapest, 1977. 479., 481.

⁶ (1301) márc. 11. Kristó Gyula (szerk.): *Anjou-kori levéltár I*. Budapest–Szeged, 1990. 51–53. (= Anjou)

⁷ 1304. máj. 6. Futak. Anjou I. 298. No. 603.

⁸ 1308. szept. 1. Kumorovitz L. Bernát: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest, 1953. 30–31. No. 39. (= Veszpr. Reg.)

⁹ 1313. márc. 4. Anjou III. 205. No. 458.

kolni.¹⁰ A vádlott és elmarasztalt *famulusok* nem lehettek egészen vagyontalanok, s nem ki-
zárt, hogy a szepesi várban fegyveres szolgálatot teljesítettek.

A pozsonyi városi magisztrátus tanúsítja, hogy Gergely, Miklós pozsonyi prépost *famulusa* senkit sem sebesített vagy vert meg Buda mesternek, Máté volt nádor jegyzőjének *famulusai* és hozzátartozói közül, s nem is sértett meg közülük senkit, viszont Gergely *famulust* Buda mester és *famulusai* rendkívüli mértékben (enormiter) megverték, megsebesítették, elfogták, megkötözték, és saját lován elhurcolták.¹¹ Érdekes, hogy az oklevél Máté jegyző *famulusait* előbb említi, mint hozzátartozóit, és hogy Gergely *famulusnak* saját lova volt.

Egy 1328. évi oklevél olyan jogsértésekről tájékoztat, melyeket Turkus jókői alvárnagy és ennek *famulusai* követtek el.¹²

1339-ben több nemes a király elé idéztek, meghagyva, hogy állítsák elő *famulusaikat*: Ogmánd fia Jánost, Fencs fia Andrást és Petőt.¹³

Albert fia Miklós kolozsi comes igazolja, hogy János kolozsmonostori apát bemutatta neki a király és Tamás erdélyi vajda oklevelét, melyek szerint az apát és az ő jobbágysai és birtoktalan szolgálói ki vannak véve a megyei nemesek bírósága alól.¹⁴ Itt a birtoktalan szolgák valószínűleg *famulusok*.

Szabolcs megye négy szolgabírája 1339-ben színük elé idézték Balkan-i János fiát, Fábiánt, meghagyva, hogy állítsa elő két *famulusát*: Tor Mihályt és Thama fia Miklóst is.¹⁵ Ugyanezen a napon a négy szolgabíró tudatja, hogy Fábián nevében *serviense*, Kylianus fia Cozmas jelent meg.¹⁶ Fábián *serviense* nyilvánvalóan nem azonos Fábián egyik megidézett *famulusával* sem, nyilvánvalóan magasabb rangú azoknál.

A szekszárdi monostor 1339-ben lefolytatott vizsgálata szerint Becsei Imre fia Vesszős iványosi jobbágysaival szétverette Farkaslyuk-i Miklós fia János egy ekéjét, s az ekével lévő két *famulusát* kegyetlenül megverette.¹⁷ E *famulusok* nyilvánvalóan szántással foglalkoztak, hogy az őket megverő jobbágysokhoz rangban hogyan viszonyultak, az oklevélből nem derül ki.

Gervasius fia Péter pápai tizedszedő értesülve Lengres-i Jakab pápai tizedszedő haláláról, Lengyelországból Magyarországra jött, egy nemes elvette 20 arany forintért vásárolt lovát, és egyik *famulusának* fogát kiverte.¹⁸ E *famulusról* többet nem tudunk. Annak a két *famulusnak* pedig, kik őt elvezették Egerből Othoanba, Gervasius fia Péter élelmet és 26 garast adott.¹⁹ Ezek valószínűleg nem az ő *famulusai* voltak.

I. Károly megkegyelmez a hűségére térő [Kőszegi ifjabb] Henrik bán fia néhai János mester fiainak, Miklós, Péter és Henrik mestereknek, visszafogadja őket az ország nemesi

¹⁰ 1321. szept. 7. Sedlák, Vincent (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. I–II.* Bratislava, 1980–1987. 310. No. 691. (= RDES)

¹¹ 1323. júl. 2. Pozsony. Knauz, Ferdinandus–Dedek, Lodovicus Crescens (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III.* Strigoni, 1874–. 35. No. 63. (= Str.)

¹² 1328. febr. 28. Anjou XII. 57. No. 99.

¹³ 1339. jan. 8. és febr. 17. között. Anjou XXIII. 14. No. 12.

¹⁴ 1339. febr. 10. Beke Antal: *A kolozsmonostori konvent levéltára.* Történelmi Társ. Budapest, 1878–1911. 1896. 499. No. 10. (= TT)

¹⁵ 1339. márc. 6. Nagykálló. Anjou XXIII. 68. No. 113.

¹⁶ 1339. márc. 6. Nagykálló. Anjou XXIII. 68. No. 114.

¹⁷ 1339. ápr. 19. Anjou XXIII. 101–102. No. 192.

¹⁸ 1339. ápr. 29. Anjou XXIII. 112–113. No. 215.

¹⁹ (1339) ápr. 30. Anjou XXIII. 113. No. 217.

közé. Megemlíti a birtokaikon élő jobbág্যokat és jobbág্য módjára (*more jobagionum*) élő birtoktalan (*inpossessionati*) *famulus*okat.²⁰

Eszerint a birtoktalan *famulus*okat tarthatjuk a *famulus*ok alsó rétegének, s ezek jobbág্যok módjára dolgoztak. Mint látni fogjuk, vannak más helyzetű *famulus*ok is. Kérdés, hogy a *famulus*oknak ezen alsó rétege miben különbözött a jobbág্যoktól.

Meg kell említenünk, hogy a forrásokban említett *famulus*okról nem mindig derül ki, hogy birtoktalanok-e vagy birtokosok, hogy a *famulus*ok melyik rétegébe tartoznak.

Ilyen *famulus*ok szerepelnek a zobori konvent 1339-es oklevelében, mely szerint a királyi jelenlét bírósága elé idézték Myka fia Pobort azzal, hogy állítsa elő *famulus*ait: Jordannust és Póását.²¹ Hasonló a helyzet Székely (Scekul) János *famulus* esetében, ki Reche faluban Churle-i András *comes* parancsára követett el valamilyen törvényteleniséget Uzur-i Máté fia Lukács sérelmére.²² Róla csak annyit sejtethetünk, hogy székely származású lehetett. Egy másik oklevélből azonban azt is megtudhatjuk, hogy Miklós *comes famulusa*, Kis Tamás és Jakab szolgabíró *famulusa*, Péter megtudták, hogy Churlei András *comes* Székely János nevű *famulus*át Reche faluba küldte, s ez Uzur-i Máté fia Lukács jobbág্যainak gulyájából 2 marhát elvitt. Ezenkívül János megostorozta azt a *famulus*t, kinek marháit elvitte.²³ Ez esetben egyik *famulus* ostorral verte a másikat, s elvitte annak marháit. Az oklevél szerint a károsult *famulus* marhái Uzur-i Máté fia Lukács jobbág্যainak gulyájában voltak. Az oklevélíró eszerint nemigen tudott különbséget tenni a jobbág্যok és *famulus*ok között, társadalmi helyzetük tehát igen hasonló lehetett.

Eléggé vagyonos lehetett Chahol-i Péter fia János *famulus* Hothuan-i Tamás, kit hét támadója megölt, és tőle 10 márkát elvett.²⁴ Lochunch-i Dénes fia István jelenti I. Károly királynak, hogy a kun Kochola fia Péter április 27-én az ő birtokán, Tomajmonostorán egy jobbág্য módra lakó *famulus*át, Chydbe-t megölte.²⁵ Eszerint volt olyan *famulus*, aki jobbágly módra lakott, és volt olyan, aki nem. A *famulus* eszerint nem volt feltétlenül azonos állapotú a jobbággyal. Talán azt a *famulus*t nevezték jobbágly módra lakónak, kinek jobbáglytelke volt, s azon lakott.

Kochola fia Péter más gonosztettet is elkövetett: Az említett István úrnak Corduc nevű kun *famulus*át 1339. december 24-én elfogta, és 1340. február 2-ig bilincsbe verve tartotta.²⁶ E helyen megjelölik a *famulus* nemzetiségét is.

Semmi közelebbit nem tudunk Nagysejnéni Mihály fia László Miklós nevű *famulus*áról, kit egy Pál országbíró előtti perben kellett előállítania,²⁷ és Sebus mester Bálint nevű *famulus*áról, kit Konus megsebesített.²⁸

A Káldi Imre fia Imre által István vasvári és soproni *comes* által bepanaszolt *famulus*okról, Csémi Gellértről és Bertalan fia Jánosról, Bithou fia Rowoz *famulus*aíróiról csak annyit tudunk, hogy meglehetősen erőszakosak voltak, mert a panaszos birtokáról 8 nagy ökröt elvittek, két jobbáglyt pedig életveszélyesen megsebesítették.²⁹

²⁰ 1339. máj. 12. Visegrád. Anjou XXIII. 137–138. No. 273.

²¹ (1339. aug. 1. előtt) Anjou XXIII. 219. No. 459.

²² (1339. aug. 1. – aug. 12. között) Anjou XXIII. 221. No. 462.

²³ 1339. aug. 12. Anjou XXIII. 230–231. No. 485.

²⁴ 1340. ápr. 20. Gelénes. Anjou XXIV. 112. No. 238.

²⁵ 1340. máj. 2. Visegrád. Anjou XXIV. 127. No. 273.

²⁶ [1340.] máj. 5. Anjou XXIV. 131. No. 283.

²⁷ 1340. máj. 8. Visegrád. Anjou XXIV. 134–135. No. 291.

²⁸ 1340. márc. 19. Anjou XXIV. 73. No. 155.

²⁹ (1340. júl. 8. – júl. 18. között). Anjou XXIV. 200. No. 427.

A tatár kánhoz utazó ferences szerzeteseknek is volt *famulusuk*. Arra kell gondolnunk, hogy ez a *famulus* egyszerűen szolgálak tekinthető, s nincs köze földműveléshez, vagy földbirtokhoz, mert a ferenceseknek nem voltak földbirtokaik.³⁰

Egészen más jellegű *famulussal* találkozunk a Várkonyi János fia Omodé által írt oklevélben, melyben tiltakozik az ellen, hogy öröklött birtokrészét bárkinek, de különösen Miklós *comes famulusának*, Kis (Parvus) Lászlónak eladják.³¹ Kis László *famulusnak* tehát joga volt földbirtokot vásárolni és birtokolni.

Más *famulusok* uruk megbízásából erőszakot alkalmaztak, így Pál országbíró *famulusai*: Máté fia Miklós és Bart fia Lőrinc, kik egy határkiigazítási perben a határjárás és becslést megghiúsítottak.³² Az országbíró *famulusainak* talán több alkalmuk és módjuk volt erőszakoskodni, mint más *famulusoknak*.

Tamás erdélyi vajda közgyűlést (*generalis congregatio*) hívott össze. Elrendelte, hogy a nemesek személyesen jelenjenek meg ezen, és ne jobbágyaikat vagy *famulusaikat* küldjék. A gyűlésen határozatot hoznak arról, hogy a nemeseknek joguk legyen a falvaikban élő jobbágyok és birtoktalan *famulusok* felett bíraskodni.³³ Itt megkülönböztetik a birtoktalan *famulusokat* a más *famulusoktól*, és úgy tűnik, hogy rangban a jobbágyok mögé helyezik őket, ami nem meglepő, hiszen voltak jobbágy módra élő, és – eszerint – voltak nem jobbágy módra élő *famulusok* is.

Nem tudjuk, milyen *famulusok* voltak azok, kiket uruknak, Sárosi János fia Farkasnak kellett a bíróság elé állítania: Chana és Miklós fia Mykus.³⁴ Hangun-i Pooul fia Beke *famulusai*, illetve jobbágyai, kiket uruknak kellett előállítani Demeter fia Leusták és Joba fia János voltak. Itt azt sem lehet tudni, hogy ezek *famulusok* vagy jobbágyok voltak-e. Ez esetben a két állapot között nem lehetett nagy különbség.³⁵

Nagy Lajos király 1346-ban megtiltja, hogy a szepesi nemesek szolgálait idegen bíróság elé állítsák. Ezeket az oklevél az egyik helyen „*jobagiones et famuli eorundem impossessionati*”-nak nevezi, más helyen „*jobagionum et serviencium ipsorum impossessionatorum*”,³⁶ A birtoktalan *famulusokat* ez esetben is a jobbágyok mögé helyezik, sőt birtoktalan *servienseknek* is nevezik.

Erzsébet királyné 1349-ben megparancsolja Csetneki Péter szepesi alvárnagynak, hogy a Hugótól, a Drauch-i keresztesek praeceptorától elvett két lovat és készpénzt adja vissza, és a jövőben ő és *famulusai* ne erőszakoskodjanak Hugón és jobbágyain.³⁷ Az alvárnagy és (feltehetőleg) fegyveres *famulusai* tehát hatalmaskodtak a keresztesek ellen, kiken e korban már kizárólag a johannitákat érthetjük, ami azért is figyelemreméltó, mert e szerzetes lovagrend fegyveres ereje nem volt elhanyagolható.

1350-ben Lajos király körlevelet ad ki az ország összes bíráinak. Ebben elrendeli, hogy a Kér nemzetségből származó kun kapitány fiának: György *comesnek* Béb és Halász nevű

³⁰ [1340.] aug. 19. Avignon. Anjou XXIV. 231. No. 496.

³¹ 1340. okt. 6. Anjou XXIV. 265. No. 584.

³² 1342. nov. 8. után. Vesp. Reg. 147. No. 368.

³³ 1342. Fejér, Georgius: Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891. VIII/4. 619–622. „*jobbagiones et famulos suos impossessionatos*”. (= F)

³⁴ 1344. nov. 25. Ila Bálint – Borsa István (szerk.): *A Hanvay család levéltára 1216–1525*. Budapest, 1993. 101. No. 61.

³⁵ 1345. nov. 25. Ila–Borsa: *A Hanvay család levéltára*, 101. No. 62 és 1346. febr. 10. 101. No. 64.

³⁶ 1346. dec. 21. Buda F. [X] 1. 364–365.

³⁷ 1349. máj. 23. Buda. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I–VII*. Budapest, 1878–1920. (Monumenta Hungarica Historica I. Okmánytárak) 283–284. No. 150. (= A.)

Csanád megyei birtokain lakó jobbágysai és birtoktalan *famulusai* felett – a bűnügyeket kivéve – ne ítélkezzenek.³⁸ A birtoktalan *famulust* ez esetben is a jobbágysok mögé helyezik.

Péter és Boksa elfogták Várdai János két *famulusát*, Istvánt és Mihályt, s megverték őket, Istvánt meg is sebesítették.³⁹ Többet nem tudunk *e famulusokról*.

Péter tárnokmester pert indított László császári prépost, kápolnaispán előtt Peceli Keszey Miklós ellen, többek között *famulusának* megsebesítése miatt.⁴⁰ E *famulusról* sem tudunk többet.

Tamás országbíró, turóci comes tudtul adja: egy István óbudai prépost elleni perben a felperesek előadták, hogy Myke fia Pedur Zoath-i *officialis*, Rax-i Miklós és Pető fia János, a prépost birtoktalan *familiárisai* a prépost parancsára Pál fia Györgyöt megölték.⁴¹ Egy másik oklevélben ugyanezek (Rax-i Miklós helyett Ray-i Miklós neve szerepel) mint a prépost birtoktalan *famulusai* szerepelnek.⁴² Az első talán elírás, mert birtoktalan *familiáris* aligha létezett. Nem lehetetlen, hogy a két hasonló elnevezést máskor is összekeverték.

Bodrog megye alispánja Tötös fiai bátonostori birtokának haszonvételétől eltiltják Besenyő Gergelyt, ennek szeremlényi jobbágysát és *famulusait*.⁴³ Az oklevél megkülönbözteti Gergely jobbágysait és *famulusait*. Más *famulusok* helyzetéről nem közöl.

Nagy Lajos király megparancsolja András erdélyi vajdának, ne engedje, hogy a fehérvári káptalan az összes jobbágysokat és birtoktalan *famulusokat* a maga bírósága elé idézze.⁴⁴ Eszerint a jobbágysok és birtoktalan *famulusok* állapota hasonló, de valószínűleg nem azonos.

Kont Miklós nádor Zala megye részére tartott közgyűlésén proskribálja a megyebeli felsorolt jobbágys, *famulus* és *hospes* személyeket mint latrokat, hamis pecsétek gyártóit, hamispénz-készítőket.⁴⁵ A felsorolás itt semmiképpen sem jelent rangbeli sorrendet, mert a *hospesek* feltétlenül kedvezőbb helyzetűek voltak a jobbágysoknál és *famulusok*nál.

Kont Miklós nádor Heves megye közgyűlésén átírja Nagy Lajos király 1345. április 30-án Visegrádon kelt oklevelét, meghagyva az összes hatóságoknak, hogy Rikolf jobbágysait és birtoktalan *servienseit* senki se merje letartóztatni és felettük bíraskodni.⁴⁶ Valószínű, hogy a birtoktalan *serviens* itt birtoktalan *famulust* jelent.

Nagy Lajos király tudtára adja a báróknak, várnagyoknak és minden más bírónak, hogy régi szokás szerint minden nemes és birtokos a birtokain élő jobbágysai és birtokkal nem bíró *famulusai* felett minden peres ügyben – kivéve a főbenjáró ügyeket – maga ítélkezik.⁴⁷ E tekintetben a jobbágys és a birtoktalan *famulus* egyenrangúak.

³⁸ 1350. ápr. 23. Buda. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény, 102. 379. (= DL)

³⁹ 1350. szept. 14. A Zichy és vásonekeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára. I–XII. Pest–Buda, 1886–1890. II. 430–431. No. 305. (= Z)

⁴⁰ 1353. márc. 31. Buda. Bakács István: *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest, 1971. 197. No. 673. (= Bakács)

⁴¹ 1354. márc. 5. Buda. DL. 4413.

⁴² 1354. márc. 23. DL. 4463.

⁴³ 1354. ápr. 5. Z. II. 560–561. No. 420.

⁴⁴ 1357. jan. 26. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* von F. Zimmermann – C. Werner – G. Müller – G. Gündisch. I–VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991. 132. No. 712. (= ZW)

⁴⁵ 1357. júl. 29. Mándhida. DL. 91.500.

⁴⁶ 1358. nov. 9. Verpelét. DL. 68.915

⁴⁷ 1359. jún. 7. Zimony. DL. 91.538

A veszprémi káptalan jelentést tesz a bándi *famulusok* és jobbágyságok által elkövetett erőszaktevésekről.⁴⁸ A *famulusok* és jobbágyságok viszonyáról az oklevélből semmit sem tudunk meg.

Bebek István országbíró ítéletében szerepel Sarkan János Doncs fia Lászlónak kartali birtoktalan *famulusa* és név szerint felsorolt társai mint hatalmaskodók.⁴⁹ Hatalmaskodásra a birtoktalan *famulus* – akárcsak a jobbágy – természetesen alkalmas volt.

A Körmend város tanácsa által a Vas megyei Hadaz faluba küldött fegyveresek erőszakoskodását Makuai Márk fia Pető *famulusai* szenvedték meg elsősorban: kettőt megöltek, kettőt súlyosan megsebesítettek. A jobbágyságokat csak kifosztották.⁵⁰

A budai káptalan Lajos király parancsára tanúvallatást tart: igaz-e, hogy Lypolch-i Lukács fia Sándor és Péter, Péter fia Mihály, Kecher Tamás fiai Péter és István, Lukács fia Demeter és Péter fia Miklós a Lypolch-i templomban tartott misén fegyveresen megtámadták Denk fia Sándor várnagyot és annak öt *famulusát*.⁵¹ A *famulusokról* itt annyit tudunk meg, hogy a várnagy *famulusai* voltak és vele együtt jártak misére. Lehetséges, de az oklevélből nem derül ki, hogy fegyveres szolgái voltak a várnagynak.

Veres fia Miklós és Terbeded-i János név szerint felsorolt jobbágyságaikkal és *famulusaikkal* együtt hatalmaskodtak.⁵² E „ténykedés” során egyenrangúak lehettek a jobbágyságok és *famulusok*.

Lajos király megparancsolja, hogy mások ne ítélkezzenek Bátor-i Briccius fia Miklós özvegyének valyai birtoktalan jobbágyságai és *famulusai* felett.⁵³

Péter püspök azzal vádolja Fülöp fia Istvánt és Bede fia Pétert, hogy megtámadták és megsebesítették Bogdán püspöki *officiálist* és a püspök *famulusát*, Istvánt.⁵⁴ A szöveg további részében ugyanaz a személy a püspök *familiárisa*. Lehetséges, hogy itt valóban *familiárisról* van szó, de ez nem bizonyos.

Nagy Lajos az erdélyi nemeseknek jobbágyságaik és birtoktalan *famulusaikkal* felett bírói hatáskört biztosít, kivéve a lopást, rablást és gyilkosságot.⁵⁵

Sárosi Farkasnak elő kell állítania Bodo nevű *famulusát* és Pál nevű jobbágyságát.⁵⁶

Nagy Lajos király megtiltja, hogy az erdélyi püspök jobbágyságait és birtoktalan *famulusait* idegen törvényszék elé állítsák.⁵⁷

László oppelni herceg nádorisván a pannonhalmi apátság és a Paskafiak között bizonyos chycholi birtok miatti perben az előbbi javára ítélt. A Paskafiak felsorolásánál szerepel: „*Nicolao de Kapol famulo ipsorum*”.⁵⁸

Egy 1368-as oklevél arról szól, hogy a *famulusok* és házzal bíró jobbágyságok, ha urukkal megegyeznek, a megegyezés keltétől számított 15 nap alatt elköltözhetnek.⁵⁹

⁴⁸ 1359. júl. 2. Erdélyi László–Sörös Pongrác (szerk.): *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*. I–XII/B. köt. Budapest, 1902–1916. VIII. 338. No. 75. (= P)

⁴⁹ 1361. máj. 28. Visegrád. Dl. 5063

⁵⁰ 1362. júl. 25. Vasvár. Dl. 91.579

⁵¹ 1362. szept. 11. Visegrád. Dl. 5138

⁵² 1363. máj. 6. Visegrád. Dl. 67.280

⁵³ 1363. jún. 25. Visegrád. Dl. 5217

⁵⁴ 1364. márc. 1. Visegrád. Dl. 5293

⁵⁵ 1365. nov. 5. Zólyom. F. IX/3. 503–504 CCLXCX.

⁵⁶ 1366. márc. 4. Visegrád. Ila – Borsa: *A Hanvay család levéltára*, 110. No. 95., és 111. No. 99 és 114. No. 106.

⁵⁷ 1367. ápr. 2. Visegrád. F. X/4. 39–40. II.

⁵⁸ 1367. okt. 9. P. II. 514–528. No. 192.

⁵⁹ 1368. aug. 14. Ila Bálint – Borsa István (szerk.): *A Dancs család levéltára*. Budapest, 1993. 56–57. No. 84.

Nagy Lajos király azt akarja, hogy a kolozsvári apátság jobbágysai csakis az apát bírósága alá tartozzanak, „*universos Jabbagiones eorum et servientes unpossessionatos*”. Más helyeken csak „*servientes*”-t ír, miután az „*impossessionatos*” jelzőt többször használta.⁶⁰ A *serviens* itt azonos értelműnek tűnik a *famulusszal*. Arad és Csanád vármegye nádori közgyűlésén Kasa-i Kövér János fia Imre ügyvédje panaszt emelt Szeri Pósa fia István ellen, mert mikor ezen Imre szénát kaszáló embereihez akart menni, Szeri Pósa fia István név szerint felsorolt *famulusai* megtámadták, kifosztották, meg akarták ölni, s ő védekezés közben e *famulusok* közül kettőt megölt. A két megye alispánjai, szolgabírái és esküdtjei viszont eskü alatt vallják, hogy Imre cselet vetve, rosszindulatból (*malitia praeconcepta*) ölte meg a két *famulust*.⁶¹ A *famulusok* ez esetben is alkalmasak voltak erőszakos cselekményekre.

A pécsi káptalan jelenti a királynak, hogy Dadai László és Péter név szerint felsorolt *famulusaikkal* és jobbágyaikkal megtámadták és kifosztották a nyulak szigeti apácák jobbágysát, és hatalmaskodtak az apácák Merse és Igol nevű birtokain is.⁶² Itt a felsorolásban a *famulus* megelőzi a jobbágyot, de ennek aligha van jelentősége.

A pécsváradi konvent Nagy Lajoshoz intézett jelentésében a László mester és János cikádori apát közötti hatalmaskodás ügyében szerepel Nicolaus Somos *famulus*, kinek nevét a jobbágyoké előtt említi az oklevél. János apát fivére, Saska János is *famulusaival* együtt (*Cum famulis et complicitibus*) hatalmaskodik. A hatalmaskodás során nyilaztak is.⁶³ Eszerint valószínű, hogy a *famulusok* jártasak voltak a nyilazásban.

Lajos király kijelenti, hogy minden birtokos nemes maga ítélkezhetik jobbágysai és birtoktalan *serviensei* felett, kivéve lopás és gyilkosság ügyében.⁶⁴ A birtoktalan *serviens* a birtoktalan *famulussal* azonos.

Hangan-i Gergely fia Tamás *famulusa* Benedek súlyosan megverte Kelemen *famulusát*, Jánost.⁶⁵

Ákos nembeli István egy lakatlan területen nem falut telepített egy 1375-ös ítélet szerint, hanem két kúriát emelt. Igaz ugyan, hogy a kúriák környékét megműveltette, de nem jobbágytelkeket hasított ki, hanem *famulusai* szántottak, vetettek rajta.⁶⁶ Eszerint világos, hogy a *famulus* nem telkes jobbágy, hanem ennél jobban függ urától, és helyzete kedvezőlenebb.

A kalocsai káptalan jelentésében a László mester és Gesthi János közötti hatalmaskodásról előadja, hogy az egyik rablás végrehajtója János *famulusa*, Domokos volt, s ezt ura parancsára cselekedte.⁶⁷ Szabolcs vármegye alispánja jelenti, hogy kerecsényi Szalók Domokos egy vizsgálat szerint Kenézi Szaniszló birtokaira küldte hatalmaskodni *famulusait* és jobbágysait.⁶⁸ A sorrend nem rangbeli különbséget jelent, talán inkább azt, hogy a *famulus* jobban függ urától, és elsősorban ő „köteles” hatalmaskodni, ha ura ezt parancsolja.

⁶⁰ 1369. jún. 11. F. X/4. 159–160. No. LXXXIV.

⁶¹ 1370. máj. 21. Arad mellett. Dl. 91.762.

⁶² 1372. máj. 8. Dl. 25.139

⁶³ 1373. márc. 25. Z. III. 486–488. No. 375. Ugyanerről az ügyről szól a következő, 376. számú oklevél.

⁶⁴ 1374. nov. 1. Visegrád. Dl. 68.935

⁶⁵ 1375. szept. 10. Gömör. Ila–Borsa: *A Hanvay család levéltára*, 115. No. 113.

⁶⁶ Tringli István: *Ákos sátorhelye Ákosudvarhelyen*. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc. Szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 667.

⁶⁷ 1376. ápr. 10. Visegrád. Z. III. 625–626. No. 469.

⁶⁸ 1376. máj. 37. Z. III. 641–642. No. 484.

A pécsi káptalan jelentése szerint szigeti Kozma fia István Baranya megye alispánja Miklós fia Péter és Mihály nevű *famulusait* küldte el Bátmonostori Töttös birtokára hatalmaskodni.⁶⁹

Lajos király megtiltja, hogy az erdélyi püspökség jobbágyságait más bíróságok elé idézzék: „*jobbationes sui et servientes impossessionatos*”.⁷⁰ A „*servientes*” szó itt is „*famuli*”-t jelent.

Lens-i Marcel fia János, Tolna megye alispánja és négy szolgabíró tanúsítják, hogy Abel-i András fia László fiai, Jakab és János kérésére eltiltották Kethel-i Domokos jobbágyságát és *famulusát*, Kethel-i Mihály fia Pétert néhai András fia János Abel-i szőlejének használatától.⁷¹ Érdekes, hogy a *famulus* családi neve azonos uráéval, és az is figyelemreméltó, hogy Domokos urának jobbágysága és *famulusa*. Úgy tűnik, hogy jobbágyságnak és *famulusnak* lenni két különböző dolog, de a „két állást” egyetlen ember is betöltheti.

A szepesi káptalan bizonyítja, hogy előtte Mihály leánya Margit László és Pál nemeseiket, valamint Parvus Péter nevű *famulusukat* nyugtatja Miklós és Mihály megölése ügyében, miután neki a fogott bírák által megszabott teljes elégtételt megadták.⁷² A gyilkosságot eszerint két nemes és (valószínűleg kis termetű) *famulusuk* hárman együtt követték el.

Sárosi Sándor leszármazottai összes birtokaikat, jobbágyságaikat és *famulusaikat* egymás között három részre osztották, de jobbágyságaikról és *famulusaikról* úgy egyeztek meg, hogy ha ezek közül valamelyik a mostani osztály során kapott urától előbbi urához kívánna menni, ezt május 1-jéig javaival együtt megteheti, s aki ebben akadályozni akarná, 10 márká büntetést fizet.⁷³ A jobbágyságok és *famulusok* jogállása e tekintetben – úgy látszik – azonos volt.

Szeri Pósa fia Miklós fűkaszás után megtámadta Mihály aradi prépost kaszásait, jobbágyságait és *famulusait*, s egyet közülük megölt.⁷⁴ Hogy a fűkaszásban részt vevő személyek között van-e és milyen státusbeli különbség – nem derül ki.

Szepesi Jakab országbíró vizsgálat folytatására kéri fel Pest megye hatóságát. Eszerint Mezőlaki Zámbo Miklós *officiális* és népei lekaszált szénájukat elvitték, vani házukat megtámadták, Erdel-i István és János, valamint Péter és Mihály nevű *famulusaikat* megakarták ölni, Katalin szolgát pedig megverték.⁷⁵ Eszerint Egyednek és Mihálynak legalább négy *famulusuk* volt. A zobori konvent előtt szó esik Fodor Miklós fia Pál Kakas János nevű *famulusa* megsebesítéséről.⁷⁶

Literatus Tamás, Miklós, János és Pál hatalmaskodva elfoglaltak egy falurészt, elfoglalták a pap kúriáját, s megverték egy jobbágyságot és egy *famulust*. Úgy látszik, az írástudók sem riadtak vissza az erőszaktól. Az oklevél szerint jobbágyság és a *famulus* között különbség van.⁷⁷

⁶⁹ 1376. júl. 4. Z. III. 645–646. No. 487.

⁷⁰ 1377. aug. 14. F. IX/5. 164–165. No. LXXXVI.

⁷¹ 1377. aug. 31. Tolnavár. Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt, (1314–1525)*. Szekszárd, 1998. 107–108. No. 28. (= Szakály)

⁷² 1378. jan. 21. Dl. 42.069.

⁷³ 1379. márc. 28. Gömör. Ila – Borsa: *A Hanvay család levéltára*, 118. No. 121.

⁷⁴ 1379. jún. 16. Dl. 91.858.

⁷⁵ 1379. júl. 25. Visegrád. Bakács István: *Iratok Pest megye történetéhez, 1002–1437*. Budapest, 1982. 260–261. No. 927. (= Bakács: *Pest megye*)

⁷⁶ 1379. szept. 17. Dl. 75.550.

⁷⁷ 1379. okt. 23. Dl. 66.182. és 66.183.

Az egri káptalan jelenti Lajos királynak, hogy parancsára Abaúj megyében tanúvallatást tartottak, s a kihallgatott tanúk vallomásai alapján megállapították, hogy Warezo-i Pál fia László Jakab nevű *famulus*ával szeptember 27-én megölte Barcsai Sebestyént.⁷⁸

Simon fia János a Megyes *districtus*ban lévő falvakban lakó jobbágyaival és más birtokán lakó vlachjaival megrohanta Vasvári Tamás fia János házát, két *famulus*át lefejezte, más *famulus*okat súlyosan megvert.⁷⁹

Zsidói István fia Domokos panasza Vereasegyházi István fia János ellen, ki egy jobbágyát vereasegyházi *famulus*ai és jobbágyai által áttelepítette Vereasegyházra.⁸⁰ Lack fia István fia Domokos két jobbágyát kifosztotta, egy *famulus*át pedig megsebesítette.⁸¹

A nádor ítélőszéke előtt Vereasegyházi Lack fia Miklós panaszt emel Zsidói István fia Domokos ellen, ki vereasegyházi erdejére tört, jobbágyait és Mihály nevű *famulus*át az országúton megtámadta.⁸²

Myser István lévő várnagy panaszt emelt Bars város tanácsa ellen, mert a város Kerecsen nevű jobbágybírájának, Miklósnak fiait, Lászlót és Jánost s a panaszos *famulus*át, Gallust az országúton elfogták, a városba vitték, és ott akasztófára ítélték. A város szerint a nevezettek fosztogattak.⁸³

Mária királynő megtiltotta Kolozsvár városának, hogy a kolozsmonostori apátság jobbágyai és „*familiaries impossessionati*” felett bíraskodjék.⁸⁴ A „*familiaries*” szó itt feltehetőleg „*famuli*”-t jelent.

A garamszentbenedeki konvent jelentette Garai Miklós nádornak, hogy perbe idézték Cozmal-i András fia Jánost, meghagyván, hogy Pál és András nevű *famulus*aikat is állítsa törvény elé.⁸⁵

Györki Mihály fia Máté és János cinkosaikkal Györki Tamás fia György János nevű *famulus*át megtámadták, a nyílt úton félholtra verték, sertéseit és más állatait megölték, Györki faluban élő jobbágyait pedig megöléssel fenyegették.⁸⁶ A jobbágyok és a *famulus* társadalmi helyzete – mint a megkülönböztetés mutatja – nem azonos.

Mária királynő Doncs Ferenc, Mihály, László és Miklós összes jobbágyait és *famulus*aikat saját bírói hatósága alá rendeli.⁸⁷ A szöveg szerint: „*iobagiones et famulos impossessionatos*”. Eszerint birtoktalan *famulus*okról van szó.

Mária királynő elrendeli a nagyszzebeni kereskedőket kirabló személyek üldözését. Vezetőjük Alexius de Gyppus „*capitaneus et ductor*”. Vannak közöttük jobbágyok is, megnevezve, hogy kinek a jobbágyai, és „*Thomas dictus Pokol famulus Tetew de chyle sororius Byles*” és egy *hospes* is: Blasius Sclavus.⁸⁸ A jobbágyok eszerint egy *famulus*sallal és egy *hospess*allal együtt raboltak.

⁷⁸ 1380. dec. 21. Dl. 83.376

⁷⁹ 1381. jan. 21. Buda. Dl. 72.390. Ugyanerről az esetről 1382. jan. 8. Visegrád. Dl. 72.396.

⁸⁰ 1381. ápr. 21. Szentersébetfalva. Dl. 64.950.

⁸¹ 1381. ápr. 21. Dl. 64.951

⁸² 1381. ápr. 29. Bakács: *Pest megye*, 264. No. 946.

⁸³ 1382. márc. 26. Visegrád. Dl. 71.362.

⁸⁴ 1384. febr. 14. ZW. II. 589. No. 1189.

⁸⁵ 1385. ápr. 27. Dl. 58.644.

⁸⁶ 1385. okt. 4. Buda. Dl. 69.262.

⁸⁷ 1385. okt. 23. Buda. Smičiklas, Tadeus: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatie ac Slavoniae. Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. II–XVIII. Zagrabie, 1904–. XVI. 555–556. No. 428. (= Smič)

⁸⁸ 1386. júl. 15. Esztergom. ZW. II. 604–605. No. 1208.

Bars megye jelentése szerint Kysheled-i Pál fiai: András és Dénes *familiárisaikkal* a Forgách család Miklós nevű *famulusát* megölték.⁸⁹ Hogy az itt említett *familiárisok* és a megölt *famulus* között volt-e társadalmi különbség, az legalábbis kétséges.

Ugyanez mondható a váradi káptalan Zsigmond királynak küldött jelentésében foglaltakról, mely szerint Fülöpi Lőkös fia István *familiárisaival* fegyveresen Kálló falura tört, s onnét Kállói Demeter fia Szaniszló Balázs nevű *famulusát* erőszakkal elköltöztette.⁹⁰

Losonezi István macsói bán, Bodrog megye főispánja s a vármegye közönsége számos gonosztevő ügyében hoz ítéletet, név szerint felsorolva őket. Ezek között vannak: *Stephanus dictus Kwrz famulus Andreae Pakay*, *Fatha famulus plebani de Davoth*, *Dominicus filius Petri iobagio et famulus Pauli filii Nicolai de Rayad*, *Demetrius dictus Langos in facie vulneratus famulus Michaelis Pereni*, *Andreas condam famulus Marthini de Reeg*. Ezeket levelesítik, azaz bárki megölheti őket.⁹¹ A felsorolt *famulusok* közül Péter fia Domo-kos érdekes személy, mert ő *iobagio* és *famulus*.

Abauj vármegye hatósága bizonyítja, hogy Barcsai Márton fia Kelemen Mihály nevű *famulusának* és jobbágynak a kitűzött napon egy ezüst kehelyért kassai pénzben 6 forintot kellett kifizetnie.⁹² Eszerint Mihály *famulus* is volt és jobbágy is.

Zsigmond király a pannonhalmi konventnek tudtára adja Gersei Pető fia János, György és Tamás panaszát, mely szerint Vasvár *hospesei* két jobbágyukat megölték, utóbb pedig, amikor Gersei György név szerint felsorolt *famulusaival* s más hozzátartozóval Vasvárból haza akart menni, megtámadták őket, s egy *famulusát* súlyosan megsebesítették.⁹³

A leleszi konvent jelenti: Ormoz Miklós fiai: Pál, István és János nevű *komáromi familiárisaikat* László fia György Tuser nevű falujába küldték s ott azok Györgynek Antal fia Pál nevű *famulusát* halálosan megsebesítették.⁹⁴

Egy oklevelet tartalmazó kötetben egymás után következnek két oklevél, melyekben szövegük szerint Remete Péter fia István szolgái szerepelnek. Az egyik oklevélben Lacha és Veres László *familiárisokról* van szó, a másikban Kun János nevű *famulusáról*.⁹⁵ Az oklevelet kiadó Ortway Tivadar a kettő között – valószínűleg helyesen – nem tett különbséget.⁹⁶

Keresztúri Imre fia András megszöktette Lybele-i György fia László Egyed nevű *familiárisát*, s ezzel neki 60 forint kárt okozott.⁹⁷ E *familiárist*, úgy tűnik, *famulusnak* is lehetne nevezni.

Gersei Pető fia György panasza szerint a Vas megyei Gersén lakó *famulusa* és jobbágya: Chak Domonkos fia László nagy összeget kitevő pénzével titokban Szarvaskendi Doncs Miklóshoz szökött, s ez nem adja őt vissza.

Altáni Bán fia Gergely özvegye és ennek fia, János *familiárisaikat* és *stipendiáriusaikat* a panaszos László házára küldték hatalmaskodni.⁹⁸ A *stipendiárius* itt valószínűleg zsoldos

⁸⁹ 1387. febr. 6. Bars. Dl. 58.662.

⁹⁰ 1390. márc. 10. Dl. 53.971.

⁹¹ 1391. Bodrog. Z. IV. 467–470. No. 379.

⁹² 1392. márc. 27. Garadna. Dl. 75.170.

⁹³ 1392. nov. 27. Buda. Dl. 91.996.

⁹⁴ 1393. okt. 28. Dl. 68.053.

⁹⁵ 1393. nov. 2. Visegrád. Ortway Tivadar: *Temesvármegye és Temesvár város története. 4. köt. Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*. Gyűjt. Pesty Frigyes I. Pozsony, 1896. No. 720. és 721. (= Temes)

⁹⁶ 1394. jún. 5. Dl. 64.857.

⁹⁷ 1395. febr. 15. Visegrád. Dl. 92.025. Lásd még Dl. 92.026. és Dl. 92.034.

⁹⁸ 1396. ápr. 1. Kőrös. Dl. 101.936.

fegyverest jelent – kinek társadalmi helyzete hasonló lehetett a *familiáris*éhoz, illetőleg *famulus*éhoz.

Márkusfalvi Máriás fia László és Márkusfalvi Miklós fiai Antal és Fülöp egyezséget kötnek László Lőcsén lakó *famulus*ának, Kázmérfalvi Máriás fia Máténak Antal és Fülöp által történt megsebzése miatt az utóbbinak fizetendő vérdíj ügyében.⁹⁹ Nem érdektelen, hogy a *famulus* Lőcsén, tehát városban lakott, így feltehetőleg nem földműveléssel foglalkozott.

A Bozytai Kardos István özvegye és Barcsai Mátyus fia Péter közti perben elfogadják Barcsai István akkori *famulus*ának, Magnus Istvánnak a megye előtt tett vallomását, hogy Perényi Péter neki adott egy lovat, nem pedig urának, Istvánnak.¹⁰⁰

Zsigmond kiváltságlevele szerint Széplaki János és Péter jobbágysai és szolgálai (*iobagiones et famulos inpossessionatos*) uraik törvényhatósága alá helyeztetnek.¹⁰¹

Erdőtelki Kun Jánosnak, János esztergomi érsek vadászáinak erőszakátétele Székely Jánossal, Veres Péterrel s más *familiáris*okkal és egy jobbággal együtt: Kiszabadítottak egy vétkéért kolostorba szállítandó jobbágyot, elraboltak 3 serleget és 9 ezüst kanalat, s a széken utazó Egyed *subdiaconus*t, az apát káplánját keményen megverték.¹⁰² Érdekes, hogy az egyik *familiáris* (? *famulus*?) székely volt.

A pécsi káptalan jelentette a királynak, hogy Kozári Ugocs és neje Imre pécsváradi apát erdejében jobbágyaikkal (*famulis et iobagionibus*) a fát kivágatták és elhordták.¹⁰³ Jellemző, hogy az oklevélregeszta készítője elegendőnek tartotta, hogy a „*famulis et iobagionibus*” kifejezést egyetlen szóval: „jobbágyaikkal” fordítsa.

Gömör megye idézésére Várkonyi Jakab fia András nem jelent meg, és *famulus*ait: Pétert, Jakabot, Mátyást, Miklóst nem állította elő.¹⁰⁴

Szécsényi Frank levelet írt a vasvári káptalannak Csák Domokos fia László elszökött jobbágya és *famulusa* visszaadása tárgyában.¹⁰⁵ Itt egyetlen személyről van szó, aki jobbágy és *famulus*.

A pécsi káptalan megállapította, hogy Boldogasszonyfalvai Leusták fiai György és Barnabás elküldték *famulus*ukat, Illést és szentmártoni jobbágyaikat a nyulak szigeti apácák Baranya megyei birtokára, Hidvégre, s itt ezek több asszonyt és 3 jobbágyot megverték.¹⁰⁶ Érdekes, hogy a *famulus* meg van nevezve, a jobbágyok nem. Nem lehetetlen, hogy a *famulus* vezette a csoportot.

Zsigmond király felszólítja a leleszi káptalant, hogy tartson vizsgálatot Semjéni Lőkös fia Miklós panaszára, mely szerint Bátori Péter fia János bátori *famulusa* és jobbágya: Kalmár Péter az ő jobbágyától 32 forintot elvett.¹⁰⁷ Eszerint Kalmár Péter Bátori Péter fia Jánosnak *famulusa* is volt, meg jobbágya is, neve pedig arra vall, hogy kereskedéssel (vagy azzal is) foglalkozott.

A temesi ispánok beiktatják Szentgyörgyi Miklós deákot a Temes megyei Kér birtokba, melyet tőle Oslári Jánosnak és Pálnak apja és egy *famulusa* meggyilkolása miatt 60 dé-

⁹⁹ 1397. aug. 20. *Közlemények Szepes megye múltjából*, 10. (1915) 1–4. sz. 42. No. 117.

¹⁰⁰ 1397. szept. 19. Garadna. Dl. 83.456.

¹⁰¹ 1397. okt. 26. Temesvár. Z. V. 46–47. No. 45.

¹⁰² 1398. aug. 17. Dl. 8342.

¹⁰³ 1398. júl. 1. Z. V. 70–72. No. 65.

¹⁰⁴ 1398. szept. 2. Gömör. Dl. 96.700.

¹⁰⁵ 1398. nov. 14. Visegrád. Dl. 92.086.

¹⁰⁶ 1399. szept. 17. Mátyusz Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár I.* Budapest, 1951. 672/6061. (= Zs)

¹⁰⁷ 1399. nov. 5. Visegrád. Zs. I. 680–681/6114.

nármárkáért kell visszaváltaniuk.¹⁰⁸ A meggyilkolt *famulus*ról az oklevél semmi egyebet nem közöl.

Baranya megye és alispánjai bizonyítanak egy hatalmaskodást, melynek során egy *famulust* a szántóföldön megnyilaztak.¹⁰⁹ E *famulus*ról annyit tudhatunk meg, hogy földművelés volt a feladata.

A somogyvári konvent jelenti Zsigmondnak, hogy Kéri Jánost és társait hatalmaskodás miatt a királyi kúriára megidéztette, mert megtámadták Zselizi Vesszős György és Töttös János birtokát, Györgyöt meg akarták ölni, Mihály nevű *famulusukat* és annak egy lovát pedig nyíllövésekkel megsebesítették.¹¹⁰ Mihály *famulus*ról az oklevél annyit árul el, hogy lova volt.

Oszlári Mayos fia János 10 évvel ezelőtt megölte Szentgyörgyi Imre fia Jakabot s ennek *famulusát*. Fizetett értük 440 forint vérdíjat, s most mégis pert akarnak ellene indítani.¹¹¹ Az oklevélből semmi többet nem tudunk meg a *famulus*ról, mint ahogy Lőkös *famulus*ról sem, kit egy hatalmaskodás során megvertek.¹¹²

Zsigmond király felszólítja Zemplén megyét, hogy tartsanak vizsgálatot Buthkai Tamás fiai: János és Zsigmond panaszára, mely szerint *famulusukat* Buthkai Fodor János szeptember 29. körül, mikor Buthkai László fia János özvegyével Buthka birtok határában makkot akart szedni, kaponyai Kaponya Gergely, Orosz Gergely, Dayka Lőrinc és a kis Mihály Kaponya *familiárisai* és jobbágysai az erdőben négy nyíllövéssel halálosan megsebesítették.¹¹³ Ez esetben az a feltűnő, hogy Buthkai Tamás fiai *famulusának* szintén Buthkai a vezetékneve. Talán ugyanabból a családból származó közeli rokonok. A Buthkaiakat megtámadó Kaponya Gergely emberei az oklevél szövege szerint *familiárisai* és jobbágysai, de e „*familiárisok*” könnyen lehetnek *famulusok* is.

Az eddig idézett oklevelekből megállapítható, hogy a *famulusok* nagy része birtoktalan, helyzetük hasonló a jobbágysokéhoz, de nem feltétlenül azonos. Említenek „jobbágysok módjára” élő *famulusokat*, ezek feltehetően jobbágytelken laknak. Nem állapítható meg, hogy a jobbágys vagy a birtoktalan *famulus* helyzete kedvezőbb-e. Ez változó lehetett. A *famulust* néha *familiárisnak* vagy *serviensnek* nevezik, holott *familiárisok* és *serviens*ek általában szabad állapotú fegyverviselő emberek. Hogy ennek mi az oka, nem tudjuk. Feltűnő és érdekes jelenség, hogy a *famulus* családi neve néha azonos földesuráival. Hogy ezek elszegényedett rokonok-e vagy sem, nem tudjuk, s azt sem, hogy ha nem rokonok, miért viselnek azonos családnevet.

A *famulusoknak* van egy nem jelentéktelen rétege, melynek társadalmi helyzete az eddig szereplő *famulusokénál* lényegesen kedvezőbb, s olykor képzettségük is magasabb.

A pozsonyi káptalan előtt Janyk-i János fia Jakab *comes* a Magar földek között fekvő 80 holdnyi szerzett földrészét és egy telkét Janyk faluban (*fundus curie*) 4 hold hosszúságban és szélességben, melyen *famulusa*, Mihály fia Matheuka (Matyuka) lakik, szolgálataiért neki adja szavatosság vállalásával. Ebbe beleegyezik fivére, Péter fia Tamás is, ki fivérét, Domokost is képviseli.¹¹⁴ Mihály fia Matyuka hű szolgálataiért nem csekély adományt kapott, hiszen 80 hold föld és egy kúria építésére alkalmas telek tulajdonosává vált.

¹⁰⁸ 1399. nov. 18. Temesvár. Zs. I. 685/6153.

¹⁰⁹ 1400. jan. 12. Nagyfal. Zs. II/1. 3/18.

¹¹⁰ 1400. júl. 21. Z. V. 180–182. No. 156.

¹¹¹ 1400. szept. 26. Dl. 42.753.

¹¹² 1400. okt. 6. Semjén. Zs. II/1. 65/534.

¹¹³ 1400. dec. 21. Zs. II/1. 83/721.

¹¹⁴ 1310. jan. 6. Anjou II. 358. No. 816.

A jászói konvent előtt Thekus fia László fia János udvarnoki birtokából egy bizonyos részt *famulus*ának, Konrád fia Jakab fia Albertnek az udvarnokok földjéből elkülönített földet adományoz hű szolgálataiért, melyeket Albert gyermekkorára óta teljesített, főként amikor Károly, Magyarország királya Esztergom várát ostromolta, s a nevezett János mester védelmében életveszélyesen megsebesült.¹¹⁵ Az oklevél hasonló a hadi érdekért történő birtokadományokhoz, azzal a különbséggel, hogy nem a király adományoz, hanem a *famulus* ura. Az „udvarnok” szó helynévnek tűnik.

A 4 esküdt bíró közül 3 Bars megyei bíró, barsi nemesek előadják: a közülük való Miklós *comes* fiaival, Fülöppel és Jánossal együtt megidéztek Bochov *comest* azzal a feltétellel, hogy az ifjú Demeter és ennek jobbágját, Jánost, kik az ő *famulusai*, szintén magával hozza.¹¹⁶ Eszerint Demeter is, a magával hozandó János is *famulusok*, de az utóbbi az előbbinek jobbágya! Úgy tűnik tehát, hogy a *famulusok* nem egyenrangúak, ugyanannak az úrnak a *famulusai*, de különböző társadalmi szinten vannak.

A szépesi Szent Márton egyház káptalanja előtt néhai Rikolf fia Rikolf mester tiltakozást jelent be, mert Kokos mester *famulusa*, Ábrahám fia Fülöp a Heinburggal szemben telepített falut, melyet Kokos mester saját birtokából adományozott neki, saját határain túl is betelepítette, Rikolf mester örökbirtokának egy részét is igénybe vette, s az ahhoz tartozó erdőt Rikolf mester kárára kiirtotta.¹¹⁷ Ez a *famulus* tehát falut telepít, ehhez ura örökbirtokának egy részét is hozzácsatolja, erdőt irt!

A szépesi káptalan előtt Polan fia András fia János tiltakozik, hogy Popi-i Miklós mester királyi ember és Mátyás mester Fülöp mester jegyzője, a káptalan embere Péter pap vikárius jelenlétében Hunderthmark faluját tőle elvették, s őt mint ellentmondót augusztus 1-jére megidéztek, de Miklós mester ezen időpont előtti ellentmondását nem véve tekintetbe a falut Baranch-i Benedeknek, Fülöp mester *famulus*ának iktatták.¹¹⁸ Eszerint ez a *famulus* egy egész falu birtokosává válik!? Ez szinte lehetetlen. Lehetséges, hogy Benedek *famulus*-nak az iktatásban volt szerepe s a falu urának, Fülöp mesternek birtokába került.

I. Károly király Rikolf *comes* fiai Kokosi János és Rikolf kérésére átírja IV. László király 1288. március 23-án kelt oklevelét s a szépesi káptalan 1322. március 6-i oklevelének hatarjáró részét. A kérelmezők részt vettek a király hadjárataiban, a Péter fia Máté elleni, Kassa melletti csatában vérüket hullatták, és ott *famulusaik* közül sokan elesetek.¹¹⁹ Nem lehetetlen, hogy a Rikolf fiak serege nagyrészt *famulusokból* állt, de valószínűbb, hogy tévedésből az oklevél a *famulus* szót használta a *familiáris* helyett.

Miklós mester, pozsonyi ispán hírt ad egy közgyűlésről, melyen egy hatalmaskodási ügyet tárgyalnak. E közgyűlésen sem az alperes, Bugar fia Márton nem jelent meg, sem *famulusai*.¹²⁰ Valószínű, hogy az alperes *famulusaival* együtt hatalmaskodott.

Péter mester pozsonyi *comes* s a négy szolgabíró tudatják, hogy Miklós prépost *famulusa*, Gergely senkit sem bántalmazott Máté egykori nádor *famulusai* és emberei közül, s egyetlen jobbágját sem kényszerítette faluja elhagyására, hanem Buda mester és *famulusai* verték meg Gergelyt.¹²¹ A *famulusok* itt mint verekedések „végrehajtoi” szerepelnek. Hogy

¹¹⁵ 1314. máj. 1. A. I. 341–343. No. 310.

¹¹⁶ 1322. júl. 22. Bars. Anjou VI. 255–256. No. 694.

¹¹⁷ 1322. júl. 24. Anjou VI. 257–258. No. 700.

¹¹⁸ 1322. júl. 26. Anjou VI. 266–261. No. 709.

¹¹⁹ 1323. jún. 11. Anjou VII. 126. No. 265.

¹²⁰ 1323. jún. 20. Anjou VII. 139. No. 297.

¹²¹ 1323. júl. 2. Anjou VII. 158. No. 338.

a *famulusok* a jobbágyság előtt szerepelnek az oklevél szövegében, ennek valószínűleg nincs jelentősége.

I. Károly király megerősíti Doncs mester, zólyomi és lipthói ispán 1323. évi adományát, melyben *famulusának*, László fia Mihálynak erdőt adományoz.¹²² Ez a *famulus* most már nem egészen szegény ember.

Fülöp nádor, szepesi és újvári ispán elvette Cherba birtokot Bogomerius fiaitól, a lipthói Donch mester *famulusaitól*.¹²³ E *famulusok* is birtokosok voltak, akár az előző oklevélben szereplő, az sem lehetetlen, hogy egyikük azonos vele.

A fehértői káptalan előtt Miklós fia Miklós, Thengned-i nemes szőlőt adományoz *famulusának* Supunya-i Orrus Syke fia Péternek szolgálataiért, különösen azért, mert érte vért hullatta, sebeket kapott, és megcsönkült.¹²⁴ Péter *famulus* eszerint harcolt Miklós fia Miklós fegyveresei között, és vitézsége jóvoltából szőlőbirtokossá lett.

András, Vas megye *curialis comese* meghagyja a vasvári káptalannak, hogy vizsgálja ki a következő esetet: Tót (Sclavus) Lőrinc *famulusait* és összes Mostun-i jobbágját szekerekkel fegyveresen kiküldte Byr-i Miklós fia Bekus birtokára, kik ennek összes terményét elvitték, és ott Bekus testvéreit, Jánost és Pált s ezek *famulusát*, Pétert nyilakkal, kardokkal, lándzsákkal életveszélyesen megsebesítették. Ha ez igaz, idézzék meg Lőrincet Jánossal és Pállal szemben, s kötelezzék őt *famulusa*, Leuce előállítására.¹²⁵ Eszerint Lőrinc *famulusai* és jobbágjai, vagy ezek egy része, nyilakkal, lándzsákkal, sőt kardokkal voltak felfegyverezve, tehát – úgy tűnik – katonai fegyverekkel, ami elképzelhetővé teszi, hogy egy úr magánhadában *famulusok* és jobbágyság is harcolhattak. A vád igaz lehetett, mert az idézetek a kijelölt időpontban nem jelentek meg.

I. Károly [C] *wriatus comes* fia Gergely, Fejér megye ispánja és hasznosi várnagy a király udvari vitéze kérésére Gergely *famulusainak*, Nebluch nemzetségbeli Farkasnak, Kemyn-nek, Györgynek és Hennyh-nek Kemyn fiainak, horvátországi nemeseknek szolgálataik fejében s Chemenyk és Dolen nevű birtokaik pusztulásáért kiváltságokat ad; birtokaikon a király védelme alatt szabadon élhetnek, azokon népek telepedhetnek le. Ugyanolyan szabadságokat élvezhetnek, mint a Lapch-i nemesek, s a király híveit szabadon szolgálhatják, mint a királyi udvar *familiárisai*.¹²⁶

Úgy tűnik, itt téves a *famulus* kifejezés, mert horvát nemesekről van szó, kik a királyi udvar *familiárisaihoz* hasonló állapotot nyerne.

I. Károly király meghagyja Mykch szlavón bánnak, hogy Herbold fia Istvánt, aki „*esse famulum nostre regie maiestatis*” – zaklatni ne merje.¹²⁷ Herbold fia István esetleg királyi *famulus* – ha így van, akkor a *famulusok* legelőkelőbb rétegéhez tartozik, de valószínűbb, hogy nem *famulus*, hanem királyi *familiáris*.

A vasvári káptalan tudatja a Vasvár megyei szolgabírákkal, hogy megtudták: Peresztetgfői Heym fia László mester *famulusa* és *officiálisa*, Miklós rátört Miklós fia János és Lőrinc fia Herke birtokára, s két lovukat és más javaikat elvitték, és más károkat is okoztak.¹²⁸

¹²² 1323. júl. 13. Buda. Anjou VII. 168. No. 358.

¹²³ 1323. okt. 6. Mátyusz Elemér–Borsa István (szerk.): *A Szent-Ivány család levéltára, 1230–1525*. Budapest, 1988. 25. No. 30.

¹²⁴ 1324. jan. 6. Anjou VIII. 12. No. 7.

¹²⁵ 1324. júl. 23. előtt. Anjou VIII. 179. No. 353.

¹²⁶ 1324. okt. 19. Anjou VIII. 227. No. 448.

¹²⁷ 1325. dec. 9. Visegrád. Iványi Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szeged, 1931. 17.

¹²⁸ 1326. jan. 5. Anjou X. 38–39. No. 5.

A szóban forgó Miklós *famulus* Heym fia László mesternek *officiálisa*, tehát uradalmi tisztje volt.

A pécsváradi konvent jelenti, hogy 1327. május 11-én László pécsi püspök *famulusa*, Procurator Péter a püspök Kulked nevű falujából fényes nappal fegyveresen tört a nevezett falu népével együtt Becsei Egyednek Újfalú nevű Duna menti falujára, miközben per van folyamatban egyrészt a püspök, másrészt Becsei Imre fiai: Töttös és Vesszős között.¹²⁹ A pécsi püspök *famulusa* ilyen módon igyekezett befolyásolni a folyamatban lévő pert egy falu népének segítségével. A *famulus* neve, Procurator Péter arra utal, hogy foglalkozása procurator azaz ügyvéd volt, így a per ilyen módon történt befolyásolása különösen érdekes. Péter nyilvánvalóan befolyásos és képzett személy lehetett *famulus* létére.

A váci káptalan előtt Szécsi Miklós fia Péter, nógrádi *comes* és a fiát képviselő Béli Tamás fia Mikó *comes* kiegyeznek azon jogsértésekkel kapcsolatban, melyeket Locsk okozott Péter mesternek és fivéreinek. Locsk 65 márka kifizetésére köteles, melyből 15-öt *famulusa*, Cosmas helyett fizet ki.¹³⁰ A jogsértésekben Cosmas *famulus*nak is fontos szerepe lehetett.

I. Károly király értesült arról, hogy Elefánti Dezső mester ráküldte Vezekény falura *famulusait*, kik ott erőszakoskodtak.¹³¹ E *famulusok* mintegy Elefánti Dezső erőszakos végrehajtói voltak – erőszakoskodásuk során talán valamilyen fegyvert használtak.

A szepesi káptalan teljesíti Rikolf fia Rokos mester *serviensének*, Ábrahám fia Fülöpnek ura és annak testvére, Rikolf nevében, valamint Poyan fia András fia János mester *famulusának* Detricus fia Kosa-nak szintén ura nevében előterjesztett kérését, és átírja I. Károly június 22-i privilégiumát Rikolf és András fiainak bányászati és bíraskodási kiváltságairól.¹³² Az egyik úr *serviensének* s a másik úr *famulusának* társadalmi helyzete hasonlóan tűnik.

A budai káptalan jelenti a királynak, hogy az általa elrendelt vizsgálat szerint Elefánti Dezső valóban ráküldte *famulusait* Pál fia Miklós Vezekény nevű falujára, s ott erőszakoskodtak, és ugyanezen *serviensei* megtámadták Pál fia István Baracska nevű faluját is, ahol több nőt és férfit nyíllövésekkel és más fegyverekkel megsebesítve félholtan hagytak.¹³³ Ez esetben a *famulusok* és *serviensek* ugyanazon személyek, a két szó tehát ugyanazt jelenti. Figyelemreméltó, hogy az erőszakoskodó *famulusok*, illetve *serviensek* nyilat és más fegyvereket használtak erőszakoskodásuk során.

A Demeter tárnokmester által tartott *generalis congregatió*n szó esik arról, hogy Angelus kamaraispán *famulusait* kifosztották, 50 M. dénárt elvettek tőlük.¹³⁴ A *famulusoknak* az 50 dénár talán saját tulajdonuk volt, de lehetséges, hogy uruk, a kamaraispán bízta rájuk. Eszerint vagy nem voltak szegények, vagy nagyon megbízhatók lehettek.

Beel-i Ehellős fia Mihály *comest*, Tuz Pető egykori zugligeti alvárnagyát megsebesítik Henrik veszprémi püspök, királynéi kancellár *officiálisai* és *famulusai*.¹³⁵ A nevezett *officiálisok* és *famulusok* eszerint ügyes erőszaktevők voltak. A *famulusok* az oklevél szerint talán az *officiálisok* alárendeltjeinek tűnnek, de az is lehet, hogy ugyanazokat a személyeket nevezik *officiálisoknak* és *famulusoknak*.

¹²⁹ 1327. máj. 15. Anjou XI. 105. No. 219.

¹³⁰ 1327. jún. 30. Anjou XI. 159–160. No. 337.

¹³¹ 1327. júl. 17. Visegrád. Anjou XI. 176–177. No. 371.

¹³² 1327. júl. 19. Anjou XI. 178. No. 378.

¹³³ 1327. júl. 21. Anjou XI. 179. No. 381.

¹³⁴ 1327. okt. 13. Szatmár [Németi]. Anjou XI. 231–232. No. 491.

¹³⁵ 1328. febr. 24. Anjou XII. 52. No. 88.

Knauz Nándor: *A budai káptalan regesztái* című művében a No. 21. alatt szerepel I. Károly 1328. március 9-én kelt adománylevele, melynek szövegében *quidemfamiliaris* = *quidemfamulus*. A két elnevezés itt ugyanazt jelenti.¹³⁶

Pál kanonok jelenlétében birtokügyben esküdtételre kerül sor Sebestyén fia Péter, Sági Miklós fia János királyi officialis és requisitor *famulusa*, Csatári Lukács előtt.¹³⁷ A királyi officialisnak Csatári Lukács *famulus* nyilvánvalóan beosztottja, és különleges feladata van: requisitor, azaz olyan személy, akinek feladata valaminek vagy valamiknek a megkeresése. A szónak van levéltáros jelentése is, de úgy vélem, ezt nyugodt szívvel figyelmen kívül hagyhatjuk. A királyi officialisnak aligha lehetett külön levéltára!

I. Károly egyezséget hoz létre a Szent Jakab kolostor apátja és konventje, valamint azok között, kiket a *famulusok* közül az officialisok sorába emelnek.¹³⁸ Dózsa nádor fiai: Jakab, Pál és Dózsa birtokot adományoznak Merő Pálnak és Andrásnak, *famulusa*iknak (*famulis nostris*) szolgálataikért, melyeket atyjuknak és nekik tettek.¹³⁹ Jakab, Pál és Dózsa eszerint hű szolgálataikért birtokosokká lettek.

A nyitrai káptalan jelenti a királynak, hogy a turóci prépost *famulusain* elkövetett hata-
talmaskodásért a nyitrai alispánt kérdőre vonta, és kötelezte arra, hogy három lovat, ruhá-
kat, fegyvereket és pénzt, amit a turóci prépost *famulusaitól* elvett, azoknak adja vissza.¹⁴⁰
A turóci prépost *famulusainak* tehát lovaik és fegyvereik voltak, s kifejezetten hadakozók-
nak tűnnek. Kérdés, hogy nem azonosak-e az egyházi hadakozó jobbággyokkal.

I. Károly arra kötelezi a szatmári és Némethi-i kereskedőket, kik Damjánhidán és Kacsurdon át Bátor felé tartanak, hogy Bátor Bereck fiai: János szilágyi ispán, András váradi püspök, Lőkös és Miklós érdemeiért kötelesek áruikat először Bátorban a szerdai hetivásáron kirakni csere vagy eladás céljából. Érdemeik közt szerepel, hogy *ministereik*, *famulusaik* és jobbágaik közül a király ellen lázadók többet megöltek.¹⁴¹ A *famulus* itt, úgy tűnik, a jobbágnál feljebb áll a társadalmi ranglétrán.

I. Károly a szomolnokiaknak földet adományoz. Az adományozás alkalmából jelen volt: Foy de Wigman fia Farkas, ki Péter fia Tamás csókakői és gesztési várnagy *famulusa*.¹⁴² Az ügyben tanúskodó várnagyi *famulus* nem lehetett egészen alacsony státuszú személy.

A nyitrai káptalan jelenti, hogy Győrök falu Csanád esztergomi érsek birtoka. Ezt az érsek *famulusa*, Domonkos fia János útján I. Károly király oklevelével igazolja.¹⁴³ Domonkos fia János *famulus* nyilvánvalóan az érsek bizalmas embere.

Jakab mester tordai ispán, Dénes fia László és Tholdalagi Barnabás szolgabírák tudtul adják, hogy Jakcs fia Pál, Bythe fia Péter a vármegye előtt tiltakoztak Máté fenesi várnagy, a püspök *famulusa* erőszakátétele ellen. A vármegye kiküldött embere igazolta a panaszt.¹⁴⁴ Ez a püspöki *famulus* várnagy volt, tehát előkelő embernek mondható. Nem lehet azonban kizárni, hogy itt püspöki *familiáris*ról van szó, akit tévesen neveztek *famulus*nak.

Az esztergomi keresztesek válasza I. Károlynak arról a nyomozásról, melyet Fekete Benedek saskői alvárnagy ellen folytattak: A nevezett alvárnagy a garamszentbenedeki apát-

¹³⁶ 1328. márc. 9. *Magyar Történelmi Tár*. Pest-Buda, 1855–1934. XII. 13. (= MTT)

¹³⁷ 1329. aug. 3. Vesp. Reg. 86. No. 201.

¹³⁸ 1329. febr. 8. Visegrád. F. VIII/3. 358–360.

¹³⁹ 1330. febr. 17. A. II. 463. No. 405.

¹⁴⁰ 1331. jún. 6. A. II. 538. No. 461.

¹⁴¹ 1332. febr. 17. Visegrád. Dl. 2593.

¹⁴² 1332. febr. 15. Visegrád. F. VIII/3. 577.

¹⁴³ 1332. okt. 3. Nyitra. Str. III. 215–216.

¹⁴⁴ 1335. aug. 18. Dl. 96.182.

ság jobbágyának özvegyét *famulusai* által elfogatta és várába vitette, fejét megsebesítette, és tetszése szerinti ideig várában tartotta. Ezenkívül Miklós, Dezső és János, valamint János fiai: Pál deák, Albert és János társaikkal fegyveresen megtámadták az apáság Petend nevű faluját, s egy Doncs nevű *famulusukat* a monostor előtt súlyosan megsebesítették.¹⁴⁵ Az alvárnagy *famulusai* lehetnek fegyveresei, de lehetnek másmilyen szolgálai is, az előbbi a valószínűbb. A Petend faluban élő *famulusról* többet nem mondhatunk.

Petrus Gervasius Viviers-i kanonok, pápai apostoli nuncius kiadásairól szóló jegyzőkönyvében olvasható: 1338. június utolsó napján a pozsonyi bíró egyik *famulusának*, ki engem 3 nap alatt Esztergomba vezetett, adtam 1 arany forintot és 36 bécsit (Viennenses) – melyek 6 garast értek.¹⁴⁶

Druget Vilmos nádor tudatja, hogy Gyurk fiai: István és Pál a bácsi káptalan idézőlelénének megfelelően tartoztak színe előtt megjelenni 1337. december 7-én. Egyed fia Nagy (Magnus) Benedek, Gyurk fiainak *serviense* bemutatta a király oklevelét, mely szerint Gyurk ezen fiai – mint Miklós macsói bán *famulusai* a Szerbia ellen vonult hadseregben a bán seregében szolgáltak, s ezért nem tudnak megjelenni. A király utasította a nádort, hogy az ügyet halassza el. Viszont a másik fél: a Morouch-i Mihály érdekében megjelent Illés fia Gallus, azt állította, hogy Gyurk fiai nem voltak ott a bán seregében.¹⁴⁷ A macsói bán *famulusai* harcosok (nem kizárt, hogy itt is *familiárist* akartak írni), Gyurk fiainak *serviense* viszont nincs ott a hadseregben, melyben Gyurk fiai mint *famulusok* felvonultak – feltehetően azoknál alacsonyabb társadalmi helyzetű személy.

Miklós fia István szatmári ispán és a négy szolgabíró igazolják, hogy Lengen János kifizette azon bírságokat, melyekben az alispán és *famulusa*, Ferenc ellenében elmarasztaltatott.¹⁴⁸

Gogan és Anian Pál *comes* országbíró beszercei alvárnagyai *famulusuknak*, Fodor Péternek szolgálataiért egy sűrű erdőt adományoznak a Wesela patak mellett, hogy azt benépesítse a környező német telepések kiváltsága szerint. Fodor Péter az alvárnagyok s a beszercei esküdtek és polgárok előtt e privilégiumot a bíraskodással együtt Gábornak és Péternek adta át.¹⁴⁹ Az országbíró várnagyai *famulusukat* földbirtokossá teszik, de ez – úgy tűnik – e jogokat Gábornak és Péternek ajánlja fel az alvárnagyok és a beszercei esküdtek előtt.

Pál országbíró előtt Chychoa-i János fia László a bírói úton elfogott Bulcsú Lukács ellenében előadta, hogy Bulcsú az ő nagyapjának volt jobbágya, Lukács pedig az ő birtokán volt szolgáló jobbágy és *famulus*. Ennek ő egy Sorwl nevű, Fejér megyében fekvő birtokának *officiális* tisztségét adta. Mikor ő, János fia László birtokperbe keveredett és eközben fogásba esett, Lukács *officiális* Sorwl birtokon 100 márkányi kárt okozott, s mikor ő rokonai-val kiegyezett és Sorwl birtokot a király és a budai káptalan embereivel iktatni akarta, Lukács ellentmondott. Azt állította, hogy bár ő László *serviense* és *officiális*a, de most szomszédja saját öröklött Sorwl birtokán (nem László birtokán!), és e saját birtoka határjelekkel van elkülönítve, és így saját birtoka beiktatásának mondott ellent.¹⁵⁰ Egy *famulus* társadalmi emelkedését írja le az előbb ismertetett oklevél. Lukács apja Bulcsu János fia László nagyapjának volt jobbágya, Lukács pedig János fia László birtokán volt jobbágy és *famulus*.

¹⁴⁵ 1336. ápr. 3. Esztergom. Str. III. 281–282. No. 409.

¹⁴⁶ 1338. jún. 30. Str. III. 316. No. 456. Viviers Dél-Franciaországban van. A pozsonyi bíró *famulusáról* többet nem mondhatunk.

¹⁴⁷ 1339. jan. 26. Buda. Anjou XXIII. 36. No. 52.

¹⁴⁸ 1339. máj. 27. Domahida. Anjou XXIII. 159. No. 317.

¹⁴⁹ 1339. jún. 18. Beszerce. Anjou XXII. 175. No. 359.

¹⁵⁰ 1339. júl. 12.–okt. 6. között Anjou XXIII. 202–203. No. 420.

Itt a *famulus* a jobbágyi állapothoz képest előrelépést jelent. Szolgálataiért megkapta urától egy birtok *officiális* tisztségét, ilyen tisztség betöltése rátermettebb *famulus*oknál nem ritka eset. De ura szerint távollétében Lukács *officiális* súlyos károkat okozott, s ezután egy birtokvitában urának ellentmondott, azt állítva, hogy ő László *serviense* és *officiális*a, de most birtokos nemesként szolgál neki. Mindebből az következik, hogy Lukácsot ura kétszer léptette elő. Egyszer mikor *famulussá* tette, másodszor mikor egy birtok *officiális*ává. Lukács azonban – úgy gondolom, tévesen – birtokos nemesnek tartotta magát, bár elismerte, hogy ő urának *serviense* és *officiális*a. Nem tudni, a *serviens* szót *famulus* értelemben használta-e, vagy pedig nemes *serviens* értelemben. Eszerint a birtokos nemeseknek ügyelniük kellett arra, hogy *famulusa*ik – királyi nemesítés nélkül – önkényesen birtokos nemeseknek ne tartsák magukat!

Tamás erdélyi vajda előtt a Trencsén megyei Mar.... fia Tamás és ennek *neposa*: Zobohard fia Mikes (a vajda *famulusai* és *familiárisai*) bemutatják Demeter királyi tárnokmester oklevelét, mely szerint ő Trencsén megyei Zalapna birtokát vagy faluját az ő élete végéig Tamásnak és Mikesnek adományozta. Nevezettek kérésére most a vajda szolgálataikért Zalapna falut saját várnagyai és e falubeli *officiális*ai kezéből kivéve minden haszonvétellel nekik adományozza arra az időre, míg ő Kassa várának ura; a Demeter néhai tárnokmester oklevelében foglalt feltételekhez hasonlóan Tamás és Mikes minden hadjáratban, melyben a vajda részt vesz a királyi seregben, továbbá olyan hadjáratokban, ahová trencsényi – ideiglenesen kinevezett – várnagyát elküldi, saját költségükön, jól felfegyverkezve, megrakott társzekérrel és felékesített lovakkal kötelesek részt venni.¹⁵¹ A nevezett személyek itt kifejezetten hadakozók – sőt úgy tűnik, lovagi fegyverzetben kötelesek hadba vonulni. Nehéz megmagyarázni, mit jelenthet a „*famulusai* és *familiárisai*” kifejezés. Nem lehetetlen, hogy csak fölösleges szóismétlés, de az is lehetséges, hogy olyan *famulus*ról van szó, aki *familiáris*i, azaz katonai szolgálatot köteles teljesíteni.

Egy birtokperben szerepelnek a szepesi prépost, János *famulusai*: Boblinus albíró és Hylbrandus fia Tylus szepesváraljai polgárok.¹⁵² Eszerint a *famulus* városi polgár, sőt városi albíró is lehetett.

Egy a nádor előtt folyó perben mint fogott bírák szerepelnek: Tatár Mihály és Budai Miklós – János szepesi prépost *famulusai*. A többi fogott bírák kanonokok és váraljai polgárok.¹⁵³ Ezek a *famulus*ok sem lehettek a jobbágyok szintjén élő személyek.

Pál *comes* országbíró igazolja, hogy Zeyr-i Pausa mester *famulusa* Heym fia Péter *comes* királyi kápolnaispán oklevelének megfelelően október 6-án ura nevében neki 25 budai márkát kifizetett.¹⁵⁴ Ez a *famulus* feltétlenül urának megbízható embere lehetett, ha ilyen nagy összeget rá mert bízni.

I. Károly hadjáratokban és más feladatokban végzett szolgálataikért Nagy Péter fiainak, Chor nembeli Tamás lipthói *comes*nek, csókakői várnagynak és testvérének, Péter Chereug-i várnagynak Szerém megyei birtokokat adományoz, elvéve azokat a hűtlen Szerémi János deáktól, a királyi kúria notáriusától. Mikor ugyanis a király a Sulyum nevű királyi birtokot, melynek *officiolatus*át ezen János honorként bírta, a lerombolódott Chereug vár erősítésére a nevezett várhoz akarta csatolni, János embereivel a király emberét szállásán meg akarták ölni, szállásukat rájuk gyújtva, és a király emberét, Péter mestert életveszélyesen,

¹⁵¹ 1339. júl. 29. Pozsony. Anjou XXIII. 216. No. 450.

¹⁵² 1339. júl. 30. Anjou XXIII. 217. No. 452.

¹⁵³ [1339.] aug. 10. Vizsoly. Anjou XXIII. 226–227. No. 478.

¹⁵⁴ 1339. okt. 13. Visegrád. Anjou XXIII. 292. No. 632.

rokonát és *famulus*át, Opuz-i Péter fia Jánost pedig halálosan megsebesítették.¹⁵⁵ Úgy látszik, hogy Opuz-i Péter fia János Péter mesternek rokona is volt, meg *famulusa* is, ami nehezen érthető.

Egy birtokrész elzálogosítása ügyében az egyik fél részéről megjelent – ura nevében – Kerek Mihály, István fia Miklós királynéi lovászmestere, zalai ispán *famulusa*.¹⁵⁶ Kerek Mihály *famulus*ra ura zálogosítási ügyet mert bízni, feltehető, hogy ehhez a szükséges képzettsége, gyakorlata is megvolt.

I. Károly királynak jelentést tett Pál fia Péter, Meskó veszprémi püspöknek, a király *proximus*ának *famulusa* arról, hogy számos, Esztergomban s a környező falvakban lakó személynek szöleje van az ő Nyír nevű birtokának területén, de *censust* nem fizetnek.¹⁵⁷ A veszprémi püspök *famulusa* is urának bizalmasa lehetett, ha a királynak küldött jelentést rábízta.

Gyárfás fia Péter pápai *nuncius* magyarországi tartózkodása idején értesült Szatmár Tamás domonkosrendi tartományfőnök (*provinciális*) haláláról. Félve azok családságától, kiknél az elhunyt 1300 forintot elhelyezett, hozzájuk sietett, a nevezett összeget visszaszerelte, és egy másik összeggel együtt két zágrábi kanonokkal Zenggebe küldte, majd utánuk bocsátotta két *famulus*át, kik az összeget átvették, zárandokokkal együtt Velencébe vitték, s ott a domonkos rend házában elhelyezték. A *nuncius* a két kanonoknak 12 forintot fizetett, a két *famulus*nak pedig 17 forintot.¹⁵⁸ A két *famulus* a *nuncius*nak igazán bizalmas embere lehetett. Érdekes, hogy nekik többet fizetett, mint a kanonokoknak, kiknek egyházi rangjuk volt. Figyelemreméltó, hogy a pénzösszeget nem a kanonokokkal küldte el a velencei domonkosrendi házába, hanem *famulusa*ival, kiket a kanonokok után küldött. A jelek szerint *famulusa*iban jobban bízott, mint a kanonokokban.

Balázs prépost s a leleszi konvent jelenti a nádornak, hogy albírája, Isep oklevelének megfelelően a nádori emberrel együtt kiküldték tanúságot *famulus*ukat, Choak-i Mihályt, kik egy Ung megyei birtokot bejártak, és mások birtokaitól elkülönítettek. A másik fél nevében szolgáljuk (*servus seu illibere et servilis condicionis*) és Mihály nevű *officiális*uk jelent meg.¹⁵⁹ Valószínű, hogy a prépost által kiküldött *famulus* a prépost s a konvent bizalmas embere volt. Ezt nem teszi kevésbé valószínűvé, hogy a másik fél egyik küldötte szolgálta, annál kevésbé, mert a másik fél másik küldötte *officiális*i rangot viselt.

A nyitrai káptalan jelenti, hogy Bars polgárai Szölény földet a rajta épített malommal együtt, a Szent Benedek konvent birtokát erőszakkal elvették. Az erőszakos elvételt a polgárok ösztönzésére Tamás vajda *famulusa*, Mihály hajtotta végre.¹⁶⁰ Tamás vajda *famulusa* mindenesetre alkalmas lehetett ura által ösztönzött erőszakos cselekedetek végrehajtására.

Bizonyos személyek jogtalanul elfoglalták Demeter leánya Gerus birtokrészét. E személyek Sebrech fia Mahal Mihály, Arada András és Benck leánya fiának Leu-nek fiai, János és Márton – és használják is e birtokrészt, holott nagyapjának nem is vérrokonai vagy osztályos generációi, mivel Sebrech és Benck az ő nagyapjának *serviensei* vagy *famulusai* voltak.¹⁶¹ Sebrech és Benck *famulus*ok eszerint ügyesen sértették meg a törvényt. Az oklevél – úgy gondolom – a *serviens* és *famulus* szót két különböző állapot jelölésére használja.

¹⁵⁵ 1339. dec. 20. Visegrád. Anjou XXIII. 342–343. No. 747.

¹⁵⁶ 1340. márc. 29. Anjou XXIV. 89. No. 190.

¹⁵⁷ 1340. ápr. 8. Visegrád. Anjou XXIV. 101–102. No. 216.

¹⁵⁸ [1340.] ápr. 23. Anjou XXIV. 115. No. 246.

¹⁵⁹ 1340. máj. 9. Anjou XXIV. 137–138. No. 298.

¹⁶⁰ 1340. jún. 1. Nyitra. Str. III. 368. No. 533.

¹⁶¹ 1340. júl. 28. Szepesvár. Anjou XXIV. 214. No. 460.

Nagy Lajos király megengedi, hogy Mikes bán és fiai Sáros megyei birtokukon a most létező favár helyébe kővárat építsenek érdemeikért: Pál fia László haláláért, ki Károly király *familiárisa* és udvari *iuvénise* volt, kit Csák Máté *famulusa*, Gyurkei György fia Budun és ennek fiai: Dénes, Doncs, János, György, Máté, Mihály, Miklós és László öltek meg. Egyéb érdemei: a lázadó Petenye Péter ellen harcolva, azt váraiból kiverte, egyik fiát elfogta, és Károly király udvarába vitte.¹⁶² Csák Máté *famulusa* és ennek nyolc fia jelentős erőt képviseltek.

Egy Pál országbíró előtt lezajlott perben Donch mester képviselője, Benedek *famulus* volt, a győri káptalan ügyvédvalló levelével.¹⁶³ Benedek *famulus* eszerint ügyvédi feladatot látott el, amihez kétségtől bizonyos jogi képzettségre volt szüksége.

Pál prépost és a jászói konvent bizonyítja, hogy előtte Bozitha-i Kordus Miklós fiai, István és Miklós s ezen Istvánnak fiai, Miklós és István megjutalmazták a nevezett Istvánnak és fiainak *famulusát*, Literatus Lőrincet annak érdemeiért, melyeket ura védelmében és különösen akkor szerzett, mikor István mester fiát Miklóst vitéz harcban igyekezett megvédeni Iдай Pál fia Jánossal szemben, kik meg akarták ölni, s tűzhelyétől idegen földre viték. Mivel pénzzel nem tudják megjutalmazni, egy királyi mértékű eke alá való földet adnak neki tartozékokkal Abaúj vármegyében lévő birtokaikból, ahol kívánja.¹⁶⁴ Lőrinc *famulus* tehát írástudó ember volt, és emellett vitéz harcos – nem csoda, hogy ura megbecsülte.

Tamás pozsonyi kanonok végrendeletében szerepel a kanonok több *serviense* és egy János nevű *famulusa*. Ez utóbbi egy tehenet, egy lovat lószerszámmal és egy márkát örököl. A *serviensek* 15 és 10 juhot örökölnek. Ezenkívül egy másik lovat hagy Zalai Péter nevű *famulusának*.¹⁶⁵ Eszerint a kanonoknak két *serviense* és két *famulusa* volt, a két „állás” nem ugyanaz. Nem derül ki azonban, hogy a kettő között mi a különbség.

A jászói konvent bizonyítja, hogy Kapu várnagyának, Györgynek fia: Mihály mester egri kanonok a maga, atyja és testvérei: Bolugh Miklós, Lukács Pagan János, István és György nevében tiltakozott az ellen, hogy mikor *Circumdederunt* vasárnapja táján a nevezett Bolugh Miklós Lack fia István királyi tárnokmester várnagyaival és *famulusa*ival, meg testvérével, Pagan Jánossal Visegrádra indult „*ad tornamentum domini regis*”, s útközben Nyitra városába tértek be, s ott a minoriták kolostorából a nevezett György várnagy nyitrai alispánsága idején ott elhelyezett dolgait, így a Nyitra megyei Petend nevű possessiojukra vonatkozó okleveleket magukhoz vették, s azokat György lakóhelyére, Kapu várába küldték, útközben az okleveleket vivő Zeel János *famulus* azokkal Koromzou faluból elszökött. Nem tudták elfogni, s az általa elvitt ingóságok és oklevelek sem kerültek elő.¹⁶⁶ Zeel János *famulus* bizonyára bizalmi ember volt, mert az oklevelek vivését rábízták. Nem érdektelen adat, hogy 1344-ben a király Visegrádon lovagi tornajátékokat tartott.

Péter abaúji ispán előtt Inak fia Dancs és *famulusa*, Jakab megesküdtek, hogy az alispán *famulusát*, Tóth Györgyöt nem fosztották ki, és nyíllal meg nem lőtték.¹⁶⁷ Eszerint Jakab *famulus* íjjal és nyíllal volt felfegyverkezve.

A budai káptalan jelenti, hogy mikor Baka özvegyét, Ilonát, Jenslin budai polgár feleségét Kerekegyházi Guke országbírói emberrel Gyál területén négy ekényi föld és egy temp-

¹⁶² 1342. szept. 23. Visegrád. A. IV. 263–265. No. 101.

¹⁶³ 1341. jan. 24. Visegrád. Dl. 65.273.

¹⁶⁴ 1342. júl. 22. Dl. 84.788.

¹⁶⁵ 1343. júl. 26. Str. III. 506–508. No. 670.

¹⁶⁶ 1344. ápr. 9. Dl. 58.518.

¹⁶⁷ 1344. szept. 21. Németi. A. IV. 448. No. 269.

lom birtokába akarta iktatni, Tyuk Tamásnak János nevű *famulusa* ellentmondott.¹⁶⁸ János *famulus*nak tehát joga volt ura helyett ellentmondani.

Nagy Lajos király birtokot adományoz Osl fia Domokos macsói bán és fiai részére érdemeikért. A bán segített a királynak a Rácország elleni háborúban, miközben rokonai, *famulusai* és kliensei vérüket ontották.¹⁶⁹ A macsói bán seregében tehát *famulusai* is (vagy *familiárisai*) harcoltak.

A fehérvári keresztes konvent előtt Besenyő Péter a Zalay Pálnak elzálogosított kerchi birtokrész kiváltási jogát Besenyei Jánosra bízta. Az ügyben szerepel „*Paulus filius Nicolai de Tebercuc famulus et procurator Johannis filii Stephani de Besenew janitoris domini Lodovici regis*”.¹⁷⁰ Eszerint Miklós fia Pál Lajos király ajtónállójának, Besenyei István fia Jánosnak *famulusa* és egyben *prokurátora* is volt, tehát jogi műveltséggel is rendelkezett.

A budai káptalan előtt Henc fia János fia Miklós budavári *rector*, Csót nevű birtokát *famulusának*, Olog-i Demeter fia Kozmának adományozza.¹⁷¹ A budavári *rector* így *famulusát* földbirtokossá teszi.

Miklós nádor Fejér megye közgyűlésén a kalocsai érsek kozmai nemes jobbágya: Péter fia Domokos panaszára megállapítja, hogy vele szemben Treutul Miklós *famulusa* és *officiálisa*, Ördög István Nogka faluból Domonkos deákkal és Dénessel, kik az ő *famulusai*, valamint Jakab fia Jánossal és Domonkossal, kik rokonai a nevezett Domonkost megsebesítették, balkezének két ujját levágták, s e seb miatt balkeze többi ujjait is elvesztette.¹⁷² Eszerint Ördög István *famulus* beosztása szerint *officiális* – vagyis uradalmi tiszt. A Nogka falubeli Domonkos *famulus* pedig deák (*literatus*), azaz írástudó személy.

Nagy Lajos király Miklós bán bizonyos birtokait annak érdemeiért kizárólag a király joghatósága alá helyezi. Miklós bán Horvátország elfoglalt részeit harcban visszaszerezte, miközben nem kevés rokona és *famulusa* elesett.¹⁷³

Nagymartoni Pál országbíró levelet ír István királyi tárnokmesternek, melyben tudatja, hogy Avignonba utazik, és felkéri a tárnokmestert, hogy segítsen visszaszerezni Máté fia Miklós és Tamás *famulusainak* 24 ökrét, (mely *famulusai* közül Tamás vele utazik), melyeket Tót Lőrinc elhajtattott.¹⁷⁴ A két *famulus* nyilvánvalóan nem volt szegény ember.

Az egri káptalan bizonyítja, hogy Pál fia Miklós *comes*, Elezkeu várnagya és Miklós szörényi bán *officiálisa* nevezett urának Nógrád megyei lakatlan birtokát, Karakót betelepítésre ura nevében átadja Chamas fia Lőrincnek Vyslasueset-i nemesnek, ki szintén a nevezett Miklós bán *famulusa*.¹⁷⁵ Az itt szereplő egyik *famulus* várnagy és *officiális*, a másik pedig az oklevélkivonat szerint nemes, ami már nehezen érthető – itt talán hibáról van szó, esetleg *familiáris* volt az illető.

György és Miklós telegdi nemesek baráti üdvözetüket küldik Ubul mesternek, Sebes vára várnagyának, s az üdvözetet hú *famulusukkal*, Andrással küldik el neki, ki személye-

¹⁶⁸ 1345. febr. 18. Dl. 98.549.

¹⁶⁹ 1345. máj. 26. Visegrád. *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII.* Győr–Budapest, 1865–1891. II. 82–84. No. 64. (= H)

¹⁷⁰ 1345. szept. 30. Z. II. 175–176. No. 118.

¹⁷¹ 1345. dec. 3. Bakács: Pest megye. 178. No. 593.

¹⁷² 1346. aug. 31. Fehérvár. A. IV. 635–636. No. 371.

¹⁷³ 1347. júl. 1. Buda. Smič. XI. 376–377. No. 285.

¹⁷⁴ 1347–48. körül. A. V. 164. No. 75.

¹⁷⁵ 1350. júl. 25. Dl. 41.142.

sen fogja átadni, s kiben kételkedés nélkül megbízhatnak.¹⁷⁶ András *famulus* tehát urai számára kifejezetten bizalmi szolgálatot teljesített.

Az egri káptalan jelentésében szerepel Baktai András fia András mester *famulus* és *officiális*.¹⁷⁷ Baktai András *famulus* egyúttal a káptalan *officiálisa* volt, tekintélyes voltát mutatja, hogy „mester”-nek nevezik.

Nagy Lajos király közli a garamszentbenedeki konventtel Pál fia Lőrinc panaszát, mely szerint Setétkuti János név szerint felsorolt fegyveres *famulusa*ival Bese faluban a panaszost megrohanta, félholtra verte, és az Eny nevű falut elpusztította.¹⁷⁸ Az itt szereplő *famulusok* szinte Setétkuti János kisebb magánhadseregét alkották.

János, Miklós mester alispánja és a szolgabírák hírül adják, hogy Máté *comes* és Mérgecs Mihály a vármegye pecsétjével vizsgálatot végezve megállapították, hogy Petőc fia Mihály *famulusa*, Miklós fia Péter Demeter és Simon nevű jobbágyokat hatalmaskodva súlyosan megsebesítette.¹⁷⁹ Péter *famulus* mindenestre harcias *famulus* volt, akárcsak Poháros Péter boldvakői várnagy *famulusai*, Kelemen és Domonkos, valamint bűntársaik, kik fegyveres kézzel rátörték a királyné szolgálatában álló János mester házára, annak ajtaját betörték, és János mestert meg akarták ölni.¹⁸⁰

A szepesi káptalan előtt Gömöri Jakab fiai: Miklós és János és ezek *famulusai*, Márk fia Miklós és János fia Chykon kijelentik, hogy ha kell, felmutatják IV. Béla király adománylevelét eredetiben.¹⁸¹ Joggal merülhet fel a kérdés: milyen királyi adománylevelük lehetett a *famulusoknak*.

Az egri káptalan jelentést tesz Erzsébet királynénak a Márokpapi birtok meghatározásáról. Ebben szerepelnek: Zomlyoy és István *famulusok*, Benedek deák, a királyné udvari *iuvénise*, azonkívül Pál, Péter és Mihály Hethec-i nemesek, Bereg vármegye várjobbágyai.¹⁸² A meghatározásnál tehát szinte egyenrangúnak tűnnek a *famulusok* a királynéi udvar írástudó *iuvénisével* és egy nemes várjobbággal.

Nagy Lajos király értesíti a vasvári káptalant néhai Miklós fia Gergely több más gonosztett mellett elkövetett bűnéről, ki Csuz János mesternek a tengeren túlról visszatért *famulusait* és *servienseit* megtámadta és kifosztotta.¹⁸³ Csuz János eszerint a tengeren túlra is elküldte *famulusait*, kiket az oklevél megkülönböztet a *serviensektől*.

Vita keletkezett a pécsi püspök s a margitszigeti apácák tisztjei és *famulusai* között. Az utóbbiak: *Georgius officialis et procurator de Chele, ex parte Mathie, Stephani sclavi, Clementis parvi, Nicolai filii Erney, Emerici dicti Chorba et Thome Kapas Dicti famulorum suorum et aliorum sociorum ipsorum seu hospitum de dicta possessione Chele*.¹⁸⁴ Az egyik *famulus* *officiális* és prokurátor, társaik pedig *hospesek*.

¹⁷⁶ 1350 körül. Pesty Frigyes: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I–III*. Budapest, 1877–1878. III. kötet (oklevéltár I. kötet.) (= Szörény)

¹⁷⁷ 1351. szept. 26. Dl. 96.327.

¹⁷⁸ 1352. márc. 20. Buda. Dl. 98.165.

¹⁷⁹ 1352. febr. 3. Sáros. F. IX/2. 205–206. No. XCV.

¹⁸⁰ 1352. dec. 1. Buda. F. IX/2. 183–184. No. XXXIII.

¹⁸¹ 1353. jan. 13. Buda. Iványi Béla: *A márkusfalvi Máriássy-család levéltára 1243–1803*. Lőcse, 1917. 32. No. 73.

¹⁸² 1353. júl. 22. Z. II. 539–541. No. 403.

¹⁸³ 1353. szept. 2. Buda. Dl. 4381.

¹⁸⁴ 1354. júl. 3. A. VI. 226–228. No. 144.

A budai káptalan hírül adja, hogy Tamás csókakői és óbudai várnagy egyik *possessióját* adományozza fia: János, Péter és Mihály jelenlétében *famulusának* és általa örököseinek, Zumur fia Miklósnak hű szolgálataiért.¹⁸⁵ A *famulus* ezzel birtokossá lett.

Nagy Lajos király a veszprémi káptalan nevében megjelent István dékánnak s a zalai apát és konventje képviselőjének, Cosmas *famulusnak* kérésére egyházaik perét elhalasztja.¹⁸⁶ Cosmas *famulus* tehát fontos szerepet töltött be, ő volt a zalai apát és konventje képviselője.

Bok János leányai Ilona és Erzsébet képviselőként jelent meg Miklós *famulus* a győri káptalan megbízólevelével.¹⁸⁷ Miklós *famulus* fontos megbízást teljesített.

Az aradi káptalan megbízólevelében szerepel Tamás deák fia Pál *famulus* „*frater fratruelis*”-e, Chatow fia Pál jobbágy.¹⁸⁸ Itt olyan *famulus*ról van szó, kinek atyja deák, azaz írástudó, fivére viszont jobbágy.

Besenyő Miklós tiltakozik Benedek mester embere, Og Mihály, Benedek mester *famulusa* és *officiálisa* eljárása ellen, aki az ő *famulusait* meg akarta ölni.¹⁸⁹ Az egyik harcias *famulus* *officiálisi* tisztséget visel.

A szepesi káptalan átír egy oklevelet, melyet Roskovicai Mátyás fia Tamás, Péter mester újvári ispán és Zalanch-i várnagy *famulusa* és prokurátora mutatott be.¹⁹⁰ Tamás *famulus* egyúttal *prokurátor* is, tehát némi jogi ismeretei is vannak.

Szécsi Miklós országbíró Hosszúteltet Szigfrid pannonthalmi apátnak ítéli. A számos nemes aláíró közt szerepel két Simon nevű „*literatus*”, tehát írástudó *famulus*.¹⁹¹

Nagy Lajos király megparancsolja, hogy néhai János dalmát és horvát bán *famulusait*, a Jákiakat a Rába erdő birtokában ne háborgassák.¹⁹² Ezek tehát erdőbirtokos *famulusok*.

Az esztergomi káptalan a király parancsára tized ügyben kiküldte Márton *prebendárius* papot. Ennek bizonyossága szerint jelen voltak sok más személy mellett Wrúz-i Dósa rokona Lőrinc és László veszprémi püspök *famulusa* és ügyvédje, Huruaty-i Miklós fia János.¹⁹³ Miklós fia János tehát a veszprémi püspök *famulusa* és egyszersmind ügyvédje.

Határjárás ügyében tiltakozik Rozgonyi János fia László és László fia Péter nevében Domonkos fia György nevű *famulusuk* és *prokurátoruk*.¹⁹⁴ Itt is egy ügyvéd *famulus*sallal találkozunk.

A csanádi káptalan tudtul adja, hogy Olivér fia Demeter bogdáni nemes és Nagy Jakab terecei nemes vallották: mivel Demeter fia Egyed bogdáni nemes és János fia Antal Voya-i nemes fosztogatás bűne miatt László mester néhai székelly ispán és András erdélyi vajda és szolnoki ispán *famulusai* foglyul ejtették, és e csatában Tiuis-i Bálintot, László mester és vajda *famulusát* és jobbágyát megölték, az elkövetők vérdíj kifizetését vállalták László vajda előtt. Ha ezt elmulasztanák, az összeg kétszeresével büntetik őket.¹⁹⁵ Eszerint a szolnoki ispán *famulusai* karhatalomként szerepelnek, egy másik „*famulus* és jobbágy” csatában esik el. Az itt szereplő *famulusok* tehát kifejezetten hadakozók.

¹⁸⁵ 1354. okt. 16. F. IX/2. 339–341. No. CLXIX.

¹⁸⁶ 1355. jún. 7. Vesp. Reg. 186. No. 464.

¹⁸⁷ 1352. márc. 7. Gömör. Ila–Borsa: A *Hanvay család*, 103. No. 69.

¹⁸⁸ 1357. aug. 2. Dl. 91.502.

¹⁸⁹ 1357. aug. 14. Z. III. 74–75. No. 53.

¹⁹⁰ 1358. ápr. 24. Dl. 64.051.

¹⁹¹ 1358. dec. 9. Visegrád. P. II. 442–448. No. 162.

¹⁹² 1359. ápr. 5. Visegrád. H. IV. 188–189. No. 143.

¹⁹³ 1359. ápr. 9. Vesp. Reg. 201–202. No. 507.

¹⁹⁴ 1359. ápr. 28. után. Dl. 5178.

¹⁹⁵ 1359. Dl. 96.377.

Kis Jakab királynéi kocsis elad egy telket Visegrád magyar városában, mely telek szemben fekszik Saracen *famulus*ának, István deáknak és Zudar Péternek házával.¹⁹⁶ Eszerint Saracennak deák, azaz írástudó *famulusa* volt.

Egy későbbi oklevélben szó esik Saracen mester *servitor*ának, István deák unokájának visegrádi házaról.¹⁹⁷ István írástudó *famulus* unokája tehát *servitor* volt. Valószínű, hogy a két szó azonos jelentésű.

Nagy Lajos király az egyrészt Chechyr-i Domonkos fia János, másrészt néhai János nádor fia János, ennek *famulusa*, Banouch-i István fia Jakab s utóbbinak *famulusa* Pouch fia Pál közti pert elhalasztja.¹⁹⁸ Ebből úgy tűnik, hogy *famulus*nak is lehetett *famulusa*.

A zalai konvent jelenti, hogy egy határjárás és statuálás alkalmából Band fia István mester *famulusa*: Rufus ura nevében ellentmondott.¹⁹⁹ Rufus *famulus* tehát bizalmi feladatot látott el.

Egy, a szepesi káptalan által kiadott egyezséglevélben szerepel Bertalan fia Donch, ki Vörös (rufus) Miklósnak *famulusa* és prókátora.²⁰⁰ Donch *famulus* eszerint ügyvédi feladatot volt képes ellátni.

Ugyanez volt a helyzet egy, a győri káptalan előtt folyó ügyben, mikor Csornai Lőrinc fia Benedek *famulusa* Arach-i János fia Miklós „*cum procuratoriis litteris*” jelent meg.²⁰¹

Péter szentpétermonostori apát és egyik *famulusa*, Bay Tamás hatalmaskodva bírta a halászati jogot a Szent Kereszt kolostor egyik birtokán.²⁰² *Famulus* is bírhatott tehát halászati jogot.

A budai káptalan előtt Paharus Péter fia Miklós fia Miklós mester *famulusa* és prókátora, Lanch-i János ura nevében tiltakozik.²⁰³ Újabb ügyvéd*famulussal* találkozunk tehát.

A vasvári káptalan jelenti: Medus-i Péter fia János és Medus-i Tamás fia Miklós nevében azok *famulusa* és *officiális*a tiltakozott az ellen, hogy urainak atyai nagybátyja: Medus-i István Ilona nevű leányát az ő beleegyezésük nélkül egy *advena* (jövevény) és nem nemes Simon nevű emberhez akarja feleségül adni, és vele birtokát is meg akarja osztani, s egyben Medus-i Istvánt mindkét tervétől eltiltotta. Urai nevében kijelenti, hogy ha István szegénysége miatt nem tudja leányát nemes emberhez nőül adni, urai hajlandók Ilonát saját költségükön kiházásítani s nemes emberhez nőül adni.²⁰⁴ A *famulus*, ki egyúttal *officiális*, urainak igen fontos ügyében járt el.

Szeri Pósa fiai: Balás, István és Miklós nevében azok *famulusa* 4 forintot mint adósságot visszafizetett Balázs dömösi prépost részére.²⁰⁵ Itt több úrnak van közös *famulusa*, kik ilyen bizalmi feladatot mernek rábízni.

Szelestyei Német Miklós fia István és gyurói Benedek fia István *famulusa*, István fia János a vasvári káptalan előtt „*cum procuratoriis litteris*” jelenik meg.²⁰⁶ Újabb ügyvéd*famulussal* találkozunk, ki ügyvédvalló levéllel igazolja magát.

¹⁹⁶ 1360. jan. 26. Visegrád. Bakács: *Pest megye*, 220. No. 766.

¹⁹⁷ 1363. máj. 30. Bakács: *Pest megye*, 226. No. 795.

¹⁹⁸ 1360. jún. 2. után Dl. 94.084.

¹⁹⁹ 1360. ápr. 30. előtt. Tf. 1901. 43–44. és 44.

²⁰⁰ 1360. okt. 8. Dl. 96.378.

²⁰¹ 1361. jún. 16. Nagy Imre: *Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II.* Sopron, 1889–1891. I. 335. No. 231. (= Sopron vm.)

²⁰² 1361. márc. 8. Nagyfalú Dl. 5041.

²⁰³ 1361. szept. 12. Dl. 64.059.

²⁰⁴ 1362. febr. 8. Dl. 91.572.

²⁰⁵ 1362. szept. Dl. 91.582.

²⁰⁶ 1363. márc. 7. Sopron vm. I. 338. No. 235.

A veszprémi püspökség Zuzd-i *prédiumát* a jelenlegi püspök elődje, Mesko örökbérletbe adta Péter fia Tamás lipói ispánnak, ki azt tovább adományozta *famulusának*, Maa-las-i Miklós fia Demeternek.²⁰⁷

Jakab fia Miklós végrendeletében lovakat hagy *famulusaira*, így János *frater ministerre* hagyja legjobb hátaslovát.²⁰⁸ E *famulusok* feltehetőleg hadakozók voltak.

Szeri Pósa fia István mester nevében *famulusa*, Téglás Péter eltiltja urának szomszédait egy *possessio* használatától.²⁰⁹ Péter *famulus* szintén bizalmas jogi feladatot lát el.

Nagy Lajos király megkegyelmez Ebergőci (Ebergeuch) Andrásnak és Jánosnak, és birtokaikat is visszaadja érdemeikért, mivel Himfi Pál fia Benedek Viddin város és districtus kapitányát kérésére urukkal, Syra-i Benedek fia Istvánnal együtt, mint annak *famulusai*, a jelen hadjáratban vitézül harcoltak Viddin védelmében.²¹⁰ E *famulusok* tehát vitéz harcosok voltak, és birtokaik is voltak.

Sárosi János fia Farkas *famulusai*: Pynk fia Pál, e Pál fia Miklós, Cheh fia István, Nagy (magnus) János, Lőrinc szabó (sartor) és Gerus fia Benedek – uruk parancsára, annak sárosi házából elindulva, felfegyverkezve a panaszosok házára törtek.²¹¹ Eszerint Sárosi János fia Farkasnak hat *famulusa* felfegyverkezve uruk parancsára erőszakoskodtak. Az egyik erőszakoskodó *famulus* foglalkozására nézve szabó volt.

A zalai konvent jelenti a királynak, hogy Bebek István országbíró parancsának végrehajtásaképpen a királyi ember s a vele kiküldött konventi hites személy Szentkozmadam-jáni Bede fia Jakabot Zomor fia Dénes nevű *famulusának* és jobbágyának előállításával perbe idézte.²¹² A nevezett *famulus* egyúttal jobbágy volt.

Imre főlovászmester Péter erdélyi alvajdának, távollétében pedig *famulusainak* és helyetteseinek, László fiainak Istvánnak és Lászlónak védelmébe ajánlja *famulusát*, Szamosfalvai Miklós fia Jánost hű szolgálataiért. Az erdélyi alvajda vagy *famulusai* Dénes vajda nevében tartozik a nevezettet mindenki, különösen pedig Szentmihálytelki Miklós fia András ellen megvédeni.²¹³ Az oklevél egyrészt *famulusoknak* nevezi az erdélyi alvajda helyetteseit, másrészt pedig az oklevelet kiadó főlovászmester *famulusát*, akit esetleg szintén *famulusoknak* nevezett személyek kötelesek megvédeni. Ebből is látszik, milyen sokféle társadalmi helyzetű személyt neveztek *famulusnak*.

Az olyan oklevél, mely csak annyit közöl, hogy egy bizonyos hatalmaskodásban a nemesek mellett *famulusaik* is részt vettek, nem érdemel különösebb figyelmet.²¹⁴

Az olyan már inkább, melyben a fehérvári káptalan jelenti, hogy megállapítása szerint Jutasi Péter fia István *famulusai*: Kis Péter, Zabadi-i Mihály fia Péter és Hidegkuti Péter a veszprémi káptalan jobbágyát, Egyedet az egyház kaszálóján fegyveresen megtámadták, és kegyetlenül szétdarabolva megölték.²¹⁵ Itt már feltűnő, hogy a támadó *famulusok* különösen kegyetlenek voltak.

Mihály fia Or-i kenéz panaszt emelt Krassó vármegye színe előtt, mert Pósa mester fia Balázs mester az ő *possessiójára* Or kenézségbe küldte *famulusait*, kik ott lévő házáat ki-

²⁰⁷ 1363. aug. 17. Veszp. Reg. 221. No. 563.

²⁰⁸ 1364. Visegrád. Hazai Oklevéltár. 276–277. No. 257. „... palefridum quem habeo meliorem”.

²⁰⁹ 1365. máj. 6. Szombathely. Dl. 91.714.

²¹⁰ 1365. jún. 4. Viddin vára előtt. Sopron vm. I. 358–359. No. 243.

²¹¹ 1365. aug. 24. Visegrád. Ila – Bors: A Hanvay család, 110. No. 93.

²¹² 1365. dec. 22. Dl. 41.637.

²¹³ 1366. febr. 9. Budinyum. Dl. 73.711.

²¹⁴ 1366. márc. 28. Visegrád. Dl. 38.925.

²¹⁵ 1366. aug. 4. Veszp. Reg. 233–234. No. 600.

fosztották. A tanúvallatás céljából kiküldött megyei ember jelentette, hogy Balázs egyik jobbágya Zinis faluból Or-ba szökött, és ennek juhait fogatta be Balázs.²¹⁶ Az itt szereplő *famulus* mindenestre erőszakos, „karhatalmi” cselekmény végrehajtása céljából küldték ki.

Bebek István országbíró tanúsítja, hogy a nyulakszigeti apácák *prokurátora*: István fia Miklós hiába várakozott perbeli ellenfelére, Aracsai Gergelyre, a pécsi püspök mohácsi *officiálisára*, ki sem maga nem jelent meg, sem *famulusait*: Kis Gergelyt és Nehéz Jánost nem küldte el.²¹⁷ Az itt szereplő *famulusok* a pécsi *officiális* beosztottjai voltak, de a perben jogosan képviselhették volna a nevezett *officiális*t.

Az egri káptalan tudtul adja, hogy Wyszio-i Fábíán fia István fia Fábíán a maga és fivérei Péter és János nevében tiltakozik, mert Szécsi Domonkos szlavón bán ... Wray *possessiót* ígerte nekik, s azt birtokba is vették, de Szécsi Dénes fia Balázs jobbágyukat, Jakabot *famulusaival* keményen megverette.²¹⁸ A *famulusok* itt is „karhatalmi” feladatot láttak el.

A csanádi káptalan hírül adja, hogy „Beke Rufus de Orozappý”, ki Benedek bolgár bánnak és Heym fia Pál fiainak, Miklósnak és Péternek *famulusai*, uraik nevében a káptalan elé járultak, és egy birtokháborítási perben tiltakoztak.²¹⁹ Ez esetben több úrnak voltak közös *famulusai*, kik uraik nevében tiltakoztak egy birtokháborítási ügyben, tehát jogi eljárásban vettek részt.

Nagy Lajos király meghagyja Bars vármegyének, hogy tartson tanúvallatást a Kozmal-i Miklós fia Forgács András és Kozmal-i András fia Miklós nevében előterjesztett panasz tárgyában, mely szerint Szigfrid garamszentbenedeki apát László nevű *famulusát* fegyveresen a panaszosok Kozmal nevű *possessiójába* küldte, és László *famulus* ott megsebesítette egyes jobbágyaikat és állataikat.²²⁰ A *famulus* itt erőszakos „feladatot” lát el.

A budai káptalan jelenti Lajos királynak, hogy parancsára György deák, a királyné *famulusa* jelenlétében László kanonok az óbudai klarissza apácáknak adományozott Cegléd birtokot megjáratta.²²¹ A királynénak eszerint írástudó *famulusa* volt, ki jogi eljárásokban is részt vett.

Nagy Lajos király elrendeli a tanúvallatást László fia János fia Imre panasza tárgyában, mely szerint Batur-i Berec fia János fia György név szerint felsorolt és más *famulusaival* a panaszost a mezőn találva meg akarta ölni, és vele lévő 40 forint értékű lovát *famulusaival* lenyilazta.²²² Az erőszakot gyakorló *famulusok* tehát nyilazni is tudtak.

Az esztergomi káptalan bizonyítja, hogy Szeri Pósa fiai: István és Miklós mesterek nevében azok *famulusa* ki akarta fizetni a káptalannak urai négy forintos tartozását.²²³ Ennek a *famulusnak* a becsületességében urai megbíztak, mivel négy forint akkoriban nem számított csekély összegnek.

A nagyváradi káptalan értesíti Lajos királyt, hogy Pagan István *famulusai*: Deme, Gergely és Antal jogtalanul elfoglalták a Kolozs megyében fekvő Tiborcteleke falut, azon letelepedtek, és mint jobbágyok akarták ott jogaikat gyakorolni.²²⁴ A *famulusok* elfoglalták a fa-

²¹⁶ 1367. júl. 29. Haram. Dl. 91.729.

²¹⁷ 1367. nov. 5. Visegrád. Dl. 5620.

²¹⁸ 1368. ápr. 25. Dl. 96.434.

²¹⁹ 1368. máj. 9. Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története. II–IV.* Budapest, 1882–1884. Krassó III. 87–88. No. 66. (= Krassó)

²²⁰ 1368. máj. 25. Visegrád. Dl. 38.583.

²²¹ 1368. okt. 2. Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig.* Budapest, 1938. 84–86. No. 394. (= Pest)

²²² 1369. ápr. 17. Buda. Dl. 105.798.

²²³ 1369. szept. 29. Dl. 91.753.

²²⁴ 1369. nov. 29. ZW. II. 335–336. No. 936.

lut, hogy ott jobbágyok lehessenek – úgy tűnik, hogy bizonyos *famulusok* állapotánál kedvezőbb volt a jobbágyi állapot, de az ilyen *famulusok* is képesek voltak erőszakosan felépni.

Egy birtokperben tiltakoznak a felperes László veszprémi püspök eljárása ellen az alperesek, mert a püspök Bykche falu déli részét a maga püspöki birtokához akarja csatolni. A tiltakozók: Bykche-i Vörös Mihály fiai Miklós és János, továbbá Chuth-i Miklós fia Balázs, Bykche-i Miklós fiának, Antalnak ügyvédje és *famulusa*.²²⁵ Az itt szereplő *famulus* urának ügyvédje is volt.

Nagy Lajos király tudatja Szabolcs vármegyével, hogy Szőke János fia Márk István házához küldte, s ő ott Miklósnak egy Péter nevű *famulusát* megsebesítette.²²⁶ István is a verekedős *famulusok* közé tartozott.

László apuliai herceg, nádor meghagyja a feleszi konventnek: küldje ki hites emberét, hogy annak jelenlétében a nádori ember idézzon perbe több (név szerint felsorolt) személyt Peleskei László fiai István és László név szerint felsorolt *famulusai* ellenében.²²⁷ Az itt szereplő *famulusok* is jogi eljárásban vettek részt.

Nógrád vármegye bizonyítja, hogy Cheu-i Miklós fia András pert indított Macla-i Bekch fia István ellen, mert ő és Mihály nevű *famulusa* a panaszos *famulusát* nyíllal megsebesítette.²²⁸ Ez is egy jól nyilazó *famulus*, aki ráadásul urával együtt nyilazik.

Szeri Pósa fiai: István és Miklós és e Pósa fiának Lászlónak fia János nevében *famulusuk* és ügyvédjük eltiltotta Szeri Gooch fiait attól, hogy Zeer *possessió*hoz tartozó részekből, mely *possessio* Csongrád vármegyében fekszik, osztályt adjanak Pál szebeni prépostnak, mert e részek fele őket illeti.²²⁹ Itt is egy ügyvéd *famulus* szerepel.

Hrakoch-i Helbrandus fia János a jászói konvent előtt előadja, hogy Dobrai Poch fia Péter ellene vizsgálati oklevelet bocsátott ki felsorolva János erőszakos tetteit. Mikor elhunyt fivére, Miklós Margit nevű leányának ruhákkal és más értékes holmikkal tele szekrényét (*scrineum*) Dobra faluba akarta vitetni, János fegyveresen rátört *famulusaival*, s a szekrényt elvitte. Ugyanott Péter *famulusától*, Benedektől 5 forintot elvett. E vádakát a jászói konvent hamisaknak találta.²³⁰ Péternek Benedek nevű *famulusa* mindenesetre jómódú ember lehetett.

Imre nádor jelentése szerint, mikor János fia Lőrincet be akarták vezetni Rakachya és Szentjakab birtokok felének egyharmadába, akkor Tornai János, továbbá Tornai László fia Domonkos és Tornai Egyed fia György nevében ezek *officiálisa* és *famulusa*: Trystyen ettől eltiltotta őket.²³¹ Trystyen *famulus* eszerint urának *officiálisa* is volt.

A garamszentbenedeki konvent jelentést tett Imre nádornak egy erőszakoskodásról, melynek során Tamás fia Miklós *famulusaival*, Soldus Péterrel és Barchai Barnabással unokafivérét Pál fia Tamást nyíllal megsebesítették, miközben meg akarták ölni.²³² E *famulusok* tudtak nyilazni, és erőszakoskodásra alkalmasak voltak. Megjegyzendő, hogy e korszakban a parasztok általában tudtak nyilazni.

²²⁵ 1370. márc. 6. és 13. között. Veszp. Reg. 256. No. 658. és 1730. márc. 13. után Veszp. Reg. 256. No. 659.

²²⁶ 1370. jún. 29. Buda. Dl. 96.454.

²²⁷ 1371. jún. 3. Visegrád. Dl. 64.929.

²²⁸ 1371. szept. 15. Surány. Dl. 64.932.

²²⁹ 1372. okt. 7. Dl. 91.795.

²³⁰ 1373. febr. 23. Visegrád. Dl. 64.085.

²³¹ 1373. máj. 15. Visegrád. Dl. 38.929.

²³² 1373. jún. 26. Dl. 75.540. és Dl. 75.542.

Lackfi Imre nádor ítéletlevelében befejez egy 5 évig tartó pert, melynek eredményeképpen a vitás 23 telekből 17 marad a tihanyi apátság birtokában, 6-ot pedig Miklós királyi kúriai jegyző kap meg. A perben szerepel Móric, a tihanyi apát *famulusa* és jobbágya, ki ellentmond. A perben szerepelnek a tihanyi bencés és a zirci cisztercita apátság nemes hadakozó jobbágysai. Tőlük megkülönböztetik a *famulusokat*.²³³ Úgy tűnik, hogy az itt szereplő *famulusoknak* módjuk van ellentmondást benyújtani, tehát bizonyos jogi szerepük van. A *famulusokat* megkülönböztetik a nemes hadakozó jobbágyoktól az oklevél végén. Az oklevél elején szereplő Móric „*famulus et jobagio*”-ról nem tudjuk megállapítani, hogy nemes hadakozó jobbágy-e vagy közönséges jobbágy.

A váci káptalan előtt a Werniciai esküdtek, Lenglich Jakab és Fridel előadják, hogy Greuffel Nycus végrendeletében Anna leányának 40 forintot hagyott, az anyja és az ő lelki üdvéért 32 forintot, ezenfelül még 27 forintot, melyből 3 forint a temetési költsége, a többi 23 forintból Nycus és Hensel nevű *famulusaival* Rómába kell zárandokolnia. Nycus *famulusra* egy hordó bort is hagy.²³⁴ A *famulusoknak* tehát kötelességük volt úrnőjüket a zárandoklatra elkísérni. A két *famulus* közül csak az egyik örökölt bort, tehát nem egyenrangúak.

Imre nádor Gömör megyének írott levelében értesíti a megyét, hogy Hangan-i Miklós fia Gergely előadása szerint Hangan-i Lampert fia Miklós és Gergely fia Tamás *famulusaikkal* Hangan *possessióra* jöttek, és annak kertjében Egyed *famulust* keményen megvertek.²³⁵ Az erőszakoskodó urakat *famulusaik* segítik az erőszakoskodásban.

Egy birtokbaiktatás alkalmából ellentmond Ágoston fia János, a veszprémi Mária apácamonostor szárberényi jobbágya és *famulusa*.²³⁶ Itt olyan *famulusról* van szó, ki egyúttal jobbágy is, de módjában áll az ellentmondás jogát gyakorolni.

Ugyancsak egy birtokba iktatásnak mond ellen Péter, néhai Kont Miklós nádor fiának Bertalannak jobbágya és *famulusa*.²³⁷

Nagy Lajos király utasítja Heves és Bihar megyék főispánját, hogy Várdai Domokos és *famulusai* lefoglalt birtokait adassa vissza az összes azokon fekvő javakkal együtt, mert Domokos és nevezett három *famulusa* ártatlanok bizonyos kassai polgárok kirablásában. A *famulusok* neve: *Thomas de Gegen*, *Michael filius Pauli de Zug* és *Paulus de Bank*.²³⁸ E *famulusoknak* birtokaik és jobbágysaik vannak, s az okmánytár magyarul főemberszolgáknak nevezi őket, ami – úgy gondolom – e kiemelt állapotú, viszonylag gazdag *famulusokra* igen találó kifejezés.

A pozsonyi káptalan bizonyítja, hogy amikor Zeg-i Mihály *famulusa*, Zakal János 3 évvel ezelőtt Pozsonyban megszállt, szállásán Henslinus fia Miklós pozsonyi polgár ütlegette, majd mikor hazafelé indult, az úton az ütlegetést tovább folytatta, és 6 libra dénár nála lévő pénzét elrabolta. Szepesi Jakab országbíró meghagyja, hogy a hatalmaskodó adjon elégtételt Zakal Jánosnak.²³⁹ A kirabolt *famulus* jómódú ember lehetett.

Szabolcs megye alispánja jelenti, hogy Várdai Domokos panaszára Daróczi Máté fiai ellen hatalmaskodás miatt a vizsgálatot elvégezték. Eszerint Várdai Domokos azt mondta, hogy Daróczi Máté fiai János és Mihály, kik az ő *famulusai* és Daróc faluban az ő *officiáli-*

²³³ 1373. dec. 3. Visegrád. P. X. 565–575. No. 75.

²³⁴ 1373. Bakács: *Pest megye*, 251. No. 887.

²³⁵ 1374. jún. 5. Dl. 96.483.

²³⁶ 1374. szept. 5. után. Veszp. Reg. 270. No. 692.

²³⁷ 1375. jan. 5. Veszp. Reg. 273. No. 700.

²³⁸ Visegrád. jan. 21. Z. III. 595. No. 442. és Visegrád. jan. 28. Z. III. 596–597. No. 444.

²³⁹ 1375. máj. 1. után. Dl. 42.042.

sai, felesleges behajtásai miatt a faluból több jobbágy elszökött, s elvittek egy lovat és marhákat. Megállapítást nyert, hogy a panasz jogos volt.²⁴⁰

Bizonyságlevél azon békés egyezségről, melyet egyrészt Bazini Sebus fia János felperes és Sebus testvére, néhai Péter fia Tamás újbári várnagy s Péter meg ezen Péter vári várnagy s Péter meg ezen Péter fia János fia Temlinus alperesek között a felperesek *serviensei* és jobbágysai elfogása ügyében kötöttek. Az alperesek kötelezték magukat, hogy az elhurcolt *servienseket* és jobbágyokat – kivéve akik önként akarnak náluk maradni – visszaadják, s egyben szabályozzák jobbágysaik és *servienseik* egymás közötti látogatásait.²⁴¹ Az itt szereplő *serviensek*, kik a jobbágyokkal egyenrangúaknak tűnnek, úgy gondolom, *famulusok*.

Nagy Lajos parancsára a fehérvári káptalan Tabajdi Nagy János királyi emberrel együtt egy határjárást akart elvégezni, de Péter mester ceglédi bíró *famulusa*, Péter fia Mihály ez ellen Erzsébet királyné nevében tiltakozott.²⁴² Újra egy jogi szerepet vállaló és erre felhatalmazott *famulus*. Tiltakozása – ismerve Erzsébet királyné nagy hatalmát – hatásos is lehetett.

Az erdélyi káptalan János erdélyi alvajdának küldött jelentésében leír egy birtok ügyében történt megegyezést. Ebben többek között részt vesz Ebesfalvai Imre fia László *famulusával* és törvényes *prokurátorával*.²⁴³ Újra egy *prokurátor famulus*.

A boszniai káptalan jelenti Nagy Lajos királynak: a királyi parancsra végzett tanúvallatás igazolta, hogy Udvarhelyi István fia Pál és Jenkei Pál néhai bán fia Pál fegyveresen Gradisca *possessióra* törtek, s a Pál ottani vámján alkalmazott vámosokat és *famulusokat* megverte, megfutamította, a vámhelyet kifosztotta, mint ahogyan az oda érkező kereskedőket is hosszabb ideje fosztogatta.²⁴⁴

Ezen érdekes adat szerint a *famulusokat* a vámosok mellett a vámhelyeken is alkalmazták.

A leleszi konvent jelenti Garai Miklós nádornak, hogy Roznag-i Ábrahám fia István mellé Bereck papot küldték ki, mint hites embert, kik jelentették, hogy január 28-án Anach-i László fiait és Szaniszlót Zygem *possessióban* megidézték, *famulusaikat* előállítását is meghagyva nekik.²⁴⁵ A *famulusok* előállításának okát nem ismerjük, lehetséges, hogy erőszakos cselekményről van szó, melyben a *famulusok* is részt vettek, de nem kizárt, hogy valamilyen jogi szerepük volt.

Demeter helmeci „*homo populatus*” (!) megtámadta Damján fia Pétert, a kis Tamás Zygan-i *famulusát*; Péter a nevezett Demetert nyíllövessel megsebesítette, amikor ez a Péter megtámadta Tamás Zygan-i házát, Pouka fia Gergelyt, Tamai *famulusát* megsebesítette, és bizonyos fatörzseket hatalmaskodva elszállított. Később a nagy Antal a kis Tamás *famulusa* felmutatta a király levelét Beel falu falunagyjának és esküdtjeinek.²⁴⁶ A *famulusok* itt részben erőszakos cselekményekben vesznek részt, de jogi szerepet is betöltenek. Demetert a latin szöveg „*homo populatus*”-nak nevezi, ami feltehetőleg elírás, valószínűleg „*popularis*”-t akartak írni, ami közrendűt jelent.

²⁴⁰ 1375. jún. 23. Z. III. 605-606. No. 452. Ugyanezt állapítja meg egy 1375. júl. 14-én kelt oklevél: Z. III. 607-608. No. 454. és a leleszi konvent 1375. júl. 20-án kelt oklevele Z. III. 608–609. No. 455.

²⁴¹ 1375. okt. 17. Pozsony. Dl. 83.344.

²⁴² 1376. máj. 23. Bakács: *Pest megye*, 255. No. 905.

²⁴³ 1376. nov. 2. Dl. 29.714.

²⁴⁴ 1376. dec. 30. Dl. 91.833.

²⁴⁵ 1377. júl. 11. Dl. 96.511.

²⁴⁶ 1377. okt. 20. Terebes. Z. IV. 25–26. No. 28.

Szepesi Jakab országbíró a Zeeg-i Mihály s *famulusa*, Zakal János egyrésről, Pozsony városa közt másrésről folyó pert elhalasztja.²⁴⁷ Itt is jogászok *famulus*ról van szó.

Nagy Lajos király jóváhagy egy teleknyi adományt, melyet a Küküllő megyei Imre fia László fivére, Szentiványi György fia Péter adományozott Péter fia Miklósnak, *famulusának* két malom jövedelmével együtt.²⁴⁸ A *famulusnak* itt ura egy teleknyi földet és két malom jövedelmének egyharmadát adományozza, tehát bizonyos fokig vagyonos emberré teszi.

Keszői Beke fia Miklós fia Pál, atyja hozzájárulásával, Bakó nevű *officiálisát* felfegyverzett *famulusaival* és jobbágyaival a veszprémi káptalan egyik birtokára küldte hatalmaskodni.²⁴⁹ Itt felfegyverzett parasztokról van szó, kiknek „feladatuk” az uruk *officiálisának* vezetésével történő hatalmaskodás.

A szepesi káptalan előtt Batizfalvi Hank fia Miklós a batizfalvi soltsézséget eladja a másik Hank vilkai bíró fiának Ménártnak. Herman fia Tamás a nemes István fia Miklós és Miklós fia János, valamint Markusfalvi Marias mester fia László „*famulus et procurator*” urai részéről az ügylethez beleegyezését adja.²⁵⁰ Az itt szereplő *famulus* kifejezetten *procurator*, még pedig több személy prokurátora.

A jászói konvent jelenti a királynak. Egy határjárásnál szerepel Anerch-i László fia Tamás *famulusa* és *officiális*a: András, ki ura nevében ellentmondott a határjelek felállításának.²⁵¹ László fia Tamás *famulus* urának *officiális*a, azaz tisztje, kinek ellentmondási joga is van.

János erdélyi alvajda megkeresi a fehérvári káptalant, hogy vezesse be Szentiványi Péter fia Miklós *famulus*t a neki ajándékozott egy *sessiónyi* birtokba.²⁵² A 248. jegyzetben szereplő *famulus* eszerint tényleg egy teleknyi föld birtokosává válik.

Krassó vármegye széke előtt egy birtokvitában képviseli urát Péter fia István *famulusa* és *officiális*a, László.²⁵³ Ez a *famulus* egyúttal urának *officiális*a, és több ügyben is ilyen módon állt ura rendelkezésére.

Krassó vármegye alispánja és szolgabírái kijelentik: Péter bán fia István írástudó (*litteratus*) *famulusának* és *officiálisának*, Jánosnak jogos folyamodványára válaszolva elküldik Farkas fia Pétert „*ad infrascriptam revisionem*”.²⁵⁴ János *famulus* neincsak *officiális* volt, de írástudó is – azaz deák.

Garai János nevében *famulusa* panaszt terjesztett a vármegye elé, mely szerint Balázs fia István és Gallus Bathya-i Miklós fia Péter mester népeivel és *hospeseivel* fegyveresen a panaszos erdejére tört. A panasz kivizsgálására kiküldött ember, ki megállapította a panasz jogosságát: a „*maior exercitus populorum castrensium*”.²⁵⁵ Garai János nevében *famulusának* tehát joga volt ura nevében a vármegye elé panaszt terjesztetni. Az előterjesztés érdekessége, hogy a hatalmaskodó *hospeseit* is felhasználja e törvénytelen célra. Még érdekesebb, hogy Valkó vármegyének a panasz kivizsgálására kiküldött embere a „*maior exercitus populorum castrensium*”. Úgy látszik, e vármegyében – talán az ország déli szélén lévő fek-

²⁴⁷ 1377. nov. 25. Dl. 42.059.

²⁴⁸ 1378. ápr. 29. Hatvan. ZW. II. 491. No. 1094

²⁴⁹ 1378. júl. 15. Veszp. Reg. 281. No. 720. Ugyanez 1378. júl. 16. Veszp. Reg. 281. No. 721.

²⁵⁰ 1378. okt. 7. Közlemények Szepes vármegye múltjából. IX. (1917.) 1–4. sz. 39. No. 103.

²⁵¹ 1380. Dl. 96.553.

²⁵² 1381. márc. 25. Küküllő vára Z.W. II. 537–538. No. 1140.

²⁵³ 1382. márc. 2. Krassó III. 156–157. No. 99. Ugyanez a személy szerepel egy 1382. márc. 16-i oklevél hátlapján lévő címzésben: „*pro Ladislao famulo et officiali magistri Stephani filii condam Petri bani de Ermen cantra Thomam Kenezium de Zarvastelek iudiciaria*”.

²⁵⁴ 1382. máj. 10. Krassó III. 159. No. 103.

²⁵⁵ 1383. febr. 19. Valkóvár. Dl. 91.899.

vése miatt – még 1383-ban is léteztek a királyi vármegye bizonyos népelemei, így voltak hadakozó *castrensisek*, és ezeknek volt katonai előjárójuk.

Nem sokkal később újra Garai Mihály fia János *famulusa* tiltakozik Valkó megye előtt egy ura ellen elkövetett hatalmaskodás miatt.²⁵⁶

Bars vármegye Bars és Csütörtökhely városok panaszára kiküldte Sebestyén nevű *famulusát*, ki a két város lakóival a helyszínre ment, s ott Forgách Jánost eltiltotta az általa elszántott föld birtoklásától.²⁵⁷ Eszerint a vármegyéknek is lehetett olyan *famulusuk*, kit eltiltással s valószínűleg más hasonló ügyekkel is megbíztak.

János dobokai főesperes *famulusával* és ügyvédjével foglalkozik egy 1385-ös oklevél.²⁵⁸ Ez a *famulus* tehát ügyvédi feladatokat is el tudott látni.

Erzsébet nemes asszony Mária királynő előtt panaszt emelt Benedek veszprémi püspök ellen, mert ennek *famulusai* Zepezdi-i birtokán lévő házába törtek, ingóságait és a birtokra vonatkozó okleveleit elvitték, s gyermekeivel együtt a birtokból kizárták. A királynő az ügyet Szécsi Miklós nádorhoz tette át, s az előtte folyó január 15-i tárgyaláson a püspök azt állította, hogy ő nem zárhatta ki Erzsébetet és gyermekeit birtokukból, mert az a birtok az egyháze; Erzsébet néhai férje régtől fogva „*more prediali*” élvezték, de az igaz, hogy Erzsébet több oklevelet átadott neki megőrzésre, s ő hajlandó ezeket bemutatni.²⁵⁹ A püspök nyilvánvaló erőszakátételt *famulusai* hajtották végre.

Úgy tűnik, a püspök nem mindenben mondott igazat. Zala vármegye alispánja és szolgabírái ugyanis bizonyították, hogy Ajkai János fia Miklós Benedek veszprémi püspök *famulusa* az ő saját *famulusát*, Lászlót és Domonkos Gagan-i villicust, püspöki jobbágyot és másokat ura parancsára március 11-én a néhai Zepezdi-i Demeter özvegye, Erzsébet nemes asszony zepezdi házába küldte, és onnét 12 szekér szénát, sok házi ékszert (*clenodia domus*) és ágyneműt vitetett el velük.²⁶⁰ Nem érdektelen, hogy a püspök a maga embereivel kiraboltatta egy nemes asszony házát, a mi szempontunkból pedig különösen érdekes, hogy az oklevél szerint *famulusnak* is lehetett *famulusa*, s ez az alantasabb állapotú *famulus*, úgy látszik, egy szinten volt egy falunaggyal, ki a püspök jobbágya volt.

Szalók Domokos Ódon nevű helységében hatalmaskodás történt. Péter bán és szamoszegi Zudar György és István *famulusai* és *officiálisai*, Koroch-i Pál és István törtek rá Ódon helysére saját *famulusaikkal*, népeikkel és jobbágyaikkal.²⁶¹ Ez esetben is *famulusnak* van *famulusa*.

Zsigmond király várat adományoz János vegliai *comesnek* az Erzsébet és Mária királynők szolgálatában a hűtlenek elleni harcokban szerzett érdemeiért. Ő szabadította ki Mária királynőt súlyos harcok árán Pachitel várából, miközben ellenfelét megfosztotta *famulusaitól*, lovaitól és fegyvereitől.²⁶² A *famulus* szót itt harcos értelemben használják.

A garamszentbenedeki konvent előtt Cozmal-i Forgách János nevében annak *famulusa*, Máté fia András urának Nyitra megyében fekvő Harsány nevű faluja hasznainak szedésétől az esztergomi érsek jobbágyságait eltiltotta.²⁶³ Ez a *famulus* is jogi feladatot teljesített.

²⁵⁶ 1383. máj. 28. Valkóvár. Dl. 91.901.

²⁵⁷ 1385. ápr. 29. Bars. Dl. 58.645.

²⁵⁸ 1385. júl. 5. Dl. 83.409.

²⁵⁹ 1386. jan. 20. Buda. Veszp. Reg. 327. No. 841.

²⁶⁰ 1386. márc. 21. Veszp. Reg. 327. No. 842.

²⁶¹ 1386. szept. 8. Kalló. Z. IV. 321–322. No. 270.

²⁶² 1387. nov. 25. Buda. Smič. XVII. 105–109. No. 79.

²⁶³ 1388. jan. 6. Dl. 58.671.

A szepesi káptalan előtt Benedek fia János, Radack-i Miklós fiainak Pálnak, Jánosnak és Istvánnak *famulusa* urai nevében tiltakozást jelent be a másik peres fél ellen.²⁶⁴ Ez esetben három fivérnek közös *famulusa* van, ki jogi feladatot lát el.

István nádor, a kunok bírása Namyn-i János fia Lászlóhoz és György fia Ferenchez írott levelében közli, hogy Ubul mester miles panasza szerint *famulusai* zalkai jobbágyaitól elvettek 10 ökröt, és a király nevében felszólítja őket az ökrök visszaadására.²⁶⁵ A két úr *famulusai* az azok által parancsolt hatalmaskodást „vitték végbe”. Lehetséges, hogy a két fivér közös *famulusai* voltak.

Kerepechi László fia Albert mester, Bubek György mester gömöri alispánja s a szolgabírák ítéletlevele szerint Kazai Kakas János mester pert akar indítani előttiük Sárosi Tamás fia Péter, Kozma fia Tamás, Miklós fia Lukács, valamint ezek jobbágyai, Hannus fiai Demeter és Balázs ellen. Sárosi Tamás özvegye bejelentette, hogy fia *famulusával*, az említett Demeterrel együtt a királyi hadjáratban távol van, de a másik három jobbágy, Tamás, Lukács és Balázs részéről kész birtokán igazságot szolgáltatni.²⁶⁶ A *famulus*, kit a regesza jobbágyinak is nevez, elkíséri urát a királyi hadjáratba. Hogy harcosként, fegyverhordozóként vagy szolgaként, az nem derül ki.

Hunyad megye előtt György fia Péter *famulusait*, Jakab fia Fábiánt és Lukács fia Jánost ügyvédekül vallja.²⁶⁷ Eszerint György fia Péternek két ügyvédnek alkalmas *famulusa* volt.

Egy pereskedésben Simon bán fiainak, János és István mestereknek a *famulusa* és *officiálisa* eltiltja a hites embereket, hogy a fele birtokot és tartozékait a másik peres fél: Szaniszló számára statuálják.²⁶⁸ Az itt szereplő, jogi feladatokat is ellátni képes *famulus* egyúttal urának *officiálisa* is.

A garamszentbenedeki konvent előtt a Vas megyei Sal-i György fia István, György mester saskői várnagy *famulusa* kötelezi magát, hogy mentesíteni fogja ura *familiárisait*, Molnári Babos Pált, Biki Bertalant, Korráthfalvai Pétert, Gersei Balázst és Lászlót, kik kezességet vállaltak érte az urától eltulajdonított 30 márkáért. Ha nem tenne eleget ígéretének, akkor a várnagy és *familiárisai* mind személyében, mind birtokában elégtételt vehetnek.²⁶⁹

Ez esetben a saskői várnagy *familiárisai* kezességet vállalnak a saskői várnagy *famulusa*ért. Itt határozottan megkülönböztethetők az előkelőbb állapotú *familiárisok* a kevésbé előkelő állapotú *famulustól*.

A váradi káptalan előtt Szeri Pósa fia István nevében annak *famulusa*, Vásáry Pető fia János deák tiltakozást jelent be, és bizonyos felsorolt személyeket eltilt bizonyos *possessiók* használatától.²⁷⁰ Az itt szereplő *famulus* írástudó és jogi feladatokat lát el.

Bodrog megye alispánja elé járult Bátmonostori László fia László személyében ennek *famulusa*, Zecsei Simon fia Péter és tiltakozás formájában jelentést tesz Haraszi Benedek és jobbágyai hatalmaskodásáról.²⁷¹ Ez is „jogtudó” *famulus*.

²⁶⁴ 1388. aug. 17. TT. 1901. 53–54.

²⁶⁵ 1389. máj. 20. Zs. I. 128/1024.

²⁶⁶ 1389. okt. 25. Tornallya. Zs. I. 144/1176.

²⁶⁷ 1390. jan. 26. Barcsa. Dl. 73.785.

²⁶⁸ 1390. ápr. 9. Buda. Dl. 29.992.

²⁶⁹ 1390. júl. 13. Dl. 91.956.

²⁷⁰ 1390. dec. 29. Dl. 91.963.

²⁷¹ 1390. Varjad. jan. 21. Z. IV. 416–417. No. 353. és IV. 436–437. No. 365.

Egy birtokperben szerepel Miklós fia György, valamint nemes és nem nemes *famulusai* („*famulos suos nobiles et ignobiles*”).²⁷² Eszerint léteztek nemes (nobilis) *famulusok* is!?! Esetleg ezek is *familiárisok*?

A Zeude-i Pósa fia Péter panaszára kiküldött megyei ember megállapította, hogy Cheuze-i István fia Miklós *officiálisai* a Cheuze-i népekkel és *hospesekkel* együtt a panaszosnak a török elől 50 kocsival menekülő jobbágyságot kirabolták, Miklós nevű *famulusát*, ki a menekülő jobbágyság *antecessora* és *conductora* volt, megölték, a jobbágyság közül 24-et elfogtak, és három napig nehéz bilincsben tartottak, hárommal pedig kényük-kedvük szerint bántak el.²⁷³ Az itt szereplő a perbefogott *officiálisok* és *hospesek* által megölt *famulus* nyilvánvalóan a jobbágyság előjárója volt, a *famulusoknak* tehát ilyen feladatuk is lehetett.

Dobroni Imre fia István Gersei Pető fia Istvánnak két *famulusát* *officiolátusukban* megverte, és tőlük 100 forintot ellopott.²⁷⁴ E *famulusoknak*, mint látjuk, jelentős mennyiségű készpénzüket volt, és volt *officiolátusuk*, joghatósági területük is.

A vasvári káptalan tanúsítja, hogy Gersei Pető fia György mester nevében annak *famulusa* és jobbágysága, Zende fia János bemutatta előtte kötelezvényét, s a káptalan ennek alapján kiküldte hites emberét.²⁷⁵ A *famulus* tehát, ha jogi ügyben járt el, urától kötelezvényt kapott, s ennek bemutatásával igazolta megbízatását.

A *famulustól* különbözött, de a „felsőbb szintű” *famulustól* nem állt messze az *ignobilis familiáris*. Batori Péter kérésére Zsigmond király mentesítette a büntetéstől *ignobilis familiárisait*, Apadi János fia Jánost, Zonay Istvánt és Marcica Andrást, kiket Szabolcs vármegye közgyűlése levelesített (proskribált), de elrendeli, hogy a következő királyi hadjáratban urukkal, Leusták nádorral együtt a Délvidékre kötelesek vonulni, és ott két hónapig saját költségükön kötelesek katonáskodni, szolgálatukat igazolják a nádor oklevelével. Ezért minden bírónak megtiltja, hogy a nevezett *familiárisokat* személyükben, vagyonukban és birtokaikban háborgassák.²⁷⁶ Az *ignobilis familiárisok* fő feladata a hadi szolgálat. Nem azonosak a *famulusokkal*, főként azért említjük őket, mert nem ritkán összekeverik őket emezekkel.

Tötös László három falujának elpusztítását Soldos Pál, Nyárádi pécsi püspök *officiálisa* „végezte” Jakab nevű *famulusával* együtt.²⁷⁷ A hatalmaskodásokat általában *officiálisok* végezték jobbágyságukkal vagy *famulusokkal* együtt.

..... György, a kamaraispán *famulusa* Radványi Czakó Abaúj vármegyei szolgabíróval együtt Rechythe faluba ment kamarahasznát kivetni, s azt jogtalanul vetette ki.²⁷⁸ A kamaraispán *famulusának* tehát értenie kellett a kamarahaszna adó kivetéséhez, bár ez esetben jogtalanul vetette ki.

A szepesi káptalan beiktatta Olsonida-i Benedek fia Miklós deákot egy birtokba. Az iktatásnál Tarkói Rikolf fia Tamás *famulusa*, Antal ellentmondott.²⁷⁹ Antal *famulus* itt ura jogi érdekeit képviselte, s feltehetőleg bizonyos fokig értett az ilyen munkához.

A nádor felkéri Domokos leleszi prépostot, tanúskodjék arról, adott-e át a konvent előtt okleveleket idai Csirke Pongrác özvegye, ki Tolcsvai Uza fia Imre leánya s a pataki Anna

²⁷² 1392. aug. 9. Zs. I. 281/2591.

²⁷³ 1392. szept. 17. Temesvár. Dl. 91.993.

²⁷⁴ 1393. febr. 7. Buda. Dl. 91.999.

²⁷⁵ 1394. jan. 2. Dl. 92.013.

²⁷⁶ 1394. ápr. 24. Buda. Zs. I. 375/3379.

²⁷⁷ 1394. júl. 13. Z. IV. 548–557. No. 444.

²⁷⁸ 1395. júl. 3. Visegrád. Dl. 96.685.

²⁷⁹ 1396. jan. 7. Dl. 42.623.

monostor klarissza apácája, Debrői Miklós fia Istvánnak, és milyen oklevelek voltak ezek. Volt-e olyan, amelyik Egyed fia Istvánra vonatkozott, s hogy ennek *famulusa* le akarta-e foglalni az oklevelet, illetve lefoglalta-e azokat? A prépost igazolta, hogy a *famulus* megpróbálta hatalmába keríteni az okleveleket.²⁸⁰ A szóban forgó *famulus* jogi ügyekben eljárni képes *famulus* lehetett.

A csanádi káptalan bizonyítja, hogy Gyáli Miklós fia István és ennek fia, János a maguk és Hard-i Balázs neje Annus, Irsai János neje Erzsébet és társaik nevében a Csanád vármegyei Szentkirály faluban egy egész kúriájukat tartozékaival hű szolgálataikért *famulusa*iknak, András fiainak: Sebestyénnek és Antalnak adományozták.²⁸¹ Sebestyén és Antal *famulusok* így vagyonos emberré váltak.

Zsigmond király közli a szepesi káptalannal panaszát, mely szerint István esztergomi olvasókanonok ládáit, melyben ruhák és más holmik voltak, *famulusával*, Jekkelfalvai Fyas Lőrinc fia Jankóval elküldte Mártonhoz, a Szent István első vértanú egyház prépostjához megőrzés végett. Míg a panaszos Szepesben László knin-i püspöknél tartózkodott, a nevezett Jankó az ő tudta nélkül eltávozott tőle, s azután ő az őrzésébe adott ruhák közül egy kék színű *palliumot* nem talált meg, ezt bizonyára Jankó tulajdonította el. Zsigmond király elrendeli, hogy Jankót szólítsák fel a *pallium* visszaadására, ellenkező esetben idézzék meg a nádori jelenlét bírósága elé.²⁸² Jekkelfalvai Fijas Lőrinc fia Jankó eszerint István olvasókanonok bizalmi embere volt.

Bebek Detre nádor elhalasztja a Rozgonyiak *famulusának*, Miklósnak Szécsi Miklós elleni perét, mert az részt vesz a boszniai hadjáratban.²⁸³ Itt hadakozó *famulussal* találkozunk.

Zsigmond király a császári káptalanhoz írja: tartson vizsgálatot Jákószerdahelyi Ugrin fia Fülöp panaszára, mely szerint Jákószerdahelyi Bálint fia Pál, kivel perben áll, Simon nevű *mercenariusán* és *servitorán* 8 vérző sebet ejtett.²⁸⁴ A *servitor* szó esetleg *famulust* is jelenthetett – harcoló *famulust*.

A tolnai alispánok és szolgabírák tanúsítják, hogy előttük megjelent Bátmonostori Thetheus fia László *famulusa*, Nagy István, ki a pécsváradi konvent ügyvédvalló levelével igazolta megbízatását, és Miklós korábban tárnokmester és István ajtónállómester ügyvédje Gyanthy Miklós mester, ki az esztergomi káptalan ügyvédvalló levelével igazolta megbízatását.²⁸⁵ Nagy István *famulust*, aki a pécsváradi konvent ügyvédvalló levelével igazolja ügyvédi megbízatását, ugyanolyan ügyvédnek tekinti az oklevél, mint az esztergomi káptalan ügyvédjét, kiről nem mondják, hogy *famulus* lenne.

Az egri káptalan bizonyítja, hogy Bebek Detre parancsára, melyet Basth-i Balázs *famulusai* mutattak be a káptalan előtt, bizonyos birtokokba bevezetik Chamaz fia Miklóst s a többi Basth-iakat.²⁸⁶ Jogász *famulusok*.

A pécsváradi konvent Zsigmond királyhoz írott levelében előadja, hogy Töttös Lászlót megidézte *famulusával*, a lajméri *officiálissal* együtt.²⁸⁷ A szóban forgó *famulus* eszerint *officiális* volt, urának tisztje.

²⁸⁰ 1396. jún. 8. Buda. Dl. 71.948.

²⁸¹ 1396. jún. 10. Dl. 98.246.

²⁸² 1397. okt. 9. Visegrád. Dl. 83.457.

²⁸³ 1398. nov. 4. Zs. I. 612/5557.

²⁸⁴ 1399. márc. 7. Zs. I. 635/5748.

²⁸⁵ 1399. okt. 6. Cserud. Szakály. 111. No. 36.

²⁸⁶ 1399. okt. 31. Dl. 76.029.

²⁸⁷ 1400. márc. 21. Zs. II/1. 24/145.

A fehérvári keresztes konvent *famulusa*, Gyanth-i Péter eltilt bizonyos személyeket a keresztesek Tevel nevű pusztájának elidegenítésétől.²⁸⁸ Ez a *famulus* is intézkedhetett jogi ügyekben.

Egy hatalmaskodás során Kistapolcsányi Péter fia János és András fia Imre testvéreikkel, Rufus Péterrel, Miklóssal és másokkal Gimesi Forgács Miklós Maróton lévő házára törtek, *famulusát*, Lőrinc vámost megsebesítették, tőle egy jó lovat és 100 forintot elraboltak, az asszonyokat és gyermekeket lovaikkal megtapostatták.²⁸⁹ Lőrinc *famulus* vámosként működött, és nem volt szegény ember, ha egy jó lovat és 100 forintot lehetett tőle elrabolni.

Bálint pécsi püspök július 22-én, mikor Dergesche faluban tartózkodott jobbágyaival, Bene fia Ferencsel, Cakó Jakabbal és más dergeschei jobbágyaival és *familiárisaival* megtámadta a pálos szerzetesek Balázs nevű *famulusát*, megfosztotta őt köpenyétől (*palio*), süvegétől (*pilleo*) és nagy késétől (*uno magno cutello*), és megverette. Másnap egy János nevű *famulusukat* verette meg, s egy lovukat egy kétélű tör (*bicellum*) dobásával megsebesítette.²⁹⁰ A megtámadott Balázs *famulusnak* társadalmi helyzetét nehéz lenne megállapítani. Mindenesetre volt köpenye, süvege és nagy kése. János *famulus* társadalmi helyzetéről semmit sem tudunk. Hogy a támadók között említett *familiárisok* nem voltak-e *famulusok* – nem tudjuk, de erre utal, hogy a jobbágyok után enlíti őket az oklevél.

Zemplén megye törvényszéke előtt Bacchka-i Tamás fia János tiltakozott, mert Kaponyai Gergely *famulusát*, Fodor Jánost és társait nyíllal felszerelve hatalmaskodás céljából az ő birtokára küldte.²⁹¹ A hatalmaskodást végző *famulusok* eszerint kifejezetten fegyveresek voltak.

Paulus de Castello, Domokos leleszi prépost kúriai ügyvédje vallotta, hogy a prépost Miklós nevű *famulusával* sok pénzt küldött neki, állítólag 200 forintot, ami helyes, mert az előző ítélet költsége 60 forint volt. Miklós *famulus* egy jó lovat is ígért neki, ne feledkezzék meg erről.²⁹² Miklós *famulus* igen megbízható lehetett, ha ennyi pénzt rábíztak, és feltehetőleg szegény sem volt.

Gergely Vary-i plébános, beregi alesperes valamennyi egyház rektorához: 3 márka bírság terhe mellett jelenjenek meg június 22-én Lompertlhaza *civitasban* két mise között, melyeken a püspök *famulusa* is részt fog venni, s a püspök utasításainak megfelelően a *taxát* teljes egészében hozzák magukkal.²⁹³ A püspök *famulusa* itt fontos személynek tűnik.

Megállapíthatjuk, hogy a kedvezőbb helyzetben lévő, vagyonosabb *famulusok* általában műveltebbek a kevésbé kedvező helyzetben lévő *famulusok*nál. Elsősorban jogi műveltséggel dicsekedhetnek, nem ritkán uruk prokurátoraként, azaz ügyvédeként szerepelnek, különböző jogászai képzettséget kívánó ügyeket bíznak rájuk, és szolgáltatásaik, munkájuk fejében értékes ajándékokat kapnak uraiktól; a *famulus* harcban is kitüntetheti magát ura oldalán, igen gyakran kap értékes adományokat, így találkoztunk olyan *famulussal*, aki 80 hold földet és egy telket kap, s olyannal, ki erdő- vagy szőlőbirtokot, s így a birtokosok közé emelkedik, bár ez – általában – nem jelent annyit, hogy nemessé válik. A *famulus* igen gyakran urának *officiálisa*, nemcsak az ura által szervezett hatalmaskodásokban vesz részt,

²⁸⁸ 1400. ápr. 25. Dl. 106.218.

²⁸⁹ 1400. júl. 16. Zs. II/1. 49/395.

²⁹⁰ 1400. júl. 26. Dl. 1430.

²⁹¹ 1400. okt. 19. Dl. 96.714.

²⁹² XIV. század vége. Bónis György: *Szentszéki regeszták*. Budapest, 1977. 195.No. 1731.

²⁹³ XV. század eleje. júl. 15. Zs. II/1. 91/788.

hanem néha háborúba is elkíséri urát, és hadi kontingensében harcol. Találkozunk olyan *famulussal* is, ki városi polgár és albíró. Ismerünk olyan esetet, mikor a pápai nuncius jobban bízik *famulusaiban*, mint a zágrábi kanonokokban.

Előfordul olyan eset, mikor a *famulus* urának rokona és az ő nevét viseli, ami valóban nehezen érthető. Találkozunk *famulussal*, aki szabómester, s olyannal is, ki a vámhivatalban van alkalmazva, sőt maga is vámos. A jogtudó *famulus* állhat valamelyik vármegye szolgálatában is. A kedvezőbb helyzetben lévő *famulusnak* lehet saját *famulusa* is. *Famulus* szerepel mint a jobbágyok előljárója. A kamaraispán *famulusa* veti ki a kamara haszna adót, tehát ehhez is ért. Azt tapasztaljuk, hogy a *famulus*–prokurátort (ügyvédet) egyenrangúnak tekintik a többi prokurátorokkal, ügyvédekkel. Egy esetben találkoztunk nemes *famulussal*, ami valóban nehezen magyarázható.

A nehezen meghatározható *famulus* helyzetét – ezt ismételtnünk kell – az említett Forcellini-féle szótár határozza meg a legjobban: jelenthet általában szolgát, de jelenthet másnak szolgáló tehetséges embert is, kinek – mint láttuk – különböző jellegű képzettsége, képessége lehet, s ennek jóvoltából emelkedik nemritkán a jómódú emberek közé.

ANDRÁS BOROSY

Famuli in 14th-century Hungary

Famuli in 14th-century Hungary can be divided into two groups. The members of the first were low-class servants, while those belonging to the second possessed some talent and expertise. The famuli of the first group owned no land and their status was similar to that of the serfs, though not necessarily identical with that. We cannot establish, however, if the status of a serf or a landless famulus was better.

Those famuli whose status was better were usually more educated. They had some legal education, often they served their lords as procurators (lawyers) and received valuable presents from them. Famuli could excel in military service on the side of their lord, who in turn gave them gifts. We know of a case when a famulus was granted 80 (Hungarian) acres of land and a plot. Famuli very often were their lords' bailiffs (*officiális*). We know of a famulus who was a citizen and a deputy judge, while others worked at the customs office or were officials of the county. The better-off famuli could have their own famuli. We see that a famulus procurator was treated as equal with the other procurators.

So a famulus could be a slave, but he could also be a talented and educated person in the service of another, and by these abilities he could ascend to higher ranks.

CSUKOVITS ENIKŐ

Csodás szabadulások a török rabságból

1396. szeptember 25. gyászos napja volt a keresztény Európának: az Al-Duna menti Nikápolynál I. Bajezid szultán hada megsemmisítő vereséget mért az ellene felvonuló kereszties seregre. A kudarc váratlan volt és megdöbbentő – a török még új ellenfélnek számított az európai hadszíntéren, erejével, hadviselésének módjával csak ekkortájt kezdtek megismerkedni a terjeszkedése útvonalába eső népek. A had, amely a magyar király vezetésével, francia, burgundi, német, lengyel lovagok részvételével augusztusban átkelt a Dunán, azért indult útra, hogy a törököket kiverje Európa földjéről. „Ha az ég szakadna rájuk, azt is fenntartanák a lándzsájuk hegyével” – hencegtek a francia lovagok, határtalan önbizalmuk azonban elsietettnek bizonyult. A kereszties sereg szeptember 12-én érte el az Al-Duna egyik kulcsának tartott Nikápoly sziklavárát. Alig két hét múlva a körülzárt erődtítmény felmentésére megérkezett a szultáni fősereg, s a másnapi összecsapásban szétverte a kereszties hadat: Zsigmond királyt sikerült elmenekíteni a csataterőről, a harcosok többsége azonban meghalt vagy fogságba esett. Véres kézitusa után a szultán kezére került többek közt János nevers-i gróf, burgundiai trónörökös, Enguerrand, Couchy ura, Guillaume de Trémoille, Burgundia marsallja és a lovagság példaképe, a híres Boucicaut marsall. Az összeomlás teljes volt, a serege vérveszteségén feldühödött szultán bosszúja pedig különösen kegyetlen: a keresztény foglyokat meztelenül, összekötözve, hárm-as-négyes csoportokban vezették a szultán elé, ahol többségüknek a fejét vették. A legelőkelőbb foglyok Bajezid mellett, megalázó módon, ugyancsak ruhátlanul voltak kénytelenek végignézni társaik brutális legyilkolását – a véres színjáték első felvonása volt a rájuk váró megpróbáltatásoknak.¹ Az életben hagyott keresztieseket egy szál ruhában, gyalog hajtották a több száz kilométernyire fekvő Gallipoliba, majd átszállították Kis-Ázsiába. A közrendűek, kismesek – mint például a bajor Hans Schiltberger, aki szabadulása után könyvet írt hányattatásairól – a szultán rabszolgái lettek,² az előkelőket a tengeről távol eső Bursában őrizték. A szultán 200 ezer aranyforintot kért a burgundi trónörökös és társai szabadon bocsátásáért, olyan hihetetlen nagyságú összeget, amelynek előteremtéséhez egész Európa összefogására szük-

¹ Delaville le Roux, Joseph: *La France en Orient au XIVe siècle: expéditions du maréchal Boucicaut*. Paris, 1886.; Aziz Suryal Atiya: *The Crusade of Nicopolis*. London, 1934. (reprinted 1978.) A csatáról tudósító források közül elsősorban lásd: Lalande, Denis (ed.): *Le Livre des faits du bon Messire Jean Le Maingre, dit mareschal Boucicaut*. Geneve, 1985., valamint *Chronique du Religieux de Saint-Denis contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422. I–II*. Publ. et trad. M. L. Bellaguet, intr. Bernard Guenée. Paris, 1994. A Hadtörténelmi Közlemények, 11. (1998) 3., „*Memoria rerum Sigismundi regis*” címet viselő száma több tanulmányt is közöl a nikápolyi csatáról, közülük elsősorban lásd Schnerb, Bertrand: *A francia–burgundi kontingens részvétele a nikápolyi hadjáratban (583–592)*, Housley, Norman: *Boucicaut marsall Nikápolynál (593–602)*, valamint Veszprémy László: *A nikápolyi hadjárat értékelése az újabb hadtörténetírásban (603–609)*.

² *Hans Schiltbergers Reisebuch, nach der Nürnberger Handschrift*. Herausgegeben von F. Langmantel. Tübingen, 1885.

ség volt. Ez persze még korántsem volt a teljes váltságdíj – a franciákkal együtt harcoló s velük együtt foglyul ejtett Jolsvai Leusták magyar nádor szabadon bocsátásáért például külön 50 ezer forintot kért.³ A vereség hihetetlennek tűnő híre decemberben ért Párizsba, a török fogságból kiváltott előkelők hazatérésére azonban még több mint egy évet kellett várni. A nevers-i gróf és életben maradt néhány társa csupán 1398 februárjában értek haza, ekkorra azonban már megkezdődött az események önáltató átértékelése: a burgundi trónörökös szinte győztesként vonult be a dijoni, majd a párizsi udvarba, nikápolyi hősiességével kiérdemelve a „félelemnélküli” melléknevet.

„Nem volt a királyságban család, melynek ne kellett volna háza valamely tagját gyászolnia” – jegyezte fel a saint-denis-i krónikás.⁴ Valóban, a nyugat-európai, különösen a francia–burgundi kontingens Nikápolynál nagy árat fizetett magabiztosságáért, ezek a veszteségek azonban messze eltörpültek Magyarországi mellett. Ami a nyugat számára csupán átmeneti – igaz, véres és költséges – kellemetlenség volt, az Magyarország számára ettől kezdve évszázadokra a mindennapok részévé vált. A Magyar Királyságot ugyanis, amelynek hadereje ugyancsak ebben a csatában került először szembe szultáni sereggel, nem csak Nikápolynál érték súlyos veszteségek – az ország hadra fogható fegyveresei és fegyvertelen lakossága egyaránt rendszeresen a saját bőrén érezte, mit is jelent a török szomszédságában élni.

*

Az első török betörésekre 1390-ben, a Szerbia feletti oszmán felügyeletet biztosító rigómezei csata után került sor: a támadások kárvallottjai az ország legdélebbi vidékei, a Dunától délre fekvő Szerémség, valamint a Temes és az Al-Duna között fekvő Temesköz volt. A következő évben újra török hadak nyomultak a Szerémségbe, több várost végleg elpusztítva, 1392-ben pedig újfent a Temesköz volt a támadás célja. A portya hírére a helyszínrre siető magyar csapatok általában már csak a pusztítás nyomait találták, a törökök – foglyakkal, zsákmányukkal együtt – a lehető leggyorsabban elhagyták az országot, de ha időben érkeztek, és legyőzték a török seregeket, győzelmük már akkor is kevés volt ahhoz, hogy megállítsa a délvidéki helyzet romlását. A támadások többsége a későbbiekben is főleg erre a területre irányult, a déli megyék mellett azonban a török portyázók egyre újabb és újabb területekre is eljutottak, vagyis a front évtizedről évtizedre egyre szélesebbé vált.⁵

³ Jolsvai fogságba eséséről Boucicaut krónikása is beszámolt: *Le Livre des faicts ...* 110–111. A nádor családjának nem sikerült összegyűjteni a váltságdíjat, Jolsvai a szultán fogságában halt meg. Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984. 106–107.; Engel Pál: *Zsigmond bárói: rövid életrajzok*. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Budapest, 1987. I. 422–423.; végrendelete: *Zsigmondkori oklevéltár*. (a továbbiakban: ZsO) I–IX. Összeáll. Mályusz Elemér, Borsa Iván, C. Tóth Norbert. Budapest, 1951–2004. II. 36.

⁴ *Chronique du Religieux ...*, 522–523.

⁵ A Mohács előtti török–magyar küzdelem áttekintésére elsősorban lásd Szakály Ferenc: *A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526)*. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Budapest, 1986. 11–57.; Engel Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. Budapest, 2001. (História könyvtár. Monográfiák 17.) vonatkozó fejezetei; a résztanulmányok közül főként lásd Rázsó Gyula: *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437)*. Hadtörténelmi Közlemények, 20. (1973) 403–441.; Engel Pál: *A török–magyar háborúk első éve 1389–1392*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 561–577. (Megjelent még in: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003. [Milleniumi magyar történelem. Historikusok] 555–577.); Engel Pál: *Magyarország és a török veszély Zsigmond korában (1387–1437)*. Századok, 128. (1994) 273–287.

A 15. század elején a belső küzdelmekbe bonyolódott Boszniában szerzett befolyást kihasználva a portyázók megjelentek az eddig biztonságosnak hitt Horvátországban és Szlavóniában is. 1408-ban egy török portya Szlavónián keresztül egészen Krajnáig hatolt, 1415-ben pedig még távolabb, Stájerország határvidékén bukkantak fel. Az 1420-as években a török csapatok új célpontot találtak: Havasalföld felől az ország eddig védettnek hitt keleti területei ellen indítottak támadásokat, betörték Erdélybe, és feldúlták többek közt az ország egyik legjelentősebb városát, Brassót. A Magyar Királyság immár az egész, mintegy 800 kilométernyi déli határszakaszon védekezésre kényszerült, az Adriai-tenger partjától egészen a Barcaságig! Az 1420-as években Zsigmond király a legveszélyeztetettebb al-dunai határszakaszon nagyarányú erősítési munkálatokba kezdett, a végvárrendszer kiépítése azonban csak csökkenteni tudta a veszélyt, de megszüntetni nem.⁶ A török portyázók továbbra is időről-időre felbukkantak Magyarországon – a változatosságot csupán az jelentette, hogy a magyar, illetve a török belpolitikai helyzet függvényében a támadások sűrűbben vagy ritkábban követték egymást, kisebb vagy nagyobb területet érintettek. Még a magyar szempontból legbiztonságosabbnak tekinthető időszakban, Hunyadi Mátyás uralkodása alatt is voltak török betörések: a portyázók elérték az osztrák tartományokat, az Al-Duna felől eljutottak az ország szívében fekvő Nagyváradig, és megtámadták Erdélyt is. Az Erdélyre törő, minden eddiginél nagyobb portyázó sereget Kinizsi Pál temesi ispán és Báthori István erdélyi vajda győzte le Kenyérmezőnél, nagyarányú győzelmük azonban nem feledtethette el azt a tényt, hogy a törökök ezúttal is mélyen az ország belsejében jártak: Kenyérmező mintegy 150, Várad pedig 300 kilométerre feküdt a déli határoktól!⁷

A törökök csak az 1520-as évektől kezdték meg Magyarországon területi hódításaikat, addigra azonban – az ország immár 130 éve, öt-hat emberöltőnyi idő óta tartó zaklatásával – óriási veszteségeket okoztak emberben, anyagi javakban egyaránt. A déli országrészben akadtak olyan területek, ahol a településeknek a 90%-a elpusztult,⁸ de a török támadások hatását közvetve-közvetlenül az egész ország lakossága érezkelhette. A 15. század végére alig élt olyan nemesi család az országban, amelynek legalább egy tagja ne harcolt volna a török ellen, az adófizető lakosság pedig növekvő adóterheivel járult hozzá a déli határok védelméhez. A portyázók elsődleges célja a zsákmányszerzés volt, a legértékesebb zsákmánynak pedig a rabszolgapiacra jól értékesíthető ember számított. Egy-egy jól sikerült támadás után foglyok ezreit hajtották Törökország piacaira, de – mint a nikápolyi példa is mutatja – nem becsülték le a csatában foglyul ejtett katonák értékét sem.

A veszélyeztetett vidékeken senki sem volt biztonságban, arisztokrata és jobbágy egyformán rabsorsra juthatott. Himfi Benedek egyike volt a 14. század legnevesebb magyar báróinak. Karrierjét az 1340-es években udvari lovagként kezdte, az 1350-es évektől egyre több megye ispáni tisztét viselte. 1366–1369 között a meghódított Bulgária élén állt bánként, ettől kezdve a bárók közé számították.⁹ Birtokai részben az ország szívében, részben az 1370-es években általa ispánként vezetett Temes megyében terültek el. Innen, a Temes megyei Egerszeg faluból hurcolták el a bán Margit nevű leányát, valamelyik első török be-

⁶ Engel Pál: *Ozorai Pipo*. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság*, 267–270.; Engel: *Magyarország és a török veszély*, 282–283.

⁷ Szakály Ferenc–Fodor Pál: *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*. Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 309–350.

⁸ Engel Pál: *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája*. Századok, 134. (2000) 267–321.

⁹ Engel Pál: *Himfi Benedek*. In: Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994. 263.; uő: *Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről*. Századok, 116. (1982) 890–893., illetve uő.: *Honor, vár ...,* 112–115.

törés alkalmával, feltehetőleg 1391-ben vagy 1392-ben.¹⁰ (Benedek ekkor már nem élt.) A család éveken át hiába kereste, végül 1405-ben rokona, Marcali Miklós Kréta szigetén bukkant rá. Himfi Margit egy velencei előkelő rabnője volt, akitől ekkorra két lánya is született. Gazdája beleegyezett, hogy váltságdíj nélkül szabadon engedi, sőt, a hazautazás költségeit is fedezte. Láthatólag érzelmileg is kötődött egykori szeretőjéhez: az asszony további sorsát onnan ismerjük, hogy a velencei évekkel később levélben érdeklődött róla. Mint a válaszelevélből kitűnik, a rabság egyszer és mindenkorra tönkretette Himfi Margit életét. Magyarországon ugyanis az ilyen körülmények közt elhurcolt s ágyassá lett lányok a család szegényének számítottak. Ha valahogy sikerült is hazatérniük, a társadalom kiközösítését nem kerülhették el – a hosszas keresés után megtalált és hazahozott Himfi Margittal és lányai-val is csupán a levelet író olasz kereskedő és rokonai érintkeztek.¹¹

Egy másik magyar elhurcolt, Magyarországi György 1438-ban, egy nagyszabású török portya során esett fogságba. Az Erdélyre törő csapatok ezúttal másfél hónapon keresztül pusztítottak, raboltak anélkül, hogy jelentősebb ellenállással találkoztak volna. György 15-16 éves volt ekkor, az egyik dél-erdélyi városban, Szászsebesen végezte iskolai tanulmányait. Fogságba esésének körülményeit és sorsának későbbi alakulását saját leírásából ismerjük, György ugyanis évekkel később, kiszabadulása után értekezést, *Tractatust* írt a törökök szokásairól. Visszaemlékezése szerint a várost ostromló török sereg – pontosabban a velük harcoló havasalföldi fejedelem – a tekintélyesebb polgároknak szabad elvonulást ígért, a többieknek pedig azt, hogy Törökországban együtt telepítik le őket. Néhányan azonban nem akartak török kézre kerülni, és egy toronyban megpróbáltak védekezni, köztük volt György is. A torony aljában a törökök tüzet raktak, és szinte megsütötték a védőket. Az életben maradottakat aztán félholtan kivonszolták, és Drinápolyba, a rabszolgapiacra hurcolták. György is húsz évet töltött fogságban, míg gazdájától visszanyerte szabadságát.¹²

Harmadik, Thuróczy János krónikájából is jól ismert esetünk szereplői egy boszniai összecsapás alkalmával estek fogságba. 1415-ben a magyarokkal szembe forduló egyik bosnyák előkelő, Hervoja vajda és török szövetségesei megsemmisítették az ellenük küldött magyar sereget. A magyar had egyik vezérét, Csupor Pál szlavón bánt kegyetlenül kivégezték, társait pedig Hervoja átadta a törököknek. A másik vezér, Garai János a következő évben kiszabadult fogságából, társai kiváltása azonban már éveket vett igénybe. Maróti János macsói bán, Szerdahelyi Ders Márton és a többi fontos fogoly szabadon bocsátásáért

¹⁰ Kumorovitz L. Bernát sokat idézett tanulmányában – Kumorovitz L. Bernát: *I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja*. Századok, 117. (1983) 919–982. – Himfi Margit elrablását 1375-re, egy általa kikövetkeztetett török betörés idejére teszi. Érvelésében bizonyítékként kiemelkedő szerepet kap Himfi Margit sorsa. Kumorovitz hipotézise azonban csak közvetett adatokra épül, a temesközi betörés „közvetlen” bizonyítékeként említett, Zsombor várában keltezett oklevelet Engel Pál meggyőző cáfolata szerint több ponton is félreértette: Engel: *A török-magyar háborúk*, 568–569. Engel kritikáját nem hasznosította, de az 1375. évi török elleni csata megtörténtét szintén megkérdőjelezi: Kerny Terézia–Serfőző Szabolcs: *Nagy Lajos „törökök” elleni csatája. Egy legendakonstrukció eredete*. In: Farbak Péter–Serfőző Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete*. Budapest, 2004. 47–60.

¹¹ ZsO. II. 4024. 6189. 6407. A levelek szövege a leányokról úgy tudósít, mint akik még gondoskodást igényelnek – amennyiben Margitot 1375-ben rabolták volna el, 1408-ban legalább negyven évesnek kellett volna lennie, és lányai is már túljutottak volna az eladósoron.

¹² Georgius de Hungaria: *Incipit prohemium in tractatum de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum*. Urach, 1481. (Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról.) Magyar fordítása: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadja Tardy Lajos. Budapest, 1977. 49–153. (Kenéz Győző ford.), illetve Fügedi Erik: *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Budapest, 1976.

a szultán emberei ugyanis 65 ezer aranyforintot kértek, olyan óriási összeget, amelynek előteremtése érdekében külön adót vetettek ki az országban.¹³

A fentebb ismertetett néhány eset szereplői végül kiszabadultak a fogságból, életüket azonban – átmenetileg vagy végleg – megváltoztatta a rabság. A hozzájuk hasonlóan török kézre került magyar rabok többségének sorsáról semmit sem tudunk. Még felbecsülni sem lehet, hányan lehettek, de az biztos, hogy nem voltak kevesen. Egy-egy nagyobb portya alkalmával a török martalócok több ezer foglyot is elragadhattak. „Ahogy magam hallottam tőlük, néha akkora sokaságot ejtenek rabul, hogy egy rabot akár egyetlen süvegért is eladnak” – írta könyvében Magyarországi György.¹⁴ Még kockázatosabb lenne megbecsülni, az elhurcoltak mekkora hányada tért vissza, akár évekkel-évtizedekkel később lakóhelyére. Az elraboltak számára kevés esély maradt a szabadulásra: a csatában elfogott vagy épp az otthonukból elhurcolt előkelőket, gazdagabb nemeseket és családtagjaikat – ha egyáltalán sikerült nyomukra bukkanni – magas váltságdíj fejében általában elengedte a török,¹⁵ a rabok elsöprő többségét adó jobbágyi jogállású férfiak és nők kiváltására azonban már alig volt lehetőség. Számukra szinte csak a szökés maradt, annak minden kockázatával együtt. Magyarországi György saját tapasztalatai alapján szinte teljesen esélytelen vállalkozásnak tekintette ezt: „Sokféle módon szoktak tehát megszökni, jóllehet semmit sem érnek el vele, hiszen alig akad egy is közülük, aki szökéssel ki tudna törni, különösképpen azok közül, akiket a tengeren túl hurcolnak el. Tudniillik a törökök is sok és különféle módozatokat találnak ki arra, hogy a szökésben megakadályozzák, illetve üldözzék és meg is találják őket. Ha viszont szökésük után megtalálják és visszahurcolják őket, megkettőződik a nyomorúságuk.”¹⁶

*

A török kézre került rabok életük legnagyobb megpróbáltatásával kerültek szembe. Súlyos helyzetükben elsősorban a saját ügyességükben, illetve valamilyen spirituális segítségben bízhattak – ez utóbbi egyébként hasznos lehetett az egyéni akció, illetve az ahhoz szükséges bátorság megerősítéséhez is. Nem véletlen, hogy a szabadulás különböző módozataira a középkori Magyarországról elsősorban a kegyhelyeken írásba foglalt mirákulum-feljegyzések közt találunk példát, főleg részletesen leírt példát. A fogságban az ország egyik leghíresebb erekléjéhez, a bátai apátságban őrzött szent vérhez fohászkodott szabadulásért az 1415-ben fogságba esett báró, Garai János is, akinek fogadalmáról krónika, sőt históriás ének is beszámolt: „Amikor a fogságban töltött hosszú idő múltán visszanyerte szabadságát, hatalmas súlyú bilincseit az utókor emlékezetére a bátai monostorra hagyta ott tett fogadalmának beváltásaként, a mi Urunk és megváltónk drága vérének dicsőségére.”¹⁷

¹³ Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. I. Edd. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985. 223–224.; magyarul: Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Budapest, 1978. 349–351. Az országnagyok 1416. szeptemberi gyűlésén a foglyok kiszabadítása érdekében hozott döntéseket rögzítő oklevél két példányban maradt fenn: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 43338, másik példánya ugyanott DL 71377, kivonata: ZsO V. 2255.

¹⁴ Tardy: *Rabok, követek*, 67.

¹⁵ 1465-ben egy Temesközben birtokos nemes, Necpáli Balázs 200 aranyforint értékben zálogosított el birtokokat, hogy az így kapott pénzen kiválthassa a török kezéből elrabolt feleségét és három gyermekét. Egy év elteltével még bízott abban, hogy felesége vissza tud térni Törökországból, néhány év elteltével azonban feladta a keresést. Az ország északi területén fekvő birtokaira költözött, és újra nősült. DL 63215, 63217, 63259.

¹⁶ Tardy: *Rabok, követek*, 70–71.

¹⁷ Thuróczy: *Chronica Hungarorum*, 223–224. (*A magyarok krónikája*, 350.) Garai János történetét a leghíresebb magyar énekes, Tinódi Lantos Sebestyén is megénekelte: „Jó Garai János bán foglylá esék / Nagy kegyetlen fogságban ő tartaték / Végre a tömlöcből kimeneködék / Istentől

A késő középkori Magyarország legjelentősebb zarándokhelyeit három, részletes országleírást tartalmazó elbeszélő forrás, Petrus Ransanus, Antonio Bonfini és Oláh Miklós műve ismerteti.¹⁸ Valamennyien megemlítik a bátai apátság szent vér ereklýjéjét, a magyar államalapító, Szent István király és fia, Szent Imre herceg székesfehérvári, a magyar lovag-szent, Szent László király nagyváradi és az Itáliából érkezett ferences prédikátor, Kapisztrán János újlaki sírját.¹⁹ E négy országos ismertségű és vonzáskörű kegyhely mellett Oláh Miklós még Alamizsnás Szent János budai és Remete Szent Pál budaszentlőrinci ereklýjéjét tartotta figyelemreméltónak.²⁰ Közülük két helyen, Újlakon és Budaszentlőrincen készült, illetve maradt fenn mirákulumjegyzék, az újlaki 1458–1461, a Hadnagy Bálint által összeállított budaszentlőrinci feljegyzés 1422–1505 közötti eseteket tartalmaz. Kapisztrán János néhány hónappal a nándorfehérvári győzelem után, 1456 októberében a Duna melletti Új-lak ferences kolostorában halt meg, és sírjánál már halála napján megkezdődtek a csodák. Szentté avatását 1460-ban kezdeményezték, az eljáráshoz készült, részben egymást fedő, részben eltérő eseteket tartalmazó csodajegyzékek összesen több mint félezer esetet rögzítettek.²¹ Remete Szent Pál ereklýjének őrzői folyamatosan lajstromot vezettek a szent közbejárásával történt csodákról. Feltehetőleg ezekből válogatta össze a pálos szerzetes Hadnagy Bálint azokat a csodákat, amelyeket 1511-ben *Vita divi Pauli* ... címmel, nyomtatásban megjelent könyvében közzétett.²²

szabadsága megadaték. / Ő sietséggel Báthára ment vala / mely-vasakkal őt megvaszták vala / A szent vérenél azt mind ott hagyta vala / Ő miá szabadult – azt véli vala.” *Régi magyar költők tára. II. Tinódi Sebestyén összes művei. 1540–1555.* Budapest, 1881. 344.

¹⁸ Ransanus, Petrus: *Epithoma rerum Hungararum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Budapest, 1977.; *Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum Decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. I–IV. Lipsiae, Budapest, 1936–1941.; *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp. 1938.; magyarul: *Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985.; Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995.; Oláh Miklós: *Hungária. Athila*. Budapest, 2000. (Milleniumi magyar történelem. Források)

¹⁹ A négy kegyhelyre vonatkozó szövegrészt itt most csak a legkorábban keletkezett leírásból, Ransanus művéből idézem, a szövegek közt ugyanis nem tapasztalható érdemi eltérés. Báta: „Batensis a Bata nominatus, qui vicus quidem est sed nobilis ob situm in eo monachorum ordinis sancti Benedicti monasterium, quod fama illustrissimum est propter evidens illud miraculum, quo in sacra hostia sanguis cum portiuncula quadam Christi carnis videtur, ut affirmant innumer, qui viderunt.” (61.50.). Fehérvár: „Est illic basilica olim a beato Stephano condita, ... eo nobilissima, quod in ea conditur eiusdem regis ac beati Emerici filii eius venerabile corpus” (62.54.). Várad: „ubi est Varadinum oppidum illustre basilica, in qua beati Ladislai sacrum corpus sepultum est” (68.97.). Új-lak: „occurrit deinde Iuliac, in quo oppido Ioannis Capistrani viri dei corpus conditur, quod divina virtute multis fertur clarere miraculis” (83.95.)

²⁰ „Haec praeter situm atque architecturam tum regiam, tum corpore divi Ioannis Eleemosynarii insignis fuit.” *Olahus* 8.5. „Supra mons divi Pauli cernitur sylvosus monasterio fratrum Eremitarum et corpore Pauli primi eremita olim clarus.” *Olahus* 9.12.

²¹ Andric, Stanko: *The Miracles of St. John Capistran*. CEU Press, 2000. A csodagyűjtemények történeti feldolgozását Fügedi Erik kezdte meg: Fügedi Erik: *Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulsága*. In: uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1981. 7–56. A csodák szövegének egy része magyarul megjelent. Az 1460. április 25-én felvett jegyzőkönyv szövege, 188 csodával: *Népélet és jogalkotás a középkori Új-lakon*. Fordította és a kísérő szövegeket írta Hegedűs Antal. Újvidék, 1983. 9–89.; Geszti János csodagyűjteménye, 111 csodával: Madas Edit–Klaniczay Gábor: *Legendák és csodák (13–16. század). Szentek a magyar középkorból II.* Budapest, 2001. (Milleniumi magyar történelem. Források) 403–478. (fordította Fügedi Krisztina)

²² Valentinus Hadnagy: *Vita divi Pauli... Venetiis, 1511*. Latin és magyar bilingvis kiadása: Sarbak Gábor: *Miracula sancti Pauli primi heremite*. Hadnagy Bálint pálos rendi kézikönyve, 1511. Debrecen, 2003. (ΑΓΑΘΑ XIII.) Magyarul lásd még Madas–Klaniczay: *Legendák*, 369–402. (szintén Sarbak Gábor ford.) A forrás elemzése, további mirákulumok számbavétele: Knapp Éva: *Remete*

Mindkét mirákulum-sorozatban elsősorban csodás gyógyulásokról olvashatunk, az egyéb esetek száma viszonylag kevés. A viszonylag kevés egyéb ügy azonban – a szent néhány sajátos közbenjárását leszámítva – szinte teljesen homogén: egy-egy csodás szabadulás történetét rögzítette. Kapisztrán János feljegyzett csodái 4,6%-ában, összesen 23 esetben segített a hozzá fohászkodónak kiszabadulnia valamilyen fogságból.²³ Remete Szent Pál Kapisztránnál kevesebb szer, de arányait tekintve többször, 18 feljegyzett esetben (a csodák 20%) szabadította ki a segítséget kérőket rabságukból. Volt, aki közülük ellenségei, más útonállók, rablók, megint más az ország északi területein garázdálkodó csehek fogságába esett, de olyan is volt, akit vétkei miatt jogosan vagy épp hamis vádak miatt zártak börtönbe. A foglyok közel fele azonban – pontosan jelezve, ki volt ezidőben Magyarországnak és lakosságának első számú ellensége – a törökök fogságába került.

A leírások többsége részletesen ismerteti a fogságba esés körülményeit, a fogságban elszennvedett megpróbáltatásokat és a szabadulás módját is. Szövegükön – noha valamennyit latin nyelven foglaltak írásba – átüt az eredetileg anyanyelven, általában magyarul tett vallomás életszerűsége, a tanúságot tevő érezhetően gondolatban újra átélte a szerencsésen maga mögött hagyott veszélyeket. A volt rabok között csupán egy olyant találunk, aki fegyverrel a kézben, katonaként esett fogságba. Mátyás király nagybátyját, Szilágyi Mihály erdélyi kormányzót, alsó-magyarországi főkapitányt 1460-ban, egy kisebb, már ellenséges területen vívott ütközetben kíséretével együtt elfogta a török – ekkor került török kézre a temesközi Szaján faluban lakó Kónya Dömötör nevű nemes is. Bevallása szerint „nehéz bilincsbe verték”, és 6 aranyért eladták egy dalmáciai, raguzai embernek. Gazdája először megállapodott vele abban, hogy 40 dukátért szabadon engedi, később azonban észrevette, hogy a fogoly magas rangú és jólöltözött, ezért a váltságdíjat 110 dukátra emelte. Kétségbeesésében ekkor tett fogadalmat Kapisztrán sírjának meglátogatására, és valóban, a segítség nem is késett: egy magyar ember öreg kora miatt megszánta, és odaadta a bilincs kulcsát. Miután mozgását már nem akadályozta a bilincs, a vizesárkon keresztül sikerült kijutnia fogsága színhelyéről, a szerbiai Szendrő várából, és négy mérföldnyi gyaloglás után szerencsésen megérkezett a magyar kézen lévő Nándorfehérvárra.²⁴ Az összecsapásban elfogott társai sorsáról nem ejtett szót, számukra azonban aligha alakultak ilyen szerencsésen az események. Egyéb források alapján annyit tudunk, hogy a sereg vezérét, Szilágyi Mihályt a törökök Konstantinápolyba vitték, és ott kivégezték.²⁵

A Szent Páltól vagy Kapisztrán Jánostól segítséget kérő többi rabra lakóhelyén, váratlanul csapott le a martalóc had. A Baranya megyei Falfalun lakó Gergely szabót például szőlőkapálás közben fogták el, a Temes megyei Istvánt a mezőn kerítették körül, a szerémségi Karomon lakó Horvát Istvánt és társait aratás idején hurcolták el.²⁶ Jelzésértékű fogságba esésük helyszíne is: a vallomást tevők közül négyen a Temesközben, négyen a Dráva–Száva közén fekvő Valkó megyében, hárman-hárman Szerém megyében, illetve a Maros melletti Csanád megyében, egy-egy személy pedig a dunántúli Baranyában, Somogyban, valamint az Al-Dunától északra fekvő Bácsban, vagyis az ország legveszélyeztetettebb területein jutott török fogságba, vagy került el azt szerencsésen. Általánosságban megállapítható, hogy

Szent Pál csodái. A budaszentlőrinci ereklyékhez kapcsolódó mirákulum-följegyzések elemzése. Századok, 117. (1983) 511–557.

²³ Andric: *The Miracles*, 304.

²⁴ Andric: *The Miracles*, 401., Appendix nr. 8. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 410.)

²⁵ Bonfini 4.1.140. (Bonfini: *A magyar történelem tizedei*, 749.)

²⁶ Andric: *The Miracles*, 400., Appendix nr. 7.; „...quidam Stephanus in campi medio per eosdem circumvallatus...” – Sarbak: *Miracula*, 94. (nr. 40.); Andric: *The Miracles*, 403., Appendix nr. 11. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 460.)

minél távolabb kerültek a rabok szülőhelyüktől, annál nehezebb volt a szabadulás. A leg-szerencsésebbek már a falujukat, városukat ért támadás idején el tudtak menekülni: így került el 1471-ben a fogságot a mezőn körülfogott István, valamint vele egy időben az a Temesvár környékén lakó nemesasszony, aki kicsi gyermekeivel együtt az erdőbe tudott menekülni.²⁷ Azokat, akik a támadás idején nem találtak maguknak menedéket, megkötözve, megbilincselve, szigorú őrizet alatt hajtották a déli határok felé, át a Száván vagy a Dunán. A foglyok szökését megnehezítő kötelekről, bilincsekről szinte valamennyien beszámoltak, mivel a szabaduláshoz elsőként ezekről kellett megszabadulniuk. A szőlőben elfogott, sebesült Gergely szabó kezét például a nyakába kötötték, de a hüvelyéből kihúzott tőrrel sikerült kötelet elvágnia. Miután mozgásában már nem gátolta semmi, gyorsan az erdőbe rohant, ahol üldözői nem tudták utolérni.²⁸ A Temes megyei Cseriből való Pál asztalost számos sorstársával együtt a törökök már lakóhelyétől legalább ötnapi járóföldre, a Dunáig hurcolták. Éjszakára erősen megkötözték őket, Pál azonban a fogával előbb megoldotta a kezén lévő köteleket, majd a lábán is eloldozta, és óvatosan kihátrált az őrk gyűrűjéből.²⁹ A Maros vize mellett, Makó közelében elfogott Benedek, miután Szent Pálhoz fohászzkodott, a nyakát körülölelő vasbilincset olyan könnyedén el tudta vágni, mintha az viaszból lett volna.³⁰

Különösen kegyetlen módon kötözték meg a szerémségi Karomról elragadott Horvát Istvánt, akit a törökök már átvittek a határfolyón, a Száván túlra. Mivel védekezés közben megölt egy törököt, fejét a lábához hajtván, kezét-lábát egy gerendához kötözték, és másnap ki akarták végezni – a biztos haláltól menekült meg azáltal, hogy sikerült kioldania kötéleit. A kaput kinyitva elmenekült, vele együtt elfogott felesége azonban a törökök kezében maradt.³¹ A szövegből nem derül ki, mi lett a hátrahagyott feleség sorsa – a fogadalom teljesítésekor még feltehetőleg a férj sem tudott róla. Két másik asszony, a Kapisztránhoz folyamodó Garai Ilona és a Szent Pál segítségét kérő, a Garához közeli Szent Mártonban lakó Anna, Nagy Mátyás özvegye egymáshoz kísértetiesen hasonló megpróbáltatásairól viszont pontos ismeretekkel rendelkezünk. A sokadmagával együtt török fogságba esett Ilona, a Garán lakó Tamás felesége átlagon felüli ügyességről, bátorságról és kitartásról tett

²⁷ „Altera vero matrona cum circa festum Margarithe circa Temeswaar Turcis omnis beluina crudelitate depopulantibus sola cum suis parvulis cuiusdam silve densitatem intrasset.” – Sarbak: *Miracula*, 92. (nr. 34.); 94. (nr. 40.)

²⁸ „... manibusque ligatis fune in colle misso captivus deducitur,... ruptis manuum suarum colligationibus cultellum de vagina eduxit, funem de collo suo precipitavit et de manibus eorum exiliens acupedio cursu vastam silvam percit et Turcis eum acriter insequentibus per Dei propiciationem ac meritum beati patris suffragacionem rursum ab eis capi non potuit sed saluber evasit” – Andric: *The Miracles*, 400., Appendix nr. 7.

²⁹ „...ipsum nephandissimi Treuci cum aliis multis captivum abduxissent venissentque secum iuxta flumen Danobii essetque in nocte fortiter legatus..., Cum igitur sic orasset rescipiens hinc inde cepit dentibus suis ligaturam manuum dissolvere, quam cum solvisset similiter et de suis pedibus dissolvit surgensque cum bona fiducia et paulatim exivit de medio eorum quasi vigilancium” – Andric: *The Miracles*, 402., Appendix nr. 10. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 458.)

³⁰ „...quendam Benedictum nomine cum aliis multis capiendis in captum cum omnibus suis aspectaverunt usque ad fluvium Murrva dictum, duobus miliaribus ad Mako. Cumque nimium afflictus votum ad sanctum Paulum emisisset, in quandam silva Turcis ab eo elongatis catenam ferream collo circumligatam cum coltello quasi ceram liquidam scidit et simul cum sociis liber evasit...” – Sarbak: *Miracula*, 96. (nr. 47.)

³¹ „...captivum et ligatum duxissent ultra flumen Zawe essetque fortiter astrictus diris vinculis et diversimode tormentatus ita ut caput suum infra ad pedes reflexissent manusque et pedes suos ad trabem sursum ligassent ..., ligaminibus tam manuum, quam etiam omnium aliorum membrorum apertisque paulatim ianuis exivit de medio eorum, remanente uxore sua in manibus ipsorum...” – Andric: *The Miracles*, 403., Appendix nr. 11. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 460.)

tanúbizonyosságot. Őreivel együtt már mélyen szerb területen járt, amikor – fogadalom után – kinyílt bilincsenek a nyelve. Az asszonynak volt annyi lélekjelenléte, hogy kívárja a szökre alkalmas időt, addig bilincsét helyreigazítva várt. A kezén lévő kötelet ő is a fogával oldotta ki, majd a bilincset újra kinyitva, elszökött. Négy nap, négy éjszaka étlen-szomjan menekülve elért a Szávához, itt azonban a szerbek elfogták, és újra eladták. Mint kiszabadulása után Újlakon eskü alatt vallotta, ötször adták el, míg végre sikerült hazajutnia.³² Tíz évvel később, 1471-ben Nagy Mátyásné Ilonához hasonlóan a Száván túlra hurcolták. A fogadalmat követő éjjel, mikor a törökök aludtak, sikerült elmenekülnie, a Szávához érve azonban ő is a szerbek kezére került. Megpróbáltatásai azonban itt szerencsésen véget is értek: a szerbek „csodálatos módon az irgalmasságra hallgattak”, nem csupán elengedték, de még a folyón is átszállították.³³ Egyébként nem Garai Ilona volt az egyetlen, aki többször is gazdát cserélt. A Valkó megyei Erdődi Bálintot például a török fogságban hasonlóképpen többször eladták, és noha szökni is többször próbált, mindig újra elfogták, míg végre csodás módon sikerült kiszabadulnia.³⁴

A mirákulum-jegyzékekben olvasható esetek egyik nagy tanulsága, hogy a foglyok nem nagyon számíthattak külső segítségre. A feljegyzett esetek között csupán egy olyant találunk, ahol egy magyar csapat rajtaütése tette lehetővé a menekülést. A Valkó megyei Erdővégen lakó Bertalant 1461-ben újév napján ragadta el a török. Amikor a Száva mellett egy szerb városhoz értek, foglyaikkal együtt megpihentek. Még aznap váratlanul megjelent egy nándorfehérvári magyar csapat, a várost kirabolta és porig égette, a törököket pedig lemészárolta, elfogta vagy megfutamította. A kavarodásban Bertalan is kiszabadult, elfutott az őt még ilyen körülmények közt is üldöző törökök elől, és némi kerülővel csatlakozott a nándorfehérvári katonákhoz.³⁵ A többi csodás rabszabadulásnál azonban nem csak hogy nem játszottak semmiféle szerepet a veszélyeztetett területeket védeni hivatott magyar csapatok, a temesi ispán, a macsói bán vagy a végvárok katonái, de úgy tűnik, segítségükre maguk a rabok sem számítottak. A bevallást tevők nehéz helyzetükben valamennyien szabadságért fohászkodtak, felmentésükre, kiszabadításukra siető seregre azonban még gondolatban sem számítottak, ilyenért nem is imádkoztak. A kiváltásban is csak kevesek bízhattak, a törökök ugyanis nem azért hajtották el nagy számban az embereket a lakóhelyük-

³² „... quo facto lingua compedis de sera ita exilivit ac si dura malei percussione fuisset propulsata; verum cernens mulier propter Turcorum custodias ad fugiendum tempus non esset opportunum, ipsius sere linguam restituit in locum suum ... Apto itaque tempore ad fugiendum considerato cordas quibus manus sue erant ligate dentibus dissolvit et ... prosiluit ... et quatuor diebus et noctibus absque omni alimento sed gaudens per processum vie usque ad Zawe fluvium pervenit, sed eam iterum Rasciani captivarunt et rursum vendiderunt. Quinque itaque vicibus successim vendita dum fuisset ...” – Andric: *The Miracles*, 399., Appendix nr. 5.

³³ „... prima fuit relicta quondam Mathie Magni Anna dicta de Zenthmantnii prope Gara, cum per se-vissimos Turcos circa festum beati Jacobi fuisset capta et deducta ad civitatem Parodiina, recordata meritorum beati Pauli votum vovit visitare reliquias eiusdemet sequenti nocte Turcis dormientibus per omnia castra eorum libera evasit at cum per Rascianos (circa Zawam veniens) iterum detenta fuisset. Idem quod prius vovens modo mirabili per eosdem Rascianos intuitu misericordie dimissa et per aquam tarnsvecta ...” – Sarbak: *Miracula*, 92. (nr. 34.)

³⁴ „... ipse cum per Turcos in captivitatem deductus et ibi pluribus vicibus venditus fuisset nonnullies per fuge presidium ab ipsis liberati attemptans semper recaptivatus extitit ...” – Andric: *The Miracles*, 398., Appendix nr. 3.

³⁵ „Et ecce eodem die Ungari de castro Albanandor armatis manibus irruentes contra civitatem predictam spoliantes ac conburrentes eam funditus et quos potuerunt ex Treucis trucidarunt, quosdam autem captivos duxerunt, reliquos vero in fugam converterunt. Juvenis autem sepedictus fugam peciit ante Turcos ad silvam, qui eum prosequentes nec invenire valentes, ex alia parte circue-ns iunxit se Ungaris liberatus de manibus pessimorum, cum quibus venit ad predictum castrum...” – Andric: *The Miracles*, 402., Appendix nr. 9. (Madas – Klaniczay: *Legendák*, 435–436.)

ről, hogy váltságdíjjal bajlódjanak. A sok fogolyért a rabszolgapiacra kapható pénzt biztosabb bevételnek tartották, mint az egy-egy módosabb rabért esetleg elkérhető összeget. A rabszedésre szakosodott martalóc csapatok láthatólag igyekeztek, hogy a lehető leggyorsabban elhagyják Magyarország területét. A kiváltással járó tárgyalás, várakozás ugyanis az akció időtartamát veszélyesen megnyújtotta, ezt pedig az időnként azért mégiscsak rajtuk ült magyar csapatok miatt nem volt tanácsos megkockáztatni. Eseteink közül is csupán kettőnél kértek, illetve kértek volna váltságdíjat: Szilágyi Mihály csatában elfogott katonájáért, a Szendrő várából megszökött Kónya Dömötörért, valamint egy Máté nevű polgárért, aki a Duna menti Kő városában lakott. Ez utóbbit gazdag embernek gondolhatták a törökök, ugyanis eredetileg 10 arannyal is beérték, sőt ezért a pénzért még a határig is elkísérték.³⁶ Hogy azonban ez az eljárás mennyire nem számított megszokottnak, jól mutatja, hogy valomlásában Máté is fontosnak tartotta külön kiemelni.³⁷

A Dunán, Száván átszállított rabok ellenséges területre kerültek. A török uralom alatt élő szerbek láthatólag csekély empátiát tanúsítottak a magyar rabok szökési kísérletei iránt, inkább ők is igyekeztek kivenni a rabszolga-üzletből. A lélektani határ a volt szerb főváros, Szendrő lehetett: innen még meg lehetett szökni – példánk közt is találunk kettőt –, a tovább hajtott foglyok számára azonban mérőföldről mérőföldre csökkent a szabadulás esélye. A hazatérés azok számára volt a legnehezebb, akiket az Oszmán Birodalom belsejébe hurcoltak. A csanádi Sárkány Balázs például, aki feleségével együtt került rabszíjra, tíz évet töltött török fogságban. Szerencse volt szerencsétlenségükben, hogy nem választották el őket egymástól – fogságukban még két lányuk is született. Végül a családot eladták a Szentföldre, ahol azonban már nem töltöttek hosszú időt. Urukat ugyanis a szultán megölette, így gyermekeikkel együtt visszanyerték szabadságukat, és hazatérhettek.³⁸ Náluk jóval hosszabb időt töltött Törökországban a Somogy megyei Szentgyörgyi Balázs, aki 22 évi raboskodás után szabadult fogságából.³⁹

*

A rabok – függetlenül a menekülésben játszott saját szerepüktől – valamennyien hittell vallották, hogy a szent közbejárása segítette ki őket szorult helyzetükből. Szabadulásuk után, amint erre lehetőségük nyílt, beváltották vészhelyzetben tett fogadalmukat, azaz felkeresték Szent Pál vagy Kapisztrán János sírját, ahol hálát adtak a segítségért. A csatában elfogott Kónya Dömötör a menekülés során annyira kimerült, hogy fogadalmát egy ideig nem tudta teljesíteni. „Amint visszatért az egészsége – olvashatjuk a mirákulum-jegyzékben –, fogadalma szerint elment Isten emberének sírjához, és újra meg újra hite szerint elmondta, hogy ha Isten jósága és ennek a boldog atyának az érdemei nem lettek volna,

³⁶ „...Turcus non eum libertati sue dare nisi ducentis florenis persolutis, verum omnipotens Deus per merita beati patris ei gratiam contulit, quod pro decem tantum florenis eum emisit et usque ad metas Hungarie sociavit.” – Andric: *The Miracles*, 399., Appendix nr. 6./a.

³⁷ A bevallás másik fennmaradt szövegvariációjában a török kíséret még hangsúlyosabb módon szerepel: „... ut solum pro decem ducatis eum abire permisit, ymo, quod maius est, ad metas Hungarie ipsum Thurcus reduxit” – Andric: *The Miracles*, 400., Appendix nr. 6./b.

³⁸ „Quidam Blasius Saarkan de Chanadino cum uxore per Turcos captus et ad Turciam deportatus, cum ibidem decem annis detentus, duas filias genuisset. Et tandem ultra mare ad sepulchrum Domini venditus fuisset, votum fecit ad sanctum Paulum ... Voto emissio dominum suum zoltanus iugulans una cum uxore et liberis evasit.” – Sarbak: *Miracula*, 94. (nr. 43.)

³⁹ Andric: *The Miracles*, 405., Appendix nr. 14.

soha nem tudott volna azok fogságából kiszabadulni.”⁴⁰ Ezeket a vallomásokat gyakran hatalmas tömeg hallgatta. Erdővégi Bertalan, akit a nándorfehérvári katonák szabadítottak ki, Újlakon a prédikátor felszólítására kiállt az emelvényre, és a prédikációra összegyűlt sokaság előtt hangosan, mintegy a szentbeszéd illusztrációjaként számolt be szabadulásáról.⁴¹ Az is szokás volt, hogy a szabadulás bizonyítékait – ahogy például a kegyhelyen gyógyult betegek a szükségtelessé vált mankókat – emlékezetül elhelyezték a segítő szent sírjánál. Nem Garai János volt az egyetlen, aki, mint azt a magyar krónikás hagyomány is megőrizte, bilincset fogadalmi ajándékként elhelyezte a kegytemplomban. Így tett a Cseriből elhurcolt Pál nevű asztalos is: a kezén-lábán lévő köteleket, amelyeket fogával oldott ki, menekülés közben is megőrizte, végül elvitte Újlakra. Mint a csoda leírásakor megemlégették, „most felakasztva lógnak a boldog atya sírjánál”.⁴² Egy másik feljegyzett újlaki esetben a szabadulás módjáról nem is tudunk meg semmit. A szöveg szerint prédikáció közben jött valaki – nevét nem írták fel –, aki hozta bilincset, amellyel a törökök megbilincseltek, és felakasztotta a szent atya sírjánál.⁴³ A legjelentősebb magyarországi kegyhelyek feltehetőleg tele voltak hasonló körülmények közt elhelyezett kötelekkel, bilincsekkel, sőt jutott belőlük a legismertebb külföldi búcsújáró helyekre is.⁴⁴ A névtelen szabadulóval egy időben 5, név szerint említett, valamint további 40, egyenként fel már nem sorolt volt török rab érkezett Újlakra, többségük ugyancsak elhozta a bilincseit jótévedője, Kapisztrán János síremlékéhez.⁴⁵

A kötelet, bilincset nem Remete Szent Pál, Kapisztrán János, Szűz Mária vagy más egyéb segítségül hívott szent vágta el, hanem mindig maga a fogoly. A szentek a hazavezető utat sem mutatták, szállást, ételmet sem szereztek a néha több napig tartó bujkálás alatt. Segítségük, jelentőségük másutt nyilvánult meg: tartást, erőt adtak a veszélyhelyzetben, erősítették az önazonosság-tudatnak a rabok számára ekkor talán legfontosabb elemét, a máshitű törökök között a kereszténységhez tartozás érzését, s ily módon valóban fontos szerepet játszottak a menekülésben. A törökök a megtámadott, elhurcolt magyarok szemében hitetlenek (*infidelissimi*), elvetemültek (*nephandi, nephandissimi*), vadak (*sevassimi*) voltak, akik között testük-lelkük egyaránt veszélybe került.⁴⁶ Ezt a felfogást tükrözi meg-

⁴⁰ „... recuperataque sanitate veniens secundum promissionem suam ad sepulchrum viri Dei et merita eiusdem beati patris defuisset (!), nunquam potuisset de captivitate ipsorum liberari.” – Andric: *The Miracles*, 401., Appendix nr. 8.

⁴¹ Szabadulása után „de hinc ad Vylac iuxta quod promiserat, quem predicator traxit super ad ambonem iuxta se stare et fecit ipsum alta voce clamare coram omni multitudine ibidem tunc verbum Dei audiencium, quod eodem die Deus omnipotens quo ipsum oravit pro sua liberatione meritis eiusdem beati patris de manibus iniquorum eripuisset.” – Andric: *The Miracles*, 402., Appendix nr. 9. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 435.)

⁴² „... venit ad sepulchrum beati patris una cum aliis votivis iuxta promissum suum, portans secum ligaturas illas, que modo stant suspense ante tumulum ipsius beati patris in testimonium sue optate liberationis ...” – Andric: *The Miracles*, 403., Appendix nr. 10. (Madas–Klaniczay: *Legendák*, 458.)

⁴³ „Quodam die predicante predicatore in claustrum de Wylak, affuit quidam portans compedes quibus per Thurcos constrictus fuit, ... Compedes ipsi pendent usque modo affixi corrigiis rubeis in Wylak iuxta sepulchrum patris.” – Andric: *The Miracles*, 408., Appendix nr. 17.

⁴⁴ Főleg újkori német források megemlékik, hogy török fogságából szabadult magyarok az aacheni dómban is felakasztották köteleiket. Thoemmes, Elisabeth: *Die Wallfahrten der Ungarn an den Rhein*. Aachen, 1937. 30.

⁴⁵ „... et alii quadraginta captivi, qui omnes capti a Thurcis, fiduciam habentes in Deo ac eius servo beato Capistrano, mirabiliter et misericorditer evaserunt, quorum plurimi suos compedes in memoriam accepti beneficii iuxta sepulchrum dicti patris affixerunt.” – Andric: *The Miracles*, 408., Appendix nr. 18.

⁴⁶ Andric: *The Miracles*, 402–403., Appendix nr. 9., nr. 10., nr. 11., Sarbak: *Miracula*, 92. (nr. 34.)

rázó módon Pál asztalos fohásza is, aki a török tábor közepén, alvást tettetve, a következőképpen imádkozott: „Mindenható Úristen, mutasd ma meg a te szolgádon a te erődet, és a boldog atya és testvér, Kapisztrán János érdemei által szabadíts ki engem az egész kereszténység ellenségeinek kezéből, nehogy katolikus hitemet, amelyet a kereszttség vizében megvallottam, elvesztve, bűneim megsokszorozásával csüggedésbe essek, és emiatt örök kárhozatra jussak. Jobban akarnék, Uram, a boldogok királyságában élni, mint örök tűzben mindörökké kegyetlenül kínoztatni.”⁴⁷ A Temes megyei Cseriből elhurcolt asztalos nem rendelkezett különleges teológiai képzettséggel, sem az átlagost messze meghaladó lelki ismerettel. A Duna melletti táborban, megkötözve, 1461 nyarán természetesen nem ő kapcsolta először össze a török rabság és az örök kárhozat fogalmát, mint ahogy a kereszténység ellensége szókapcsolat mint a török állandó jegyzője sem ekkor bukkant fel először. Imája és abban megfogalmazott gondolatok tulajdonképpen megfeleltek a 15. századi magyarországi közgondolkodásnak.⁴⁸ Ezt a felfogást, kiegészítve a hosszú fogságban szerzett személyes élmények tapasztalataival, talán az 1438-ban rabszíjra fűzött Magyarországi György fogalmazta meg a legérzékenyebben 1480-ban megjelent *Tractatus*-ában: „Nem beszélek az elviselhetetlen robotról, az éheztetésről, a szomjaztatásról s a meztelenség gyalázatáról, csak azt az egyet akarom hozzáfűzni, hogy ebben a rabszolgaságban akkora és olyan keserű a lélek és a szellem porbasújtottsága, hogy még a halálával sem lehet semmi képpen összehasonlítani. Mert ugyan mit is tehet az a nyomorúságos lélek, amikor meg gondolja, hogy tilos számára mindaz, ami jó, és ki van téve mindannak, ami rossz. Azt látja, hogy Krisztus keresztjének ellensége uralkodik fölötte; látja azt is, hogy a hatalmas munka s a különféle elfoglaltság ránehezedik; meggondolja, hogy el van különítve Krisztus aklától, s oda van lökve a farkasok karmai közé és torkába. Azután azt is látja még, hogy örökös börtönbe van zárva, megfosztottan a szabadulás minden reményétől. Végül pedig azt látja, hogy elhagyta őt az Isten, s az ördög kaparintotta a markába. Annyi bizonyos, hogy ha választására lenne bízva, akkor inkább választaná a halált, mint ezt az életet.”⁴⁹

A Magyar Királyság a kényszerű török szomszédság következményeként évszázadokon keresztül látta el az Oszmán Birodalom rabszolgapiacait emberanyaggal. Az 1390-es évektől kezdve magyar rabok tízezrei tapasztalták, milyen érzés, ha – György barát hasonlatával élve – elkülönítve a nyájtól, az akoltól, odalökik őket a farkasok közé. Hogy számuk milyen nagy lehetett, jól jelzi, hogy amikor 1483-ban a korszak talán leghíresebb útleírásának szerzője, Felix Faber ulmi domonkos szerzetes útítársaival a Szentföldön, majd Egyiptomban járt, még a magyar határoktól igencsak távol fekvő Kairóban is elhurcolt magyarok tömegével találkozott.⁵⁰ „Egyetlen európai nemzet fiából nem voltak olyan sokan, mint a magyarokból” – összegezte tapasztalatait Faber.

⁴⁷ „Domine Deus omnipotens, ostende in me hodie servo tuo virtutem tuam et per merita beati patris fratris Johannis de Capistrano, libera me de manibus inimicorum tocius christianitatis, ne amissa fide catholica quam professus sum in fonte baptismatis incidam ex multiplicacione peccatorum meorum in desperationem et inde perveniam ad eternam dampnationem, plus enim vellem domine regno beatorum perfrui quam eternis ignibus atrociter perpetue cruciari.” – Andric: *The Miracles*, 402–403., Appendix nr. 10. (Madas–Klaniczay: *Legendák ...* 458.); említi Fügedi: *Kapisztránói János csodái*, 49., Andric: *The Miracles*, 243.

⁴⁸ Fodor Pál: *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben.* Történelmi Szemle, 39. (1997) 21–49.

⁴⁹ Tardy: *Rabok, követek*, 68–69.

⁵⁰ Fratrís Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Aegypti peregrinationem. Edidit Cunradus Dietericus Hassler. I–III. Stuttgart, 1843–1849. II. 371–373.

ENIKŐ CSUKOVITS

Miraculous Escapes from Turkish Captivity

It was in 1390, after the battle of Kosovo Polje (Rigómező) that Ottoman invasion against Hungary started, first in the region of Srem (Szerémség) and Temesköz. At the beginning of the 15th century, marauders appeared in Croatia and Slavonia, and in the 1420s they led attacks against Wallachia and Transylvania. The Ottoman armies started their conquests on Hungarian territory in the 1520s only, but by that time they had already inflicted heavy losses on the people. The so called miracle records provide details about the prisoners taken by the Turks, the hardships they suffered and the chances of escape they had. From among the most significant sites of pilgrimage in late medieval Hungary miracle records were preserved in two, at Újlak and Budaszentlőrinc. The former contains stories from the years 1458–1461, while the latter, compiled by Bálint Hadnagy, covers the years 1422–1505. John Capistrano helped escapes from captivity in 4,6 percent (or 23 cases) of his recorded miracles. St. Paul the Hermit liberated those asking for his help in 18 cases (20 percent of his miracles). Almost half of the liberated prisoners escaped from Ottoman captivity, which is a clear sign of who was the most dangerous enemy at the time.

The majority of the stories describe in detail the circumstances how the prisoners were captured, the hardships they had to bear and the way they escaped. We can only find one person among the prisoners who fell into captivity as a soldier. The rest, later asking for the help of St. Paul or John Capistrano, were dragged away from their homes. All those who testified were captured (or almost captured) in the most endangered regions of the country: four in Temesköz, four in Valkó county, three in Srem county, three in Csanád county, one in Baranya, one in Somogy and one in Bács, north of the lower Danube. Those who could not find shelter during the raids were driven towards the southern borders, bound and shackled, through the Sava or the Danube. Almost all of them mentioned the robes and the shackles because these were the first things they had had to get rid of to escape. They could not count on third party help. There is only one instance when it was the raid of Hungarian troops that made the escape possible. Only a few could hope to be released in return for money, the documented cases mention only two persons who were released for ransom. The prisoners transported through the Danube or the Sava arrived at enemy territory. The Serbians living under Turkish rule did not help them, rather they tried to make profit out of the slave trade. Returning home was the most difficult for those who were taken to the inside of the Ottoman Empire. After their escape, the prisoners did what they pledged and visited the tomb of St. Paul or John Capistrano. It was also a custom to leave the proofs of the escape at the tomb. The most significant shrines in Hungary were full of robes and shackles, which were even found at foreign sites of pilgrimage.

The Kingdom of Hungary had supplied the Ottoman Empire with slaves for centuries. How numerous they were is well illustrated by Felix Faber, author of one of the most famous itineraries of the time, who, returning from the Holy Land in 1483, met a large number of Hungarian slaves in Cairo.

ROMHÁNYI BEATRIX

Ágostonrendi remeték a középkori Magyarországon

A középkori Magyarország egyik legkevésbé kutatott szerzetesrendje az ágostonrendi remetéké. Igaz, Schier F. Xystus a 18. század végén megírta a rend magyarországi történetét, ez azonban nem tekinthető tudományos feldolgozásnak, és számos tévedést is tartalmaz.¹ Az eddig egyetlen nekik szentelt „modern” monográfia Fallenbüchl Ferenc műve,² melyet már röviddel megjelenése után számos, tegyük hozzá, jogos kritika ért. Közülük a legrészletesebb Mályusz Elemér 1943-ban megjelent cikke.³ De e cikk első mondata igaz régészeti értelemben is, hiszen alig van olyan kolostoruk, melyet módszeresen megástak volna, sőt jónéháynak ma még a helye is teljességgel ismeretlen.⁴

A rend történetének megírásában az első megoldandó kérdés az egykor volt kolostorok számának eldöntése. A *Lexikon für Theologie und Kirche* 1484-re vonatkozóan 23 kolostort említ, forrás megjelölése nélkül,⁵ de már Mályusz is hangsúlyozta, hogy az oklevelek alapján ennél több kolostoruk lehetett. Ő egyébként a 16. század elején 25–30 kolostort feltételez.⁶ Mindent egybevetve jelen tudásunk szerint a rendnek mintegy negyven kolostora működött Magyarországon, ezek meghatározása azonban nem mindig egyszerű feladat, mivel bizonyos esetekben, főként a régebbi szakirodalom nem tudta elkülöníteni az ágostonrendi remetekolostorokat a pálosoktól. A probléma oka az, hogy mivel mindkét rend az ágostonos regulát követő remeterend volt, a kortársak olykor ugyanazzal a névvel is illették őket: „*fratres heremitae Sancti Augustini*”. Ez a tény bizonyos keveredéshez vezetett a korábbi szakirodalomban.⁷ Az egyes kolostorok történetének, illetve a későbbi hagyománynak az ismeretében azonban a kérdés megnyugtatóan megoldható.

¹ Schier, F. Xystus: *Memoria provinciae Hungaricae Augustinianae antiquae*. Graecii, 1778.

² Fallenbüchl Ferenc: *Az ágostonrendiek Magyarországon*. Szt. István Akadémia II. oszt. ért. III/3. Budapest, 1943.

³ Mályusz Elemér: *Az ágostonrend a középkori Magyarországon*. Egyháztörténet, 1. (1943), 427–440.

⁴ Eddig mintegy tucatnyi ágostonrendi remetekolostort kutattak meg, többnyire igen korlátozott lehetőségek között, régészeti vagy műemléki módszerekkel. A fenti megállapítást jól illusztrálja a budai kolostor példája, melyet néhány évvel ezelőtt sikerült azonosítani Végh Andrásnak. A korábbi kutatás a kapucinus templom helyén egykor létezett Tojgun pasa dzsámijáról úgy vélte, az a középkori ágostonrendi kolostor templomának romjaira épült. Egy véletlen felfedezés azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a kolostortemplom maradványai a mai Szalag utca egyik házának alsó szintjén találhatók.

⁵ *Lexikon für Theologie und Kirche*. Bd. I., 821–822.

⁶ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 276.

⁷ Például Csánki a bátmonostori és a pápóci ágostonrendi kolostort is pálosként említi. Csánki: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II.* Budapest, 1894. 189., 726–727. Olykor még Györffy is a pálosokról mint „ágostonos (pálos) remeték”-ről beszél.

A másik nehézség a rend korai történetében gyökerezik. Az ágostonrendi remeték rendje ugyanis, jóllehet a koldulórendek közé sorolható, eredetét tekintve több remeterendből, illetve közösségből állt össze, melyeket IV. Sándor pápa 1256-os rendelete szervezett egységes renddé.⁸ Az egyik legjelentősebb csoportot a vilhelmiták rendjének kolostorai alkották,⁹ akik viszont már az ágostonrendi remeték hivatalos alapítása előtt megjelentek Magyarországon. Hagyományosan a magyar szakirodalom a vilhelmita kolostorokat ágostonrendieknek tekinti, ám az inkorporáció nem ment minden nehézség nélkül. A vilhelmiták néhány kolostora elhagyta az ágostonrendet, és 1264-ben megalapította saját kongregációjukat.¹⁰ Az ágostonrendi remeték és a vilhelmiták közti feszültségek nemcsak Itáliában, hanem Európa más részein, így a dél-német területeken és Magyarországon is jelen voltak. A kérdést végül is az 1266-ban kiadott „*Ea quae iudicio*” kezdetű pápai bulla oldotta meg.¹¹ Eszerint a németországi vilhelmita konventek három kivételével, valamint az összes magyarországi kolostor az ágostonrendi remeték kezén maradt, míg a többi kolostorukat a vilhelmiták visszakapták. Az a tény azonban, hogy az újhelyi szerzeteseket, akiknek kolostorát csak a 14. század elején alapították,¹² még 1524-ben is vilhelmitáknak mondják, jelzi a hagyomány mély gyökereit és erejét.¹³ Az eddigi adatok alapján összesen négy vagy öt kolostort ismerünk, melyeknek valamiféle kapcsolata volt a vilhelmita renddel, ezek név szerint: Körmend¹⁴, Komár¹⁵, Sáros¹⁶ és Újhely¹⁷, sőt esetleg az esztergomi kolostor is ebbe a körbe vonható.¹⁸ Sajnos a vilhelmiták magyarországi története ezen túlmenően teljesen ismeretlen. Sem az egyes kolostorok pontos alapítási idejét, sem a renden belül elfoglalt helyüket nem ismerjük. A továbbiakban e kolostorokat is csak mint a magyarországi ágostonrendi remete tartomány tagjait tárgyalom.

E rövid kitérő után lássuk, mikor és kik alapították az ágostonrendi kolostorokat. Az első két kolostor feltehetőleg még az 1240-es években létesült királyi alapításnak köszönhetően: a komári kolostort 1237–1256, a körmendit 1238–1256 közé keltezhetjük, ám valószínűleg mindkettőt csak a tatárjárás után alapította IV. Béla. A 13. század végéig még további hat vagy hét kolostorról van okleveles adatunk, nevezetesen Mezősomlyóról (királyi, 1270 előtt), Esztergom–Örményből (királyi, 1272 előtt), Gyulafehérvárról (püspöki, 1295 előtt), Budáról (talán királyi, 1276 előtt), Sárosról (valószínűleg királyi, 1274 előtt), és talán ide sorolható még a székesfehérvári (talán királyi, 1303 előtt) és a lórévi (talán királyi, ?)

⁸ Bulla „*Licet Ecclesiae Catholicae*”. In: Augustiniana septimo exacto saeculo a magna unione. New York, 1956. A szöveget gondozta Alberic de Meijer OSA, kommentálta Rafael Kuiters OSA. Elm, K.: *Italianische Eremitengemeinschaften des 12. und 13. Jahrhunderts*. In: *L'eremitismo in Occidente nei secoli XI et XII*. Milano, 1962. Uő.: *Neue Beiträge zur Geschichte des Augustiner-Eremitenordens im 13. und 14. Jahrhundert*. Archiv für Kulturgeschichte, 42. (1960). 357–387.

⁹ Elm, K.: *Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens*. Köln, 1962.

¹⁰ *Lexikon des Mittelalters* Bd. I., 1220–1221.

¹¹ Elm, K.: *Die Bulle „Ea quae iudicio” Clemens’ IV.* Augustiniana, 14. (1964), 15. (1965) és 16. (1966).

¹² Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig*. Budapest, 1987. 117.

¹³ Az újhelyi kolostor gyökerei a 13. század elejére nyúlnak vissza, amikor egy remeteközösség élt itt. Talán ez szerveződött valamely ismeretlen időben vilhelmita kolostorrá, amiről azonban nem maradt fenn okleveles említés. Az ágostonrendi remetekolostort a hagyomány szerint Károly Róbert alapította vagy alapította újra 1324 előtt.

¹⁴ F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000. 39. A kolostor 16. századi történetét a Bakócz-féle per aktái alapján Erdélyi Gabriella dolgozta fenn doktori értekezésében. Ezúton is köszönöm neki, hogy betekintést engedett kéziratába.

¹⁵ Romhányi: *Kolostorok*, 38.

¹⁶ Romhányi: *Kolostorok*, 57.

¹⁷ Romhányi: *Kolostorok*, 70.

¹⁸ Romhányi: *Kolostorok*, 24.

kolostor is.¹⁹ A nyolc vagy kilenc korai kolostor közül tehát négy biztosan királyi alapítású, egy pedig egyházi volt, de ismerve a többi négy birtokviszonyait, okkal feltételezhetjük, hogy mind a budai, mind a sárosi, mind pedig a fehérvári és a lórévi kolostor királyi alapításnak, de legalábbis a királyi család valamely tagjának köszönhetete létét. Elgondolkodtató az a tény is, hogy a királyi alapítások szinte kivétel nélkül a tatárjárás utáni évtizedekre esnek, és csaknem bizonyosan nagyobbreszt IV. Béla személyéhez köthetők. A kolostoralapításokat tekintve IV. Béla egyébként is kiemelkedik 13. századi királyaink közül. Első alapítását még herceggként tette, amikor a királynégyilkosság miatt elítélt Péter bán javaival megalapította a pétervárad (más néven belakúti) ciszterci apátságot. Még a tatárjárás előtt megkísérelte Ercsiben az addigra lehanyaglott bencés apátságot a kartauziaknak átadni, és ezzel a rendet Magyarországra hozni. A tatárjárás azonban e tervét keresztülhúzta, s a kolostort végül itt is a ciszterciek kapták. Ezután viszont a király, úgy tűnik, inkább a lelkipásztorkodást is vállaló rendek felé fordult. A következő évtizedekben két premontrei prépostságot (Turóc és Csött), két domonkos kolostort (Buda–Vár, Margitsziget – ez utóbbi helyen az apácák mellett egy szerzetesközösség is létesült), legalább három ágostonrendi remetekolostort (Körmend, Komár, Mezősomlyó), három ferences kolostort (Buda–Vár, Margitsziget és Zólyomlipcse), valamint egy pálos kolostort (Újhely) alapított. Ezekhez járulnak még azok az ágostonrendi kolostorok, melyeket a fentiekben említettünk, mint Esztergom, Buda, Sáros, esetleg Székesfehérvár. Ilyen mennyiségű és ennyire szerteágazó alapításával IV. Bélát okkal sorolhatjuk a szerzetesség legjelentősebb támogatói közé. További figyelemreméltó tény, hogy a királyi udvarnál a jelek szerint mindegyik koldulórend igen komoly támogatást kapott már a korai időszakban, fejlődésük későbbi különbségei más okokra vezethetők vissza.

Az ágostonrendiek helyválasztása szintén felvet néhány kérdést, hiszen a jelentős városok, mint például Buda, Esztergom vagy Székesfehérvár mellett olyan falusias vagy a városiasodás útján éppen csak megindult települések is felbukkannak, mint Lórév vagy Kaza. Az eredetileg vilhelmita kolostorok esete nyilván külön kezelendő, hiszen e szerzetesek nyilván a remeteségnek kedvező környezetet keresték. Ugyanakkor a már említett Szigeti István kalocsai érsek példája talán rávilágít e kérdés egyik vetületére. Az érsek ugyanis jelentős szerepet játszott a kunok és a skizmatikusok térítésében, s ez arra utalhat, hogy olyan környezetből került a főpapi székbe, amely tapasztalatokkal bírt ezen a területen. Ez megmagyarázná Lórév, Mezősomlyó vagy Bátmonostor, esetleg Vác kiválasztását, de talán ez a magyarázata annak is, hogy mind a budai, mind az esztergomi ház a város örmények (vagyis nem katolikusok) által lakott részében épült fel.²⁰ Persze továbbra is kérdés, hogy a belső missziót miért nem a domonkosok vették kezükbe, vagy legalábbis miért nem osztottak az ágostonrendiekkel, ez azonban további kutatást igényel.

¹⁹ Romhányi: *Kolostorok*, passim – a többi, kolostorokra vonatkozó adatot illetően is. A lórévi kolostor története alig ismert. Bizonyosan létezett már a 14. században, mivel Szigeti István kalocsai érseket, aki az ágostonrend tagja volt, bizonyosan erről a kolostorról nevezték. A kolostor alapítója ismeretlen, kilétére csak a terület birtokviszonyai utalhatnak. Az alapítás idejét is csak feltételezen tehetjük a 13–14. század fordulójára.

²⁰ Csak érdekességként jegyzem meg, hogy az egész országban éppen e két helyen tudunk csak örmény közösségről, s mindkét helyen az ágostonrendi remetek kolostorát találjuk. A kérdés esetleg megérdemelne további kutatást is.

	királyi	főúri	nemesi	egyházi	ism.	Összesen
–1256	2					2
1256–1308	5			1		6
1308–1342	6	2	1	3	1	13
1342–1387	1	3		1		5
1387–1458			3		1	4
1458–1490	(1)	2	3		3	9 ²¹
1490–1541					2 ²²	2
Összesen	15	7	7	5	7	41

1. ÁBRA: AZ ALAPÍTÓK TÁRSADALMI HELYZETE

A királyi alapítások második hulláma Károly Róbert személyéhez, illetve részben családjához kötődik (Dés – 1310, Torda – 1331 előtt, Újhely – 1324 előtt és Szepesváralja – 1328 előtt; Visegrád – 1323–1355²³). Szintén a királyi családhoz, azon belül talán leginkább Károly Róbert özvegyéhez, Erzsébethez köthető feltehetőleg a bártfai kolostor alapítása is, mely a 14. század második felében épült. A bártfai kolostor egyben az utolsó is a királyi alapítások sorában, hiszen az ercsi ciszterci apátság birtokainak átadása az ágostonrendiek részére 1482-ben nem tekinthető valódi alapításnak, annál is kevésbé, mivel szerzetesek igazolhatóan csak a 16. században költöztek rövid időre az elhagyott monostorépületekbe.²⁴

Megemlítendő az egyházi alapítások csekély száma és viszonylag szűk időintervallumra korlátozódása is. Eddigi ismereteink szerint a rend mindössze öt kolostorát köszönhetette püspöki alapításnak:²⁵ Gyulafehérvárott 1295-ben említik először Szt. István protomártír tiszteletére szentelt kolostorukat, Pécsen 1309-ben említik őket, Vácott 1319-ben létesült a kolostor, Nagyvárad Olaszi nevű részében valamikor 1339 előtt, Egerben pedig 1346 előtt. Feltűnő, hogy Vácott és Nagyváradon ismét a nem magyarok által lakott városrészben tűnik fel (előbbiben a németek, utóbbiban az olaszok/latinok között), igaz, ezáltal nem feltételezhető, hogy missziós szándékkal telepedtek volna éppen az adott helyre.

²¹ 1473-ban két, Itáliában tanuló ágostonrendi szerzetest említenek kusalyi, illetve pankotai megjelöléssel. (Petrovich Ede: *Új magyar vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban*. Filológiai Közlöny, 16. [1970] 159–160.) Mivel azonban semmilyen más adat nem bukkant fel e kolostorokra vonatkozóan sem a hazai okleveles anyagban, sem a rend kolostorjegyzékeiben, létük kétségesnek tekintendő, a két jelző inkább születési helyüket, semmint a kolostorukat jelölheti. A királyi alapítások közt szerepel itt a táblázatban Ercsi, azzal a megjegyzéssel, hogy ekkor csak a birtokokat kapta meg a rend (lásd feljebb). Megjegyzendő továbbá, hogy itt szerepelnek a rend 15. századi jegyzékében említett kolostorok is, melyek azonban biztosan korábban, egyesek akár jóval korábban létesültek.

²² Az itt szereplő két kolostor mindegyikét csupán egyetlen említésből ismerjük: Nádasdot 1512-ben említik (azonosítása a veszprémi egyházmegyében fekvő bármelyik ilyen nevű településsel bizonytalan), Kíssárost pedig csupán a rend 16. századi jegyzékében említik e néven.

²³ CD Sig. IV 2644. 1414-ben a visegrádi ágostonos perjel az esztergomi domonkosos procuratora egy perben. A kolostor első említésének az az 1355-ös oklevél tekinthető, melyben „*claustrum S. Ladislai*” néven bukkán fel, a rendi hovatartozás megadása nélkül. Tekintve, hogy a királyi udvar csupán két évvel ezt megelőzően, 1353-ban tért vissza a városba, az alapítás minden bizonnyal inkább Károly Róberthez köthető, mint fiához, Lajoshoz. Ezt támaszthatja alá a titulusválasztás is, mely a királyi pár 1325-ben meghalt fiára is utalhat. A kolostort később mind a 15. század első felében, mind a 16. században írott rendi kolostorjegyzékekben említik, utóbbiban megszűnésének idejét is megadva (1542). Dózsa Gábor szíves közlése.

²⁴ Romhányi: *Kolostorok*, 23.

²⁵ Az esztergomi kolostor alapítója nem az érsek, hanem a király volt.

Ugyanakkor a 14. század a magánalapítások megjelenésének ideje is, jöllehet ezek mennyisége sohasem érte el a ferencesek vagy a pálosok számára alapított kolostorok számát. A 15. század végi, 16. század eleji vallási megújulás viszonylag kevésbé érintette az ágostonrendi remetét, bár a kolostorok összlétszámához viszonyítva az új alapítások száma nem elhanyagolható, mintegy 20-25%-ot tett ki.²⁶

Mindent egybevetve tehát megállapítható, hogy a rend kolostorainak több mint a fele Károly Róbert halála, 1342 előtt már létezett. Ezen alapításoknak csaknem a kétharmada a királyhoz köthető, a maradék pedig felerészben püspökökhöz, felerészben pedig, igaz, csak az időszak vége felé, már magánszemélyekhez. A korai királyi alapítások nagy aránya a későbbiekre is kihatott, hiszen az összes kolostornak még mindig mintegy egyharmada tartozott ebbe a körbe. Ez a kimagasló arány mindenképpen kivételes a magyarországi szerzetesrendek között, és csupán egyik oka ennek az, hogy a világi alapítók körében a rend sohasem tett szert különösebb népszerűsége. A másik mindenképpen annak a két uralkodónak a személyében és a rendhez fűződő viszonyában keresendő, akik ilyen nagy számú kolostort alapítottak és támogattak. További kutatás tárgya lehet, hogy mi állt e talán különösnek mondható vonzalom hátterében az egyik, illetve a másik esetben.

A fent említett időszakban mindössze egy rövidéletű kolostorról tudunk, a mezősomlyói ugyanis minden bizonnyal nem érte meg a 14. század közepét.²⁷ Ez egyébként szintén a rendnek a belső misszióban betöltött szerepét támaszthatja alá, hiszen a kolostor helyváltása leginkább a korai kun településterülettel hozható összefüggésbe, s ennek átalakulásakor a szerzetesek helyzete is bizonytalanná válhatott. A rend magyarországi történetében egyébként, úgy tűnik, ritkán kényszerültek egy-egy kolostor feladására. Az említett példán kívül csupán a régeni kolostoralapítás nem bizonyult maradandónak, ha ugyan ebben az esetben egyáltalán beszélhetünk befejezett alapításról.²⁸ Ezekről eltekintve rövidéletűnek csak a 15. század végén, a 16. elején alapított egy-két kolostor bizonyult, ennek oka azonban nyilván az általános politikai, katonai és vallási helyzet volt.

Némi magyarázatot érdemel a kazai kolostor korai feltűnése, melyet környékbeli nemesek alapítottak a 14. század elején. Az alapítás egyik lehetséges okának a település iskoláját tartom, mely igazolhatóan létezett már a 13–14. század fordulóján, vonzásköre pedig egészen a szatmári részekig nyúlt. Ez az oktatás iránti elkötelezettség a későbbiekben is nyomon követhető, leginkább a rendtagok iskoláztatásán, jöllehet ennek kutatása még korántsem tud olyan eredményeket felmutatni, mint akár a domonkosok, akár a ferencesek külföldi tanulmányait illetően.²⁹

Nem elhanyagolható tanulságokkal szolgál a szerzetesek nemzetiségi-kulturális hátterét tekintve a *titulusok* vizsgálata. Körmend Szűz Mária titulusa ugyan teljesen általános, a többi korai alapítású kolostor patrocíniuma viszont jóval beszédesebb. A legegyszerűbb

²⁶ Néhány konventet ebben az időszakban említenek első alkalommal a rend kolostorjegyzékeiben, melyek a 15. század, illetve a 16. század közepére keltezhetők. Ebből azonban nem következtethetünk feltétlenül az alapítási idejükre is (lásd például Visegrád esetét). Megjegyzendő, hogy Lipa, mely először szintén az említett 15. század közepi jegyzékben bukkan fel, biztosan jóval korábbra keltezhető. Azt sem tartom kizártnak, hogy alapítását szintén Károly Róbertnek köszönhette, akár csak a városban található ferences kolostor.

²⁷ Györffy György: *Az Árpádokori Magyarország történeti földrajza*. III. Budapest, 1987. 493–494.

²⁸ Romhányi: *Kolostorok*, 54.

²⁹ Mályusz: *Egyházi társadalom*, 283–284.; Petrovich: *Új magyar vonatkozású adatok*, 159–160. Az ágostonosok *studium provinciale*jára vonatkozóan szintén csak közvetett adatok állnak rendelkezésre. A rend előírásai szerint minden rendtartományban kellett lennie legalább egynek, s ezen előírásnak biztosan eleget tett a magyarországi rendtartomány is. Helyét jelezheti a feltűnően sok pécsi illetőségű szerzetes a külföldi diákok között.

talán Mezősomlyó védőszentje, Becket Szt. Tamás. Györffy véleménye szerint Canterbury vértanú érsekének tisztelete szorosan kötődött a királyi udvarhoz, és sohasem lépte túl annak kereteit.³⁰ Az egyháztörténeti kutatások azóta sem cáfolták ezt a nézetet, s az említett dedikáció bele is illik ebbe a koncepcióba. Hasonlóképpen a királyi alapítás ténye állhat Komár Szt. Erzsébet titulusának háttérében: IV. Béla ugyanis – lévén Szt. Erzsébet fivére – sokat tett a kultusz terjesztéséért. Ugyancsak hozzá köthető például a Pest melletti Szentfalva templomának titulusválasztása is, alig néhány évvel Erzsébet szenttéavatása után.³¹ Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy Szt. Erzsébet tisztelete a korai időszakban elsősorban Thüringiában és a vele szomszédos délnémet területeken terjedt el, s innen jutott többek között Magyarország németek lakta régióiba is.³² Leszámítva a királyi alapításokat, nálunk is német környezetben tűnnek fel az első Szt. Erzsébet templomok (pl. a Szepes vármegyei Késmárk plébániatemploma). Szt. Anna³³ és Szt. István vértanú³⁴, akik az Esztergom-örményi, illetve a budai és a gyulafehérvári kolostorok patrónusai, ugyanerre a vidékre, Dél-Németországra mutatnak. Végül Szt. Szaniszló, a sárosi kolostor védőszentjének tisztelete Krakkó vidékéről ered, és ebben az időszakban nem is volt másutt elterjedve.³⁵ Vélhetőleg tehát az első ágostonrendi szerzetesek délnémet és lengyel területekről érkeztek.

A kolostorok területi megoszlása úgyszintén tartogat megfontolandó tanulságokat. Térképre vetítve öt jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Az ország közepén Esztergom, Visegrád, Vác, Buda, Ercsi, Lórév és Székesfehérvár, Észak-Magyarországon Sáros, Szepesváralja, Harapkó, Bártfa és Kissáros, Erdélyben és a Partium területén Gyulafehérvár, Dés, Torda, Lippa, Nagyvárád, Régen és Kusaly – ez utóbbi kettő az említett okok miatt csupán kérdőjellel, Dél-Magyarországon Pécs, Szekcső,³⁶ Bátmonostor, Eszék, Boró és Újlak, az ötödik pedig Nyugat-Magyarországon Körmend, Komár, Zákány, Pápóc, Peleske, Lövé és Németújvár. Egy hatodik, valamivel lazább csoport alkotható Eger, Kaza és Újhely kolostoraiból, egy hetedik, szintén laza csoport pedig a szlávóniai Velike, Kőrös és Peker kolostoraiból. Csupán néhány kolostor esik kétségtelenül e csoportokon kívül: a korán megszűnt Mezősomlyó és a kétséges Pankota, valamint a Veszprém megyei Hánta. Ezek a csoportok lényegében megfelelnek a rend 16. századi jegyzékéből ismert beosztásnak, vagyis eltérően a domonkos vagy a ferences rendtartománytól, az egyes *districtusok* többé-kevésbé területileg is elkülönültek egymástól.³⁷ Ugyanakkor megjegyzendő, hogy teljesen üresen marad

³⁰ Györffy György: *Becket Tamás és Magyarország*. Filológiai Közlöny, 16. (1970) 156.

³¹ Györffy György: *Budapest története az Árpádkorban*. In: Budapest története I. Budapest, 1973. 286.

³² Réau, Louis: *Iconographie de l'art chrétien*. (6 vol.) Paris, 1954–1959. III/1. 417–421; Hannelore Sachs–Ernst Badstübner–Helga Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980 (Darmstadt 1998). 113–114., Romhányi Beatrix: Az eredeti esztergomi egyházmegye Árpád-kori titulusai. Szakdolgozat. Budapest–ELTE, 1991. 35. (kézirat)

³³ Réau: *Iconographie*, III/1. 90–96.

³⁴ Réau: *Iconographie*, III/3. 444–456.

³⁵ Réau: *Iconographie*, III/3. 1235–1236.

³⁶ A 16. századi kolostorjegyzékbe feltehetően e kolostor nevének elírásaként került be „Esterch”. Dózsa Gábor szíves közlése.

³⁷ Az egyes *districtusokhoz* a 16. századi jegyzék szerint a következő kolostorok tartoztak: esztergomi: Esztergom, Buda, Vác, Ercsi, Lórév, Székesfehérvár, Hánta; pécsi: Pécs, Bátmonostor, Eszék, Szekcső, Újlak; egri: Eger, Újhely, Kaza; szepesi: Bártfa, Harapkó, Sáros, Kissáros – a jegyzék szerint 1540 óta a lutheránusok kezén; zalai: Pápóc, Peleske, Komár, Körmend, Zákány; szlávóniai: Peker, Kőrös, Velike; erdélyi: Gyulafehérvár, Torda, Dés, Nagyvárád, Lippa. A jegyzék összesen 32 kolostort tartalmaz. (P. E. E.: *Catalogus conventuum O. E. S. Augustini tempore prioris generalis Hieronymi Seripandi* [A. 1539–1551]. *Analecta Augustiniana* 6 [1915]. 68.) A hiányzók

Erdély szászok lakta vidéke, ahol pedig a két nagy koldulórend igen erősen képviseltette magát.³⁸

Ez a területi elrendeződés több kérdést is felvet. Eltekintve az ország közepén, ha tesszük, a „Medium Regni” területén lévő csoporttól, melynek tagjai többnyire az ország legjelentősebb városaiba telepedtek, a többi csoport inkább a perifériák felé fordult, ezúttal a periféria fogalmat nem csupán a határterületek értelmében használva. Amint arról már fentebb szó esett, az ágostonrendi kolostorok közül nem egy a kevésbé jelentős vagy éppen kifejezetten jelentéktelen településeken található. Lehetne ezt a rend remete eredetével magyarázni, számomra azonban ez kevésbé tűnik meggyőzőnek. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a rend a kolostoralapításokat illetően meglehetősen ki volt szolgáltatva az alapítóknak. Királyaink többnyire nyilván a jelentősebb központokba telepítették őket, és ugyanez igaz arra a néhány püspökre is, akik a rend támogatói között feltűnnek. De mivel a főúri, nemesi, esetleg városi támogatás csak igen visszafogottan és viszonylag későn jelent meg, a rendnek magának pedig, legalábbis a látszat szerint, nem volt olyan egységes telepítési koncepciója, mint amilyen például a domonkosoknál megfigyelhető, a 14. század második felétől kénytelenek voltak beérni a kisebb mezővárosokkal. Eddigre a nagy központok már amúgy is „megteltek”, vagyis már volt bennük annyi koldulórendi kolostor, amennyit el tudtak tartani. Ráadásul ebben az időben már mindenképpen osztozniuk kellett a náluk jóval népszerűbb pálosokkal, a század végétől pedig az egyre befolyásosabb obszerváns ferencesekkel. Ily módon az ágostonrendi remeték, bár kolostoraik számát tekintve azonos nagyságrendet képviseltek a domonkosokkal, területi elhelyezkedésük, befolyásuk és minden bizonnyal létszámuk alapján mindenképpen a másodhegedűs szerepére kényszerültek.

Ha alkalmazzuk Jacques Le Goff elméletét, miszerint a városiasodás egyik mutatója a koldulórendi kolostorok száma az adott településen, akkor Buda mellett Esztergomot, Pécsét, illetve Székesfehérvárt az ország legfejlettebb városainak kellene tekintenünk. Ez azonban nyilván nem felel meg a valóságnak, az ágostonosok távolmaradása bizonyos urbanus központoktól nem tekinthető a városiasodás hiányát vagy alacsonyabb szintjét jelző mutatónak. A rend jelenléte a püspöki székhelyeken egyfelől talán a belső misszióban betöltött szerepükkel magyarázható, másfelől viszont rámutat egy jelentős különbségre köztük és a két nagy koldulórend között. Ezt a különbséget legjobban talán Nagyvárad példázza, ahol a domonkosok – feltehetően egy, a váradi püspökkel és Debrecen városával a 14. század elején lezajlott összeütközés következtében – egészen a 15. század végéig nem telepedhettek le.³⁹ Ezzel szemben az ágostonosok – a ferencesekkel együtt – a 14. század első harmadától igazolhatóan jelen voltak a városban. Vagyis a püspöknek nyilván nem általában a koldulórendekkel szemben volt fenntartása, hanem csak a domonkosokkal. A két alkalmazkodóbb közösség jól beleilleszkedhetett a püspök elképzeléseibe. Az ágostonrendi remeték kolostorai egyébként a legtöbb Árpád-kori püspöki székhelyen megtalálhatók:

Visegrád, melyről más, nem *districtus*onkénti jegyzékből tudjuk, hogy 1542-ben megszűnt, és nyilván az esztergomi *districtus*hoz tartozott. Régen, melyről tudjuk, hogy gyakorlatilag sikertelen alapítási kísérlet volt, továbbá a dél-magyarországi Boró (feltehetőleg a pécsi *districtus* tagja), valamint a nyugat-magyarországi Lövő és Németújvár (feltehetőleg a zalai *districtus* tagjai). Nem kizárt, hogy a jegyzék készítésének időpontjában már ezek sem működtek. Ugyanakkor néhány már biztosan elpusztult kolostor is szerepel, mint például Újlak, mely 1526 után aligha működhetett, vagy a budai kolostor, mely az 1529-es ostrom alatt minden bizonnyal lakhatatlanná vált. Köszönettel tartozom DÓZSA Gábornak, hogy betekintést engedett készülő disszertációjába.

³⁸ A Székelyföldön a 15. század közepéig más koldulórendek sem telepedtek meg, így az ágostonrendiek ottani hiánya nem tekinthető kivételesnek.

³⁹ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Budapest, 1963. 609–613.; Romhányi Beatrix: *Kolostorok*, 20.

Esztergomban, Vácott, Egerben, Nagyváradon, Gyulafehérvárott és Pécsen. Kivételt képez Kalocsa, Csanád és Veszprém, ahol egyáltalán semmilyen koldulórendi kolostor sem települt meg ebben az időszakban, s úgy tűnik, legalábbis az utóbbi kettő helyett egy közeli, fontosabb központ adott helyet a kolostoroknak. Veszprém esetében ez Székesfehérvár, Csanád esetében pedig Lippa, illetve talán Szeged. Zágrábban, Győrött és Nyitrán szintén nem találunk ágostonrendieket. Az első kettőben egy-egy domonkos és ferences kolostor állt, ráadásul mindegyik korai alapítású volt, e városok pedig többet nemigen tudtak volna eltartani. Vagyis az ágostonosok egyszerűen túl későn érkeztek. Hasonló a helyzet Nyitrán is, ahol egy 1245–1248 között alapított ferences kolostor volt, s ez nagyjából meg is felelt a település eltartóképességének.

További probléma a kolostorok régészeti és műemléki kutatása, hiszen mindössze egy tucat épületet kutattak meg eddig, inkább kevésbé, mint többé. Márpedig ez a kutatás annál is inkább fontos lenne, mivel – amint fentebb láttuk – az okleveles adatok alapján számos kolostor alapítási idejéről és történetéről csupán hozzávetőleges, antequam-postquem jellegű adataink vannak. Ezekben az esetekben a régészet szolgálhatna olyan kiegészítő adatokkal, melyek alapján legalább az építkezések ideje pontosabban behatárolható lenne.

A kutatás többnyire inkább csak az épületek helyének meghatározására korlátozódott, mint például Pécs, Esztergom, Gyulafehérvár és Székesfehérvár esetében. Bártfán a kolostor épületei fennmaradtak, és a 17. században a ferencesek kezére kerültek. Ugyanez lett a sorsa a kőrösi és feltehetőleg az eszéki és a velikei kolostornak is. Vácott⁴⁰ és Budán kisebb ásatásra volt lehetőség, melyek a két kolostortemplom csekély maradványait hozták felszínre. Az ásatók mindkét esetben a 14. századra keltezték a maradványokat. Budán a templom mellett nagy kiterjedésű temető és egy temetőkápolna is előkerült.⁴¹ Legjobban a bátmonostori és a pápóci kolostort ismerjük. Az előbbit még a 19. században Henszlmann Imre kutatta,⁴² majd az 1970-es és 80-as években Biczó Piroska ásta. Ebben az esetben azonban az ágostonrendi szerzetesek egy korábbi bencés apátságot kaptak meg, az épületek tehát csak részben köthetők a koldulórendi építészet emlékeihez. A korábbi monostortól délre előkerült egyhajós, gótikus, sokszög záródású szentéllyel ellátott, torony nélküli templom maradványai nyilván ide sorolandók, akárcsak az eredeti monostortemplomhoz hozzáépített hosszú, poligonális záródású szentély.⁴³ Ami Pápócot illeti, az ágostonrendiek itt egy kis négykaréjos templomot kaptak meg, ehhez épült egyszárnyú kolostorépületük, majd a lelőhely régésze, P. Hajmássy Erika szerint a 15. században egy új gótikus templomot építettek kolostoruk mellé.⁴⁴ Sajnos az ásatás máig publikálatlan.

E rövid összefoglalás csupán vázlata lehet az ágostonrendi remeték magyarországi történetének. Örömdetes, hogy az utóbbi években két doktori disszertáció is készül, mely

⁴⁰ Romhányi: *Kolostorok*, 70–71., további szakirodalmi utalásokkal.

⁴¹ Romhányi: *Kolostorok*, 16.

⁴² Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílus emlékeinek rövid ismertetése*. Budapest, 1876. 114–117.

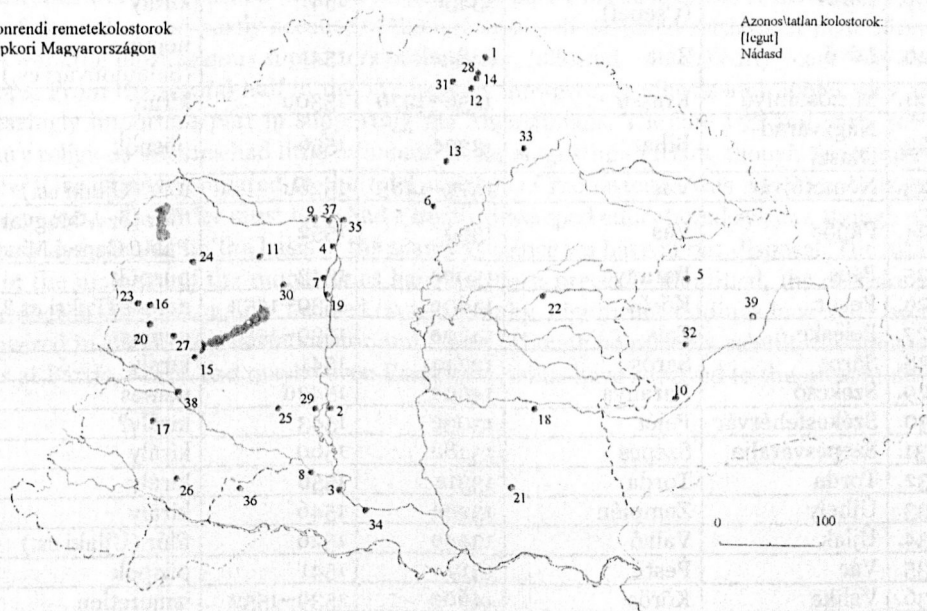
⁴³ Biczó Piroska: A bátmonostori ásatások. In: *Középkori régészetünk eredményei és időszzerű feladatai*. Szerk. Fodor I. – Selmeczi L. Budapest, 1985. 363–372.; uő.: *Bátmonostor régészeti kutatása*. Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE, 1993.

⁴⁴ Valter Ilona: *Romanische Sakralbauten Westpannoniens Eisenstadt*, 1985. 208–209.; uő.: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest 2004. 179–180.; Hajmássy Erika: *Pápóc: Ágostonrendi kolostor*. Rég. Füzet, 1976. 82. (156. sz.); uő.: *Pápóc: Ágostonrendi kolostor temploma*. ArchÉrt, 104. (1977), 274.; Koppány Tibor – Ivicsics Péter: *Pápóc középkori egyházi épületei*. In: Lővei Pál (szerk.): *Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye*. VI. Budapest, 2002. 117–138. A közösség kis létszámára utal, hogy a kolostornégy-szöget sohasem építették ki.

e méltatlanul elhanyagolt szerzetesrend történetének egy-egy szeletét kívánja feldolgozni. Egyiküké, Erdélyi Gabrielláé remélhetően hamarosan nyomtatásban is megjelenhet. A feldolgozatlan, lappangó forrásanyag azonban még számos új adattal szolgálhat mind a magyarországi, mind a külföldi, elsősorban római levéltárakban. Ez utóbbi tekintetben engedjessék meg utalnom Petrovich Ede többször idézett cikkére. Ha ő egy alig több, mint egy évtizedet felölelő iratcsomóban ennyi magyar vonatkozású adatot talált, akkor talán érdemes volna az ezt megelőző és az ezt követő időszakot is alaposabban szemügyre venni. Ugyancsak kíváncsós volna a még publikálatlan régészeti kutatások közzététele, és egyes esetekben az eddigi kutatatlan kolostorok azonosítását és feltárását is szorgalmazni kellene.

Ágostonrendi remetekolostorok
a középkori Magyarországon

Azonosítatlan kolostorok:
[legut]
Nádasd

KOLOSTOROK:

	Név	Megye	antequem	postquem	alapító
	[legut]	?	1460e	1460u	ismeretlen
	Nádasd	? (veszprémi em.)	1512e	1512u	ismeretlen
1.	Bártfa	Sáros	1400e	1528	király?
2.	Bátmonostor	Bodrog	1345	1543	főúr (Becsei Töttös)
3.	Boró	Valkó	1427e	1526	nemes (Mikolai cs.)
4.	Buda-Szt. Péter külv.	Pilis	1256–1276	1541	király
5.	Dés	Belső Szolnok	1310	1556	király
6.	Eger	Heves	1346e	1552	püspök?
7.	Ercsi	Fejér	1482–1521	1529k	király
8.	Eszék	Baranya	1400e	1539–1552	nemes
9.	Esztergom- Örmény	Esztergom	1272e	1543	király?
10.	Gyulafehérvár	Erdélyi Fehér	1295e	1556	püspök

	Név	Megye	antequem	postquem	alapító
11.	Hánta	Veszprém	1460e	1552k	ismeretlen
12.	Harapkó	Sáros	1334	1550	főúr (Perényi Miklós)
13.	Kaza	Borsod	1315e	1541	nemes (Kazai, Lórántfi és Feledi cs.)
14.	Kissáros	Sáros	1539e	1539–1552	ismeretlen
15.	Komár	Zala	1237–1256	1524e	király
16.	Körmend	Vas	1238–1256	1524	király
17.	Kőrös	Kőrös	1325e	1529–1540	ismeretlen
18.	Lippa	Arad	1460e	1539–1552	ismeretlen
19.	Lórév	Nagysziget (Csepel)	1345e	1541	király
20.	Lövő	Zala	1480e	1541	nemes (Salamonvári cs.)
21.	Mezősomlyó	Krassó	1256–1270	1330u	király
22.	Nagyvárad-Olaszi	Bihar	1339e	1556	püspök
23.	Németújvár	Vas	1475–1485	1526u	főúr (Újlaki cs.)
24.	Pápóc	Vas	1359	1552	főúr (özv. Magyar Pálné Gersei Margit)
25.	Pécs	Baranya	1309e	1543	püspök
26.	Peker	Kőrös	1460e	1539–1552	nemes (Pekri cs.?)
27.	Peleske	Zala	1460e	1539–1552	nemes
28.	Sáros	Sáros	1274e	1541	király
29.	Szekcső	Baranya	1460e	1542u	nemes
30.	Székesfehérvár	Fejér	1303e	1543	király?
31.	Szepesváralja	Szepes	1328e	1560	király
32.	Torda	Torda	1331e	1556	király
33.	Újhely	Zemplén	1324e	1546	király
34.	Újlak	Valkó	1344e	1526	főúr (Újlaki cs.)
35.	Vác	Pest	1319	1541	püspök
36.	Velike	Kőrös	1460e	1539–1552	ismeretlen
37.	Visegrád	Pilis	1323–1355	1542	király
38.	Zákány	Zala	1460e	1539–1552	főúr
39.	Régen	Torda	1382–1387	1400e	főúr (Losonci László)

BEATRIX ROMHÁNYI

Augustinian Hermit Monasteries in Hungary

The article focuses on the history of the least researched monastic orders of medieval Hungary: the Augustinian friars. According to recent findings, between the 13th and the 16th centuries the order had about 40 monasteries, which in the 15th-16th centuries made up seven districts (*districtus*). The first friars are believed to have come from the territories in Southern Germany and Small Poland. Unlike the Dominicans and the Franciscans, this administrative grouping corresponds to certain territorial groups. It is striking how many monasteries were established in small settlements, partly because of the relatively late arrival of the order, and partly because of the lack of a well-designed settlement plan. Monarchs were the most zealous supporters of the order, followed – in the early years – by the bishops. From the second half of the 14th century, however, landlords and nobles play an increasingly important part in supporting the Augustinians. The late 15th and early 16th-century religious reforms had little influence on the Augustinian friars, though the number of new foundations compared to the total number of monasteries was significant, about 20-25 percent. The order must have had a highly developed educational system, though we can only assume this on the basis of the scanty evidence we have at our disposal. The location of the majority of the monasteries have not been precisely identified, the occasional archeological research mainly focused on topography. Significant findings have only been discovered in Buda, Vác, Bátmonostor and Pápóc. Though completely rebuilt, the monasteries at Bártfa, Kőrös and maybe even Eszék and Velike have survived to the present day.

KELLER MÁRKUS

A megértés lehetősége – az összehasonlító történetírás hasznáról

A magyar történészek munkái kevésbé vannak jelen a nemzetközi „történész piacon”.¹ Még a leginkább Kelet-Európa iránt érdeklődő és Európa Alpoktól északra eső felének egyetlen hungarológiai tanszékét fenntartó Németországban is ez tapasztalható. Németország egyik legfontosabb és leglátogatottabb történész szakportálján (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) 1996 óta hat darab recenzió adott hírt (az évi 800-ból) olyan munkákról, melyek súlypontja Magyarország volt.² Ha olyan elkötelezett német (de magyarországi kötődéssel rendelkező) történészek publikációi, mint Juliane Brandt, Norbert Spannenberger, Holger Fischer vagy Árpád von Klimó némiképp javítja is a képet, elégedettek mégsem lehetünk. Különösen akkor nem, ha alaposabban vesszük szemügyre a recenziókat. Ugyanis kiderül, lényegében Zeidler Miklós az egyetlen magyarországi történész, akinek a könyve bemutatásra került. A Freie Universität Dél-kelet-Európa Tanszékének recenziós oldala (<http://geku.oei.fu-berlin.de/index-suedost.html>) ugyan még tárgyalja Tomka Béla egyik angol nyelven is megjelent könyvét, de így is csak két magyar szerző könyvét ismertetik két fontos honlapon az Európa ezen régióinak történelme iránt érdeklődő szakközönség számára.³ Akkor sem kapunk sokkal jobb eredményt, ha a fontosabb németnyelvű napi- és hetilapokra (Frankfurter Allgemeine Zeitung, Neue Zürcher Zeitung, Süddeutsche Zeitung, Die Zeit) terjesztjük ki a keresésünket, hiszen 1999 és 2004 között 16, a magyar történelem témakörébe sorolható munkát mutattak be a fenti lapokban. Ez persze még mindig több, mint a már említett 6+1, de köztük vannak olyanok is, mint Hegedüs Géza kultúrtörténeti összefoglalója Magyarországról, vagy Soros Tivadar memoárja, melyek a legnagyobb elismerés mellett sem tekinthetők történészi szakmunkáknak.⁴ Ez a nem túl meglepő, sőt inkább közhelyszerű (csak ezúttal adatokkal is alátámasztott) eredmény több tényező következménye. Ostorozhatnánk a mindenkori kultúrpolitikát és -diplomáciát, de történészként ezt nem tekintjük feladatunknak (bár valóban rémisztően kevés pénz jut tudományos

¹ Vannak természetesen kivételek, például Berend T. Iván munkái. Róla: Wingfield, Nancy M.: *The Problem with 'Backwardness': Ivan T. Berend's Central and Eastern Europe in the Nineteenth and Twentieth Century*. *European History Quarterly*, vol. 34 (4) 535–551. Ezen kivételek magyarázata, bármennyire is izgalmas kihívás, nem lehet most célunk, főleg azért nem, mivel a felvázolt trendet a kivételek nem módosítják.

² Csak az összehasonlítás kedvéért: Közép-Kelet-Európáról 108 recenzió született ugyanezen időtartam alatt, ezen belül Csehországról és Szlovákiáról 12, Lengyelországról 23, Romániáról (amit Dél-Európához soroltak) 2.

³ Zeidler Miklós: *Trianon*. Budapest, 2003. és Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003., angolul Tomka, Béla: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin, 2003.

⁴ Ne feledjük, ezek nem a németül megjelent történeti tárgyú művek, hanem azok, amelyekről a német olvasóközönség – az ismertetett módok valamelyikén – hírt kapott.

munkák fordítására és külföldi menedzselésére). Inkább egy másik, első látásra talán esztétikainak tűnő problémára hívnánk fel a figyelmet: az érdekesség kérdése. Nehezen vitatható, hogy bármilyen szöveg csak akkor fejt ki hatást egy kulturális közegben, ha valamilyen formában kapcsolódik az ott folyó diskurzusokhoz. A külföldön megjelenő, sokszor rendkívül színvonalas magyar történeti munkák egy részével az a baj, hogy nem értelmezhetők az adott ország szakmai diskurzusainak keretében, és ezért nem is kerül sor a recepciójukra. Nem véletlen, hogy a recenzált könyvek nagy része a kommunista diktatúráról, az 1956-os forradalomról vagy a magyarországi antiszemitizmusról, illetve Magyarországnak a holokausztban betöltött szerepéről szólnak, tehát azokról a témákról, melyek a szélesebb német közvéleményt máig foglalkoztatják, és amelyekre – szinte klisészerűen – asszociálnak Kelet-Európa és Magyarország kapcsán. Ezen kívül azok a munkák kerülnek még a figyelem középpontjába, melyek szorosan kapcsolódnak valamilyen szűkebb szakmai területhez, műhelyhez, azaz egy aktuális szakmai diskurzushoz. Ilyen például Susan Zimmermann *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918* című írása,⁵ vagy Tomka Béla 2003-ban megjelent könyve *The Welfare State in Hungary in comparative perspective 1918–1990*, melynek egy része a Freie Universitäten működő Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas-ban készült el. Mindkét mű jó példa arra, hogyan lehet Magyarországról, a magyar történelemről úgy írni, hogy az érdekes és érthető legyen külföldi szakmai olvasó számára is.

Az alábbiakban ismertetendő történeti irányzatok, módszerek, szemléletmódok a külföldi diskurzushoz való kapcsolódás feladatához nyújtanak segítséget, mivel általában mindannyian két olyan entitás közötti különbségre, hasonlóságra vagy kapcsolatra helyezik a hangsúlyt, melyek különböző társadalmakban fordulnak elő, és így különböző szakirodalmi kontextusokban is jelennek meg. Ezzel az „adottságukkal” szinte kényszerítik a kutatót a másik ország szakmai irodalmának megismerésére és megértésére, valamint arra, hogy mondanivalóját úgy fogalmazza meg, hogy az mindkét kultúra történeti közössége számára érthető és releváns legyen.⁶ Természetesen az itt ismertetett módszertani elvek nem receptek, de segítséget nyújtanak néhány klasszikus történetírói probléma kezeléséhez. Az összehasonlító történetírás kialakulását és fejlődését, illetve a szakmai diskurzus pillanatnyi állását Németország és Franciaország példáján fogjuk bemutatni. A két országra való – talán elsőre némiképp önkényesnek ható – koncentráció mellett több érv is felvonultatható. Egyrészt jelenleg ezekben az országokban folynak a témával kapcsolatos módszertani viták, illetve bontanak zászlót különböző iskolák, másrészt a nácizmussal való szembenézés kívánalma már viszonylag korán arra kényszerítette a német történettudományt, hogy összehasonlítsa. Ennek egyik kiváló példája a *Sonderweg*-vita, ahol még olyan történészek is szembesültek összehasonlító érvekkel, illetve használták azokat, akik egyébként nem igen tévedtek az összehasonlító történetírás terepére. Nem véletlen tehát a német történetírás ez irányú fokozott módszertani érzékenysége. Harmadrészt, Németország és – kisebb mértékben – Franciaország az a két nagy európai nemzet, melynek történettudományos horizontjában Kelet-Európa, és így Magyarország is még jelen van. Ezért különösen fontosak lehetnek számunkra az itt folyó szakmai párbeszédék és azok eredményei.

⁵ Zimmermann, Susan: *Die bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918*. Wien, 1999.

⁶ Azt, hogy ez a probléma valós, jól mutatja Holger Fischer tanulmánya. Vö.: Fischer, Holger: *Mythen und Legenden versus Fakten und Strukturen*. In Fata, Márta (Hrsg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Stuttgart, 2004. 267–288.

Az összehasonlító történetírói módszer⁷ használata nem újkeletű a történetírásban. A népszerűsítő tudománytörténeti könyvek mintájára mi is hivatkozhatnánk már a régi görögökre, de ezen túlmenve és komolyra fordítva a szót, alaposabb elemzés után egyértelmű, hogy az összehasonlítás már az elbeszélés struktúrájának megteremtéséhez is elengedhetetlen. Történeteink mindig a korábbi és későbbi események, körülmények összehasonlítására épülnek, és a kidolgozott különbségek határozzák meg történeteink szerkezetét.⁸ A 19. század második felében a történetírás tudománnyá válásával megnőtt az igény a kutatásban alkalmazott eljárások elméleti kidolgozása iránt is. Ezek az igények hoztak magukkal egy olyan diskurzust – különösen a német és francia történettudományban –, mely az (összehasonlító) történettudomány alapvető elméleti problémáira koncentrált rá: Kidolgozható-e szisztematikus összehasonlítással a történelem általános törvényszerűségei? Hogyan határolható el az egyediből a benne mindig jelenlévő általános? Hogyan alkalmazható a jog- és alkotmánytörténetben már megszokott összehasonlító módszer az egyéni és kollektív észlelési folyamatok vizsgálatánál? A francia és német történészek a válaszokat a történettudomány nemzetközivé tételével remélték megtalálni, egyre szorosabb kapcsolatokat próbáltak kialakítani egymással, de az Egyesült Államok-beli kollégáikkal is. Az első világháború lényegében szétszakította ezeket a kapcsolatokat, és az utána kialakult politikai helyzet megakadályozta újak kialakítását.⁹ Az európai szintű összehasonlítások iránti igény persze nem csökkent, legyen elég csak Marc Bloch vagy Otto Hintze írásait említeni, de az összehasonlítás előtérbe állításával egyikőjük sem tudott komoly hatást gyakorolni a kortárs történetírásra.¹⁰ A nemzetközi együttműködés nehézségeit, mely nélkül végső soron nehezen képzelhető el az összehasonlító történetírás, jelzi az *Annales* folyóirat sorsa is, mely először egy szélesebb európai alapra épült volna.¹¹ Ha készültek is összehasonlító történeti munkák, azok célja nagyrészt a nemzeti toposzok megerősítése és a nemzeti identitás konstruálása volt. Németországban változást lényegében csak a Werner Conze, Hans-Ulrich Wehler és Jürgen Kocka nevével fémjellezhető bielefeldi iskola színrelépése hozott,

⁷ A szakirodalomban tapasztalható némi terminológiai bizonytalanság azzal kapcsolatban, hogy az összehasonlítás módszer-e, vagy csupán egyfajta szemléletmód. Nehezen eldönthető kérdés. Abban viszont bizonyosak lehetünk, hogy mivel nincs kitüntetett tárgya, nem történetírói irányzat, mint például a társadalomtörténet. Ezzel kapcsolatban vö.: Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte: Methoden, Aufgaben, Probleme* (Kézirat). Eredetileg megjelent mint bevezető, in: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichende Geschichtsschreibung*, Frankfurt–New York, 1996. 9–45. A szöveget azonban átdolgozták, kiegészítették és aktualizálták, 5. o.; lásd erről magyarul Tomka Béla: *Az összehasonlító módszer a történetírásban – eredmények és kihasználatlan lehetőségek*. Aetas, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 245.

⁸ White, Hayden: *Előszó*. In: uő.: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 7–25. és Middel, Matthias: *Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis*. Comparativ, 10. (2000) Heft 1. 9.

⁹ Middel: *Kulturtransfer*, 10–13.

¹⁰ Hintze, Otto: *Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung* (1929). In: uő.: *Soziologie und Geschichte* (=Gesammelte Abhandlungen, vol 2.), Göttingen, 1964. 239–305. o.; Marc Bloch összehasonlító tárgyú tanulmányai: *Vergleich* (1930); *Für eine vergleichende Geschichte der europäischen Gesellschaften* (1928); *Projekt für einen Lehrstuhl für vergleichende Geschichte der europäischen Gesellschaften* (1934); *Eine Reise durch die vergleichende Geschichte* (1933); *Probleme Europas* (1935). In: uő.: *Aus der Werkstatt des Historikers*, Frankfurt–New York, 2000. 113–184.

¹¹ Paulmann, Johannes: *Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts*. In: *Historische Zeitschrift*, Bd 267. (1998) 658–659. Fevbre és Bloch terveinek megvalósítását – egy nemzetközi szerkesztőbizottság létrehozását – Henri Pirenne elutasító magatartása akadályozta meg. Pirenne az első világháború után nem volt hajlandó együttműködni német történészekkel.

mely szociológiai módszertanával és a nemzeti mítoszokkal szembeni kritikai attitűdjével teret nyitott az új típusú módszeres összehasonlítások számára. A részben ehhez a körhöz tartozó történészek által kirobantott Sonderweg-vita (ahol már a kérdésben is benne rejtett az összehasonlítás), a társadalmi figyelmet és így az anyagi forrásokat is az összehasonlító módszerrel dolgozó tanulmányokra összpontosította.¹²

A fenti okok miatt először Heinz-Gerhardt Haupt és Jürgen Kocka egyik alapvető tanulmányára támaszkodva ismertetjük az összehasonlító történetírás sajátosságait, majd az őket (is) ért kritika kapcsán bemutatjuk a diskurzus jelenlegi állását.

Haupt és Kocka szerint összehasonlító történetírásról akkor beszélhetünk, ha két vagy több történelmi esemény, képződmény szisztematikus összehasonlítására kerül sor. A történész a hasonlóságokat és különbségeket vizsgálja, hogy ezen háttér előtt jobban le tudja írni és meg tudja magyarázni a vizsgált történelmi eseményeket.¹³ Hagyományosan két fő célja van az összehasonlításnak. Az egyik a két összehasonlított egység közötti különbségek kidolgozása, a másik az általánosítás, bizonyos szélesebb körben érvényes összefüggések megragadása. Természetesen a gyakorlatban ez a két cél legtöbbször egyszerre jelenik meg, ezért az effajta különbségtételnek inkább csak elméleti jelentősége van. Ennek megfelelően sokkal inkább érdemes arra koncentrálni, hogy az összehasonlítás milyen funkciókat láthat el egy kutatás során. Az egyik ilyen nagyon fontos funkció az, hogy az összehasonlító módszer megkönnyítheti bizonyos problémák és kérdések jobb megragadását. Azzal, hogy vizsgálatunkat más társadalmakra, régiókra is kiterjesztjük, különbséget tehetünk a tanulmányozott probléma helyi és általános vonatkozásai között, ami lehetővé teszi annak pontosabb definiálását.

Analitikus szempontból is sokat nyújthat az összehasonlítás, hiszen egyrészt könnyebb megcáfolni a helyi (látszólagos) ok-okozati összefüggéseken alapuló magyarázatokat, másrészt az, hogy az adott jelenséget két különböző társadalmi keretben vizsgáljuk, segít általánosabb, érvényesebb magyarázatok, érvelések kidolgozásában. Hasonló irányba mutat Kockaék érvelése, amikor arra hívják fel a figyelmet, hogy az összehasonlító módszer alkalmazása segít abban is, hogy kilépjünk a saját, nemzeti történetírásunk horizontjából, és nyitottá váljunk új paradigmák számára is. Nyilvánvaló, hogy a posztmodern óta a nézőpontok megsokszorozódása és a saját horizont nyilvánvalóságának megkérdőjelezése még fontosabb lett. Jól mutatja a bieleföldi-iskola társadalomtudományi meghatározottságát, hogy az összehasonlítás egyik fontos erényének a szerzők azt tartják, hogy a tudományos kísérletekhez hasonlóan lehetőséget ad arra, hogy hipotéziseinket teszteljük.¹⁴

Módszertani szempontból az összehasonlításnak négy fő fajtáját különböztetik meg a szerzők. Az első az aszimmetrikus összehasonlítás, ami azt jelenti, hogy az összehasonlításba bevont egyik esetet kiegészítésként, kontrasztként alkalmazzuk, míg érdeklődésünk fókusza nagyrészt csak a másik esetre irányul. A második a főleg a szakasz-elméleteknél alkalmazott diakron összehasonlítás. Az ilyen típusú összehasonlítások alkotják a szakasz-elméleteket támogató érvelések magját, de (mint Haupt és Kocka megemlíti) az ilyen típusú összehasonlításokkal is cáfolták meg azokat. A harmadik változat a tipologizáló összehasonlítás: ebben az esetben az összehasonlítás célja különböző típusok felállítása. A szerzők szerint ehhez legalább három esetet kell a vizsgálatba bevonni, de még így is nagy a veszélye (ismerik be kritikák hatására), hogy a munka során elvész a történeti szituáció

¹² Ehhez például: Kocka, Jürgen: *Deutsche Geschichte vor Hitler. Zur Diskussion über den deutschen Sonderweg*. In: uő.: *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen, 1989. 101–114.

¹³ Haupt – Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 2.

¹⁴ Haupt – Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 5–8.

nyitottsága, aminek következtében a történész által trendként kezelt folyamatba nem illeszkedő elemek marginalizálódhatnak. A negyedik változatban az összehasonlítás egy átfogó érvelérendszer magját alkotja, erre példákat Polányi Károly vagy Gerschenkron munkáiban találhatunk.¹⁵

A szerzők az összehasonlítást mint módszert alapvetően társadalomtudományosként kezelik (mint a történeti bevezetőben láthattuk, nem teljesen jogosan), ezért fontos számukra annak vizsgálata, milyen viszonyban van ez a módszer a történettudomány historizmus óta meglévő alapelveivel. Ennek eredményeként a szerzők úgy látják, hogy az összehasonlítás mint módszer a történettudomány három alapelvével ütközik. Egyrészt a forrásközeliség elvével, hiszen szemben a történettudományban kíváncsisággal, az összehasonlítással foglalkozó történész óhatatlanul, már csak nyelvi vagy terjedelmi akadályok miatt is, sokszor (legalábbis az egyik összehasonlított entitásnál) kénytelen a szekunder forrásokra támaszkodni. Ugyanígy problémás az összehasonlítás viszonya a történetírás azon jellemzőjével, mely szerint az eseményeket mindig folyamatukban láttatja és elemzi. Az összehasonlítás megtöri ezt a folyamatosságot, hiszen két olyan eseménnyel, helyzettel dolgozik, melyek, ha bizonyos szempontok szerint hasonlóak is, nem ugyanazon konkrét történelmi folyamat részei. Végezetül az összehasonlító vizsgálat minden esetben magában hordozza az absztrakció kényszerét is. Az összehasonlítandó eseményeket, csoportokat szelektálja, és kiragadja a kontextusukból. A vizsgálat alanyai némiképp elvesztik individualitásukat, és a vizsgálat során az általánosságot képviselik. Ezeknek a különbségeknek a számlájára írható Kocka és Haupt szerint, hogy a historizmus óta a történészek idegenkednek ennek a módszernek az alkalmazásától. Pedig – szerintük – a fent felsorolt ellentmondások valójában a történettudományos módszertan immanens részét alkotják, az összehasonlítás során csak élesebb fénybe kerülnek. De talán éppen ez az élesebb fény ad lehetőséget arra, hogy tudatosabban kezeljük őket. Ezért a komparatív eljárásmód legfontosabb lépései: az összehasonlítás egységeinek a meghatározása, annak eldöntése, hogy pontosan mit mivel, illetve azt, hogy szinkron vagy esetleg diakron módon hasonlítjuk-e össze.¹⁶ Mielőtt a Haupt-Kocka írást, illetve az abban ábrázolt koncepciót kritikailag értékelnénk, Hartmut Kaelble nyomán be szeretnénk mutatni azokat a – részben praktikus, a kutatásmódszertan és a kutatásszervezés határán mozgó – szempontokat, amelyeket minden összehasonlítással foglalkozó kutatónak érdemes végiggondolnia. Két okból tesszük ezt. Egyrészt azért, mert Kaelble is alapító tagja annak az összehasonlítással foglalkozó történetész körnek, melyhez Jürgen Kocka és Heinz-Gerhard Haupt is tartozik,¹⁷ ezért ugyanabból a módszertani gondolatkörből vezeti le némiképp gyakorlatibb tanácsait, amiből Haupt és Kocka is merít; másrészt az ismertetendő szempontok átgondolásával az összehasonlító történetírást érő kritikák is érthetőbbé válnak az olvasó előtt, hiszen azok egy része a gyakorlati megvalósításra is irányul.

Hartmut Kaelble *Der historische Vergleich* című könyvében öt fontos szempontot említ meg, melyet mindenképpen végig kell gondolnia a kutatónak akkor, ha az összehasonlítást választja. (A tanácsok legtöbbje – némi módosítással – bármely történész számára hasznos lehet.) Az első a kutatás állásának megismerése a feldolgozni kívánt kérdésben. Mivel az összehasonlításban legalább két kutatási egység szerepel, ezért ez általában két országbeli szakirodalom alapos tanulmányozását jelenti. De ennek segítségével sok fontos kérdés már

¹⁵ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 9–16.

¹⁶ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 19–24.

¹⁷ A német és a nemzetközi összehasonlító történetírás intézményesüléséről bővebben lásd Tomka Béla: *Az összehasonlító módszer a történetírásban*, 243–244.

a kutatás elkezdése előtt eldönthető. Az egyik legfontosabb, hogy van-e egyáltalán értelme a vizsgálni kívánt kérdésnek, lehet-e összehasonlító módszerrel azt a kutatni kívánt kultúrákban tanulmányozni, milyenek a forrásadottságok, a jó feldolgozottság miatt el lehet-e esetleg tekinteni némely primer forráscsoporttól. Kaelble nagyon fontosnak tartja a konzultációt más történészekkel. Szerinte az összehasonlítóval dolgozó kutatónak utaznia, figyelmesen hallgatnia és kérdeznie kell, ha sikeres akar lenni.¹⁸ A második lényeges terület magának a problémának a megfogalmazása, azaz a kutatni kívánt kérdés konceptualizációja. Kaelble itt külön felhívja a figyelmet arra, hogy léteznek olyan fontos és legitim kérdései a történettudománynak, melyek az összehasonlítóval nem válaszolhatók meg. Ezért megkerülhetetlen a kérdésfeltevés és a módszer, illetve a kérdésfeltevés és a kutatási szándék kapcsolatának tisztázása. Ugyanígy szükség van annak felismerésére is, hogy bizonyos problémafelvetések a kutató „hazai” társadalmi és kutatási környezetéből fakadnak, és könnyen lehet, hogy azok egy másik társadalomban, intellektuális közegben nem vagy nem úgy relevánsak, illetve akár ellenérzéseket is hívhatnak elő.¹⁹ A következő feladat az összehasonlítást végző történész számára az összehasonlítandó egységek jellemzőinek számbavétele. A kiválasztott vizsgálati egységek nem lehetnek túl hasonlóak, – hiszen akkor értelmet veszti az összehasonlítás –, de túl különbözők sem, mert akkor meg nem lehetséges az összehasonlítás. Ezért legalább funkciójukban, formájukban, belső logikájukban némi rokonságot kell mutatniuk, hogy felhasználhatók legyenek. Az összehasonlítandó esetek számát a kutató célja határozza meg. Ha tipológiát akar megalkotni, akkor ajánlott három vagy annál több eset figyelembevétele, más cél esetén akár kettő is elég lehet. Meg kell még határozni az összehasonlítás időkorlátait, illetve azt is, hogy az összehasonlítás makro (azaz ösztársadalmi) vagy mikro (azaz néhány kiválasztott eseten alapuló) legyen. Ennek eldöntése szintén a kutató céljától függ. A mikro megközelítés hátránya, hogy nem reprezentatív, a makroé, hogy túl absztrakt. A történeti probléma-megközelítés egyik fontos attribútuma, hogy az eseményeket mindig kontextusukban vizsgálja. Ahogy azt már Haupt és Kocka is említették, ez némiképp ellentétben van az összehasonlítóval mint módszerrel, ezért hangsúlyozza Kaelble is, hogy a feltárandó kontextus tágassága a megválaszolni kívánt kérdés természetének és a korabeli diskurzus függvénye kell legyen. Az összehasonlítás nem várt problémákat okoz a források kezelésében is, hiszen a legkritikább esetben egyformák a források és forrásadottságok az összehasonlítani kívánt országokban, társadalomokban, régiókban. Az itt megválaszolandó kérdés az, hogy a forrástípusokban rejlő különbségek mennyire határozzák meg az eredményeinket, és ez mennyire különíthető el az összehasonlítandók között lévő valós különbségektől.²⁰

Könnyen észrevehető, hogy a Haupt és Kocka által kidolgozott és bevezetett fogalmak nem felelnek meg a társadalomtudományok szigorú kategóriaképzési kívánalmainak. Gyakran átfedők, nem kellően precízek, és ennek köszönhetően operacionalizálásuk is meglehetősen nehézkes.²¹ Ennek megfelelően továbbra is amellet szeretnénk érvelni, hogy az összehasonlító történetírás nem egyfajta történetírói irányzat, még talán szigorúan vett iskolának sem tekinthetjük, hanem inkább egyfajta szemléletmód, amely segít bizonyos történettudományi problémák tudatosításában. Ez a szemléletmód magával hoz bizonyos

¹⁸ Kaelble, Hartmut: *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt–New York, 1999. 117.

¹⁹ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 134.

²⁰ Kaelble: *Der historische Vergleich*, 135–150.

²¹ Ugyanez elmondható Kaelbléről is, az ő tipizálását – mivel az lényegében azonos a Haupt–Kocka szerzőpáros által kidolgozottakkal – nem ismertetjük.

módszertani elveket, melyek alkalmazása hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgálatunk a (szellem)tudományos elveknek megfeleljen. A fent ismertetett szemléletmód és a módszertani javaslatok azok az elemek, amelyek a sokszor nagyon különböző felfogásban és világgéppel íródott összehasonlító munkákat összekötik. Ez igaz még akkor is, ha a bieleföldi iskola ideológiai hatása a vonzáskörébe tartozó történészek munkáin – ha néha csak nyomokban is – máig megtalálható.

Annak ellenére, hogy a összehasonlító módszert a történészeknek még csak kis része alkalmazza, az 1980-as évektől az összehasonlító munkák száma dinamikusan nőtt. Az utóbbi huszonöt évben – írta Hartmut Kaelble 1999-ben – több mint 300 európai és 200 Egyesült Államok-beli bibliográfiai tétel sorolható a szigorúan értelmezett társadalomtörténeti összehasonlítások közé.²² Ezzel párhuzamos megnőtt a módszertani öntudat is, amelynek egyik legszebb – és legtöbbször idézett – példája Hans-Ulrich Wehler megállapítása, mely szerint az összehasonlítás a történeti tudás megszerzésének „királyi útja”.²³ Természetesen nem kellett sokáig várni az összehasonlító történetírással szemben felszólamló kritikai hangokra sem. Michel Espagne az 1990-es évek közepén, nem függetlenül a történetírás posztmodern fordulatától, a következő kritikus pontokat fogalmazta meg az összehasonlító történetírással szemben. Egyrészt az összehasonlítás zárt kulturális egységeket tételez fel, azért, hogy így könnyebb legyen a vizsgálat sikerességéhez szükséges absztrakciós munkát elvégezni. Ezzel azonban azon túl, hogy saját maga konstruálja önnön vizsgálati egységeit (amit az összehasonlító történészek mindig is elismertek), elfedi az vizsgálati egységeken belüli sokszínűséget. Második kritikai megjegyzése inkább szemléletbeli jellegű. Espagne úgy látja, hogy a komparatív módszer szociális csoportokat állít egymással szembe, ahelyett, hogy a hangsúlyt az akkulturáció jelenségére helyezné. Harmadrészt az összehasonlító történészek (bármilyen értelemben vett) tereket vizsgálnak a kapcsolatok helyett, és ezzel elterelik a figyelmet az adott nemzeti, regionális kultúrák külföldi/külső összetevőiről. Az előző háromból némileg következik a negyedik kritikai megjegyzés is, miszerint az összehasonlítás – jellegénél fogva – túlzó módon a különbségek megragadásra törekszik.²⁴

A fenti espagne-i kritikákra is építve egy új irányzat bontott szárnyat, először az irodalomtudományban, majd a történészek körében is: a kulturális transzfer kutatása. E módszer hívei a vizsgálati egységek sajátosságainak összehasonlítása helyett a köztük lévő kapcsolatra, kölcsönhatásra, azaz a transzferre helyezik a hangsúlyt. Úgy vélik, ezzel a szemléletmóddal meghaladhatják az összehasonlító történetírásnak azt a rejtett hibáját is, mellyel az lényegében a nemzeti, nemzetekben gondolkodó történetírást erősítette meg. Azzal ugyanis, hogy az összehasonlító történészek legtöbbször a nemzetet/nemzetállamot választották összehasonlítási egységnek, bár lerombolták a régi nemzeti mítoszokat, ha már irányultsággal is, de újakat teremtettek helyettük. A kapcsolatokra összpontosító szemléletmód ezzel szemben segít felszínre hozni a nemzeti kultúrában a külföldit, és tudatosítja, hogy egy állam társadalmi, kulturális és politikai változásai mindig egy a nemzetet meghaladó kontextusban történnek.²⁵

A kritikákat alaposabban szemügyre véve kitűnik, hogy a kultúrtranszfer kutatása és az összehasonlító történetírás nem állítható szembe egymással. Viszonyuk inkább komple-

²² Kaelble: *Der historische Vergleich*, 152–154.

²³ Idézi Haupt–Kocka, *Vergleichende Geschichte*, 1.

²⁴ Middel: *Kulturtransfer*, 32.; vö. Espagne, Michel: *A francia–német kulturális transzferek*. Aetas, 19. évf. (2004) 3-4. sz. 254–282.

²⁵ Middel: *Kulturtransfer*, 32.

menter. Ezért is érvel úgy egyre több történész, hogy a jó összehasonlításnak figyelnie kell a vizsgálati egységek közötti kapcsolatokra, de egy a transzferre összpontosító kutatás sem kerülheti meg az összehasonlítást, hiszen ahhoz, hogy a kapcsolatot elemezni és értelmezni tudja, tisztában kell lennie a transzfer két alanya közötti különbségekkel és azokkal a kontextusokkal, ahonnan a transzfer indul, és ahová érkezik.²⁶

Az „*histoire croisée*” az egyik legújabb metodikai felütés a különböző társadalmak kapcsolatait, hasonlóságát vagy éppen különbségét vizsgáló történettudomány területén. A programadó cikket jegyző Michael Werner és Benedicte Zimmermann szerint az *histoire croisée* célja a nemzetállami keretekkel dolgozó társadalomtörténet meghaladása és egy olyan módszertani eszköztár kidolgozása, mellyel a „transznacionalitás” mint kategória megragadható. Felfogásuk szerint a transznacionalitás több mint a nemzeti keretek kombinációja és újrakonfigurálása. Egy eredendő új szintje az eseményeknek, mely nem is bontható fel nemzeti komponensekre. Főleg azért nem, mert az *histoire croisée* egyik alaptézise, hogy az úgymond nemzeti utak is a szomszédos nemzeti kultúrára adott reakciók mentén alakultak ki, és persze ezek a reakciók visszahatottak a szomszédos kultúrákra, melyek változása természetesen újabb recepciók tárgya lett.²⁷

Nem meglepő, hogy a szerzők szerint az eddigi megközelítések, az összehasonlítás és a kulturális transzfer nem képesek ellátni ezt a feladatot. Talán nem is véletlenül, hiszen a vállalt feladat elvégzése, a nemzeti keretek meghaladása rengeteg nehézséget hoz magával, hiszen a nemzeti keretek használata nemcsak a (főleg a 18–20. századi) források ilyen típusú rendszerezettségéből fakad, hanem a történészképzés nemzeti jellegéből és a történészek mint magánemberek nemzeti típusú szocializációjából is.²⁸ Így megoldásként az *histoire croisée* többszörös reflexiót ajánl. Nemcsak a megismerés tárgya, hanem maga a megismerés folyamata, kettejük kapcsolata és azok időbelisége is a reflexió tárgyává válik, sőt magának a szerzőnek is folyamatosan át kell dolgoznia a saját kategóriáit a kutatás előrehaladása során. Ezen túlmenően nem absztrakt modellekből, hanem induktív módon a konkrét történelmi helyzetekből kívánnak kiindulni úgy, hogy közben mindig figyelembe veszik a vizsgált korban élt személyek észlelési, tapasztalati horizontját is.²⁹

Kevés kifogást lehet emelni ilyen ambiciózus célok ellen, hiszen a kiemelt módszertani tudatosság minden történész számára csak szimpatikus lehet. De mint minden elméleti tételnek, az *histoire croisée*-nak is az igazi súlyát a gyakorlati alkalmazhatósága adja. Eddig egyetlen tanulmánykötet jelent meg Michael Werner és Benedicte Zimmermann szerkesztésében, mely erre vállalkozott.³⁰ A tanulmánykötet megerősítette azt a benyomást, ami az ismertetett cikk láttán is eltöltötte az olvasót, hogy tudniillik az *histoire croisée* nem egy történetírói irányzat, még csak nem is egy program (ami pedig lenni szeretne), hanem jogos módszertani aggályok és hasznos felvetések rendszerezett halmaza. Ennek köszönhetően a kötetben szereplő egyes tanulmányok nem alkalmazzák (nem is alkalmazhatják) az

²⁶ Haupt–Kocka: *Vergleichende Geschichte*, 32–33.; Middel: *Kulturtransfer*, 36.; Kaelble, Harmut: *Die Debatte über Vergleich und Transfer und was jetzt?* <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2005-02-002>

²⁷ Werner, Michael – Zimmermann, Benedicte: *Vergleich, Transfer, Verflechtung*. Geschichte und Gesellschaft, 28. (2002). 608., 623., 630.

²⁸ A nemzeti természetesen nem nacionalistát jelent, pusztán arra utal, hogy iskolai és családi környezetünk még máig túlnyomórészt egy homogén nemzeti kultúrához kötődik, és ez – érthető módon – hatással van a történeteszemléletre is.

²⁹ Werner – Zimmermann: *Vergleich, Transfer, Verflechtung*, 617–623.

³⁰ Werner, Michael – Zimmermann, Benedicte (dir): *De la comparaison à l'histoire croisée*. Paris, 2004.

histoire croisée teljes spektrumát, hanem csak annak egyes részeit, és emellett arra a nagyon fontos tényre hívják fel a figyelmet, hogy a tágan értelmezett nemzeti kultúrák közötti kapcsolatok, befolyások, összefonódások kutatása még valóban elhanyagolt területe a történetírásnak.³¹

A már említett német weboldal (<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de>) fórum rovatában lefolytatott hasonló tematikájú – bár változó színvonalú – vita egyik záró cikkében Hartmut Kaelble három fontos kritikai momentumra hívja fel a figyelmet és igyekszik kijelölni az ebben a módszertani körben tevékenykedő történészek számára a legfontosabb feladatokat is.³² Kaelble szerint az összehasonlító történetírás, a kulturális transzfer kutatása és a *histoire croisée* kapcsán folytatott eszmecsere nem kizárólag módszertani, hanem része a történetírás transznacionális irányváltásának. Ez a szemléletbeli váltás, mely a nemzeti helyett a „nemzeteken túlit,” sok esetben az európai helyezi a középpontba, egyébként nemcsak a történettudományra jellemző, hanem a teljes európai értelmiségre, és szerinte összefüggésben van az Európai Uniónak mint gazdasági, politikai és (egyre gyakrabban katonai) hatalmi pólusnak a recepciójával. Erre erősítenek rá az általános individualizációs folyamatok, melyek nemzeti kötődések helyett a globális értékorientációkat tolják előtérbe, és amelyek alól a történészek sem vonhatják ki magukat. Ezzel nyilván sokan vitatkoznának, főleg azért, mert maga a globalizáció folyamata és annak megítélése nem egyértelműen pozitív az európai–észak-amerikai (és valószínűleg más kultúrkörök) közbeszédében. Abban viszont igazat kell adnunk Kaelblének és a más kiindulópontból, de hasonló eredményre jutó Werner–Zimmermann szerzőpárosnak, hogy a „transznacionalitás” nem csak egyszerűen egy mesterségesen kreált „módszertani formula”, egy újabb „szint”, ami lehetőséget ad elméleti léptékváltásokra, hanem valóban létező történelmi entitás, mely legkésőbb a 19. századtól változó formában és mértékben egyik meghatározója volt a történelmi eseményeknek, függetlenül attól, hogy az elemzők nem mindig vettek róla tudomást. Természetesen Kaelble tisztában van azzal, hogy egy lényegében új tárgyra irányuló elemzés módszertani háttérének a megteremtése nem könnyű. Ezért is hívja fel a figyelmet a vita szűk körű voltára. Először is csak az elmúlt 200 évet kutató történészek vettek benne részt, másodsorban a történészek és irodalomtörténészek mellől feltűnően hiányoznak a szociológusok, politológusok, filozófusok és a jogtörténészek hozzászólásai. Ugyanígy hiányzik az összehasonlító történettudomány és a transzferkutatás tudománytörténeti háttérének a szisztematikus feldolgozása is, aminek megléte pedig szintén szükséges tartozéka egy szolid módszertannak.

Kaelble három elérendő célt jelöl ki a fenti módszertani megközelítéssel dolgozó történészek számára. Az első és talán legfontosabb ezek közül az, hogy az elméleti–módszertani fejtegetések után végre újra előtérbe kell kerülnie az „alkalmazott” történészi munkának. Enélkül ugyanis könnyen kiüresedhet a vita, és a kétségkívül fontos eredményei sem fejthetik ki hatásukat. Annál is fontosabb ez, mivel az összehasonlító kutatások rendkívül idő- és munkaigényesek, így a kidolgozott elméleti javaslatok megvalósíthatóságának kontrollja gyakran évekbe telik. A második cél a használt fogalmak definícióinak pontosítása. A különböző kutatók nagyon hasonló módszertani megközelítésekre különböző fogalmakat használnak, és ami még jobban nehezíti a megértést és a befogadást, nem tiszta a fogalmak egymáshoz való viszonya. A harmadik javaslat pedig a lefolytatott viták exkluzivitásának

³¹ Ehhez lásd még Middell, Matthias: Rezension zu: Werner–Zimmermann: *De la comparaison*. In: H-Soz-u-Kult, 29.04.2005, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2005-2-075>

³² Kaelble: *Die Debatte über Vergleich und Transfer*, i. m.

oldására szólít fel: Kaelble más tudományterületek, de más országok tudósait is bevonná az eddig jórészt csak német és francia történészek, irodalomtudósok között folytatott vitába.

A német és francia történetírók egy részének ilyesfajta fordulata nagyon fontos lehet a kelet-európai történészek számára, hiszen az eddigi modernizációs paradigmákkal szemben, ahol Kelet-Európának sokszor csak illusztratív szerep jutott, az összefonódásra és a kölcsönhatásra hangsúlyt helyező szemléletmódok (és a kritikák hatására ebbe az irányba fejlődött a kezdetben ezt a dimenziót elhanyagoló összehasonlítás is) lehetőséget adnak arra, hogy eredményeiket a német és francia diskurzusban elhelyezzék. Az igény és a fogadókészség erre mindenképpen megvan,³³ ahhoz azonban, hogy ezek az eredmények valóban értő fogadtatásra találjanak, nem csak a kortárs módszertani diskurzusok ismeretére, hanem azok aktív alkalmazására is szükség van. Ezek hiányában a kelet-európai publikációk továbbra is egzotikumok lesznek, és a kelet-európai történészek munkáinak recepciója továbbra is esetleges: egyéni kapcsolatok és érdeklődések függvénye marad. Az összehasonlító történetírás, a kulturális transzfer kutatása és az *histoire croisée* módszertani elveinek alkalmazása, illetve a transznacionális elemzési keret használata segít abban, hogy az ilyen munkák létrejöjjenek. Természetesen nem azért, mert valamilyen különleges recept birtokába kerülnek azok, akik ezen elvek mentén végzik kutatásaikat, hanem azért, mert használatukkal szükségszerűen együtt jár az a fordítási tevékenység, mely ahhoz szükséges, hogy a hazai történettudományi problémák relevanciája világossá váljon a külföld számára is. Fontos hangsúlyozni, hogy a transznacionális elemzési keret használata nem jelenti a nemzeti keretek leértékelését, háttérbe szorítását. Lehetőséget nyújt azonban arra, hogy az abban megfogalmazott problémákat egyrészt a már említett módon egy szélesebb nemzetközi porond számára érthetővé tegyük, de arra is (és ez legalább annyira fontos), hogy az új elemzési keretek segítségével néhány hazai történetírói toposzt felülírjunk, és így a saját történelmünket is jobban megértsük.

³³ Ther, Philipp: *Deutsche Geschichte als transnationale Geschichte: Überlegungen zu einer Histoire Croisée Deutschlands und Ostmitteleuropas*. Comparativ, 13. (2003) Heft 4. 155–180.

„senki sem várja, hogy egy orvostörténész operáljon ...”

*Beszélgetés Dr. Dr. h.c. Harald Zimmermann professzorral,
akadémikussal, a magyar történelem „nagykövetével”*

Professzor Úr, az Ön munkásságát sokan ismerik, de pályájáról, életéről nemigen tudnak. Bizonyára sokan meglepődnek azon az életrajzi adaton, hogy Ön Budapesten született. Hogyan kötődik a családjá Budapesthez?

Erdélyi szász családból származom. Anyai nagyapámnak, aki szőrmekereskedelemmel foglalkozott, Brassó, Lipcse és Bécs mellett 1910-től fogva Budapesten is volt irodája, a Nádor utca 14-ben. A 20. század elején a család Budapesten élt. Édesanyám itt járt iskolába, kiválóan megtanult magyarul. Nagyapám 1919-ben döntött úgy, hogy Bécsbe költöznek, de a budapesti iroda továbbra is működött. Édesapám, Dr. Rudolf Zimmermann Besztercéről származott. Szüleim házasságkötése után nagyapám a fiatal jogász vejére bízta a budapesti cég vezetését, így kerültek szüleim Budapestre. Itt születtem 1926. szeptember 12-én. Az Istenhegyi úton laktunk.

A magyar nyelvvél is már gyerekkorában megismerkedett?

Sajnos nem. A családban németül beszéltünk, szüleim a magyar nyelvet olyankor használták, amikor valamit nem akartak a gyermekek tudomására hozni. Mire iskolába kerültem, már Bécsben éltünk. A gazdasági válság idején a budapesti cég az egész vállalkozással együtt megszűnt.

Ezek szerint az erdélyi szászok története iránti érdeklődést a családból hozta magával?

Feltétlenül. Az erdélyi szász kötődés ébrentartása családjunkban evidencia volt. Az imént említett nagyapám a Bécsben élő erdélyi szászok egyesületének (Verein der Siebenbürgen Sachsen in Wien) tagja, majd egy ideig elnöke is volt. Nem véletlen, hogy az első történeti témájú dolgozatomat – még gimnazistaként – az erdélyi szászokról írtam. Nagy öröm volt számomra, hogy e dolgozat írására készülve külön engedélyt kaptam, hogy dolgozhassam a bécsi Nationalbibliothekben. Lehetőségem volt arra, hogy a dolgozatot magam olvashassam fel az Egyesület ülésén. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a szászok és a magyarok történetével való foglalkozás számomra mindig is inkább hobby maradt.

Mindenesetre egy nagyon termékeny hobby, hiszen számos tanulmányt, sőt könyvet is publikált e témában! Ezek szerint a gimnáziumból egyenes út vezetett a bécsi egyetem történeti studiumai felé.

Azt éppen nem mondhatnám! 1944-ben hadi érettségivel fejeztem be a középfokú tanulmányaimat. A háború a történeti érdeklődésemet is háttérbe szorította. Amikor 1946-ban megkezdtem a első szemesztert a bécsi egyetemen, elsősorban a teológia érdekelt. A lutheránus családi háttérrel természetesen az Evangélikus teológiai Karra iratkoztam be. Azután

a Bölcsészettudományi Karon történelmet, művészettörténetet és nem utolsósorban a Jogi Karon jogtörténetet hallgattam.

Melyiket gondolta a legfontosabbnak?

Akkor a teológiát gondoltam a legfontosabbnak. Először a teológiai stúdiumot fejeztem be, 1949-ban tettem záróvizsgát; majd 1950-ben doktoráltam. Témavezetőm Kühnert professzor volt, a téma pedig az osztrák protestantizmus ellen kiadott ediktumok 1520 és 1610 között. E témát nem a későbbi témavezetőmtől kaptam, hanem családunk egyik barátjának, Dr. Josef Kahlbrunnernek az ötletéből merítettem. Ő az Udvari Kamarai Levéltár főlevéltárosa és udvari tanácsosa volt. A téma feldolgozásához történeti és a történeti segédtudományok – elsősorban a paleográfia – területén szerzett ismeretekre volt szükségem, emiatt fogtam újból – és intenzívebben – a történelem tanulmányozásához. A paleográfiában az Institut für Österreichische Geschichtsforschung levéltáros-képző kurzusain mélyedtem el. Ilyen előtanulmányok után jelentkeztem Kühnert professzornál az említett doktori témával.

A teológiai doktorátus megszerzése után folytatta és befejezte a történeti tanulmányait is?

Igen, de külön engedéllyel. A teológiai doktorátus után kötelező lett volna azonnal egyházi szolgálatba állni. Egy dél-burgenlandi faluban kellett volna lelkészként gyakorlatot szereznem. A történeti tanulmányok befejezéséhez szabadságot kellett kérnem a püspökömtől. A szabadságot első alkalommal két évre kaptam, amíg a történeti disszertációm elkészül. 1952-ben fejeztem be disszertációm Lhotsky professzor vezetésével. Lhotsky középkorkutató volt, és éppen Thomas Ebendorfer (1388–1464), a bécsi egyetem teológia professzora egyik kéziratos munkájának kiadásán dolgozott. Lhotsky témavezetése és a tőle kapott téma (Ebendorfernek az egyházi schismáról szóló *Tractatus*ának feldolgozása) jóvaltárból kezdtem a reformáció időszaka helyett a „sötét” középkorral foglalkozni.

Úgy tűnik, ekkor pedig a teológia kezdett háttérbe szorulni az életében ...

Látszólag igen, hiszen teljesen a történeti disszertációval foglalkoztam, illetve 1950-től intenzívebben a paleográfiával a leendő levéltárosok társaságában. Az 1952-ben megvédett bölcsészdoktori disszertációval a második doktorátusomat is megszereztem, de még nem fejeztem be a levéltáros-kurzusokat. Így újabb szabadságot kaptam a kötelező lelkipásztori gyakorlat teljesítése alól. 1953-ban államvizsgáztam, és a levéltárosi diplomát is megszereztem.

Következett tehát a lelkészi szolgálat?

Még mindig nem. 1953-ban, a levéltárosi végzettség megszerzését követően Leo Santifaller, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung igazgatója felkért, hogy vegyek részt a „*Regesta imperii*” kutatási programban. A szerződésemet két évre szőlt, így újabb szabadságot kellett kérnem. 1955-en kineveztek a bécsi egyetemre Santifaller asszisztensének a Középkortörténeti Tanszéken. Santifaller egyetemi tanárként indította a 10. századi pápai oklevelek regesztáinak összeállítását célzó programot, és katolikus létére egy protestánszt vett maga mellé. 1958-ig tartott a püspöktől kapott szabadság ideje. Ekkor az addig végzett egyháztörténeti munkáim alapján felmentést kaptam a lelkészi gyakorlat elvégzése alól, és 1959. április 26-án pappá szenteltek. Ennek értelmében jogosultságot szereztem lelkészi állás betöltéséhez, de erre soha nem került sor.

Meddig maradt a bécsi egyetemen?

Asszisztensként 1962-ig, 1961-ben habilitáltam ugyancsak Bécsben, a következő évben pedig már docensként dolgoztam. Hamarosan az Osztrák Tudományos Akadémia munkatársa lettem, ebben a munkakörben maradtam 1967-ig. Alkalmanként, meghívásra, helyettesítéssel.

Hol és mikor lett professzor?

Először a Saarbrücken-i egyetemen 1968-ban. Oda is helyettesként kerültem, Bécsből jártam előadásokat tartani. Megújult az egyetem: de nem pályázattal, hanem meghívással alakítottak ki egy nemzetközi összetételű professzori kart. 1968 nagy változást hozott. A diákok követelései nyomán nem lehetett asszisztenseket foglalkoztatni, helyette a diákok – díjazás fejében – segítették az egyetemi tanárok munkáját. Ekkor verbuválódott az a csapat, nyolc-tizenkét hallgató, akik irányításommal a pápai oklevelek regesztáinak összeállításán és kiadásán kezdtek dolgozni. Másképp aligha lehetett volna ezt a mennyiségű munkát elvégezni, amely tízezer oldalnyi kézíratos szöveg feldolgozását jelentette. Számítógép segítségével, cédulázó adatgyűjtéssel csakis így lehetett eredményt elérni. A legkiválóbb diákjaim, C. Servatius, K. Herbers és H. H. Kortüm ma kinevezett egyetemi tanárok a német felsőoktatásban. Tíz év saarbrücken-i oktatás után 1978-ban Tübingen következett, nemcsak a középkori, hanem a történeti segédtudományok professzora is lettem. Aktív professzor voltam 1994-ig, közben egy alkalommal a Történettudományi Kar dékáni pozícióját is betöltöttem. Tübingen más feladatot is adott: az *Institut für Donaueschwäbische Geschichte und Landeskunde* igazgatói teendőit is elláttam. 1994-ben, amikor betöltöttem 68. évemet, a szabályok szerint véget ért aktív professzori működésem. Az *emeritus* cím feljogosít arra, hogy előadást tartsak, vagy doktorandusz hallgatók munkáját irányítsam. Ezt ma, az *emeritus* státusz tizedik évében már nem teszem, de a kutatómunkát nem hagytam abba, egyetemi dolgozószobámban ma is naponta megfordulok.

Professzor úr kutatómunkáját több nagy téma köré lehet csoportosítani. Melyiket tartja a legfontosabbnak?

Ha egy szóval lehet jellemezni, az egyháztörténet kutatójának tartom magam. Hogy mit is jelent az egyháztörténet és az egyháztörténeti kutatás, erről nemrégiben fogalmaztam meg gondolataimat, amikor Bécsben a teológiai doktorátusomnak az ötvenéves (arany) jubileumát ünnepeltük. Egy középkorral foglalkozó történész lépten-nyomon az egyházzal kapcsolatos kérdésekbe ütközik, ez tény. De hogy vajon egy egyházzal foglalkozó kutatás mitől válik egyháztörténetté, az nehezebb kérdés. Például amikor sikerrel teljesítettem középkori témájú habilitációm, a Bécsi Egyetem Teológiai Kara nem akarta mint egyháztörténet-írást elfogadni, mivel az általam használt egyházfogalmat túl profánnak, veszélyesen profánnak minősítette. Milyen legyen hát egy egyháztörténeti munka: „veszélyesen profán” vagy mélyen teológiai szemléletű? Miután a 896 és 1046 közötti időszak pápai oklevelei egy háromkötetes munkában kiadásra kerültek, 1989-ben pápai magánkihallgatásban volt részem. A Vatikán nagyon pozitívan értékelte munkámat ökumenikus szemlélete miatt, és az értékelés azt tükrözte, hogy egyháztörténeti munkaként kezelték. Kérdezhetném tehát: attól egyháztörténet, hogy az a kutatás tárgya, mint ahogy a művészettörténésznek a művészet, a zenetörténésznek a zene, orvostörténésznek az orvostudomány? De senki sem várja, hogy egy orvostörténész operáljon, vagy egy zenetörténész szólókoncertet adjon. Miért van ez másképp az egyháztörténettel? Diákként az egyháztörténeti bevezető előadáson azt a meghatározást hallhattuk, hogy az egyháztörténet nem más, mint a Szentírás magyarázata

(*Auslegung der Heiligen Schrift*), de ha belegondolunk, hány félresikerült bibliamagyarázatot (és bibliamagyarázót) tudunk felsorolni a múltból! A legismertebb és sokat idézett példa II. Orbán pápa, aki az 1095. évi nevezetes Clermont-i prédikációjában a keresztes hadak indulására szólított fel. A következmények ismertek.

Megfogalmazott-e saját maga számára történelmi „ars poeticá”-t valamilyen formában?

A kérdésre Thomas Ebendorfer-től vett idézettel válaszolnék, aki 1458-ban írott pápaságtörténetében úgy fogalmazott, hogy „*historiam pro mea informatione describere*”, azaz úgy kell megírni a pápasággal és az egyháztörténettel kapcsolatos kritikai megjegyzéseinket, hogy a megfogalmazásban tetten érhető legyen a teológus is és a történész is. A történész pedig nem dolgozhat másképp, mint a szakma szigorú módszertani szabályait követve.

Professzor úr, a Thomas Ebendorfer-idézet kapcsán kérdezem: visszatért fiatalkori témájához?

Bizonyos értelemben igen, de azt is mondhatnám, el sem hagytam. Amikor Lhotskynál tanultam, ő éppen Ebendorfer *Chronica Austriae* művének kritikai kiadásán dolgozott. Gyakran emlegette, hogy mennyi kézirat van még tőle kiadatlanul. Disszertációtémaként, ahogy arról szó esett, Lhotskytól egy Ebendorfer kéziratot kaptam, az egyházszakadásról szóló *Traktátumot*. A szövegkiadáson túl, amely 1954-ben jelent meg, több tanulmányom is született belőle. Ebendorfer műveivel foglalkoztam később is. A *Chronica pontificum Romanorum*ot 1994-ben adtam ki, és jelenleg is Ebendorfer kéziraton dolgozom.

Az egyháztörténet területén Professzor úr neve a pápaság történetével kapcsolódott össze.

Igen, forráskiadványaim közül a pápai oklevelek három terjedelmes kötetet tesznek ki. Kiadásuk több évtized munkájának gyümölcse. A hozzájuk kapcsolódó tanulmányaim, könyveim (például a Canossa-járásról írt kötet) megjelentek francia és olasz nyelven is. A pápaság történetéről írt monográfiámat Magyarországon magyarul, Romániában románul is kiadták.

Hogyan alakította ki kutatási és munkamódszerét?

Lényegében készen kaptam tanáraimtól. Meghatározók voltak azok az évek, amelyeket az *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* levéltáros kurzusain töltöttem – az egyetemi diploma megszerzése után. Kis létszámú csoportban dolgoztunk, heti négy-hat órát töltöttünk paleográfia gyakorlattal. Ma is azt gondolom, hogy a levéltárosi munka a legjobb, amit egy történész végezhet: nap mint nap a történelmi források között, amelyekből szorgalmas méhecske módjára összegyűjtheti anyagát.

Mondhatjuk, hogy a forráskiadást tartja a legfontosabb történelmi feladatnak?

Mindenképpen. Emiatt is vállaltam szívesen feladatot a *Monumenta Germaniae Historica* vezető grémiumában, illetve a *Regesta imperii* feldolgozására szerveződött németországi bizottság vezető testületében. Ez előbbiben 1973 óta munkálkodom, az utóbbi testületnek pedig alapító tagja (1967) vagyok. 1995-től elnökként irányítottam a kutatást.

Térjünk át Professzor úr másik kutatási témájára, amelyet az imént hobbynak nevezett: az erdélyi századok történetére. Mégsem lehet pusztán hobby, ha egyetemi feladatai mellett egy kutatóintézet irányítását is vállalta!

Öt évig, 1987 és 1992 között irányítottam a tübingeni székhelyű *Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* munkáját. Fiatal munkatársak kerültek az intézetbe,

hosszútávú kutatási programokat állítottunk össze. A téma azonban igen szerteágazó, messze túlnyúlik a középkori témájú alapkutatásaimon. Utolsó aktív egyetemi éveimben már nem vállaltam a vezetői munkát. Az erdélyi szászok, illetve a Duna-menti svábok történetének feldolgozására, hagyományaik őrzésére több tudományos társaság is létrejött, amelyek munkájában részt vettem, és jelenleg is részt veszek. 1962-ben alapító tagja voltam a heidelbergi székhelyű *Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunden*nek, 2001 óta pedig tiszteletbeli tagja vagyok. 1965-től vettem részt a *Südostdeutsche Historische Kommission* (München) munkájában, ahol 1982 és 2000 között az elnökség tagja is voltam.

Mindez Professzor úr tudományos szervező tevékenységét mutatja. A medievisták számára mégis inkább a Konstanzer Arbeitskreis vitaülései és műhelybeszélgetései az ismertebbek.

Konstanz valóban a középkorkutatás fontos fórumává vált. A munkacsoportnak hosszú ideig tagja voltam, a tudományos program alakításában mint elnökségi tag (1989-től), és mint elnök (1991–1994) vettem részt. Két olyan ülészak volt, amelynek tudományos programja személyes kezdeményezésemre valósult meg. Ezen vitaülések anyaga a „*Wahlen und Wählen im Mittelalter*” és a „*Toleranz im Mittelalter*” című kötetekben jelent meg. Fontos – bár nem annyira ismert – kiadványa a munkacsoportnak a tudományos viták jegyzőkönyvének anyaga, amelyet minden alkalommal megjelentettünk.

De ne feledkezzünk meg Professzor úrnak a külföldiek számára talán kevésbé ismert kutatásairól sem: a helytörténeti témákról.

A helytörténetnél tágabb értelmű, de talán mégis ide tartozik az osztrák protestantizmus tanulmányozása, a saarbrückeni és a baden-württembergi helytörténeti tanulmányok pedig mindenképpen.

Gazdag és sokrétű munkásság nyomán Professzor úr számos elismerésben részesült.

A tudományos munka elismerésének fontos mérföldköveit jelentik az akadémiai tagságok. 1971-ben, negyvenöt évesen választottak meg az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába. Egy évvel később a Mainzi Tudományos Akadémia rendes tagja lettem. 1978-ban pedig az *Istituto di Studi Matildici* levelező tagja lettem Reggio-Emiliában. Mindezek az elismerés mellett újabb feladatokat is hoztak. A mainzi akadémiai tagság több bizottsági munkában való részvétellel járt, kezdetben tagként, majd három bizottságban elnökként. 1977-től a középkori latin nyelvű feliratok publikálásával foglalkozó bizottság, 1995-től a *Regesta imperii Bizottság* és 1999-től a Történettudományi Bizottság elnöke voltam. Akadémiai küldötként kerültem a *Monumenta Germaniae Historica* központi igazgatóságába.

Az elismerések sorát a külföldön kapott díszdoktori címekkel folytathatnánk ...

Az elsőt Kolozsváron kaptam 1991-ben, utána Pécsen 1999-ben, majd 2003-ban a bukaresti következett. De számomra nagyon fontos elismerés a *Siebenbürgisch-sächsisch Kulturpreis* és a Baden-Württemberg tartományi érdemérem.

Tanítványai vaskos kötetekkel emlékeztek meg életpályájának kerek évfordulóiról.

Tanulmánykötet (*Festschrift*) a 65. születésnapomra megjelent „*Ex ipsi rerum documentis*”, amelyet azok az előbb már említett tanítványaim szerkesztettek, akikkel a saarbrückeni egyetemen a pápai oklevelek regesztáinak összeállításán és kiadásán együtt dolgoztam. Az 1986. és 1996. évi kötetek válogatott tanulmányaim újraközlésére adtak lehető-

séget. Előbb a középkorral foglalkozók (*Im Bannkreis des Mittelalters*), majd az erdélyi századok történetéhez kapcsolható témájuk (*Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici*) kerültek sorra. Nem kötetten, de ünnepséggel megemlékezett a tübingeni egyetem Történeti Fakultása a 75. születésnapomról is.

Nem kerülhető meg a kérdés: milyen kapcsolata van Professzor úrnak a magyar történetészekkel, illetve a magyar történettudománnyal.

A magyar történetészek közül Mályusz Elemérrel, Fügedi Erikkel tartottam fenn folyamatos kapcsolatot, Bak Jánossal németországi működése idején. Jelenleg Kubinyi Andrással, Érsegi Gézával és Font Mártával.

Hogyan ítéli meg, Professzor Úr, mennyire ismertek a magyar történettudomány eredményei külföldön, például Németországban?

Sajnos válaszom rövid: alig van fogalmuk róla, pedig a magyar történelem nagyon érdekes, a kutatási eredmények figyelemreméltók. Remélhetőleg ez a jövőben változni fog, hiszen az új Európában mindegy kell hogy legyen, hol lakik az ember.

Professzor úr mindenképpen kivételnek számít, hiszen nemcsak ismeri a magyar történelmet, hanem követi a magyar nyelvű szakirodalmat, és néha beszéli is nyelvünket. Pécsen például a díszdoktori cím átvételekor, amikor elhangzott székfoglaló előadása, magyar nyelvű előadással lepte meg hallgatóságát. Nagy sikert aratott vele, hiszen korántsem jellemző, hogy a külföldi díszdoktorok magyarul adnának elő.

Sajnos a magyar nyelvet inkább passzívan ismerem, de rendszeres olvasással frissen tartom ismereteimet. Szoktam felkérést kapni, hogy magyar nyelvű középkori témájú kötetekről írjak recenziót. Szívesen teszem, hiszen a magyar történelemhez mindig is vonzódtam.

Mi az, ami Professzor Úr számára különösen érdekes a magyar történelemből?

Természetesen mindenekelőtt a középkor. Fantasztikusan érdekes az az egyedülálló tolerancia, amely Szent István *Intelmeiben* megfogalmazódott, és a idegenek befogadásában folyamatosan érvényesült is. De nagyon érdekelnek a későbbi korok is, például ahogy a magyarok II. József idején síkra szálltak szokásaik megtartásáért, vagy Kossuth eszméi. A könyvtárban a magyar történelmet elemző sokféle írás található.

Most min dolgozik, Professzor úr?

Visszakanyarodunk egy többször említett névhez: Ebendorfer újabb kéziratának kiadását készítem elő. A források izgalmasak, és a velük való foglalkozás ma is nagy örömet okoz nekem.

Köszönöm az interjút! Jó egészséget és továbbra is töretlen munkakedvet kívánok!

Mainz, 2004. november

Az interjút készítette: FONT MÁRTA

Harald Zimmermann műveinek bibliográfiája

I. Könyvek, kiadói tevékenység

1. Thomas Ebendorfers Schismen traktat, Edition (Archiv für österreichische Geschichte 120; Festgabe an das Institut für österreichische Geschichtsforschung zur Feier seines hundertjährigen Bestandes 2), Wien, 1954.
2. Ekklesia als Objekt der Historiographie. Studien zur Kirchengeschichtsschreibung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 235, 4), Wien, 1960.
3. Die evangelische Kirche in Österreich (Austria sacra, 1. Reihe, 2. Bd., 11. Lieferung, 1. Teil), Wien, 1968.
4. Papstabsetzungen des Mittelalters, Graz–Wien–Köln, 1968.
5. Papstregesten 911–1024 CJ F Böhmer, Regesta Imperii II/5), Graz–Wien–Köln 1969; 2. Aufl. 1998.
6. Das dunkle Jahrhundert Ein historisches Porträt, Graz–Wien–Köln 1971. – Unter dem Titel Veacul intunecat címmel kiegészített formában megjelent románul is Johanna Henning és Anca Mihailescu fordításában, Bukarest, 1983.
7. Das Mittelalter 1: Von den Anfängen bis zum Ende des Investiturstreites, Braunschweig, 1975; 2. Auflage 1986.
8. Der Canossagang von 1077. Wirkungen und Wirklichkeit (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 1975 Nr. 5), Wiesbaden 1975. Canossa 1077. Storia e attualità címmel kiegészített formában megjelent olaszul is Guerrino Beda fordításában, Bologna, 1977.
9. Das Mittelalter 2: Von den Kreuzzügen zu den Entdeckungen, Braunschweig, 1979; 2. Aufl. 1988.
10. Das Papsttum im Mittelalter. Eine Papstgeschichte im Spiegel der Historiographie, Stuttgart, 1981.
11. J. F. Böhmes Regesta Imperii II/6: Register, Köln–Wien, 1982.
12. Papsturkunden 896–1046, 3 Bde; 1: 896–996, 2: 996–1046, 3: Register (Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 174, 198 und 177; Veröffentlichungen der Historischen Kommission 3), Wien 1984–1985; 2. Aufl. 1988–1989.
13. Im Bann des Mittelalters. Ausgewählte Beiträge zur Kirchen- und Rechtsgeschichte des Mittelalters, Festgabe zu seinem 60. Geburtstag, hg. von Immo Eberl und Hans-Henning Kortüm, Sigmaringen, 1986.
14. Thomas Ebendorfer, Chronica pontificum Romanorum (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum, nova series 16), München, 1994.
15. Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur Südostdeutschen Geschichte. Festgabe zum 70. Geburtstag, hg. von Konrad Gündisch (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 20), Köln–Weimar–Wien, 1996.
16. Johannes Honterus. Der siebenbürgische Humanist und Reformator (Arbeitshilfe Nr. 67), hg. vom Bund der Vertriebenen-Vereinigte Landsmannschaften und Landesverbände, o. J.
17. Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung, Köln–Weimar–Wien, 2000.
18. Thomas Ebendorfer, Chronica regum Romanorum (Mon. Germ. Hist. Scriptores rerum Germanicarum, N. S. 18), München, 2003.
19. Thomas Ebendorfer, Tractatus de schismatibus (Mon. Germ. Hist., Scriptores, N. S. 20) München, 2004.

II. Szerkesztett kötetek

1. Otto der Große (WdF 450), Darmstadt, 1976.
2. Liber Diurnus. Studien und Forschungen von Leo Santifaller (Päpste und Papsttum 10), Stuttgart, 1976.
3. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen von August Ludwig Schlözer, Göttingen 1795–1797 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 3), Köln–Wien 1979.
4. Päpste und Papsttum, Stuttgart 1971ff.
5. Europäisches Forum, 1980ff. Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde, 1981–1986.
6. Annali Canossani (ed. Istituto Superiore di Studi Matildici, Reggio-Emilia), 1981-től.
7. Hrabanus Maurus. Lehrer, Abt und Bischof (Akademie der Wissenschaften und der Literatur; Mainz, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse. Einzelveröffentlichung 4), Wiesbaden, 1982. (Raymund Kottje társszerkesztésében)
8. Historische Forschungen (im Auftrag der Historischen Kommission der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz), Wiesbaden, 1984-től. (Karl Erich Born társszerkesztésében)
9. Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa, Sigmaringen, 1987. (társszerkesztőkkel együtt)
10. Deutsche Inschriften. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik, Worms, 1986. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, Jg. 1987/12), Wiesbaden, 1987.
11. Tausend Jahre Stephanskron. Aus dem Ungarischen übertragen von Aline Zimmermann-Teutsch, Szeged, 1988. (Benda Kálmán és Fügedi Erik társszerkesztésében)
12. Mogens Rath sack: Die Fuldaer Fälschungen. Eine rechtshistorische Analyse der päpstlichen Privilegien des Klosters Fulda von 751 bis ca. 1158. Aus dem Dänischen übersetzt von Preben K. Mogensen, wiss. betreut von Harald Zimmermann, 2 Bde. (Päpste und Papsttum 24, 1–2), Stuttgart, 1989.
13. Wahlen und Wählen im Mittelalter (VuF 37), Sigmaringen, 1990. (Reinhard Schneider társszerkesztésében)
14. Toleranz im Mittelalter (VuF 45), Sigmaringen, 1998. (Alexander Patschovsky társszerkesztésében)
15. Die Regesta Imperii im Fortschreiten und Fortschritt (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhm, Regesta Imperii 20), Köln–Weimar–Wien, 2000.

III. Tanulmányok

1. Eine Abendmahlskontroverse des 16. Jahrhunderts, in: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 71 (1955) S. 91–124.
2. Der Streit um das Lütticher Bistum 920/921. Geschichte, Quellen und kirchenhistorische Bedeutung, in: MIOG 65 (1957) S. 15–52.
3. Cratos Leichenrede auf Kaiser Maximilian II., in: Jahrbuch der Heilmittelwerke, Wien, 1958. S. 70–76.
4. Über das Anfangsdatum der Kirchengeschichte, in: AKG 41 (1959) S. 1–34.
5. Jeremias Homberger als Geschichtslehrer, in: Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 75 (1959) S. 105–124.
6. Der Kirchenbegriff in der neueren katholischen Kirchengeschichtsschreibung, in: Materialdienst des konfessionskundlichen Instituts Bensheim 11 (1959) S. 61–69.
7. Jeremias Homberger. Ein Lebensbild aus dem steirischen Protestantismus im 16. Jahrhundert, in: Das Wort. Religionspädagogischer Rundbrief 5 (1959–60) S. 9–16.
8. Die Deposition der Päpste Johannes XII., Leo VIII. und Benedikt V 963/964, in: MIOG 68 (1960) (=Festschrift für Leo Santifaller) S. 209–225., lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsetzungen des Mittelalters, S. 235–251.
9. Prozeß und Absetzung Papst Johannes XII. im Jahre 963. Quellen und Urteile, in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 12 (1961) S. 207–230, – lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsetzungen des Mittelalters, S. 252–272.
10. Papstabsetzungen des Mittelalters 1: Die Zeit der Karolinger in: MIOG 69 (1961) S. 1–84. Átdolgozott formában lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsetzungen des Mittelalters, S. 1–76; ebd.

11. Papstabsatzungen des Mittelalters 2: Die Zeit der Ottonen, 5. 241–291. Átdolgozott formában lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsatzungen des Mittelalters, S. 77–118.
12. Papstabsatzungen des Mittelalters 3: Die Zeit der Kirchenreform, in: *MIÖG* 70 (1962) S. 60–110. Átdolgozott formában lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsatzungen des Mittelalters, S. 119–158.
13. Ottonische Studien I: Frankreich und Reims in der Politik der Ottonenzeit, in: *MIÖG*, Erg.bd. 20 (1962) (= Festschrift zur Jahrtausendfeier der Kaiserkrönung Ottos des Großen) S. 122–146, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 1–25.
14. Ottonische Studien II: Das Privilegium Ottonianum von 962 und seine Problemgeschichte, in: *MIÖG* Erg.bd. 20 (1962) S. 147–190, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 26–69.
15. Ebendorfers Antichristtraktat. Ein Beitrag zum Geschichtsdenken des Wiener Historikers, in: *MIÖG* 71 (1963) (= Festschrift Alphons Lhotsky) S. 99–114.
16. Papstabsatzungen des Mittelalters 4: Ergebnisse, Folgerungen, Nachwirkungen, in: *MIÖG* 82 (1964) S. 74–109, átdolgozott formában lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsatzungen des Mittelalters, S. 158–230.
17. Die Absetzung der Päpste auf dem Konstanzer Konzil. Theorie und Praxis, in: Das Konzil von Konstanz, Beiträge zu seiner Geschichte und Theologie, Freiburg i. Br. 1964, 5. 113–137, lásd még: Harald Zimmermann, Papstabsatzungen des Mittelalters, S. 273–295.
18. Rechstradition in Papsturkunden, in: Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès international des sciences historiques, Vienne 19 Août-5 Septembre 1965. Rapports IV: Methodologie et Histoire contemporaine, Horn-Wien, 1965, S. 131–146, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 184–199.
19. Abt Leo an König Hugo Capet, in: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 12 (1966) (= Festschrift Karl Pivec) S. 327–343.
20. Hospites Theutonici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung im Mittelalter, in: Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 16 (1966) (= Gedenkschrift Harold Steinacker) S. 67–84, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 48–68.
21. Parteiungen und Papstwahlen in Rom zur Zeit Kaiser Ottos des Großen, in: *RHM* 8–9 (1966) 5. 29–88, átdolgozott formában lásd még: Otto der Große, S. 325–414.
22. Das Problem des Mittelalters in der Kirchengeschichtsschreibung des deutschen Protestantismus, in: Geschichtlichkeit und Glaubensbewährung. Festschrift Friedrich Müller, Stuttgart, 1967, S. 108–129.
23. Bemerkungen zur Geschichte des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, in: Siebenbürgisches Archiv 6 (1967) (= Festschrift Karl Kurt Klein) S. 24–55, átdolgozott formában lásd még: Der Verein für siebenbürgische Landeskunde, in: Epoche der Entscheidungen, hg. von O. Schuster, Köln–Wien, 1983; 2. Aufl. 1984 (=Festschrift für Heinrich Zillich), S. 231–247, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 266–293.
24. Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für die mittelalterliche Ostmission, in: Südost-deutsches Archiv 10 (1967) S. 39–49.
25. Wurde Gregor VII. 1076 in Worms abgesetzt?, in: *MIÖG* 78 (1970) (= Festschrift Heinrich Appelt) S. 121–171, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 96–106.
26. Römische und kanonische Rechtskenntnis und Rechtsschulung im frühen Mittelalter, in: La scuola nell'occidente latino dell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 19), Spoleto, 1972, S. 767–794.
27. Die Kirche im Zeitalter der Karolinger und Ottonen, in: Ökumenische Kirchengeschichte, hg. von Raymund Kottje und Bernd Moeller 2: Mittelalter und Reformation, Mainz–München 1973, S. 35–59; 2. Aufl. 1978; 3. Aufl. 1983; 4. Aufl. 1989; 5. Aufl. 1993, átdolgozott formában olasz nyelven lásd: La chiesa all'epoca dei Carolingi e degli Ottoni, in: Storia ecumenica della chiesa 2, Brescia, 1981, S. 39–60.
28. Gatterer über Gunzo, in: Storiografia e storia. Studi in onore di Eugenio Duprè Theseider, Roma, 1974, S. 159–172.
29. Honters Humanismus, in: Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für siebenbürgische Landesgeschichte 4 (1974) S. 5–23, rövidített formában lásd még: Forschungen zur Volks- und Landeskunde, hg. von der Akademie der sozialen und politischen Wissenschaften der Sozialistischen Republik Rumänien 17 (1974) S. 60–71, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, 5. 236–254.

30. Imperatores Italiae, in: Historische Forschungen für Walter Schlesinger, hg. von Helmut Beumann, Köln–Wien, 1974, S. 379–399.
31. Valentin Ernst Löscher, das finstere Mittelalter und dessen Saeculum obscurum, in: Gesellschaft–Kultur – Literatur Rezeption und Originalität im Wachsen einer europäischen Geistigkeit. Beiträge Luitpold Wallach gewidmet, hg. von Karl Bosl (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 11), Stuttgart, 1975, S. 259–277.
32. Kreuzritter in Siebenbürgen, in: Kirche im Gespräch 1975, S. 3–15, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 175–186.
33. Leo Santifaller (1890–1974), ein Nachruf, in: Almanach der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 125 (1975) S. 478–502.
34. Willigis von Mainz, in: Jahrbuch 1975 der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz, S. 163–169.
35. Gratian als Geschichtsquelle bei Ebendorfer, in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 27 (1976) S. 164–182.
36. Kaiser Sigismund von Luxemburg und Siebenbürgen, in: Jahrbuch des Siebenbürgen-sächsischen Hauskalenders 22, München, 1977, S. 49–55, lásd még: Evangelischer Kirchenbote für das Großherzogtum Luxemburg, 21–22 (1977–78), lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 114–123.
37. De reconciliatione Canusina anni 1077, in: Vox Latina 13 (1977) S. 196–198.
38. Zu Flodoards Historiographie und Regestentechnik, in: Festschrift für Helmut Beumann, hg. von Kurt-Ulrich Jäschke und Reinhard Wenskus, Sigmaringen, 1977, S. 200–214, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 81–95.
39. Die Anfänge des Deutschen Reiches unter Otto dem Großen nach Thomas Ebendorfer, in: Festschrift für Friedrich Hausmann, hg. von Herwig Ebner, Graz, 1977, S. 603–613.
40. Europäische Politik und Türkenabwehr zur Zeit Sigismunds des Luxemburgers in: Forschungen zur Volks- und Landeskunde, hg. von der Akademie der sozialen und politischen Wissenschaften der Sozialistischen Republik Rumäien 21 (1978) S. 17–22, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 124–131.
41. De mediis aevi barbarie. Ein alter Gelehrtenstreit, in: Geschichtsschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für Heinz Löwe, hg. von Karl Hauck, Köln, 1978, S. 650–669.
42. Canossa 1077 und Venedig 1177, und Jahrhunderte danach, in: Studi Matildici 3, Modena 1978, S. 183–216, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 107–132.
43. Von der Faszination der Papstgeschichte besonders bei Protestanten oder Gregor VII. und J. F. Gaab, in: Jahrbuch für Geschichte des Protestantismus in Österreich 96 (1980) (= Festschrift Wilhelm Kühnert) S. 53–73.
44. Der deutsche Ritterorden in Siebenbürgen, in: Die geistlichen Ritterorden Europas, hg. von Josef Fleckenstein und Manfred Hellmann (VuF 26), Sigmaringen, 1980, S. 267–298, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 152–183, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 187–224.
45. Romkritik und Reform in Ebendorfers Papstchronik, in: Reformatio Ecclesiae, Festschrift für Erwin Iserloh, hg. von Remigius Bäumer, Paderborn, 1980, S. 169–180.
46. Gibt es eine Mathildische Epoche?, in: Annali Canossani I (1981) S. 4–8.
47. Toleranz und Konzilvitalität, in: Jahrbuch 1981 des Siebenbürgisch-sächsischen Hauskalenders, S. 45–51, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 255–265.
48. Die ersten Konzilien von Split im Rahmen der Geschichte ihrer Zeit, in: Medioevo e umanesimo 49 (1982) S. 3–20.
49. Der Protestantismus in Österreich ob und unter der Enns im Spiegel landesherrlicher Erlasse 1520–1560, in: Jahrbuch für Geschichte des Protestantismus in Österreich 98 (1982) S. 98–210.
50. Die Ungarnpolitik der Kurie und Kardinal Konrad von Urach, in: Speculum Sueviae, Festschrift für Hans Martin Decker-Hauff 2, hg. von der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Stuttgart 1982, S. 308–323, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, 5. 142–159.
51. Nachruf auf Karl Georg Faber, in: Jahrbuch 1982 der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz (1983) S. 87–92; Nachruf auf Otto Brunner, ebd. S. 308–323.
52. Ritterorden und Kreuzzüge, in: Der Johanniterorden in Baden-Württemberg 69 (1984) S. 24–28. Heinrich IV, in: Kaisergestalten des Mittelalters. hg. von Helmut Beumann, München, 1984; 2. Aufl. 1985; 3. Aufl. 1991, S. 116–134.

53. Der Cancer Cusa und sein Gegner Gregor-Errorius, in: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 34 (1984) S. 10–28, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 133–151.
54. Die Päpste des „dunklen Jahrhunderts“, in: Gestalten der Kirchengeschichte: Päpste I, hg. von Martin Greschat, Stuttgart, 1985, S. 129–139, lásd még: Harald Zimmermann, Im Bann des Mittelalters, S. 70–79.
55. Gerbert als kaiserlicher Rat, in: Gerberto, scienza, storia e mito. Atti del Gerberti Symposium. Bobbio, 1983 (= Archivum Bobiense, Studia II), Bobbio 1985, S. 235–253.
56. Siebenbürgen in der europäischen Geschichte, in: Siebenbürgen, eine euroäische Kulturlandschaft, hg. von Horst Kühnel (Veröffentlichungen des Hauses des deutschen Ostens), München 1986, S. 9–34, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 1–22.
57. Siebenbürgen-jenseits der Wälder. Vom Freibrief zum Auswandererpaß, in: Der gemeinsame Weg 48 (Oktober 1987) S. 11–19.
58. Für Friedrich über Friedrich. Thomas Ebendorfer nacherzählt, in: Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag, hg. von Reinhard Härtel, Graz, 1987, S. 229–236.
59. Der deutsche Ritterorden zwischen Siebenbürgen und Gundelsheim am Neckar, in: Siebenbürgisches Archiv 21 (1988) S. 209–222, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 225–235.
60. Ein neues Forschungszentrum in Tübingen, in: Der gemeinsame Weg 52 (Oktober 1988) S. 21–23, lásd még: Donauschwäbische Forschungs- und Lehrerblätter 35 (1993) S. 97–99.
61. Die „Gregorianische Reform“ in deutschen Landen, in: Studi Gregoriani 13 (1989) S. 263–279.
62. Canossa e il matrimonio di Adelaide, in: Canossa prima di Matilde, Milano, 1990, S. 141–155.
63. Der Bischof von Rom im saeculum obscurum, in: Il primato del vescovo di Roma nel primo millennio. Ricerche e testimonianze. Atti del Symposium Storico-Teologico Roma, 9–13 Ottobre 1989, a cura di Michele Maccarrone (Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Atti e documenti 4), Città del Vaticano, 1991, S. 643–660.
64. 850 Jahre Siebenbürger Sachsen, in: Zeitschrift für siebenbürgische Laudeskunde 15 (1992) S. 1–10, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 23–35.
65. Weltgeschichtliche Ereignisse im Jahre 1241, in: Mosbacher Jahreshefte 2 (1992) S. 8–22, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 102–113.
66. Romerlebnisse Ebendorfers, in: Studia in honorem eminentissimi Cardinalis Alphonsi M. Stickler curante Rosalio Josepho Card. Castillo Lara (Pontificia Studiorum Universitas Salesiana, Facultas Juris Canonici, Studia et Textus Historae Juris Canonici 7), Roma, 1992, S. 617–627.
67. Anselm II. zwischen Gregor VII., Mathilde von Canossa und Heinrich IV., in: Sant'Anselmo vescovo di Lucca (1073–1086) nel quadro delle trasformazioni sociali e della riforma ecclesiastica, a cura di Cinzio Violante (Nuovi studi storici 13), Roma, 1992, S. 129–142.
68. Die Beziehungen Roms zu Frankreich im saeculum obscurum, in: L'Église de France et la Papauté (X^e–XIIIe siècle). Die französische Kirche und das Papsttum (10.–13. Jahrhundert). Actes du XXVIe colloque historique franco-allemand organisé en coopération avec l'École nationale des chartes par l'Institut historique allemand de Paris (Paris, 17–19 octobre 1990), publ. par Rolf Grosse (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia 1). Bonn, 1993. S. 33–47.
69. Berühmte Siebenbürger Sachsen in Wien, in: Siebenbürgische Familienforschung 10 (1993) S. 53–57, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 294–299.
70. Die Deutschen Siebenbürgens im Königreich Ungarn, in: Studien zum Deutschtum im Osten 26 (1994), S. 1–14, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 68–82.
71. Presenza germanica e società locale dall'età sassone a quella sveva, in: Storia di Ravenna, a cura di Augusto Vasini 3 (Ravenna, 1993), S. 33–47.
72. Die Herren von Canossa und das Reich, in: I poteri di Canossa, a cura di Paolo Golinelli (Bologna, 1994), S. 404–419.
73. Gewalt in der deutschen Ostsiedlung?, in: Interkulturelles Forum für Interkulturelle Kommunikation, Erziehung und Beratung, Jg. 1995, Heft 1/2, S. 21–33, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 36–47.
74. Die Bedeutung der Orden in der südostdeutschen Geschichte des Mittelalters, in: Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache, hg. von Gerhard Grimm und Krista Zach (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B 53), München, 1995/96, S. 91–103, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 160–174.
75. Die deutsch-ungarischen Beziehungen in der Mitte des 12. Jahrhunderts und die Berufung der Siebenbürger Sachsen, in: Von Schwaben bis Jerusalem. Facetten staufischer Geschichte, hg. von

- Sönke Lorenz und Ulrich Schmidt (Veröffentlichungen des Alemannischen Instituts 61), Sigmaringen, 1995, S. 151–165, lásd még: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 83–101.
76. Die deutsche Südostrsiedlung im Mittelalter, in: Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau, hg. von Günther Schödl, Berlin, 1995, S. 11–88.
77. Thomas Ebendorfer, ein Universalhistoriker der konziliaren Epoche, in: RHM 40 (1998) S. 389–414.
78. I cambiamenti storici verso il 1095, in: Matilde a Guastalla. Atti del convegno Guastalla 1995 (Reggiolo, 1999), S. 35–48.
79. Die Canossa-Begegnung in künstlerischen Darstellungen, in: Matilde di Canossa nelle culture Europee del secondo millennio. Dalla storia al mito (Atti del convegno internazionale di studi Reggio Emilia – Canossa – Quattro Castella, 25–27 settembre 1997), a cura di Paolo Golinelli, Bologna, 1999, S. 309–322.
80. A Szent-Korona és az Erdélyi Szászok, in: Janus Pannonius Tudományegyetem. Doctor Philosophiae honoris causa 1999 (Pécs, 1999), S. 7–11.
81. Verschiedene Versuche, Vergangenheit vollständig zu vermitteln, in: Harald Zimmermann, Die Regesta Imperii im Fortschreiten und Fortschritt, S. 1–17.
82. Wilhelm v. Koppenbael, der Gründer der Universität Fünfkirchen, in: Die ungarische Universitätsbildung und Europa, Pécs, 2001, S. 33–38.
83. Historiam pro mea informatione describere, in: Wiener Jahrbuch für Theologie 4, (2002) S. 339–350.
84. Der Fünfkirchener Bischof Wilhelm von Koppenbael, und die Siebenbürger Sachsen.

IV. Bibliográfiák

1. Schriftenverzeichnis von Harald Zimmermann, in: Im Bann des Mittelalters, S. 219–222.
2. Schriftenverzeichnis von Harald Zimmermann, in: Ex ipsis rerum documentis, S. 631–635.
3. Schriftenverzeichnis von Harald Zimmermann, in: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici, S. 313–322.

HARALD ZIMMERMANN

A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi szászok betelepítése*

Jóllehet a kortárs krónikások hallgatnak róla, megbízható forrásokból, oklevelekből tudjuk, hogy az erdélyi szászokat a 12. század közepén, II. Géza magyar király uralkodása idején hívták be és telepítették le Erdélyben.¹ Amikor a kilencvenes években egy pápai legátus, Gregorius de Sti. Apostoli bíboros III. Béla király kérésére leírta az 1191-ben a jövevények számára alapított szebeni Szent László prépostság illetékességi területét, arra hivatkozott, hogy a szóban forgó, hajdan lakatlan területet Géza király, Béla édesapja engedte át a telepeseleknek: „... in deserto, quod sanctae recordationis Geysa pater suus [...] concesserat”. Majd amikor II. András király a Német Lovagrend Barcaságból, Brassó környékéről történő kiűzésével összefüggésben 1224-ben megerősítette hűséges erdélyi német hospesei szabadságait, szintén ezzel a pontos keltezéssel szembesülünk: „Accedentes igitur fideles hospites nostri Theutonici Ultrasilvani [...] qua vocati fuerant a piissimo rege Geysa avo nostro.”²

Habár az erdélyi szászok a késő középkorban és azon túl egészen a 17. századig önkormányzatuk e legjelentősebb dokumentumának minden egyes szavát szinte valamennyi magyar királlyal megerősítették, különös módon Géza telepítési akciója feledésbe merült. Az itáliai Antonio Bonfini, Corvin Mátyás udvari történetírója nyomán a nemzetközi tudós közönség, a humanista tudomány és némi tétovázás után az erdélyi szászok tudósai is azt tartották az erdélyi szászokról, hogy ők Nagy Károly által áttelepített szászországi németek.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Die deutsch–ungarischen Beziehungen in der Mitte des 12. Jahrhunderts und die Berufung der Siebenbürger Sachsen*. In: *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici*. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Hrsg. von Konrad Gündisch. (= Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 20) Wien, 1996. 83–101.

¹ A következő gondolatok az 1991. október 27-én, a frankfurti Szent Pál templomban „Az erdélyi szászok nyolcszázötven éve” címmel megrendezett központi megemlékezésre írt ünnepi beszéd előkészületei keretében születtek meg. A tudományos jegyzetekkel ellátott előadás azután megjelent a *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1992. évi 15. számában (1–10. old.). Ezt megelőzően lábjegyzetek nélküli, rövidített változatot közölt a *Siebenbürgische Zeitung* 1991. november 15-i száma és a *Neue Kronstädter Zeitung* 1991. december 1-jei száma. A további értekezések 1993. január 30-án, a konstanzi Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte in Frankfurt/Main hesseni részlegének 200. ülésén kerültek megvitatásra. (Vö. a P. Wiegand által összeállított jegyzőkönyvvel).

² A két oklevél szövegét lásd: Zimmermann, F. – Werner, C.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 1. Hermannstadt, 1892. 2., 32. A legátusi oklevél megtalálható továbbá: Hagedener, O. – Haidacher, A.: *Die Register Innocenz’ III.* 1. Publikationen der Abteilung für Historische Studien des österreichischen Kulturinstituts in Rom, 2. Abt. 1. 1964. 376. A királyi oklevél nyomtatásban megjelent még: Helbig, H. – Weinrich, L.: *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter*. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe 26 b. 1970. 536. Az oklevelet többek között Károly Róbert is megerősítette 1317-ben (lásd Zimmermann – Werner: *Urkundenbuch*, 322.), s ebből a példányból megtalálható egy a nagyszebeni levéltárban. Jómagam fénymásolatot használhattam.

Ezt megelőzően Gobelinus Personától eredt az a nézet, mely szerint a jövevények a barbár magyarok által Gyermek Lajos uralkodása idején foglyul ejtett és elhurcolt szászok, Willibald Pirkheimer és Philipp Melanchton pedig a népvándorlás korában Erdélyen átvonuló gótok maradékait látta bennük. Az is megesett, hogy a név hasonlósága miatt az erdélyi szászokat a Hérodotosz által említett szakákkal azonosították, akiket a 16. században a germánok között tartottak számon.³

Az erdélyi szászok eredetvitájának eldöntését a nyelvjáráskutatásnak köszönhetjük. Franz Xaver Feller, egy luxemburgi jezsuita, a felvidéki Nagyszombat egyetemének tanára 1768-ban egy, az észak-erdélyi Besztercén és a szomszédos Jád faluban tett látogatása alkalmával többé-kevésbé véletlenül nemcsak azt fedezte fel, hogy a lakosok az igényes stílusú beszélgetés alkalmával az újfelnémetet használják, hanem azt is, hogy leginkább a letzelburgi újalnémet nyelvjárásban lehet szót érteni velük. Akkoriban a nyelvi azonosság a szászokat is igencsak meglepte: *„L'Étonnement de ces Saxones, ainsique le mien, fut extrême, quand nous decouvrimés l'identité de ces langues”* („A szászok megdöbbenése, akárcsak az enyém, hatalmas volt, amikor felfedeztük a két nyelv azonosságát) – ahogy a tanult jezsuita halála után kiadott útleírásában franciául lejegyezte, nem azért franciául, mert luxemburgi volt, hanem mert akkoriban – Erdélyben is – divatos volt ezen a nyelven megnyilvánulni.⁴ Azóta a germanisztikai kutatás az erdélyi szász nyelvjárást a Mosel vidéki frankkal azonosította. Sőt 1900 körül a nyelvjáráskutatás teljes túlbecsülése folytán úgy vélték, minden egyes erdélyi helység eredetét lehetséges azonosítani a luxemburgi „őshazában”. A második világháború után pedig Luxemburgban a nagyhercegi minisztérium egy tisztviselője azt indítványozta, hogy az Erdélyből elűzött vagy elmenekült német áttelepülőknél az ősi területen teremtsenek új hazát.⁵ Ez így is történt, jóllehet az eredetkérdés tisztázásában az interdiszciplináris együttműködésnek köszönhetően a kivándorlás területét már régóta sokkal szélesebb határok közé helyezték. Mindamellet az oklevelek az első erdélyi német telepéseket *Flandrenses*⁶ névvel illették még a szász elnevezés megjelenése előtt, ami természetesen megint csak egy általánosító megjelölés lehet a keleti német telepésekre vonatkozóan. Továbbá a liturgikus kutatás az erdélyi misekönyvek⁷ és kalendáriumok alapján megállapította, hogy legalábbis a papok, sőt talán a hozzájuk tartozó egész közösségek is, valószínűleg a kölni egyházmegyéből érkeztek az országba, vagyis pontosabban az Aachen és Lüttich közötti vidékről. Mintegy harminc évvel ezelőtt azonban újból felbuk-

³ Vö. Klein, K. K.: *Transsylvanica*. 1963. 98., Rein, K.: *Siebenbürgisch-luxemburgische Begegnungen*. Siebenbürgisches Archiv, 5. (1966) 203. és Armbruster, A.: *Eine unbekannte mittellaterliche Ansicht über den Ursprung der Siebenbürger Sachsen*. Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, 2. (1972) 65.

⁴ A továbbiakban vö. Klein, K. K.: *Luxemburg und Siebenbürgen*. Siebenbürgisches Archiv, 5. (1965) 1.; Nägler, Th.: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979. Luigi Ferdinando Conte di Marsili (1658–1730), az osztrák hadsereg szolgálatában álló, bolognai származású ezredes és természettudós egyik utazása alkalmával már Feller előtt megállapította a dialektusbeli hasonlóságot: „... Saxonica, a vera Germanica, ita fere ut Belgica.” A Marsili egy ki nem nyomtatott kéziratából származó idézet: Amaldi, M. E.: *La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Fernando Marsili*. Pubblicazioni dell'Istituto per l'Europa orientale, 2. 20. vol. Rom, 1930. 43. Köszönettel tartozom Josef Wolf úrnak, a tübingeni Donauschwaben-Institut munkatársának a rávezető információért. Marsilivel kapcsolatban vö. Wurm, H., in: Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 3. 1979. 107.

⁵ Ezzel kapcsolatban vö. Zikeli, H.: *Der „Bertrand-Plan” und sein Scheitern*. Siebenbürgische Zeitung, 42. 1992. április 15. 13.

⁶ Ez áll a második jegyzetben idézett legátusi oklevélben is, a „Saxones” elnevezést pedig csak 1206-ban említik először, lásd Zimmermann–Werner, *Urkundenbuch*, 9.

⁷ Reinerth, K.: *Das Heltauer Missale*. 1963. és Reinerth, K.: *Missale Cibiniense*. 1972.

kant és nagy port kavart a korábbi, először 1896-ban megfogalmazott feltételezés, hogy a magdeburgi egyházmegyével is kimutathatók liturgikus kapcsolatok. E szerint az 1147-ben Északkelet-Európába a szlávok ellen vezetett keresztes hadjárat kiábrándult résztvevői lehetnek azok, akik először követték Géza király Magyarországra és Erdélybe hívó szavát, így valószínű, hogy a nyugati telepések, a „flandriaiak” (*Flandrenses*) átmenetileg az Elba vidékén tartózkodtak – az események legkorábbi kezdőpontja talán a 12. század eleje, Adelgot magdeburgi érsek nevezetes felhívása 1108-ból, ami a németek keleti előretörését vezette be. Úgy tűnik, hogy ez a nézet megmagyarázná a telepések későbbi „szász” elnevezését, s az 1147-es dátum is jól összeegyeztethető a betelepülés oklevelek által megerősített időpontjával II. Géza király uralkodása idején.⁸

1847-ben Erdélyben *Streifzug durch den Ardennewald*, azaz Vándorlás az Ardenneken át címen közreadott tanulmányában nem csekélyebb személyiség, mint Wilhelm Wattenbach azonosított egy Brazi Anselm nevű lovagot, a stabló⁹ kolostorhoz tartozó, Lüttichnél¹⁰ fekvő Logne várának várnagyát, aki egy stabló¹¹ oklevél tanúsága szerint 1103-tól „in Ungariam ire disponens” megváltotta a kolostorhoz fűződő hűbéri szolgálatait. Őröla azt feltételezik, hogy az első keresztes háború résztvevőjeként vagy kevéssel azután vonult át Magyarországon, megismerte a vidéket, és ahelyett, hogy hazájában maradt volna, inkább a keletre vándorlás nyújtotta jobb lehetőségeket választotta. A germanisták is egyetértettek ezzel a nézettel, s megállapították, hogy a „Braz” nevet akkoriban hosszú és mély „a”-val ejtették, úgy, mint Broosnak, azaz Szászvárosnak, az erdélyi Szászföld legnyugatibb városának, tehát az Erdélyen belüli keleti irányú népmozgás kezdőpontjának nevét, s Brazt Szászváros alapítójának tartották.¹¹ „Broostól Draasig – Szászvárostól Darócig” („a Waras usque in [...] Daraus”) – így írja körül II. András 1224-es szabadságlevele az erdélyi szász telepések területét, az ún. „Királyföldét”, ahol „unus sit populus et sub uno iudice censeantur”.¹² Még nyilvánvalóbb az egybeesés az *Annales Rodenses* esetében: az Aachenhez tartozó klosterrathi apátság¹³ évkönyveiben az 1148-as évnél található a bejegyzés, mely szerint a Merksteini¹⁴ területén földbirtokos Ritzerfeldi Hezelo lovag eladta birtokait a merksteini apátságnak, „profectus in Ungariam”, ahol a krónikáiról értesülései szerint életét is befejezte („ubi finivit et vitam”). Az elhamarkodott találgatások szerint Szászföld közepén, Medgyestől keletre még halála előtt megalapította Hetzeldorfot, magyarul Ecelt, azt a hely-

⁸ A sziléziai köztes haza hipotézise A. Meitzentől származik, ezt pedig A. Scheiner erdélyi szász nyelvjáraskutató az 1920-as években Felső-Szászországra módosította. A vita mai állásával kapcsolatban még vö. Schwartz, E.: *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen*. 1957. 148., továbbá a Reinerth, K.: *Über Wendenkreuzzug und Südostsiedlung* és Kahl, H. D.: *Vom Wendenkreuzzug nach Siebenbürgen* közötti ellentmondást, mindkettő in: *Siebenbürgisches Archiv*, 8. (1971) 63., 162., valamint a két tanulmányban megnevezett régebbi irodalmat. Adelgot felhívására vonatkozóan vö. Beumann, H.: *Kreuzzugsgedanke und Ostpolitik im hohen Mittelalter*. In: *Wege der Forschung*, 7. (1963) 129.

⁹ Az említett helyek, Braz és Stablo a mai Belgium területén találhatók (a ford.)

¹⁰ Liège (a ford.)

¹¹ Vö. még Wattenbach, W.: *Ein Streifzug durch den Ardennewald*. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1. (1854) 81–87.; Klein, K. K.: *Saxonica Septemcastrensia*. 1970. 160.; Mark, R.: *Sind Anselm von Braz und Hezelo von Merkstei die ersten Siebenbürger Sachsen?* *Siebenbürgisches Archiv*, 8. (1971) 261.; Nägler, Th.: *Zur Auswanderung aus Niederlothringen: Anselm vom Braz*. In: *Forschungen zur Volks- und Vaterlandskunde*, 23. (1980) 107.

¹² Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 34.

¹³ Klosterrath vagy más néven Rodluc Aachentől északra eső település, ahol 1104-ben az ágostonrendi szerzetesek alapítottak kolostort. (A ford.)

¹⁴ A ma Németország területén található település, melynek hűbérura a klosterrathi apát volt, a 11–12. században a Rode várát és Klosterrathot is bíró Saffenberg család birtoka volt. (A ford.)

séget, amelyet 1283-ban említenek először az oklevelek „villa Eczelini” néven.¹⁵ Sajnálatos azonban, hogy mind a Brazi Anzelmre, mind a Merksteini Hezelóra vonatkozó források csupán Magyarországot jelölik meg a kivándorlók által célba vett országgént, mintha Erdélyről mit sem tudnának.

Az erdélyi német telepítések időpontja mindenesetre 1186 előttre tehető, hiszen a röviddel azelőtt özvegyiségre jutott III. Béla király, II. Géza fia ebben az esztendőben kérte feleségül VII. Lajos francia király lányát, s ennek kapcsán az illendőség szabályainak megfelelően nyilvánosságra hozta jövedelmeit, ezek között pedig tetemes összeget tett ki az erdélyi hospesek adója: „*de alienis hospitibus [...] de Ultrasyllvas XV milia marcarum*”. Mindez arra enged következtetni, hogy az idegenből ideszakadt vendégek települései már léteztek egy ideje, s virágzásnak is indultak. Az érdekesítő irat csupán 16. századi átiratban maradt ránk, ám bizonyosan valódi, amire éppen jellegzetesen hibás latinsága alapján következtethetünk.¹⁶

Forduljunk tehát a II. Géza idején, az 1141–1162 közötti esztendőkhöz zajló telepítés oklevelek által tanúsított időpontja felé. Az uralkodónak a telepesek behívásában játszott kiemelkedő szerepét látszik megerősíteni az a tény, hogy Erdélyben a jövevények rendelkezésére bocsátott föld Broos (Szászváros) és Draas (Daróc) között *fundus regius*, azaz királyi birtok volt,¹⁷ a Géza által kezdeményezett telepítés pedig András király kiváltságlevelében is kifejezésre jut: „*vocati fuerant a piissimo rege Geysa*”.¹⁸ Ha azonban abból indulunk ki, hogy egy király nem toborozhatott telepeseket külföldön minden további nélkül, hanem ennek érdekében megegyezésre kellett jutnia a hatalom ottani birtokosával vagy birtoko-

¹⁵ Vö. Schünemann, K.: *Die Stellung Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation*. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 57. (1934) 10. Az Annales Rodenses már nyomtatásban is megjelent: Boeren, P. C. – Panhuysen, G. W. A.: *Annales Rodenses*. Assen, 1968., ebben Hezelóra vonatkozóan lásd a 100. oldalt. Mindez már ismert volt Hannenheim számára is, lásd Hannenheim, J.v.: *Ungarn unter Bela II. (1131–1141) und Geisa den II. (1141–1161) in seinen Beziehungen zu Deutschland*. Hermannstadt, 1884. 23., 49. jegyzet. Klosterrathról tudósítanak Deutz, H.: *Geistliches und geistiges Leben im Regularkanonikerstift Klosterrath im 12. und 13. Jahrhundert*. 1990. és Gärtner, W.: *Das Chorherrenstift Klosterrath in der Kanonikerreform des 12. Jahrhunderts*. Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 97. (1991) 33–220. A „villa Eczelinire” vonatkozóan: Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 145.; „villa Eczelini” néven tűnik fel a helység 1359-ben, in: Zimmermann, F. – Werner, C. – Müller, G.: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* 2. Hermannstadt, 1897. 157. A település tulajdonképpen nem is Erdély azon vidékén fekszik, ahol a németek először telepedtek meg, hanem az ún. „két szék” területén, Medgyes és Selyk környékén, Nagyszebentől északra, melyek betelepítése csak az 1241-es tatárjárás után, a 13. század második felében következett be, mint ahogyan Hetzeldorfé is 1283-ban szerepel először oklevélben; vö. Nágler: *Zur Auswanderung*, 155. A korai idők magyarországi német telepeseiről ad felvilágosítást Schünemann, K.: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert*. 1923.

¹⁶ Vö. Binder, P.: *Ein dokumentarischer Hinweis auf die „hospites” in Siebenbürgen (1186)*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 19. (1976) 37. A szöveg német fordítása hozzáférhető: Wagner, E.: *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. 1981. 434. [Magyarul: Kristó Gyula–Makk Ferenc: *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981. – a ford.]

¹⁷ Megítélésem szerint a kifejezés középkori oklevelekben nem fordul elő és inkább a koraújkori jogi terminológiából származhat. Az elképzelés alapja az, hogy a pusztaság „királyi föld” lehet, s az oklevelek tanúsága szerint telepítés lakatlan területen (*desertum*) folyt. Ezzel kapcsolatban vö. Nágler, Th.: *Zum Gebrauch des Ausdrucks Terra deserta in einigen Urkunden des 12./13. Jahrhunderts*. Muzeul Brukenthal Sibiu, Studii și comunicări, Arheologie istorie, 18. (1974) 51–60. Vö. továbbá Tartler névtelenül megjelent védőiratával (Tartler, J.: *Das Recht des Eigenthums der sächsischen Nation in Siebenbürgen auf den ihr vor mehr als 600 Jahren von ungarischen Königen verliehenen Grund und Boden*. Wien, 1791., különösen 78.)

¹⁸ Zimmermann–Werner: *Urkundenbuch*, 34.

saival, ami konfliktushelyzetben csak nehezen valósulhat meg, akkor fel kell tennünk azt a kérdést, vajon mikor jöhetett létre leginkább ez a megegyezés.

Magyarországon a 12. század közepe, II. Géza uralkodásának ideje vészterhes és nyugtalan időszak volt, mely a tizenegy évesen uralomra jutott király fölött gyakorolt gyámság éveivel kezdődött. Más trónkövetelők is akadtak, mindjárt a kezdet kezdetén az apa egyik unokatestvére, azután a király saját testvérei, akiket az ifjú király szemlátomást energikus kormányzása ellen zúgolódó hazai ellenzék támogatott. Ezek a trónkövetelők külföldön találtak pártfogókra, mindenekelőtt Bizáncban, de Németországban is, úgyhogy az ország belső nehézségeihez külpolitikai problémák is társultak.¹⁹

Ha áttekintjük II. Géza uralkodásának idejét, és kapcsolatokat keresünk a Német Birodalommal, akkor természetesen a III. Konrád által vezetett kereszties sereg 1147 nyarán zajló magyarországi átvonulása jut először eszünkbe. Ha a források nem is tudósítanak kimondottan erről az eseményről, minden bizonnyal találkozott egymással a két király, mindamellett a kortárs szentföldi történetíró, Türoszi Vilmos arról is tud, hogy a németek a magyarok és a magyar király által „*honorifice tractati sunt*”²⁰ Az akkoriban mostohaivére kíséretében Magyarországon átutazó német krónikás, Freisingi Ottó szemében Magyarország „*tamquam paradysus Dei*”²¹ volt. Természetesen a német keresztiesek – a feltételezések szerint legalább ötvenezer ember, ám néhány fantáziadús forrás még ennél is többről beszél, s a létszámot a lehetetlenségig fokozva egymillióig növelik²² – magyarországi átvonulásuk alkalmával nem mindenütt és nem minden esetben viselkedtek illendően és az irányukban tanúsított vendégszeretetnek megfelelően. Erőszakos cselekedetekről is szó esik, de máskülönben is egy egész hadsereg áthaladása az oly paradicsominak tetsző ország számára komoly megpróbáltatást jelentett, már csak logisztikai okokból is, így például az ellátás szempontjából. Konrád király minden bizonnyal nem csupán természetbeni juttatásokat, hanem pénzt, egyfajta kereszties adót is követelt a magyaroktól és királyuktól, ami már-már zsarolásszámba ment, hiszen kíséretében jelen volt az előzőtt magyar trónkövetelő, Borisz is. „*Rex autem Hungarius sciens se posse vincere facilius auro quam ferro multam pecuniam inter Alemannos effudit et eorum impetum evasit*” – kommentálja az

¹⁹ Az elmondottakkal kapcsolatban vö. Hannenheim jénai disszertációját (lásd 15. jegyzet). Kevésbé bőséges ellenben Mezey L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert*. In: *Vorträge und Forschungen* (a továbbiakban: VuF) 12. 1968. 255–272. Továbbá vö. Kosztolnyik Z. J.: *From Coloman the Learned to Béla III (1095–1196). Hungarian Domestic Policies and their Impact upon Foreign Affairs*. New York, 1987. és Makk F.: *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*. Budapest, 1989.

²⁰ *Wilhelm von Tyros XVI* 19. Kiadta, H. E. Mayer–G. Rösch. In: *Corpus Christianorum, Continuation Mediaevalis*, 63a köt. 1986. 741. A német kereszties hadsereg magyarországi vonulásáról lásd még: Bernhadi, W.: *Konrad III*. In: *Jahrbücher der deutschen Geschichte*, 1883. 600. Általában a kereszties hadjáratoknak a németek délkeleti irányú kolonizációja terén betöltött szerepével kapcsolatban vö.: Popa, N.: *Kreuzzüge als Quelle einer Ansiedlung in Siebenbürgen*. *Forschungen zur Volks- und Vaterlandskunde*, 32. (1989) 111–116. és Klusch, H.: *Zur Siedlungsfrage der Siebenbürger Sachsen*. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 30. (1987) 89., melyben az a merész elképzelés látott napvilágot, hogy a Kárpátoktól északra és délre fekvő első német telepек alapítói Amieni Péter kíséretének a szerbiai átvonulás alkalmával legyőzött és fogságba ejtett tagjai közül kerülhettek ki.

²¹ Otto von Freising: *Gesta Friderici I*, 32. Kiadta G. Waitz–B.v. Simson: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum* (a továbbiakban: MGH SS rer. Germ.) 46. 1912. 49. [Magyarul: Freisingi Ottó: I. Frigyes császár tettei. In: Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000.] Lásd még: Fügedi E.: *Das mittelalterliche Ungarn als Gastland*. VuF 18. 1975. 477.

²² Jahn, H.: *Die Heereszahlen in den Kreuzzügen* című 1907-es berlini disszertációja csupán a harmadik és negyedik kereszties hadjáratról foglalkozik, mégis alapot szolgáltat az összehasonlításra.

eseményeket egy kortárs francia krónikaíró.²³ Még Freisingi Ottó beszámolójába is csúf hangok keverednek: csodálta Isten nagylelkűségét, hogy egy ilyen szép ország („*tam delectabilem terram*”) nem embereknek, hanem emberi szörnyetegeknek („*ne dicam hominibus, sed talibus hominum monstribus*”) adatott. Még ha találhatunk is magyarázatot Ottó félresiklott megjegyzésére, akkoriban talán valóban nem volt megfelelő a hangulat bármiféle megegyezésre, különösen nem egy telepítési akció egyeztetésére²⁴.

Mindazonáltal Ottó Magyarországról mint a lehetőségek földjéről és „Isten Paradicsomáról” alkotott véleménye a keresztés háború után közismert lehetett Németországban, talán még Aachen vidékén is, ahonnan Merksteini Hezelo már 1148-ban elindult Magyarországra. A VII. Lajos király vezette francia kereszties sereggel, amely csupán 1147 nyárutóján gyűlt össze birodalmi területen, a lotharingiai Metzben, bizonyára kelet felé vonult még néhány kereszties a lotharingiai hercegségből és a birodalom nyugati területeiről a németek nyomában, át Magyarországon, ahol a feltételezések és mindenekelőtt saját krónikáisaik tanúsága szerint a franciák sokkal jobban viselték magukat, mint a németek, habár a már említett magyar trónkövetelő ebben az esetben is megpróbálta elérni VII. Lajosnál azt, amit III. Konrádnál nem sikerült.²⁵

A szerencsétlen kereszties hadjárat után és azt követően, hogy III. Konrád 1149 elején visszatért Németországba, a magyar királyt Franciaország és a dél-itáliai normannok szövetségében találjuk a császárságok ellenében, melyek szintén szövetségben álltak egymással, s nyugat, illetve dél felől fenyegették Magyarországot. A Géza által megkötött szerződés időpontját sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni.²⁶ Politikai szempontból nem szabad túlértékelni azt, hogy Konrád a Manuel császárral 1148-ban Szalonikiben megkötött szövetség után nem a magyarországi szárazföldi utat választotta, hanem az adriai tengeri úton tért haza, hiszen Barbarossa Frigyes, akit még saját visszaindulása előtt nagybátyja, Konrád küldött haza, 1149 elején nem riadt vissza a magyarországi útvonal választásától sváb kíséretével.²⁷ A normann–francia szövetséget 1149 júliusában hozták tető alá, amikor VII. Lajos király Calabriában megszakította szintén tengeri úton történő hazautazását. Jórészt a véletlennek köszönhetően tudjuk – méghozzá egy olyan testamentumból, melyet Bélának a szicíliai udvarba küldött magyar követje jegyzett le utazása előtt –, hogy Géza küldöttséget („*verba legationis*”) menesztett II. Rogerhoz („*Rogero regi Sicilie, Apulie Capueque*”)²⁸. Ebből Magyarország csatlakozására következtethetünk a francia–normann szövetséghez, ám hogy ez már 1149-ben megtörtént-e, amikor már feltehetőleg értesültek Magyarorszá-

²³ Odo von Deuil (Odo de Deogilo): *De profectione Ludovici VII. regis Francorum in Orientem*. Kiadta G. Waitz. MGH SS 26. 1882. 62.

²⁴ Otto von Freising: *Gesta*, 50. Vö. még a 12. oldallal és Gerhoh von Reichersberg hasonló véleménynyilvánításával a 9. oldalon. A magyarországiak szemében rossz emlékezetű német kereszties seregről tesz tanúságot a 14. század közepéről származó magyar Képes Krónika is, amelyben a 60b jelzetű lapon egy miniatúra található, amely egy magyar fíjászt ábrázol, amint éppen a keresztiesekre céloz; vö. a faksimile kiadással, (Bilderchronik, Hanau, 1968.)

²⁵ Vö. Bernhardi: *Konrad III.*, 601., 606. A kereszties seregek átvonulásával kapcsolatban még vö. Berry, V. G.: *The Second Crusade*. In: *A History of the Crusades* 1. Ed. K. M. Setton, Philadelphia, 1958. 483.

²⁶ Lásd még Makk: *The Árpáds*, 44. és Vollrath, H.: *Konrad III. und Byzanz*. Archiv für Kulturgeschichte, 59. (1977) 324. és Niederkorn, J. P.: *Die Mitgift der Kaiserin Irene. Anmerkungen zur byzantinischen Politik König Konrads III.* RHM 28. 1986. 125., amely szerint a „thesszaloniki szerződés” csak egy korábbi megállapodás eskü által történő megerősítése volt.

²⁷ Böhmer – Opll: *Regesta Imperii IV*, 2/1. 1980. (=BOM) 43.

²⁸ Erdély L.: *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története* 1. Budapest, 1902. 602. Makk az eseményt 1152-re helyezi (Makk: *The Árpáds*, 56.), míg Rassow az 1149–1154 közötti időszakot teljes egészében lehetségesnek tartja. Rassow, P.: *Honor Imperii*. 1961. 41.

gon a fenyegető szaloniki német–bizánci szövetségekötésről, vagy csak 1151 végén, egy Magyarország ellen irányuló bizánci támadás idején, vagy valamikor máskor, 1149 és 1154 között, erről eltérő véleményeket olvashatunk a szakirodalomban.

A német–magyar kapcsolatban nem állt be változás III. Konrád 1152 februárjában bekövetkezett halála és Barbarossa Frigyes németországi trónra lépése után sem.²⁹ Sőt nem sokkal azután háború kitörése is fenyegetett, amit Freisingi Ottó szerint csak a német hercegek akadályoztak meg.³⁰ III. Jenő pápa is bekapcsolódott, s 1152 elején magyarországi követi megbízást adott az akkoriban Itáliában nála időző Gerhoh von Reichersbergnek, ami ugyan sosem teljesülhetett, mivel Géza a bajor prépost sértő megjegyzései miatt megtagadta tőle a beutazási engedélyt. Erről Gerhoh egyik 1153-ból származó teológiai munkájában győződhetünk meg, melyben mintegy mellékesen Magyarországot „terra barbarica vix nominetenus christianorum principum dominio subdita” és királyát „rex immitis ac barbarus” megjelöléssel illeti. Nem lehetett kevésbé lesújtó korábbi véleménynyilvánítása sem, melyre a magyar király sértetten reagált.³¹ A két birodalom közötti politikai feszültség és a fenyegető helyzet tehát továbbra is fennállt, még ha a bizánci Manuel császárnak nem is sikerült nyugati szövetségeseit egységes, Magyarország számára bizonyosan romlást hozó kétfrontos háborúra sarkallni, mint ahogyan erre még 1156 nyarán kísérletet tett.³²

Barbarossa Frigyesnek akkoriban egyéb gondjai támadtak, főképp Itáliában. Így került sor arra, hogy 1157 nyarán a Staufok egyik legragyogóbb diplomataja, Prágai Dániel püspök személyében egy császári küldött jelent meg Géza királynál, és ezt a német küldöttséget már 1157 őszén a würzburgi udvari tanácson viszonzották, majd még egyszer 1158 januárjában Regensburgban egy pompás magyar küldöttség révén, melynek élén két nyugat-magyarországi ispán és egy püspök állt. Mindezek eredményeként 1158 nyarán egy hatszáz magyar íjászból és lovasból álló kontingens vett részt a Milánó elleni harcban. Sőt 1159 elején egy újabb magyarországi küldöttség útján a császár számára további segédesapatokat helyeztek kilátásba, bár azok megérkezéséről és itáliai beavatkozásáról a továbbiakban semmit sem hallunk.³³

Amikor az esztendő végén Rómában megtörtént az ellentmondásos pápaválasztás, és kezdetét vette az egyházszakadás, Magyarország hamarosan a császár ellenlábasa, III. Sándor hűségére tért. Az 1160 februárjában Páviában megtartott császári zsinaton Géza követei útján képviseltette magát, a német udvarban azonban bizonyára felismerték, hogy milyen bizonytalan partner a magyar király, s ezért Prágai Dániel püspök ismét Magyarországra utazott császári követségben, és őt 1161-ben még további két küldött követte. A magyar király az új esztergomi érsek, Lukács befolyása alatt állt, aki elvégezte a párizsi egyetemet, majd III. Sándortól főpapi palliumot kapott, urát pedig a szikzmával kapcsolatban tartózkodó magatartásra ösztönözte.³⁴ Legkésőbb 1161 elején Géza a VII. Lajos francia királyhoz,

²⁹ Lásd még Goetz, W.: *Barbarossas Weg zur Königskrone*. Jahrbuch für fränkische Landesforschung, 82. (1992) 61.

³⁰ 1152. június 29-re vonatkozóan lásd: BOM 95.

³¹ Az idézeteket vö. *Gerhohs Commentarii in Psalmos*. Hrsg. E. Sackur. Monumenta Germaniae Historica Libelli de litera 3. 1897. 463. és még Classen, P.: *Gerhoh von Reichersberg*. 1960. 137., 419. Classen úgy véli, hogy Gerhoh megnyilvánulásai a Staufok és Árpádok közötti házassági megállapodás lemondásával állnak összefüggésben.

³² BOM 105., 408.

³³ Vö. BOM 471., 486., 517., 576., 678., 740. Dániel püspökkel kapcsolatban vö. Hilsch, P.: *Die Bischöfe von Prag in der frühen Stauferzeit*. 1969., különösen 86.

³⁴ Vö. Holtzmann, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn*. Bonner Historische Forschungen, 6. (1957) 148.; Makk: *The Árpáds*, 74. és még BOM 822., 840., 862., 992., 1107.

III. Sándor védelmezőjéhez fűződő régi szövetséget is felújította, sőt közös fellépést ajánlott Németország ellen: „Ezért biztosítom testvéri barátságodat arról, hogy amennyiben az említett császár ellened vagy birodalmad ellen valamely rosszat forralna, én földjét fegyveres kézzel pusztítva megtámadom (*„ego regnum eius in manu forti devastando aggrediar”*), és ugyanezt várom el tőled mint barátomtól”.³⁵ Géza elutasította ellenben a Barbarossa által felkínált házassági szerződést – a későbbi Szent Erzsébethez hasonlóan egy magyar királylányt kellett volna menyasszonyként Tübingiába küldeni –, ugyanígy az újabb íjászok Itáliába vezénylését is.³⁶

Géza uralkodásának utolsó éve ismét a Német Birodalomtól való eltávolodás éve volt, és kimondottan az a benyomásunk, hogy már korábban is ez felelt meg leginkább a magyar politikának, s csak kénytelen-kelletlen, időlegesen lehetett másképp, mint például 1157–1158-ban. 1162. május 31-én a mindössze harmincegy éves Géza váratlanul elhunyt.

Ahogy már szó volt róla, azokban az évtizedekben a Magyarország és a Birodalom közötti feszültségekhez nem csekély mértékben járult hozzá az, hogy a Staufok birodalmában a magyar trónkövetelők gyakran részesültek szívélyes fogadtatásban, sőt még támogatásban is. Géza előzékeny magatartása Barbarossa Frigyessel szemben 1157 végén, majd a magyar segédcsapatok Lombardiába küldése 1158 nyarán talán szintén azzal hozható összefüggésbe, hogy Géza néhány hete, talán hónapja fiatalabb öccsét, Istvánt a német udvarban tudta, aki állítása szerint azért menekült oda, mert a király üldözte őt, s még élete is veszélyben forgott. A két fivér küldötteik útján vagy személyesen vádolta meg egymást a császár előtt, aki azonban bölcsen visszautasította, hogy döntőbíró legyen.³⁷ Kevésbé valószínű, hogy a magyarországi hatalom megosztására gondolt volna, mint ahogyan azt a források állítják.³⁸ Ez csak az uralmon levő magyar király elleni fegyveres fellépés révén valósulhatott volna meg, amire kevéssel a második itáliai hadjárat előtt egyáltalán nem volt idő, s ne gondoljunk Barbarossa zsarolási szándékára se, hiszen akkor nem engedte volna el Istvánt Bizáncba.³⁹ Odamenekült nem sokkal később Géza egy másik testvére, László is, és amikor azt halljuk, hogy Géza nagybátyjának, Belus magyar nádornak menekülnie kellett az országból, mert a király elleni összeesküvéssel vádolták, akit a fiatalabb István herceggel váltottak volna fel, akkor mindez arra enged következtetni, hogy Géza és kormányzása nem örvendett túlzott népszerűségnek.⁴⁰ Még akkor sem, ha nem adunk hitelt minden vádnak, amelyek a források szerint külföldön keringtek róla, és amelyek Gerhoh von Reichersberget is arra indították, hogy Gézában *rex immitis ac barbarus* lásson anélkül, hogy személyesen is ismerte volna őt.

A német telepések, akiket Szent István országába hívtak, valószínűleg semmit sem hallottak minderről; máskülönben talán nem is jöttek volna. Az ő emlékezetükben Géza, a „*piissimus rex*” úgy élt tovább, mint ahogyan unokája, II. András 1224. évi, újra és újra megerősített adománylevelében nevezték.

Belus, aki Ilonának, Géza szerb édesanyjának testvére volt és mindketten Uros szerb nagyzsupán gyermekei, már Géza édesapja, Vak Béla (1131–1141) uralkodása idején, majd az 1141–1146 közötti években, az ifjú király kiskorúsága alatt a magyar politika meghatá-

³⁵ Forrás: Bouquet: *Recueil des historiens des Gaules et de la France* 16. 1878. 27. Továbbá vö. Szentpétery I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae* 1. Budapest, 1923. Nr. 95.

³⁶ BOM 992.

³⁷ BOM 517. és lásd még Makk: *The Árpáds*, 66.

³⁸ Otto: *Gesta*, 182.

³⁹ Makk: *The Árpáds*, 69.

⁴⁰ Kézenfekvő magyarázatok az időpont meghatározásához: Makk: *The Árpáds*, 66., 76. Eszerint IV. István szökése 1157-re, II. Lászlóé 1160-ra esik, Belus nádorságára pedig 1157-től utalnak a források.

rozó alakja volt. Aki ragaszkodni kíván ahhoz, hogy 1991-ben valóban az erdélyi százszok betelepülésének nyolcszázötvenedik évfordulóját ünnepeltük, az Belusnak tulajdonítsa az érdemet, ne pedig az 1141-ben csupán tizenegy éves királynak. Így tett példának okáért Friedrich Müller-Langenthal erdélyi százsz történész és későbbi százsz püspök egy 1941-es megemlékező beszéd alkalmával, amikor Belust rendkívüli, „nagyvonalú európai államférfiként” ünnepelte. 1146 szeptemberében véget ért a gyámok kormányzása, amikor is Gézát nagykorúsították, Belust pedig a nádori szerepbe szorították vissza. Ekkoriban azonban Magyarország válságos időket élt át.⁴¹

Az említett Árpád-házi herceg, Borisz, aki egy orosz hercegnőtől született Oroszországban, miután anyját házasságtörés miatt visszaküldte hazájába férje, Könyves Kálmán magyar király (1095–1116), kétséges származása ellenére megnyerte magának és állítólagos igényeinek a német udvart. Igaz ugyan az is, hogy ugyanezen követeléseit röviddel azelőtt Borisz unokafivérének, a hatalmon lévő Vak Bélának szolgálatkész magyar tanácsosa a király óhajának megfelelően visszautasította, s ezzel egy időben törvénytelen születését is megerősítették.⁴² Még ha III. Konrád német király ki is vonta magát a magyar trónvitából, éppúgy, mint később Barbarossa Frigyes tette II. Géza és öccse, István összetűzésével kapcsolatban, Borisznak 1146 húsvétján ausztriai segítséggel mégis sikerült elfoglalnia Pozsonyt. S mivel a várost rövidesen megint fel kellett adni, a konfliktus Ausztria és Magyarország között dúló háborúvá fajult. 1146 szeptemberében a Lajta menti csatamezőn az ifjú Gézát lovaggá ütötték és karddal övezték fel, aki ezután győzelemre vezette seregét a Babenberg családból származó Jasomirgott Henrik ellen,⁴³ állítólag elsősorban a besenyő segédsapatoknak köszönhetően, melyek külleme és harcmódora oly szörnyű emlékként élt Henrik testvérében, Freisingi Ottóban. Ő – paphoz fölöttébb méltatlan módon – semmi esetre sem *sine ira et studio* tudósít erről a háborúról, bár éppen Isten segítségével remél bosszút e vereséért: „... cuius rei [...] ultio nondum facta Deo opitulante [...] expectatur”. A magyar „barbárok”, ama „emberi szörnyetegek” iránti ellenszenve is valószínűleg innen ered, akik Isten kifürkészhetetlen döntése folytán a paradicsomi Magyarhont lakják, és azt segítőkkel rettegést keltve védelmezik. Amennyiben 1145-ben a pápa vagy az általa júniusban Németországba küldött Dietwin bíboros azt sugalmazta, hogy Magyarország keresztény hitre térítését hajdan, Szent István idején lényegében az akkori II. Henrik német király mozdította elő, mint ahogyan ez III. Jenő pápa 1146. március 11-én kelt kanonizáló bullájában is olvasható, akkor ez éppen a nyilvánvaló túlzás miatt azt a sejtelmet ébreszti bennünk, hogy a német fél fölényben érezte magát a magyarokkal szemben.⁴⁴

⁴¹ Kosztolnyik fentebb idézett könyvében csak mintegy mellékesen említi Ilonát és Belust a 101. és 120. oldalon, s a 113. oldalon az „erdélyi királyi telepítési politika” vonatkozó forrásainak látványos hiánya kapcsán sem tesz róluk említést. Vö. Müller kijelentésével, in: Müller, F.: *Die geschichtliche Rolle der Deutschen Siebenbürgens im Blick auf neue Forschungsergebnisse*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, 64. (1941) 192.

⁴² Boriszra vonatkozóan lásd fentebb a 7. oldalt, továbbá: Font M.: *Fattyú volt-e Borisz?* Interpress Magazin, 8. (1984) 22–26.; Makk F.: *Borisz, egy XII. századi trónkövetelő*. Acta universitatis de Attila J. nominatae, Acta antiqua et archeologica, Supplementum VI. Szeged, 1987. 61–65.; Kosztolnyik: *From Coloman*, 101.

⁴³ Bernhardi: *Konrad III.*, 496.; Kosztolnyik: *From Coloman*, 116.

⁴⁴ Vö. Otto von Freising: *Gesta*, 53. A magyar segédsapatokként szolgáló besenyőkről lásd még: Göckenjan, H.: *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*. 1972. 115. II. Henrik megítélésével kapcsolatban vö. Hoffmann, H.: *Mönchskönig und rex idiota. Studien zur Kirchenpolitik Heinrichs II. und Konrad II.* MGH Studien und Texte, 8. 1993., jöllehet itt elsősorban csak a Bamberg, illetve a III. Konrád által szorgalmazott kanonizációval foglalkoznak. Vö. továbbá: Klauser, R.: *Die Heinrich- und Kunigundenverehrung im mittelalterlichen Bistum Bamberg*. 1957. és Bernhardi: *Konrad III.* 477. A kanonizációs bullával kapcsolatban vö. Brackmann, A.:

Tehát legkésőbb 1146-tól feszültség mutatkozik Magyarország és a Birodalom között, melyet a német kereszties hadsereg 1147 nyarán zajló magyarországi átvonulása idején is csak alig-alig lepleztek. Mint már említettük, Borisz előbb a német, majd a francia sereghez csatlakozott, bár szemlátomást mindkét helyen csupán kényszerítő eszközként és a magyar kormányzat által a kereszties seregek átvonulása idején tanúsított helyes magatartás garanciájaként számítottak rá. Ha a magyar történetírásban a franciák jobb színben tűnnek is fel, mint a németek, ez inkább a későbbi magyar–francia szövetséggel magyarázható.

Borisz herceg Géza trónutódlása ellen a Birodalomban folytatott mesterkedéseivel már a kezdetektől, 1141-től számíthatunk, s praktikáinak szemlátomást volt is némi sikere, hiszen joggal tekinthetjük ellenintézkedésnek azt, hogy Géza vagy a nevében kormányzó gyámok a *Historia Welforum* szerint Konrád királytól való félelmükben („*Chuonradum metuens*”) évi pénzadománnyal VI. Welfet, a Stauf uralkodó legtevékenyebb ellenállását támogatták.⁴⁵

A magyar és német kormányzat közötti megegyezés után kutatva átlépjük Géza uralkodásának időbeli határait. 1139 pünkösdjén, még II. Béla uralkodása alatt Zsófiát, Géza testvérét⁴⁶ eljegyezték III. Konrád kisfiával, (VI.) Henrikkel, és a gyermek menyasszonyt Németországba vitték, hogy ott folytatódjon nevelése. Az eljegyzés ügyében a még ugyanazon évben életét vesztő Bambergi Ottó püspök járt el. Azonban a barátság nem tartott sokáig. Tudjuk, hogy Zsófia az admonti kolostorba vonult, a hírek szerint a rossz bánásmód miatt, amiben az eljegyzés felbontása után része volt. Kérdéses, hogy ez csak 1146 nyarán, a nevezetes háborús évben történt-e, vagy 1145-ben, amikor III. Konrád sógornője, Sulzbachi Bertha és Manuel császár eljegyzése kapcsán trónutóda számára is egy rangosabb menyasszonyt szemelt ki,⁴⁷ vagy már 1142-ben, miután a frankfurti fejedelmi tanácscon kiegyeztek a Staufok és a Welfek, tehát már nem volt szükség Zsófiára, a Magyarország amúgy nem túl stabil pártoló magatartását szavatoló túsra.⁴⁸ Vagy talán már 1141-ben bekövetkezett a szakítás, miután a magyarok és németek csehországi politikája külön útra terelődött, és az egyik cseh trónkövetelő Magyarországra menekült unokatestvéréhez, míg a másik,

Germania pontificia 3. 1935. 272. 68 sz. Általában erről a témáról lásd még: Zimmermann, H.: *Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für den Osten*. Südostdeutsches Archiv, 10. (1967) 35–49.

⁴⁵ Vö. *Historia Welforum* c. 26. Hrsg. E. König: *Schwäbische Chroniken der Stauferzeit* 1. 1938. 52.; Feldmann, K.: Herzog Welf VI. und sein Sohn. Das Ende des süddeutschen Welfenhauses. Diss. Tübingen, 1971. 20.; Jehl, R. (Hg.): *Welf VI.* (sajtó alatt). Feldmann a VI. Welf és II. Géza közötti szerződést csupán 1145–1146-ra helyezi (Feldmann II. 61. jegyzet).

⁴⁶ Zsófia sorsával foglalkozik Jaksch, A. v.: *Zur Lebensgeschichte Sophias, der Tochter König Béla's II. von Ungarn*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (a továbbiakban: MÖG) Erg. Bd. 2. 1888. 361–379., a 364. oldalon az eljegyzés felbontását 1146 elejére helyezi. Az 1139 pünkösdjén megkötött eljegyzés nyilvánosságra hozatalával kapcsolatban vö. Schmitt, J.: *Bischof Otto der Heilige und seine Beziehungen zu Ungarn*. In: Festgabe G. Zimmermann, Beihefte des Historischen Vereins für die Pflege der Geschichte des ehemaligen Fürstbistums Bamberg 23. 1989. 25–35, különösen 36. III. Konrad akkori politikájára vonatkozóan vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 105., 282., 494., 498., 502., 683.; Heilig, K. J.: *Ostrom und das Deutsche Reich im 12. Jahrhundert*. Schriften der MGII 9. 1944.; Ohnsorge, W.: *Abendland und Byzanz*. 1963. 438., Makk: *The Árpáds*, 35.

⁴⁷ Vollrath (VI.) Henrik új bizánci házassági terveit csak 1150-re teszi (Vollrath: *Konrad III.*, 357.); ezzel szemben Niederkorn 1148 mellett foglal állást (Niederkorn: *Die Mitgift*, 135.). Vö. Hiestand, R.: „*Neptis tua*” und „*fastis Graecorum*”. Zu den deutsch–byzantinischen Verhandlungen um 1150. Deutsches Archiv, 49. (1993) 501–553.

⁴⁸ A VI. Welfhez fűződő vitás viszony továbbra is fennállt; Feldmann (Feldmann: *Herzog Welf VI.* 17., 20.) Hóman Bálintra (Hóman B.: *Geschichte des ungarischen Mittelalters* 1. 1940. 383. [Magyarul: Hóman B.: *Magyar középkor*. Budapest, 1938.] és Hilschre (Hilsch: *Die Bischöfe*, 53.) is hivatkozva III. Konrád magyarellenes politikáját már II. Géza uralkodásának kezdetére, 1141-re datálja.

II. Ulászló a német királytól kapott segítséget, s így 1144-ben végül elfoglalhatta országa trónját, majd támogatójának, Konrádnak egy magyar trónkövetelővel,⁴⁹ az akkoriban Csehországban tartózkodó Borisz herceggel is szolgált. Ellentétes vélemények láttak tehát napvilágot abban a tekintetben, hogy mikor is vált nyilvánvalóvá a Magyarország és Németország közötti ellenségeskedés, s a vitát aligha lehet eldönteni. Ezek a Géza nagykorúsítása és önálló kormányzása előtti időszakra vonatkozó adatok azonban nem feltétlenül csengnek össze az 1224-ben kelt oklevélnek az erdélyi szászok behívására vonatkozó megállapításával⁵⁰, mely szerint „*vocati fuerant a piissimo rege Geysa*”.

Továbbra is rejtély, mi alapján nevezi meg az erdélyi történetírás legkorábbi ága 1143-at Géza erdélyi telepítő tevékenységének kezdőpontjaként: „*MCXLIII. Geysa secundus avus Andrae regis Saxones evocavit in Transilvaniam*”. Ez olvasható a minden valószínűség szerint legrégebb annalszikus feljegyzésben, a *Fali Krónikában* (*Wandchronik*), amit 1535-ben a szentmisén résztvevő hívek okulására festettek fel a brassói plébániatemplom, későbbi nevén a Fekete Templom falára, s amit újra és újra megismételtek a történeti munkák. Pedig éppen a brassóiak nem hivatkozhattak II. Gézára, hiszen városukat csak a II. András király által 1211-ben az erdélyi Barcaságba hívott Német Lovagrend alapította.⁵¹

Az úgynevezett szepességi, illetve erdélyi „szászok” kivándorlásának egyértelmű időbeli meghatározása a Mosel vidék akkori helyzete alapján sem lehetséges. Alfred Haverkamp Karl Lamprechtre hivatkozva⁵² utal arra a hatalmas népességnövekedésre, ami a 12. században a települések megkétszereződéséhez és Eifel, valamint Hunsrück térségében irtásföldek kialakításához vezetett, továbbá Fritz Crushman nyomán felhívja a figyelmet a korabeli katasztrófákra. 1141–1151 között szinte minden évben találunk okot a kivándorlásra: vihar és áradások vagy egyéb okból bekövetkező rossz termés, éhínségek, járványok, az állatállomány pusztulása; a következő évekre vonatkozóan azután nincs hír Nyugat-Németországból. 1140-től 1146-ig még a trieri érsekek és a luxemburgi gróf között a „Papkirály”

⁴⁹ III. Konrád 1142 eleji csehországi hadjáratára vonatkozóan, melyre az általa elismert II. Wladislaw herceg megsegítése végett vállalkozott annak Magyarországra menekült unokatestvérével, Wladislawval és az elégedetlen cseh nemesek által megválasztott Znojmoi Konráddal szemben, vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 282. Boris trónkövetelő fellépése a német udvarban Fresingi Ottó nyomán 1146 elejére tehető: Otto von Freising: *Chronica* VII, 34. Hg. von A. Hofmeister. MGH SS rer. Germ. 45. 1912. 367.; vö. Bernhardt: *Konrad III.*, 495. és Kosztolnyik: *From Coloman*, 115., Makk: *The Árpáds*, 36.

⁵⁰ Az ún. szepességi szászok, akiknek magyarországi bevándorlását egyébként szintén II. Géza korára helyezik, legrégebb történeti munkájuk, a 15. század elején keletkezett Szepesszombati Krónika szerint II. Béla idején érkeztek volna az országba (vö. Szentpétery I.: *Scriptores rerum Hungaricarum* 2. Budapest, 1938. 280). Ez az elképzelés a Vak Bélára utaló egyértelmű kijelentés dacára téves, véleményem szerint összekeverték a neveket, s valójában IV. Béláról és az 1241-es tatárjárás után általa szorgalmazott utólagos német telepítésekről van szó.

⁵¹ Vö. *Annales templi Coronensis*. Hg. von O. Netoliczka. In: Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt 4: Chroniken und Tagebücher 1. 1903. 1. Ebből merít továbbá: Schlözer, A. L.: *Kritische Sammlung zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1795–1797)*. (Lásd a Zimmermann bevezetőjével ellátott utánnymatot, in: Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 3. (1979) 207.) Lásd még: Armbruster, A.: *Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgische-sächsische historiographie*. Südostdeutsches Archiv, 19/20. (1976/1977) 20–52., különösen 22. A Német Lovagrend erdélyi fellépéséről 1211–1225 között lásd: Zimmermann, H.: *Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen*. VuF 26. 1980. 267–298. (Utánnymását lásd uő.: *Im Bann des Mittelalters*. 1986. 152–183.) Brassóra vonatkozóan utalunk a következő munkára: Killyen, F.: *Die Anfänge der Stadtwerdung Kronstadts*. Siebenbürgisches Archiv, 17. (1984) 35. és Gündisch, K.G.: *Das Patriariat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Studia Transylvanica, 18. (1993) 56.

⁵² A következőkben utalok Haverkamp és Curschmann műveire: Haverkamp, A.: *Die Mosellande im 12. Jahrhundert – Motive zur Auswanderung?* Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 4. (1981) 21–39. és Curschmann, F.: *Hungersnöte im Mittelalter*. 1900. 138.

III. Konrád megválasztása következtében kirobbant háborús konfliktus is pusztította a vidéket, amiről azután így ír a *Gesta Treverorum* egyik kontinuatora: „A szerencsétlen népet előzte a testvérharc gyors és szeszélyes árja [...] A hátramaradók elmaradtak a munkától, oly nagy gondot fordítottak arra, hogy elrejtőzzenek az ellenség elől [...] Az egész országban felhagytak a földműveléssel [...] Az állatok szétszóródtak [...] a fiatal állatokat elrabolták [...] a rejtőzködő jószágot éjjel elvitte a farkas [...] A vidék körös-körül elpusztult, a parasztok az esztendőre panaszkodtak ...”. *„Terra pauper et sterilis”* – így foglalja össze a krónika a 12. század végén a vidéken kialakult helyzetet.

Ezzel szemben a Magyar Királyság Freisingi Ottó szerint *„tamquam paradysus Dei”*, és az oklevelek tanúsága szerint több *„deserta”* állt rendelkezésre, melyeket „Királyföldként” az újonnan betelepülők rendelkezésére lehetett bocsátani, még ha ezek nem is voltak teljesen lakatlan területek.⁵³ A későbbi erdélyi szászok kivonulását mégsem említi egy krónikás forrás sem, sem a német Nyugatról, sem a magyar Keletről származó. Az esemény feltűnés nélkül játszódhatott le, semmi esetre sem volt szó népvándorlásról. August Meitzen, a berlini nemzetgazdász, és tőle függetlenül Friedrich Teutsch, a későbbi szász püspök kerek száz évvel ezelőtt számításokat végeztek. Erdély elsőként betelepített vidékén a falvak telekfelosztása alapján mintegy 520 családot állapítottak meg a 13 elsődleges településen elosztva, tehát családonként hozzávetőlegesen öt főt számlálva körülbelül 2600-an lehettek az első telepesek.⁵⁴ Amennyiben feltételezzük, hogy aligha indulhattak útnak mind egyszerre, akkor ne csodálkozzunk, hogy elvándorlásuk nem tűnt fel a krónikaíróknak.

Még mindig nem tisztázott azonban, hogy ez mikor kezdődött, Géza király a német udvarral egyetértésben mikor küldte ki toborzóit, akiket a sziléziai-lengyel térséggel ellentétben Magyarországon sosem illeltek a *locatores* névvel, s legfeljebb a későbbi erdélyi regionális és helyi vezető rétegeként tevékenykedő gerébekkel (*Gräfen*) azonosíthatók.⁵⁵ Talán mindehhez nem is volt szükség semmiféle megegyezésre a legfelsőbb politikai szinten, csak egy, a telepítéseket intéző helyi kezdeményező ügyes rábeszélőkészségére, az egyes családok kivándorlása pedig a nagypolitikát érdeklő körön kívül zajlott le. Amikor a bizánci krónikaíró, Kinnamosz 1152-ben már szászokat is említ a magyar király hadseregében,⁵⁶ aligha lehetett szó parasztokról, akiket kevéssel magyarországi letelepítésük után máris besoroztak az ország védelme érdekében, hanem inkább zsoldosokról, akik egy hadjárat erejéig a magyar király szolgálatába szegődtek vagy egyébként is „nemesi *hospesek*ként” hosszabb-rövidebb ideig a magyar királyi udvarban vendégeskedtek, ahogyan ez Szent István ideje óta szokásban volt.

Egyik első oklevelében, melyet a nyugat-magyarországi Szent Márton hegyi kolostor számára állíttatott ki, II. Géza nyíltan az *„institutis sancti regis Stephani”* mellett foglal állást. Ezzel nem csupán a bencés rendház alapító oklevelére utalhatott, hanem a magyar királyság alapítójának híres *Institutio morum* című művére, melyben az államalapító egyebek között utódjának adott tanácsokat *„de detentione et nutrimendo hospitum”*, *„nam unius linguae uniusque moris regnum inbecille et fragile est”*, és mert az országba hívott „vendégek” olyan

⁵³ Lásd a 17. jegyzetet.

⁵⁴ Lásd: Klein: *Transsylvania*, 222.

⁵⁵ A *locatores*re vonatkozóan: Menzel, J. J.: *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*. 1977.; az erdélyi viszonyokkal kapcsolatban: Gündisch: *Das Patriziat*, 101. és különösen 109.

⁵⁶ Vö. a következő kiadással: Meineke, A.: *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnensis gestarum*. 1836. 131. vagy Moravcsik G.: *Fontes Byzantini Historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex stirpe Arpád descendunt*. Budapest, 1984. 211.; Makk: *The Árpáds*, 60., 147. 190. jegyzet. A szövegrészt egyébként már Schlözer is ismerte (Schlözer: *Kritische Sammlung*, 207. 52. jegyzet).

képességeket hozhatnak magukkal – „*diversas linguas et consuetudines diversa que documenta et arma*” –, „*que omnia regna ornant et magnificent aulam*”, tehát szintén hozzájárulhatnak a magyar királyi udvar dicsőségéhez és Magyarország prosperitásához.⁵⁷

A *hospitalitas* Szent István kora óta alapelve volt a magyar politikának, úgyhogy Magyarországot a középkorban jellemzően vendégszerető országgént tarthatták számon.⁵⁸ Ha a magyar királyság kezdeti időszakában inkább lovagok és klerikusok jöttek is Magyarországra, hogy a keresztény-nyugati lovagi kultúrát terjesszék az országban, úgy tűnik, II. Géza és kormányzata azáltal, hogy paraszti telepéseket hívott be a német vidékekről, és letelepítette őket például a Királyföldön rendelkezésre álló pusztaságban (*deserta*) az erdőkön túl, Erdőelvéen és Magyarország betörések által veszélyeztetett keleti határán, bölcsen kamatoztatta a magyar államalapító azon kormányzási alapelvét, mely a mai nemzeti vilongásoktól túlfutott korszakban még inkább figyelemreméltó. Mindezt pedig azért tette, hogy használjon az ország művelődésének, és segítse az elégtelennek bizonyuló határvédelmet.⁵⁹ Nem véletlen, hogy a később erdélyi szász nemzetnek nevezett népesség jelmondatává az először 1302-ben lejegyzett mondas, „*ad retinendam coronam*” vált.⁶⁰ Még ha nem is szolgálhatunk pontos adatokkal a királyi intézkedések kezdeteivel kapcsolatban,⁶¹ ezek mégis kiemelkedő helyet jelölnek ki a „gézai korszak” számára a Staufok korán messze túlnyúló érvénnyel.

Fordította: CZIRÁKI ZSUZSANNA

⁵⁷ Vö. Deér, J.: *Byzanz und das abendländische Herrschertum*. 1977. 470. Géza Szent-Márton-hegyi oklevelével kapcsolatban, amely valójában csak megközelítően helyezhető az 1142–1146 közötti évekre, Deér Erdélyre hivatkozik (Erdély: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, 597.); lásd még a 76. sz. regesztát Szentpéterynél. Szent István sokat vitatott munkája, az „*Institutio morum*” németül Györffy György szerkesztésében jelent meg, in: Györffy, Gy.: *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*. 1983. 253., különösen a 259. oldalon kezdődő „*De detentionis et nutrimendo hospitum*” c. fejezet. Lásd még: Szűcs, J.: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung*. Südost-Forschungen 31. (1972.) 31. és röviden: Györffy, Gy.: *König Stephan der Heilige*. 1988. 197. Deér megkérdőjelezte a dokumentum eredetiségét, de a beharangozott tanulmányt már nem jelentethette meg; vö. a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte auf der Reichenau őszi ülésének 169. sz. protokolljával, 1971. 85.

⁵⁸ Lásd Zimmermann, H.: *Hospites Theutoinici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung*. In: Gedenkschrift für H. Steinacker. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 16. (1966) 67–84.; Schünemann: *Die Deutschen*, i. m. és Fügedi: *Das mittelalterliche Ungarn*, valamint Kubinyi, A.: *Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn* és Helbig, H.: *Die ungarische Gesetzgebung des 13. Jahrhunderts und die Deutschen*. In: *Vorträge und Forschungen*, 18. (1975) 527–566., 509–526.

⁵⁹ A régi magyar határvédelem gyeprürendszerével kapcsolatban vö. Klein: *Transsylvania*, 117.

⁶⁰ Zimmermann – Werner: *Urkundenbuch*, 534. IV 11. tábla és Straussenburg, A. Arz v.: *Beiträge zur siebenbürgischen Wappenkunde*. Siebenbürgisches Archiv, 16. (1981) 34.

⁶¹ A modern történetírás e tekintetben elővigyázatos; vö. például: Kosztolnyik: *From Coloman*, 113.: „... the croniclers remained silent about the settlement policy of the king in Transylvania. In accordance with this policy, Franks from the Mosel valley and western Flemish peasants were invited and welcomed by the monarch to settle down in the heavily wooded lands of the southern counties of Transylvania. Those settlers cultivated the land ...” („A krónikaírók hallgatnak a király erdélyi telepítési politikájára vonatkozóan. Ezzel a politikával összefüggésben az uralkodó Mosel-völgyi frank és nyugat-flandriai parasztokat hívott meg és fogadott be azért, hogy letelepedjenek Erdély déli megyéinek erdővel sűrűn borított vidékén. Azok a telepések művelték meg a területet...”). Lásd még: Bernhardi: *Konrad III.*, 931. 53. jegyzete: „Konrád uralkodása alatt minden valószínűség szerint II. Géza magyar király német telepéseket hívott Erdélybe.” Bernhardi hivatkozik Giesebrechtre, aki Zsófia eljegyzésének felbontásából kiindulva a telepítések időpontját 1141–1145-re helyezi, hiszen „később a Magyarország és a Német Birodalom közötti viszony olyan ellenségesen alakult, hogy a király aligha gondolhatott németek tömeges behívására. Giesebrecht, W. v.: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* 4. 1877. 377.

Salzburgi források a 8–9. századból

Források Salzburg kora középkori történetéből. Fordította, jegyzetekkel ellátta, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: Nótári Tamás. Szeged, Lectum Kiadó, 2005. 230 oldal

A kötet középpontjában álló öt szöveg (*Gesta Hrodberti*, *Notitia Arnonis*, *Breves Notitiae*, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, *Epistola Theotmari*), amelyet lát szólag csupán a közös keletkezési hely köt össze, mind műfajukat, mind keletkezési idejüket tekintve igen különböző képet mutat. E forrásokban azonban közös, hogy nem csupán Salzburg történetébe engednek betekintést, de általuk behatóbban is megismerhetjük a korabeli bajor bel- és külpolitikai viszonyokat, irodalmi és jogfejlődési tendenciákat, valamint nem elhanyagolható jelentőségű adalékokkal gazdagítanak bennünket a Kárpát-medence – az avarok és a honfoglaló magyarság – történetét illetően. A helyét önálló kismonográfiaként is megálló bevezető tanulmányt a források bőséges jegyzetapparátussal ellátott fordításai követik – a tanulmány fejezeteivel megegyező sorrendben. Az itt olvasható fordítások egy részét Nótári az elmúlt néhány évben már közreadta,¹ ám e kötetben számos ponton finomította és pontosította a magyar szöveget, így e szövegek nem a korábban megjelent fordítások megismétlései. A kötetben

helyet kapott források közül kettőnek, a *Notitia Arnonis*-nak és a *Breves Notitiae*-nek eddig még részleteiben sem született magyar fordítása. A *Gesta Hrodberti* két fejezetéből néhány mondatot Szádeczky-Kardoss Samu ültetett át magyar nyelvre,² a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 6–14. fejezetét Horváth János,³ az avar vonatkozású fejezetek azon részét, amelyek a 806 előtti eseményekre vonatkoznak, Szádeczky-Kardoss Samu,⁴ több, a pannóniai népek megtérését tárgyaló részt pedig Veszprémy László⁵ fordított le, ám e két szövegnek sem készült teljes magyar fordítása. Az *Epistola Theotmari* esetében rendelkezésre áll ugyan mind a Gombos F. Albin-⁶ és a Horváth János-féle⁷ teljes, mind pedig a Lele József⁸ által készített, a magyarokra vonatkozó részt átültető fordítás, a szerző/fordító számára azonban indokoltnak

² Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998. 225.

³ Horváth János (ford.): *A bajorok és karentánok megtérése*. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Összeállította Györfly Gy. Budapest, 2002. 188–195.

⁴ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 225., 266., 267., 286., 293., 304.

⁵ In: Lošek, F.: *A pannóniai népek megtérése. A Conversio Bagoariorum et Carantanorum című munka és Theotmar salzburgi érsek IX. János pápának szóló levele 900-ból*. In: Kovács L.–Veszprémy L. (szerk.): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996. 150.

⁶ Gombos F. A.: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904)*. Hadtörténeli Közlemények, 28. (1927) 505–509.

⁷ *Theotmár salzburgi érsek: Levél IX. János pápához 900 tavaszán*. Ford. Horváth János. In: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Összeállította Györfly Gy. Budapest, 2002. 206–211.

⁸ *Theotmár*. Ford. Lele József. In: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Olajos Terézia, H. Tóth Imre és Zimonyi I. közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. SzKK 7. Szeged, 1995. 185–187.

¹ *Notitia Arnonis* – Nótári Tamás: *Két forrás a kora középkori Salzburgból, Notitia Arnonis – Epistola Theotmari*. Aetas, 19. évf. (2004) 1–2. sz. 81. skk.; *Conversio* – Nótári Tamás: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Aetas, 15. évf. (2000) 3. sz. 95. skk.; (ugyanaz Nótári Tamás: *Iuridicophilologia, Tíz tanulmány*, Budapest 2004 169. skk.); *Epistola Theotmari* – Nótári Tamás: *Két forrás a kora középkori Salzburgból, Notitia Arnonis – Epistola Theotmari*. Aetas, 19. évf. (2004) 1–2. sz. 89. skk.

tűnt egy, a legkorszerűbb szövegkiadáson alapuló, bősegebb jegyzetanyaggal ellátott, teljes fordítást készíteni s e kötetbe felvenni, mivel ezáltal világosabbá váltak e szövegek kapcsolódási pontjai a korábbi salzburgi forrásokhoz, kiváltképp a *Conversio*hoz. A következőkben a bevezető tanulmánnyal kívánunk behatóbban foglalkozni.

A tanulmány első fejezete a Szent Rupert legendát (*Gesta Sancti Hrodberti confessoris*) dolgozza fel.⁹ Ennek kapcsán a szerző nemcsak a szigorúan a legendához tartozó kérdésekre keres választ, hanem több, Salzburg késő ókori és kora középkori történetét érintő problematikát is behatóan tárgyal. A salzburgi kereszténység kialakulása és kontinuitása kapcsán figyelmet érdemel az Eugippiustól származó, 511-ben írott *Vita Sancti Severini*,¹⁰ amelynek 13. és 14. fejezete említést tesz egy Iuvao nevű helyről, ahol a szent számos csodát művelt. Ez az elbeszélés világossá teszi, hogy a Kr. u. 5. században Salzburg már jelentős keresztény közösséggel rendelkezett.¹¹ A *Vita Sancti Severini* 44. fejezetéből azt is megtudhatjuk, hogy Severinus konventje a tartomány 488-ban bekövetkezett kiürítése során elhagyta a *Noricum ripense* területét, és Itáliában telepedett le. A 7. és 8. század lakosságát illetően a forrásokból kiolvashatjuk ugyan a római eredetű lakosság jelenlétét e területen, s a *Gesta Hrodberti* – noha a 6. fejezetben Iuvavumról mint elhagyatott, erdőkkel borított területről beszél – sem állítja, hogy Rupert teremtette volna meg a kereszténységet, hanem sokkal inkább csak annak megerősítéséről szól.

Nótári ennek megfelelően úgy véli, hogy nagy valószínűséggel feltételezhetjük a keresztények jelenlétét e területen a 7. században, ám nem látja bizonyíthatónak, hogy e közösség és a Severinus-kori kereszténység között közvetlen kontinuitás volna kimutatható.¹²

A szerző hosszabban elemzi a Iuvavum és a Salzburg, valamint a Salzach és Igonta nevek viszonyát és ezek előfordulásait a forrásokban. A város- és a folyónév megváltozásából és az új név adásából – Ingo Reiffensteinnel egyetértve¹³ – arra a következtetésre jut, hogy a bajor honfoglalás nem mehetett végbe békésen, és a hatalom új birtokosai tudatosan nem akartak közösséget és folytonosságot vállalni a római uralommal.¹⁴ A munka a régészet eredményeit is figyelembe véve, ám elsősorban a feldolgozott források filológiai elemzéséből – ennek során a latin és a germán terminológia párhuzamos használatára helyez hangsúlyt – számos megállapítást tesz a salzburgi és reichenhalli sótermelés kialakulására, valamint az egyház szerepére a gazdasági fejlődésben; településtörténeti kitekintésben a *civitas*, *castrum*, *oppidum* és *locus* kifejezések előfordulását vizsgálva Salzburg és a korabeli bajor települések (Worms, Regensburg, Lorch) viszonyára következtet.¹⁵

A 8. század végén keletkezett *Gesta Hrodberti* szöveghagyományát és a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 1. fejezetéhez fűződő kapcsolatát tisztázva a szerző először Szent Rupert (Hrodbertus) bajorországi, illetve salzburgi működését datálja – nézete Herwig, Wolfram és Fritz Lošek ál-

⁹ Levison, W. (ed.): *Gesta s. Hrodberti confessoris*. MGH SS rer. Merov. 6. Hannover-Leipzig, 1913.

¹⁰ Eugippius: *Szent Severinus élete*. Fordította az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszéke munkaközössége Mócsy András vezetésével, a bevezető tanulmányt írta Bóna István. Budapest, 1969. 266.

¹¹ Noll, R.: *Die Anfänge des Christentums*. In: *Geschichte Salzburgs* I. 2. Hrsg. v. H. Dopsch u. H. Spatzenegger. Salzburg, 1981. 95. skk.

¹² *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Fordította, jegyzetekkel ellátta, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: Nótári Tamás. Szeged, 2005. 13. skk.

¹³ Reiffenstein, I.: *Der Name Salzburgs – Entstehung und Frühgeschichte*. MGSL 130. 1990. 197.

¹⁴ Nótári: *Források*, 16. skk.

¹⁵ Nótári: *Források*, 19. skk.

laspontjával van összhangban¹⁶ –, amely szerint a nemesi/királyi nemzetségből származó, talán a Merovingokkal is rokonságot tartó Rupert 696-ban érkezett Salzburgba, 715–716 táján pedig már nagy valószínűséggel elhunyt. A szent tevékenysége kapcsán kiemeli, hogy sem a Salzburgi Püspökség – ez hivatalosan csak Bonifácnak köszönhetően 739-ben fog megalakulni –, sem a salzburgi Szent Péter-kolostor megalapítása nem Rupert műve, hozzá köthető viszont a *cella Maximiliani* és a nonnbergi apácakolostor létrehozása.¹⁷

A bevezetés második része 788 és 790 között íródott, s a *Notitia Arnonis* keletkezésének történeti háttérét, a mű datálásának kérdését és szerkezetét vizsgálja.¹⁸ A történeti háttér kapcsán egyetlen nagyobb témára fókuszál a szerző: az egykor a Merovingok uralma alatt álló területek közül önálló államisággal rendelkező Bajor Hercegség utolsó uralkodójának, III. Taszilónak az uralkodására, amelyen belül is külön hangsúlyt kap a frank–bajor konfliktus, valamint – mintegy e konfliktus csúcspontjaként – a herceggel szembeni, 788-ban Ingelheimben lezajlott koncepciós per és a trónfosztás.¹⁹ Nagy Károly – Tasziló unokafivére – birodalomalkotó terveinek egyre in-

kább akadályát képezte az önálló kül- és belpolitikát folytató bajor herceg, akit – a szerző megállapítása szerint – 787-ig nem vazallusi, csupán hűségeskü kötött a frank uralkodóhoz. Nagy Károly fokozatosan elszigetelte Taszilót, s e törekvésében partnerre talált a bajor nemesség egy részében és a bajor egyházi méltóságokban, kiváltképp Arn(o) salzburgi püspökben. A politikailag talajvesztett herceg megkísérelt szövetségre lépni az avarokkal,²⁰ amit Nagy Károly *infidelitasként* értelmezett – a trónfosztáshoz ez azonban nem szolgáltatott kellő alapot, vádként hozták fel a herceggel szemben a 763-ban Pippinnel szemben elkövetett *harrislizt*, vagyis a királyi sereg engedély nélküli elhagyását is. A herceget kolostorba zárták, majd 794-ben ismét a birodalmi gyűlés elé idézve hivatalosan is lemondásra kényszerítették; ez az utóbbi tény is amellest szól – hangsúlyozza Nótári –, hogy a vádak jogilag nem voltak megalapozottak, tehát méltán tekinthetjük a III. Tasziló elleni eljárást koncepciós pernek.²¹

A *Notitia Arnonis*t csak e körülmények ismeretében érthetjük meg, ugyanis Nagy Károly hatalomátvétele után a püspökségek – és talán a világiak is – kénytelenek voltak birtokaikról jegyzéket készíteni, s azt a királlyal jóváhagyatni, aki ezáltal áttekintést és befolyást nyert a bajorországi belső viszonyok felett. Arn(o) immáron Nagy Károly hű embereként e feljegyzéssel biztosította püspöksége számára az addig megszerzett javadalmakat.²²

A 798 és 800 között keletkezett *Breves Notitiae* a 798-ban érsekséggé emelkedett Salzburgi Püspökség birtokainak jegyzéke,²³ amely az Arn(o) alá rendelt püspökök felé volt hivatott Salzburg primátusát hangsúlyozni. Arn(o) Nagy Károly kívánságára kapta meg III. Leó pápától a *palliumot*,

¹⁶ Wolfram, H.: *Grenze und Mission. Salzburg vom heiligen Rupert zum heiligen Virgil*. MGS 115. (1975) 52.; Wolfram, H.: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. MIOG Ergänzungsband 31. Graz–Wien–Köln, 1995. 228.; Lošek, F.: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997. 26.

¹⁷ Nótári: *Források*, 24. skk.

¹⁸ Lošek, F.: *Notitia Arnonis und Breves Notitiae. Die Salzburger Güterverzeichnisse um 800*. MGS 130. (1990) 31. skk.

¹⁹ Kolmer, L.: *Zur Kommendation und Absetzung Tassilos III.* ZBLG 43. (1980) 311.; Wolfram, H.: *Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern*. MGS 108. (1968) 173.; Wolfram, H.: *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung*. 378–907. Wien, 1987. 187. skk.

²⁰ Szádeczky-Kardoss: *Az avar történelem forrásai*, 274. sk.

²¹ Nótári: *Források*, 43skk.

²² Nótári: *Források*, 62skk.

²³ Lošek: *Notitia Arnonis*, 10. skk.

s utóbb készségesen vett részt a Nagy Károly császárrá koronázását előkészítő politikai játszmában – a szerző Peter Classen megállapításaitól több ponton eltérve Schieffer közelmúltban megfogalmazott nézeteit teszi magáévá a pápa ellen elkövetett merénylet kérdésében.²⁴ A történeti háttér elemzését követően Nótári a mű keletkezési idejéről, szerkezetéről, illetőleg a korábbi salzburgi forrásokhoz fűződő viszonyáról ad beható elemzést. A *Notitia Arnonishoz* képest feltárt grammatikai és stiláris eltérések révén világossá válik, hogy egyik feljegyzés sem szolgálhatott a másik forrásául, valamint hogy az esetleges – néhány – közös forrás ellenére, a két munka teljességgel különböző célokat követ, és szemléletük – ez kiáltóképp a *Breves Notitiae* esetében válik világossá – is nagyban eltér egymástól.²⁵

A bevezetés negyedik fejezete a 870-ben keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* háttéréről nyújt képet az olvasó számára.²⁶ E rész annyiban tér el az előző három tanulmánytól, hogy nem marad meg a mű szűkebb – Salzburg, illetőleg Bajorország által alkotott – keretei között, hanem kilépve onnan nem csak betekintést ad a Kárpát-medence 9. századi, honfoglalás előtti történetébe, de felvillantja a frank uralkodó, a pápa, a basileus és a frank uralkodó között kialakult kapcsolatszerkezet is. Ennek során részletesen bemutatja a Bajor Hercegséggel, illetve a Frank Birodalommal elsőként kapcsolatba kerülő szláv nép, a karantánok közti, a Salzburger Püspökség által megszervezett missziót. Ezt követi egy hasonló jellegű, de területileg Pannóniára kon-

centráló misszióknak, nevezetesen az avarok megtérítési kísérletének a *Conversio* prizmáján keresztüli leírása.²⁷ Ezek után rövid kitérítés következik Konstantin és Metód működésére Moráviában, illetve Pannóniában, majd a pápa, a basileus és a keleti-frank uralkodó bulgáriai missziós törekvéseire.²⁸

Miután a szerző alapos összegezést adott a *Conversio* történeti háttéréről, visszatér a bajorországi eseményekhez, és részletesen elemzi a mű szerzőségének kérdését, Metód regensburgi perét, illetve a *Conversio*-ban Metód ellen megfogalmazott vádakokat és politikai és teológiai háttérüket. A szerző kitérőre csupán a mű néhány utalásából kísérelhetünk meg következtetéseket levonni, ám teljes biztonsággal nem tudjuk azonosítani: Nótári szerint nagy valószínűséggel megállapítható ugyanakkor egy, az 5. fejezetben olvasható első személyű fogalmazásból a szerző salzburgi, illetve bajor származása. Adalwin érsek szerzőségét a következőkkel támaszthatja alá: egy további első személyű fogalmazás közvetlenül Adalwin megnevezését követi, elképzelhető tehát, hogy az író saját magát nevezte meg. Hasonlóképpen megfontolás tárgyává tehető azon tény, hogy a *Conversio* szövegében csupán két személy epithetonjaként szerepel a *püßsimus* jelző, ezek pedig Adalwin és Német Lajos, esetlegesen tehát a mű szerzője és címzettje. A Metód elleni vádak hat három gyújtópont köré csoportosítja: először a *lingua Latina*, másodsor a *doctrina Romana*, harmadszor pedig a *litterae auctorales Latinae* kapcsán megmutatkozó elutasító magatartása. E három, a nyugati egyház és misszionáriusai által soha meg nem kérdőjelezett elemet Metód az egész nép számára értéktelen színben tüntette fel, nevezetesen *philosophice superducens* – e fordulat minősítését illetően Nótári nem fogadja el Wolfram azon nézetét, miszerint a *philosophus* megnevezés már önmagában

²⁴ Classen, P.: *Karl der Große, das Papsttum und Byzanz. Die Begründung des karolingischen Kaisertums*. Sigmaringen, 1985. 42. skk.; Schieffer, R.: *Arn von Salzburg und die Kaiserkrönung Karls des Großen*. In: Bayern und Italien. Politik, Kultur, Kommunikation (8.–15. Jahrhundert). Festschrift für K. Reinhold zum 75. Geburtstag. Hrsg. v. H. Dopsch–S. Freund–A. Schmid. München, 2001. 112. skk.; Nótári: *Források*, 73skk.

²⁵ Nótári: *Források*, 81skk.

²⁶ Lošek: *Die Conversio*, 6. skk.

²⁷ Nótári: *Források*, 95skk.

²⁸ H. Tóth Imre: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged, 2003. 10. skk.

dehonesztáló lett volna,²⁹ e neutrális kitétel csupán az okfejtés módját jelölte meg.³⁰

A bevezető tanulmány ötödik része a 900-ban született *Epistola Theotmari*hoz kapcsolódik.³¹ Az *epistola* Salzburg ötödik érsekétől, Theotmártól származik, aki jogkörét érintően sérelmesnek érezte a szláv papok működését és a morva egyház önállósodási kísérletét, ezért 900-ban IX. János pápához fordult. Az érsek cáfolni igyekszik a szlávok hamis vádjait, amely szerint az érsekség a magyarokkal pogány rítus szerint szövetséget kötött volna, ám e kérdésben a döntést a pápa bölcs belátására bízta. A szerző kimutatja, hogy Theotmár az általa használt idézetekben korántsem törekszik tárgyszerűsége: a kánonjogi és bibliai idézeteket többnyire elferdítve, szerkezetileg tendenciózusan alkalmazza, s olykor a pápával szemben alkalmazott hang is ironikussá, kioktatóvá válik.³²

Végül megjegyeznénk, hogy a szerző által néhai mestere, Szádeczky-Kardoss Samu

emlékének ajánlott kötetben figyelemreméltó a szakirodalom bőséges és széles körű feldolgozása, amelyből képet alkothatunk arról, hogy a szerző számára a tudományos igényvel megírt bevezető tanulmányban a filológiai megközelítés mellett a köz-, egyház-, művelődés- és jogtörténeti szempontok is nagy súllyal estek latba, hiszen maguk a salzburgi történeti források sem lettek volna interpretálhatóak a politikai folyamatok behatóbb elemzése nélkül. Ennek köszönhető, hogy a mű minden egyes alfejezetében találkozhatni kitekintéssel azon szak-, illetve – a vizsgálódás szempontjából – segédtudományok eredményeire, így például a régészet, a germanisztika, a szlavisztika kutatásaira, amelyek segítségével az egyes források jóval árnyaltabban interpretálhatók.

SZALÓKI GERGELY

²⁹ Wolfram, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz, 1979. 138.

³⁰ Nótári: *Források*, 110skk.

³¹ Lošek: *Die Conversio*, 55. skk.

³² Nótári: *Források*, 130skk.

A Kárpát-medence középkori tájegységeiről

*Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés
a középkori Magyarországon.*

*Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.
Szeged, 2003. 229 old.*

Kristó Gyula alább ismertetésre kerülő munkájában történeti-földrajzi szemléletet hor-
dozó témát választott, s ezzel fontos szakiro-
dalmi segítséget nyújtott a döntően térbeli
folyamatok vizsgálatával foglalkozó tudomá-
nyágak, így például a földrajz kutatóinak.
A medievisztika kutatási eredményeit más
szakterületek számára is elérhetővé és értel-
mezhetővé tevő munkákra nagy igény lenne
Magyarországon, ám még mindig méltány-
talanul kevés olyan összegzés születik, amely
úgy közvetíti középkorkutatásunk legújabb
eredményeit, hogy nem veszít szakmai hite-
lességéből. Kristó Gyula e könyv megírásával
már formai szempontból is aktuális problé-
mát vet fel: hazánkban nem eléggé kiterjedt
a szakirodalmi munkák „középrétege.” A köz-
épkor kutatói olvasóközönségként nagyrészt
a pályatársakat „célozzák meg”: színvonalas
szakirodalmuk tehát döntően medieviszták-
nak készült, olyan nyelvvezetl és formában,
amely magától értetődik egy történész, de
kevésbé érthető több más tudományág, pél-
dául a természettudományok művelői szá-
mára. A mérleg másik oldalán ugyanakkor
ott találjuk azt a népszerűsítő irodalmat,
amely sokszor csak a szakmai hitelesség erő-
teljes alábbadásával képes közvetíteni infor-
mációkat a nem szakirányú érdeklődő olva-
sóközönség felé. Kristó Gyula jelen kötete
tehát nem elsősorban a középkorász szakmá-
nak szolgáltat új információkat; sokkal in-
kább egy Magyarországon igényelt, szakmai-
lag korrekt, az eredményeket mind a közép-
korász, mind a többi tudományág számára
is elérhetővé tévő szakkönyvként kezelhető.

Az alapvetően három nagy egységre ta-
golható könyv kezdő és záró egysége rövi-

debb s „alapanyagában”, alapértelmezésé-
ben eltér a középsőtől. A középkori Magya-
rországot mint egységet veszi alapul, s azon-
túl a korona országait is bevonja a vizsgá-
latba. A korabeli térszervezési típusokat
a történész szemével vizsgálja, de a társa-
dalmi–gazdasági földrajzi elvek figyelembe-
vételével. A szerző egyfajta „felülről”, az or-
szág egésze felől történő megközelítési mód-
ját választja az elemzésnek.

A könyv fontos fogalmak, szerkezeti (pél-
dául jogi, egyházi, gazdasági, pénzügyi) egy-
ségek időbeli–térbeli kialakulását és fejlő-
dését tárgyalja, amelynek során végig nagy
hangsúlyt fektet a térbeliség vizsgálatára.
Ennek során általában a lehatárolás és
a központ problematikája köré csoportosítja
a meglévő információkat. Történészként azo-
kat a térszervezési elemeket veheti számba,
amelyekre vonatkozóan rendelkezünk annyi
és olyan minőségű egykorú írott informá-
cióval, amelyből bizonyos határok között
következtetések vonhatók le olyan esetek-
ben, amikor a térszerveződési háló nagyjá-
ból lefedhette a középkori teret. Ennek kap-
csán felmerülnek olyan példák is, amelyekre
van ugyan adat, ám térszervezési stratégia
mégsem mutatható ki: így történt ez például
a vármok esetében. A kötetben csak azokat
a struktúrákat mutatja be, amelyekkel kap-
csolatban egyrészt teljes országos átnézettel
rendelkezünk, így térbeli megjelenítésük le-
hetségessé válik, másrészt főleg egy köz-
ponti hierarchia által alakított és működtet-
ett rendszerek, amelyek egy időben, egy-
más mellett léteznek, és teljes egészükben,
egyenként lefedik struktúráikkal a közép-
kori magyar állam, máskor pedig a magyar
korona országainak területét.

A szerző szakirodalmi bázisában egy-
aránt felhasználja saját, illetve más történe-
szek és egyéb tudományágak művelőinek
ide vonatkozó munkáit, új szempontból ele-
mezve, több esetben vitázva korábbi meg-

állapításokkal. Ennek során végig nagy hangsúlyt fektet a térbeliségre s az időbeli és térbeli egységben történő elemzésre. Eredeti forrásokként mind narratív, mind okleveles kútfőket elemez, ezen felül pedig az egyetlen, táj(egység)neveket is magában foglaló egykorú, Magyarország késő-középkori viszonyait ábrázoló, Lázár-féle térképet is vizsgálja.

Az első egység mind indítatását, „alapanyagát”, mind módszertanát tekintve eltér a későbbi fejezetektől: tájelnevezéseink egy jelentős része egykorú (narratív és okleveles) forrásokkal bizonyíthatóan a középkorból származik, s kisebb-nagyobb változtatásokkal azóta folyamatosan használatos. Itt kell hangsúlyozni azt a tényt, hogy ez egy földrajzi szempontból is értelmezhető és felhasználható megközelítés, mivel – a feltelezhető térszemlélet szempontjából – nagy jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy milyen típusú a névadás. Ennek megfelelően Kristó Gyula figyelembe veszi például Princz Gyula mai napig érvényes megállapításait. A nagy- és középtájak nevezéktanát vizsgálva megállapítható, hogy a középkorból származó tájneveink döntő többsége természeti adottságokon alapul, valószínűleg az ott élő népek névadási eredménye, s csak kis számban alakult „mesterséges” módon, például királyi hatásra vagy etnikumhoz kötődően. Ez a fajta, döntően a természeti környezeten alapuló névadás pedig nagy segítség a középkori társadalom átfogó, lakóhelyén messze túlmutató egységeket is magában foglaló tájszemléletének megértése szempontjából.

A kötet következő egységét a térszervezés közigazgatási–politikai–katonai csoportja alkotja, mely fennmaradt forrásadatbázisát tekintve is jóval nagyobb. Itt a középkori társadalom legkarakterisztikusabb szervező elemei által felépített térszervezési hálókat, struktúrákat mutatja be. A kapcsolódó fejezetekben betekintést nyerhetünk abba, hogy az egyházi (egyházmegyék) és a világi (királyi, majd nemesi vármegyék) közigazgatás hogyan szervezi meg egy terü-

letileg szinte teljesen egységes Magyar Királyság működését oly módon, hogy az ország egységén ez a szükséges „felosztás” nemhogy nem változtat, de jobb közös, egységes működését biztosítja. E helyütt tehát több olyan, egymástól elvileg független, egyazon ország területén létrejött térszerveződést mutat be, amelyek a középkor folyamán egymással párhuzamos, de önálló térszervező közigazgatási tényezők voltak: részben egymással egybeeső, részben egymástól független határaikkal, ám nem veszélyeztetve az ország integritását. Ehhez erősen kapcsolódik s hasonló elv alapján épül fel az egyéb, nem közigazgatási (jogi és katonai) térszervezés-típusok csoportja.

A „felülről jövő” s az ország együttes működését szabályozó, a királyi Magyarország, illetve a kapcsolódó (a koronához tartozó) részek térszerveződését, külön tartományi felépítését is vizsgálja a szerző. Teszi ezt oly módon, hogy minden egyes nagy témakört egy vonzáskörzeti–térszervező szempont köré csoportosít. Ezzel olyan lehetséges megközelítési módot mutat be, amellyel mintegy „felülről elemzi” a magyar társadalmat mozgató erők térszervezeti hálózatait. Ennek során szinte minden esetben azok térbeliségének vizsgálatát (kiterjedés, határok, a nagy egységek központjai, vonzáskörzeteinek kiterjedése) helyezi előtérbe; ezáltal hasznos jól felhasználható áttekintést ad a korabeli közigazgatás-, gazdaság- és egyházföldrajzi viszonyok – írott források alapján rekonstruálható, az országot területileg szervező – részéről. A kötet nem fed le minden, általunk is ismert térszerveződési egységet, így nem foglalkozik a piaci vonzáskörzetek, pénzhasználati vonzáskörzetek kérdésével sem; ezek „mozaikkockaiból” még nem állt össze az ország egészére érvényes kép. Néhány esetben a szerző kontúrtérképekkel szemléltet, ám az egyes korszakokban meglévő határok pontos térbeli elhelyezkedés-ismeretének hiánya sok esetben megnehezíti a térképi ábrázolást. Talán ez az oka, hogy a szerző a leírtakat viszonylag ritkán szemlélteti térképekkel, ami annak nem-középkorász (így például

földrajzos) nyelven való értelmezését tovább könnyíthetné.

Földrajzi szempontból jól értelmezhető három, néha négy idősíkra bontva elemzi a középkori térszervezést és annak változásait: ennek során többé-kevésbé időben egymást fedő, egységes történeti síkokat állít fel. Az egyes „idősíkok” elemzése közben törekszik a közöttük végbement változások bemutatására is. Az első időréteg (ez forrásanyag hiányában többször szükségszerűen elmarad) Szent István, illetve a honfoglalás kora; a második réteg a 12. század közepe, illetve a 12. század közepéig kialakult viszonyokról ad képet; a harmadik réteget a 14. század eleje/első fele jelenti; míg az utolsó, szintén minden esetben megtalálható időşik a 15-16. század fordulója lett. Ezen idősíkok kialakítása és a köztük fellelhető változások vizsgálata, bemutatása pedig módszertani szempontból igen fontos, s mint ilyen, szervesen illeszkedik a nemzetközi történeti-földrajzi kutatások vonalába is.

Kitérítés gyanánt Kristó Gyula a magyarság néhány főbb, néprajzi-nyelvi elemek alapján való szerveződésének lehetséges középkori gyökereit vizsgálja. Ehhez kapcsolódva más tudományágak kutatóinak sokszor általánosító megállapításaival vitázik a szerző, és fellép azok középkorra vonatkozó, de forrásalapot sokszor nélkülöző kijelentéseivel, „aminek nem ismerjük a gyökerét, az már biztos a középkorban is, vagy még korábban megvolt ...” típusú megállapításaival szemben. E kritikája jogosnak tekinthető, mivel ilyen jelenségeket még ma is gyakran tapasztalhatunk a természettudományokban, így például a földrajzban is. Itt újra hangsúlyoznunk kell a „közvetítő” szakirodalom kulcsszerepét, melynek hazai elégtelen volta miatt az utóbb említett tudományágak „kénytelenek” kevésbé helytálló, de számukra is érthető nyelvezetű, sokszor csak a népszerűsítő szintet elérő „szakirodalmakhoz” fordulni, ami később számos elemzési, értelmezési és egyéb problémát von maga után.

A középkori teret át- meg átszőtték a térszervezési hálók. Ezek a struktúrák sok

tekintetben összevethetők a maiakkal, sok tekintetben pedig nem. Ennek problematikáját érzékelteti a szerző, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy a középkorra használt táj- és humánföldrajzi fogalmak nem egyértelmű megfelelései a maiaknak, így nem lehet a mai fogalom-értelmezésnek megfelelően besorolni őket. Ez fontos megállapítás a további munka szempontjából: mintegy „használati útmutatót” ad azon nem történész kutatóknak, akik a bemutatott anyagokra további elemzéseik során építenek. Ennek hangsúlyozása ismét alapvető fontosságú, mivel például az egyik legfontosabb „felhasználó” természettudomány, a földrajz kutatói többségének sokszor támadnak nehézségei a történettudósoktól származó anyagok értékelésekor, különösen a fogalmi megfeleltetésekkor. Márpedig a földrajz mint tudományág nemcsak térben és térrel, hanem folyamatokkal, térbeli bizonyos mértékig szükségszerűen időbeli változásokkal is foglalkozik. A szerző jelen könyvében éppen ezért nehéz feladatra vállalkozott akkor, amikor igen kevés információ birtokában kellett elemzést készítenie, mert annak ellenére, hogy a térszervezés, -felosztás vagy az egységek létét biztosan ismerjük, több fontos elemét, térbeli elhelyezkedését vagy kiterjedését, például határait vagy központjait csak hiányosan vagy egyáltalán nem.

A kötet hasznos kézikönyv a társadalom-, közigazgatás- és gazdaságföldrajz területével, illetve ezek történeti vetületeivel foglalkozó kutatóknak: elsősorban a változások hosszú távú vizsgálatában, a ma meglévő térszerveződések középkori gyökereinek megtalálásában nyújt segítséget. Ezen túl immár a földrajztudomány feladata lehet a – bizonytalanságok mértékének figyelembevételével és jelzésével – az ott leírtak nagyobb körű térképi ábrázolása.

Mindezen tényezők folytán, némileg átdolgozott formában, angol nyelven is kívánatos lenne közre adni Kristó Gyula munkáját.

KISS ANDREA

Egy uralkodó, aki a „végső időkben” élt

*Stefan Weinfurter: Heinrich II.
(1002–1024). Herrscher am Ende der
Zeiten. Verlag Friedrich Pustet,
Regensburg, 1999. 400 old.*

Az ezredforduló korának, ennek a végítéletre váró kornak emlékezetes alakja volt II. Henrik, német király, császár. Már azzal is kiemelkedik a német uralkodók közül, hogy ő volt az egyetlen német származású császár, akit szentté avattak. Az ő alakját és korát ismerhetjük meg Stefan Weinfurter könyvéből. A szerző jelenleg a heidelbergi egyetem tanára, 1980-ban II. Henrikről írta habilitációját. Az ezt követő években nem volt lehetősége ezzel a témával foglalkozni, de továbbra is a 10–11. század történelmét kutatta. Közben bővültek II. Henrikkel kapcsolatos ismeretei is, és változtak meglátásai. (9. old.) Az elmúlt közel két évtized alatt kibővült tudását 1999-ben könyv formájában is megosztotta az olvasókkal.

Weinfurter jelzi műve előszavában, hogy a könyv nem hagyományos életrajz. Nem arra törekedett, hogy időrendben előadja Henrik cselekedeteit, ehelyett az uralkodó „világát” ábrázolta. Megtudhatjuk, mire építhette Henrik az uralmát, milyen eszmék, szokások, jelképek kapcsolódtak a királyságához. (11. old.)

Az első fejezetben Henrik őseiről olvashatunk. Dédapja I. Henrik német király volt. A király első házassága egyházilag érvénytelennek számított, így az abból született fiú sem lehetett törvényes örökös. Második házasságából három fiú is született, Ottó, Henrik és Brúnó. A trónt Ottó örökölte, a másodszülött fiúnak, Henriknek csak a bajor hercegség jutott. Bajor hercegként ő I. Henrik. Brúnó a kölni érsekséget kapta. A királyi cím az Ottók között öröklődött tovább. I. Henrik bajor herceg és fia, II. (Civakodó) Henrik hiába próbálták meg-

szerezni a koronát. Civakodó Henrik egy időre hercegségét is elvesztette, sőt fogságba is került. A Civakodó fiának azonban sikerült trónra ülnie, s német királyként ő lett II. Henrik.

II. Henrik király születését illetően Weinfurter tisztázza a források közti ellentmondást, és amellett foglal állást, hogy Henrik 973-ban született. Miután apja fogságba került, Ábrahám freisingi püspök lett a nevelője, majd Hildesheimben tanult. Elképzelhető, hogy papnak szánták. Egyházi műveltséget szerzett, ez megkönnyítette számára, hogy királyként az egyházi ügyekbe is beleszóljon. Miután apja visszakapta a hercegséget, az ifjú Henrik is visszatért Bajorországba, ott a kor híres szentje, Wolfgang regensburgi püspök nevelte. Vele kapcsolatban Weinfurter szól a regensburgi monostorokról és a gorzei szerzetesreform délnémet hatásairól is.

A bajor hercegnek szokatlanul nagy hatalma volt a maga területén. A ranshofeni törvénynap rendelkezései szerint a herceg püspököket válthatott le, ha azok nem adták ki a hozzájuk szökött jobbágynakat, és grófkákat is letehetett, ha azok jogtalanul védtek egy vádlottat. Weinfurter megmagyarázza, honnan is ered ez a hatalom. Korábban a Karoling uralkodóknak volt ekkora tekintélye, a Keleti Frank Birodalom központja pedig Regensburgban volt. A bajor nép a 10. század végén hercegeiben tisztelte azt a tekintélyt, amit korábban a Karoling uralkodók képviseltek.

Amikor a Civakodó 995-ben meghalt, Henrik erős hercegséget örökölt. III. Ottó halála után bekapcsolódott a trónért folyó küzdelembe. Weinfurter bemutatja, hogyan szerzi meg Henrik az uralkodói jelvényeket, és hogyan sikerül királlyá koronáztatnia magát. Felsorolja a trónért küzdő nagyurakat, és bemutatja a Henriket támogató családokat is. A trón megszerzéséhez azonban

nem volt elég a főurak támogatása, szükség volt egy eszmére is, amire Henrik az uralmát építhette. Weinfurter ezt az eszmét a *Regensburgi Sacramentarium* egy festménye alapján mutatja be: A képen maga Krisztus koronázza meg Henriket, angyalok szállnak le az égből, és egyik kezébe adják a kardot, másikba a szent lándzsát. Henrik két karját Szt. Ulrich és Szt. Emmeram emelik a magasba, ahogy Áron és Hur tartották egykor Mózes kezét. Henrik lándzsáján rügyeket láthatunk, ami Áron vesszejére emlékeztet. Weinfurter szerint mindez azt érzékelteti, hogy Henrik az Istentől kiválasztott Mózes-király. Nemcsak származása, hanem kiválasztottsága miatt is megérdemli a trónt. (42–46. old.) Megismerhetjük továbbá a mainzi érsek királyavató szerepét és a Henrik uralma során fontos szerephez jutó Mária-tiszteletet is.

Az eseménytörténetből kilépve a szerző képet ad a birodalom belső rendjéről. Bemutatja a hercegségeket, jellemzi a fontosabb törzseket. A kapcsolattartásban fontos szerepe volt a jelképeknek, ezért ezekkel is megismertet minket. Képet ad a társadalmi rétegekről is: Megtudhatjuk, hogy a parasztok még nem voltak annyira uraikhoz kötve, könnyen függetleníthették magukat. Források, anekdoták idézésével ismerteti a három rend (imádkozók, harcolók, dolgozók) szerepét.

Weinfurter összehasonlítja III. Ottó és II. Henrik uralkodói eszményét. Ottó elve a *Renovatio Imperii Romanorum* volt, vagyis a Római Birodalom felújítása. Henrik peccsétjén a *Renovatio Regnum Francorum* felirat jelenik meg, vagyis a Frank Birodalom felújítása. Weinfurter szerint mindkét uralkodó törzsi rendszer felett álló, egységes birodalmat akart létrehozni, de Henrik ehhez nem a római, hanem a Frank Birodalmat tekintette mintának. Weinfurter forrásokkal igazolja, hogy Henrik lelkiismereti kérdésnek tartotta az uralkodást. Úgy tartotta, hogy ha jó király lesz, üdvözülni, ha rosszul uralkodik, a pokolba kerül. Isten ki-

választottjának tekintette magát, ezért alattvalóitól feltétlen engedelmességet követelt.

Weinfurter a királynak járó tiszteletet összekapcsolja az ezredforduló világévész-váró hangulatával. A király Isten parancsait közvetíti, az alattvalónak engedelmeskednie kell, nehogy elkárhazzon a végítéletkor. Weinfurter bemutatja a világévészével kapcsolatos korabeli feltételezéseket. Ismerteti az ekkortájt népszerű szenteknek, Mihálynak, Lőrincnek, István vértanúnak tiszteletét. (Istvánnal kapcsolatban megemlíti, hogy a magyar Vajk is ezt a nevet kapta.) Megtudhatjuk, hogy a világévész-várás nem félelemmel töltötte el az embereket, inkább felszabadította a bennük levő erőket, hogy minél több jót tegyenek. Erről tanúskodnak azok a dómok, templomok, amelyek akkortájt épültek szerte a birodalomban: Wormsban, Speyerben, Trierben, Hildesheimben, Eichstättben, Würzburgban, Konstanzban, Mainzban.

Weinfurter szán egy fejezetet Henrik feleségének, Kunigundának is. Gyermeük nem született, ezért már közvetlenül Henrik halála után elterjedt, hogy József-házasságban éltek. Weinfurter idézi Henrik leveleit, melyekben az uralkodó így említi hitvesét: „akivel ketten egy test vagyunk”. (94. old.) Máshol *contubernialis coniux*nak nevezi feleségét, ami sátoztársat, de ágytársat is jelenthet. Tehát valószínű, hogy nem éltek József-házasságban. De nemcsak a magánéletben voltak egymás társai: Kunigundának a politikában is fontos szerep jutott. 1002-ben királynévá koronázták. Weinfurter szerint a Henrik által kiadott oklevelek 27%-ában Kunigunda szerepel közbenjáróként. Különösen Bajorországban játszott fontos szerepet.

A könyv segítségével bepillanthatunk a birodalom igazgatásába is. A korabeli uralkodók folyton úton voltak, hogy jelen legyenek a birodalom különböző részein. Az Ottók jelenléte a frank, szász, rajnai térségre korlátozódott, míg Henrik szinte az egész birodalmat beutazta. Az államigazgatásban a kancelláriának és a püspökségeknek jutott

fontos szerep. Ezek összefonódtak, hisz gyakran a volt kancellárokból lettek püspökök. A birodalomnak és Itáliának is volt kancelláriája. Weinfurter megismertet bennünket az egymást váltogató kancellárokkal és a püspökökkel is. Henrik 64 püspököt nevezett ki, a káptalanok választását többnyire nem vette figyelembe. Weinfurter hivatkozik Thietmar krónikájára, amiben Tagino érseket a király *simpnistájának*, vagyis püspöktársának nevezi a krónikás. (127. old.) A püspökök tehát maguk közül valónak tartották a királyt, hisz ő is Isten felkentje volt.

Henrik támogatta a szerzetesközösségek különválasztását a káptalanoktól. A káptalanok tagjainak, a kanonokoknak kanonoki regula szerint kellett élniük. Maga Henrik is csatlakozott több káptalan imaközösségéhez. Három püspökséget alapított: 1004-ben újra életre hívta a merseburgi püspökséget, mely 981-ben megszűnt; 1007-ben megalapított a bambergit; 1014-ben pedig Itáliában a bobbioi kolostort emelte püspökséggé. Grófságokat is helyezett püspökök fennhatósága alá, ezzel is a birodalom központosítását akarta elősegíteni. A nagyobb egyházi ünnepeket nem királyi palotákban, hanem a püspököknél tartotta, így szorosabbra fűzhette kapcsolatát az egyház-fejedelmekkel.

Henrik 15 zsinatot hívott össze uralkodása folyamán. A zsinatokon szigorú törvénnyel tiltatta meg a rokonházasságot, valószínűleg azért, mert a nemzetségek élesen elkülönültek egymástól a birodalomban, ami pártviszályokra adott lehetőséget, a nemzetségek közötti házasodás ellenben elősegíthette a birodalom egységesítését. A német egyházban gyakori volt, hogy a püspök vagy a földesúr saját szolgáját tette pappá. Gondot jelentett, hogy az ő gyerekeik szabaddá válhatnak-e. Henrik ezért törvényt hozott, hogy szolga pap gyermeke nem kaphat szabadságot, és a cölibátust is megszigorították.

Henrik támogatta a kolostorok reformját. Weinfurter szerint ez nem is reform

volt, hanem az eredeti szabályokhoz való visszatérés. A király saját embereit nevezte ki a monostorok élére, mellőzve a szerzetesközösségek szabad apátválasztási jogát, hogy keresztülvigyék a reformot.

A források szerint Henrik vesebetegségben szenvedett. Montecassinóban Szt. Benedek közbenjárására állítólag meggyógyult, de betegsége később kiújulhatott, és valószínűleg abban hal meg 1024-ben. A csodás gyógyulás emlékét azonban megőrizték Montecassinóban. Henrik kolostorok imaközösségébe is felvétette magát, 1022-ben a montecassinói és a cluny-i imaközösségnek is tagja lett.

Henrik, mint Isten felkentje, nem tűrte, ha ellentmondanak neki. 1003-ban leverte Schweinfurti Henrik lázadását, és sikerült letörnie saját sógorait is. Ezzóval, a lotharingiai palotagróffal azonban nem bírt, vele ki kellett egyeznie. Dacolt a királlyal Hammersteini Ottó is, aki tiltott házasságban élt rokonával, Irmingarddal. Többször is próbálták szétválasztani a párt, végül is sikertelenül.

Henrik nem volt sikeres külpolitikájában. Háromszor is harcolt a lengyel uralkodóval, I. (Vitéz) Boleszlóval. Az első háborúnak 1005-ben, a másodiknak 1013-ban, a harmadiknak 1018-ban lett vége. A németeknek végül le kellett mondaniuk Lausitzról és Milzenerföldről a lengyelek javára. A kor tekintélyes szentje, Querfurti Brúnó ráadásul megróttá Henriket, amiért szövetséget kötött a pogány liuticsokkal a keresztény lengyelek ellen. Nyugati politikájában azonban sikereket is magáénak tudhatott. Megegyezett Burgundia gyermektelen királyával, III. Rudolffal, hogy annak halála után ő örökli Burgundiát. Kettejük közül ugyan Henrik halt meg hamarabb, de utódja, II. Konrád az ő szerződése révén szerezte meg a burgund királyságot. Henrik találkozott a francia királlyal, II. Róberttel is. Megállapodtak a hatalmaskodó tartományurak elleni fellépésben és egyházi reformok támogatásában is. Henrik nyugati külpolitikáját azonban beárnyékolta, hogy nem tudta le-

győzni Ottó-Vilmost, a hatalmaskodó burgundiai nagyurat. A német király háromszor vezetett hadjáratot Itáliába. Először 1004-ben, hogy Páviában Itália királyává koronáztassa magát, és leverje Arduint, aki a trónt bitorolta. 1013-1014-ben az volt a célja, hogy Rómában császárrá koronázzák. Erre leginkább azért volt szüksége, hogy Arduinnal szemben tekintélyt szerezzen. A nagy eseményre 1014. február 14-én került sor. 1021-1022-ben Dél-Itáliába vezette csapatait a bizánciak ellen. Elfoglalt ugyan néhány várost, de miután hazatért, a bizánciak újra visszavették támaszpontjaikat. A külpolitika összességében nem volt erőssége Henriknek, inkább saját népe kormányzásához érzett elhivatottságot. Weinfurter szerint császárrá koronázása után is császári király maradt. (249. old.)

Weinfurter az utolsó fejezetben tárgyalja Henrik nagy művét, a bambergi püspökség megalapítását. A királynak nem volt gyermeke, akire vagyont hagyhatta volna. Azért akart püspökséget alapítani, hogy Istennek adja vissza azt, amit Istentől kapott. Hogy miért választotta Bamberget? Tudni lehet, hogy még abban az időben is éltek ott pogány szlávok, az ő megtérítésüket is célozhatta a püspökség. A fontosabb ok azonban az lehetett, hogy ezen a vidéken feküdtek Schweinfurti Henrik birtokai, aki egyszer már fellázadt a király ellen. Az ő veresége után lehetőség nyílt arra, hogy Henrik megerősítse uralmát azon a vidéken, méghozzá úgy, hogy püspökséget alapít, és saját emberét teszi meg püspökké. Az alapítást meghiúsította, hogy ehhez a würzburgi és az eichstätti egyházmegyéék területét kellett megrovidíteni, és az ottani püspökök keményen ellenálltak. 1007-ben a frankfurti zsinaton Henrik mégis elnyerte a püspöki kar támogatását, és 1012-ben felszentelhatték a bambergi püspökség oltárait. Az ünnepi esemény május 6-án, a király születésnapján történt. Szt. Péter volt a püspökség fő patrónusa, de a birodalom különböző részein tisztelt szentek is kaptak oltárokat. Weinfurter felsorolja, melyik oltárt ki szen-

telte fel, megemlíti Aschericus esztergomi érsek nevét is. (263–265. old.) Szól a bambergi káptalan iskolájáról, a Mihály-kolostorról és a királyi palotáról (pfalz) is.

Henrik 1024. július 13-án Gronában halt meg. Végakarata szerint Bambergben helyezték örök nyugalomra. Ott folyamatosan fenntartották az emlékét, szentként a 11. sz. közepétől kezdték tisztelni. 1146-ban avatta szentté III. Jenő pápa, feleségét, Kunigundát pedig 1200-ban avatta szentté III. Ince. Weinfurter felhívja rá a figyelmet, hogy az erőskező Henriket a maga korában sok főember kényúrnak tartotta. Említ egy legendát is, mely szerint csak Szt. Lőrinc közbenjárása mentette meg a császárt a pokoltól. Végül nyitva hagyja a kérdést, szent ember volt-e Henrik valójában. Henrik utódja II. Konrád Henrik testvérét, Brúnó püspököt tette meg fia nevelőjének. Így Konrád fia, III. Henrik vált II. Henrik eszméinek örökösévé.

Weinfurter módszerére jellemző, hogy több fejezetet is hosszabb forrásismertetéssel indít. A korabeli szövegek segítségével bevezeti az olvasót az akkori világba, és érzékelteti, hogy a kortársak hogyan vélekedtek Henrikről. Fejtegetései során is sűrűn idéz forrásokat, a főszövegben német fordításban, a jegyzetekben közli az eredeti latin változatot. Ez megkönnyíti az olvasást a latinul nem tudók számára. A könyvet négy színes és tizenkét fekete-fehér fénykép illusztrálja. A képekre a szerző sűrűn hivatkozik az eszmék, jelképek ismertetésekor. A könyv függelékeként a jegyzetek mellett irodalom- és forrásjegyzék, kronológia valamint bőséges név- és tárgymutató segíti a tájékozódást. Weinfurter könyve nemcsak a szakértők, hanem az érdeklődő kívüllállók számára is érdekes olvasmány. A magyar olvasó örömmel tapasztalhatja, hogy Weinfurter magyar kutatók (Deér József, Györffy György, Szántó Konrád, Váczy Péter) németül megjelent műveit is felhasználta.

HALMÁGYI MIKLÓS

Középkori zsoldosokról

Kenneth Fowler: Medieval Mercenaries. Volume I: The Great Companies. Blackwell Publishers, Oxford, 2001. 384 old.

Ismertetésem rendhagyó a szónak abban az értelmében, hogy nem szokás egy kétkötetes könyv első kötetét külön ismertetni, de mégis erre kényszerültem, mivel a címben jelzett mű második kötetének megjelenésére több hónapon keresztül vártam, de ez nem következett be, és a kiadó internetes honlapjáról sem sikerült megtudnom, hogy mikorra várható a zárókötet, ezért a külön történi ismertetés mellett döntöttem.

Kenneth Fowler a University of Edinburgh professzor emeritusa, aki csaknem négy évtizede foglalkozik Nyugat-Európa középkori történelmével. Főbb művei: *The Age of Plantagenet and Valois* (A Plantagenetek és a Valois-k kora), 1967.; *The King's Lieutenant. Henry of Grosmont, First Duke of Lancaster, 1310–1361* (A király hadnagya. Henry of Grosmont, Lancaster első hercege, 1310–1361), 1969.; a *The Hundred Years' War* (A százéves háború) című tanulmánykötet szerkesztése, 1971. E mellett számos tanulmánya jelent meg a középkori hadtörténetről különböző gyűjteményes kötetekben és folyóiratokban, az angol mellett francia és spanyol nyelven is.

A jelen kötet és annak remélhetőleg rövidesen megjelenő második kötete több éves kutatómunka eredményeképpen született meg. Amint a szerző írja: „A háború alapvető eleme volt a középkori társadalmak fejlődésének, és a fizetett katonaság megjelenése [...] mélyenszántó befolyással bírt az európai államok fejlődésére is” (9. old.). Az uralkodók politikai céljaik elérése érdekében hivatásos katonákból álló seregeket fogadtak szolgálatukba, amelynek tagjai a háborúskodás befejezése után csökkent létszámmal várőrségeket alkottak.

Azok viszont, akik nem találtak maguknak másutt elfoglaltságot, független kompániákat hoztak létre, és hajlandók voltak bármelyik uralkodónak a szolgálatába állni, feltéve, ha az képes volt őket megfizetni. Ha erre sem nyílt lehetőség, a zsoldosok a maguk szakállára kezdtek hadakozni, nem ritkán egymás ellen is, de minden alkalommal valóságos istencsapást jelentve azon környék lakosságára, ahol tanyájukat felütötték. A kétkötetes mű azon zsoldos csapatok történetét dolgozza föl, akiknek tevékenysége a 14. század második felében kiterjedt csaknem egész Nyugat-Európára. Ebből a jelenlegi ismertetés tárgyát képező első kötet az úgynevezett „nagy kompániákkal” foglalkozik, amelyek a százéves háború első szakaszát lezáró 1360-as békeszerződés után jöttek létre, és amelyek az ellenségeskedések 1369-es felújulásáig Franciaországban, Spanyolországban és a Német-római Birodalom nyugati területein tevékenykedtek. A szerző különös hangsúlyt fektetett annak megállapítására, hogy az egyes kompániák legénysége kikből és honnan verbuválódott, és egyáltalán hány főből állhattak. A források viszonylag bővebben beszámolnak az egyes kapitányok származásáról és „üzleti sikereikről”, amelyeket „hadi vállalkozóként” arattak. Részletes képet kap az olvasó például Bertrand du Guesclin breton lovag és a Cheshire-i Sir Hugh Calveley pályafutásáról, akik mindketten a sikeres korabeli zsoldos kapitány archetipusát testesítették meg. A szerző bemutatja azon intézkedéseket is, amelyeket a pápa és a világi uralkodók tettek a zsoldosok által okozott kár mérséklésére.

A jelzett kérdésekre a szerző 12 fejezetben keresi a választ. Mondanivalóját széleskörű forráskutatásra alapozva adja elő. A lábjegyzetek és a főszöveget követő függelék (amelyről alább részletesen szövegelem) tanúsága szerint Fowler levéltári kutatásokat

végzett a londoni Public Record Office-ban, a British Library, a Lambeth Palace, az Edinburgh University Library kéziratárában, a norfolki Record Office-ban, Franciaországban két országos szintű, 11 megyei és 12 városi levéltárban, Spanyolországban a barcelonai és pamplonai, Olaszországban a mantovai és perugiai levéltárakban. Ezen felül felhasználta 133 különböző kiadott forrást és a szakirodalomból 204 könyvet és tanulmányt.

A szakirodalom az utóbbi időben sokat foglalkozott avval a kérdéssel, hogy a hadakozók társadalma kikből került ki, és mi indította a középkori embereket a katonai pályára. A jelzett probléma Fowler könyvében is központi szerepet játszik. A zsoldos kompániák összetételének vizsgálatakor kitűnik, hogy a kapitányok között egyaránt megtalálhatók a társadalom felsőbb köréből kikerült személyek és az alacsonyabb sorból felemelkedettek. Az utóbbiak számára a katonai pálya nyilvánvalóan a társadalmi emelkedés és a vagyoni gyarapodás lehetőségét kínálta, míg az előbbieké számára a fő vonzerőt a korban erősen ható lovagi étosz, a dicsőség vágya, az érdemszerzés lehetősége jelenthette, bár a vagyon további gyarapításának szándékát sem becsülhetjük le. Fowler számos példával igazolja, hogy a zsoldoskapitányi poszt révén sokan biztos egzisztenciára tettek szert. A kompániák legénységére vonatkozóan szűkszavúbbak a források, de nem kétséges, hogy az ő esetükben egyértelműen a zsákmányszerzés jelenthette a fő motiváló tényezőt. Soraikban lecsúszott lovagokat, céhekből kilépett mestereket, volt céhlegényeket, parasztokat találunk. A zsoldosmesterség a vele járó veszélyek ellenére igenis vonzó elfoglaltságot jelentett a társadalom könnyebben megmozduló rétegei számára, s ez kapcsolatban áll a Fowler által szintén hangsúlyosan tárgyalt létszámproblémákkal. Az 1360-ban megkötött angol–francia brétigny békeszerződéskor Froissart francia krónikás adata szerint 12 000 ember maradt munka nélkül, akik közül 3000–4000-re tehető az „igazán

jó és hadi mesterségben, csatában, városok megrohamozásában és kifosztásában és az előnyös lehetőség megragadásában kellőképpen jártas” (6. old.) emberek száma. Ez a szám idővel jelentősen megnőtt, ami jelzi a zsoldos foglalkozás vonzerejét. A szerző által megadott rengeteg adat közül mindössze egyet említek: 1365-ben a korabeli becslések 40 000 főre tették a kompániák létszámát.

Izgalmas feladat az egyes kompániák létszámának megállapítása is. 1366-ból származó adat szerint Navarrai Károly küszöbönálló spanyolországi beavatkozása céljából 25 kompániát fogadott zsoldjába, akiknek összlétszámát 3000 főre tette, vagyis egy kompániában átlagosan valamivel több, mint 100 ember szolgált. Szintén tanulságos a kompániák fegyvernemi megoszlásának vizsgálata. A források ebben az időszakban kezdik használni a „*lancea*” szót egy-egy katonai egység létszámának megadására. A „*lancea*” kifejezést hagyományosan a „*lándzsa*” szóval szoktuk magyarra fordítani, de fontos megjegyezni, hogy itt nem egy lándzsás katonára kell gondolnunk, hanem a kor legkisebb létszámú katonai egységét jelenti, ami általában négy főből állt: egy nehézfégyverzetű lovasból, két könnyebb fégyverzetű íjászból és az őket kiszolgáló fegyverhordozóból.

Ezek a katonák, mint ahogy az iménti Froissart idézetből is kitűnik, nem képviseltek azonos harcértéket.

A Fowler által is vizsgált korszakban lehetünk tanúi a középkori haremodor átalakulásának, amit ez a könyv is számos példával igazol. A nehézpáncélos lovasság csatadöntő szerepe ekkor már a múlté, és a harcerekben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a könnyűfégyverzetű íjászok, akik a hadjáratban lóháton vesznek részt, éppen a mozgékonyság végett, de a csatában harcukat gyalogosan vívják meg. Az íjászok a szárnyakon és a centrumban a szálfégyverekkel felszerelt katonák között elszórtan helyezkednek el, és feladatuk az, hogy az ellenséget sűrű nyílzáppal árásszák el, lehetőleg meg-

bontva ezzel harcrendjüket. Ezt a harcmódot az 1360-as években tevékenykedő zsoldos kompániák szinte a tökélyre fejlesztették.

A másik harceljárás, amely nem a csatának, hanem a háborúnak a sikeres befejezéséhez járulhatott hozzá a százéves háború későbbi szakaszában, a portyázás, francia szóval a „*chevauchée*” volt. A béke idején a fizetetlen és senki által föl nem fogadott zsoldosok az általuk gazdagnak tartott vidékek módszeres kirablásából éltek, ami Franciaország középső és déli részein egyes vidékek szinte teljes elnéptelenedéséhez vezetett. A pápa és a világi uralkodók is érezték a helyzet tarthatatlanságát, ezért különféle akciókat szerveztek a zsoldosok foglalkoztatására, amelyek persze hatalmi ambícióik kielégítését is szolgálták, de egyúttal a zsoldosoktól is megszabadították a lakosságot.

Ide kapcsolódott az elképzelés, hogy V. Orbán pápa 1365-ben keresztes-hadjáratot kívánt indítani a törökök és a mók ellen, amelyben a kompániák is szerepet kaptak volna. A magyar történettudomány általánosan kevésbé ismert, hogy Froissart szerint az ötlet Nagy Lajos magyar királytól származott, aki az ügy érdekében személyesen intézett levelet a pápához, a francia királyhoz és az angol trónörökös Edwardhoz, a „fekete herceghez”. V. Károly és Merész Fülöp követnek Pierre Aimé Auxerre-i püspököt és egy burgund lovagot, Eudes de Grançey-t nevezték ki, akik Németországon és Csehországon keresztül legalább két ízben felkeresték Nagy Lajost az ügy megbeszélése céljából. IV. Károly német-római császár és V. Orbán pápa 1365. június elején Avignonban tárgyaltak a leendő vállalkozásról, és a pápa V. Károly francia királyhoz írott levelének tanúsága szerint „a császár meg van győződve arról, hogy Lajos magyar király szabad és biztonságos átvonulást engedélyez a kompániáknak királyságán keresztül. [...] Ezért a nemes Arnoul d'Audrehemet, a francia király marsallját küldtük Lajos magyar királyhoz, hogy biztosítsuk

közreműködését a tervezett hadjárat előkészítésében. Ha a magyar király nem egyezne bele az átvonulásba, akkor a velenceiek szállítanák át őket hajóikkal, bár ez nehezebb lenne és tovább tartana” (124–125. old.). A tervezett vállalkozásból azonban a Kasztíliaiba vezetett hadjárat miatt nem lett semmi.

A „*chevauchée*” taktika viszont a százéves háború későbbi szakaszában szinte virágkorát élte. 1435-ben Sir John Fastolf készítet egy jelentést a király számára arról, hogyan kellene folytatni a franciaországi hadműveleteket. A felvázolt elképzelés teljes mértékben a kompániák által sikeresen alkalmazott „*chevauchée*” taktikán alapul: kerülni kell a csatákat és ostromokat, helyette mélyen be kell törni az ellenség hátsó országaiba, meg kell szerezni vagy meg kell semmisíteni az utánpótlását, a lehető legnagyobb kárt okozni, hogy ezzel elvegyék a kedvét az ellenségeskedések folytatásától.

Még egy haditechnikai újítás hozható összefüggésbe a kompániák működésével. Ismeretes, hogy az Itáliában tevékenykedő (és a könyv leendő második kötetében tárgyalta), Sir John Hawkwood által vezetett zsoldos csapat az „*Alba Societas*” nevet viselte. Az elnevezés az általuk viselt páncélról ered, amelyet egy spanyol forrás, Pero Lopez de Ayala krónikája említ 1366-ban. Az Ayala által emlegetett „*la gente blanca*” kemény, fényesre polírozott lemezpáncélatot viselt, ami a napfényben féhéren ragyogott. Ez a fajta páncélat a következő évszázadban széles körben elterjedt.

Fowler könyve az általam kiemelt részek mellett részletes képet ad az 1360 és 1370 közötti évek nyugat-európai politikatörténetéről, diplomáciatörténetéről, és sok kérdés kapcsán kitekint az évszázad későbbi évtizedeire is. A könnyebb eligazodást tizenkét térkép és egy genealógiai táblázat segíti. A főszöveget a leggyakrabban használt idegen nyelvű (főként francia és spanyol) kifejezések magyarázata követi, majd külön fejezet foglalkozik a kötetben emlegetett középkori pénzgépezések nemesfém

tartalmával, egymáshoz viszonyított értékével és átváltásával, ami megkönnyíti a zsoldként kifizetett összegek összehasonlítását. A függelék első fejezete kilenc eredeti, francia és spanyol nyelvű forrásszöveget tartalmaz, a második az 1360-as években működő kompániák kapitányainak neveit adja meg forrásmegjelöléssel, a harmadik a kompániák létszámára vonatkozó adatokat összegzi, a negyedik az Anjou hercege által 1369-ben verbuvált csapatok létszámával foglalkozik, míg az ötödik két kapitány halálának körülményeit veszi górcső alá.

Fowler könyvének erényei között a széles forrásbázist és adatgazdagságot kell kiemelni, ami lehetővé teszi a 14. századi eseménytörténet alaposabb megismerését, ami a mű fő erőssége, valamint a magyar olvasó

számára még bizonyos új, magyar vonatkozású adatokkal is szolgál. A cím azonban kétségtől többet sugallt, mint amennyit a könyv nyújtott. Hiányoltam a korabeli harcmódor elmélyültebb, alaposabb bemutatását, különös tekintettel arra a tényre, hogy éppen a zsoldosok fejlesztették egyre magasabb szintre a korabeli harceljárásokat. Szintén kimaradt a műből a zsoldosok által használt fegyverek részletes bemutatása. Mindezek ellenére a könyvet értékes alkotásnak tartom, és remélem, hogy a második kötet az említett hiányosságokat pótolni fogja.

SEBŐK FERENC

Múltbéli jelen, jövőidőben

Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe. Gondolat-Infonia, Budapest, 2004. 247 old.*

Napjainkra közhelyszerűvé vált, hogy az informatika az élet minden területén helyet követel magának. Ugyancsak közhelyszerű és többé-kevésbé közmegegyezés tárgyat képezi az a megállapítás is, hogy az információs és kommunikációs technológiák (IKT) robbanásszerű terjedése mindenkitől megköveteli újfajta ismertek megszerzését, kompetenciák kialakítását. Arról már jóval kevesebbet hallani, hogy mindezek milyen alapvető változásokat indítottak el a gondolkodási struktúrákban, a társadalom makro- és mikroszerkezetében, illetve hogy közép és hosszú távon milyen következményekkel kell számolnunk. Nem nehéz belátni, hisz mindennapi tapasztalat, hogy az IKT fejlődése által előidézett változásokat – miként valamennyi korábbi információs forradalmat – az emberek többsége így vagy úgy, nyertesként vagy vesztesként „csak” megéli, de viszonylag kevesebb olyan embert találni, aki el is gondolkodik e változások valódi mibenlétén. Közéjük tartozik Z. Karvalics László, akinek neve mára összefonódott az információs társadalom kutatásával. Az Információs Társadalom és Trendkutató Központ (ITTK) igazgatójaként, az INFINIT (Információs Társadalom – Internet, Információtechnológia) hírlevelé egyik elindítójaként és a Műegyetem Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékének oktatójaként már eddig is igen sokat tett azért, hogy a körülöttünk (és bennünk, általunk is) zajló információrobbanást minél tudatosabban éljük meg, jelenségeit minél eredményesebben befolyásoljuk.

Részben e tudatosság kialakítása a célja a *Bevezetés az információtörténelembe* című kötetnek, amely több kisebb, zömében

a '90-es évek közepén megjelent előtanulmány után a téma szisztematikus alapvetésének is tekinthető. A könyv méltó folytatása a „karvalicsi” narrációs hagyománynak (lásd például *Fogpiszkáló a hálózaton. Írások az Internetről*. Budapest, 2000.), ezért nemcsak a téma felvetése, hanem annak tálcázási módja is különösen élvezetes olvasmányt ígér. Minthogy a kötet szerzője eredendően magyar-történelem szakos tanári diplomával lépett be a munkavállalók táborába, e kötet némiképp visszatérést is jelent a gyökerekhez, hiszen a történettudomány és az informatika viszonyát, kölcsönhatásait, egymásba ágyazottságát elemzi. Z. Karvalics László e tekintetben fontos megállapítást tesz, miszerint „az információtörténelem régóta létező irányzat a történettudományban, még ha – intézményesedés híján – nem is jelent egységes és szerves hagyományt” (14. old.). A szerző meggyőzően, több történeti életművet bemutatva bizonyítja, hogy az információtörténelem lényegében minden történelmi részdiszciplínában (gazdaságtörténet, politikatörténet, hadtörténet stb.) benne van, sőt más diszciplínáknak (közgazdaságtan, pszichológia stb.) is része, csak épp nagyon elhanyagolt része. Az információ- és tudástörténelmet elnyomta az anyagi, materiális alapvetésű történelemszemlélet, és ez nem csak a marxista történetírásban volt így. Elmaradt például az információs egyenlőtlenségek diakron vizsgálata, hiszen a társadalmi tagozódást jogi, gazdasági stb. szempontból sokat vizsgálták, az információ- és tudásmennyiségek szempontjából alig. Pedig e kérdés nagyon is izgalmas lehet, főleg amikor a materiális és immateriális szempontú tagozódás nem esik egybe, vagyis például nem a leggazdagabbaké a tudás- és információmonopólium, illetve nem feltétlenül a társadalmi piramis tetején helyezkednek el azok, akik az információk releváns részét birtokolják.

Az információtörténelem létezését és – legalább intellektuális vetületben lezajló – intézményesülését sürgeti, hogy míg az információs társadalmak kialakulása révén a '80-as évektől gyakorlatilag önálló kutatási terület lett az e-társadalmak vizsgálata, s ebben a vonatkozásban számos elemzés történt (a pszichológia [például a netfüggőség kérdései], a szociológia [például információs esélyegyenlőség kérdései], sőt a filozófia [például Nyíri Kristóf kutatásai] területén), mindezekből a közelítésekből azonban hiányzott a diakron jelleg. Ezt azonban nemcsak a rokontudományokon, de magán a történettudományon is számon lehet kérni, hiszen például miközben megtörtént az e-társadalom beillesztése az emberiség fejlődésébe (halász-vadász, gyűjtögető társadalom > földművelő társadalom > ipari társadalom > információs társadalom), a múlt vizsgálatát ez a szemlélet mégsem alakította át, és az e-társadalom kutatása sem historizálódott. Pedig, miként a szerző kiemeli, a historikus közelítés nélkül még arra sem adható releváns válasz, hogy mi is az információs társadalom.

A könyv második fontos alapvetése, hogy „az információtörténelem kutatási »nyersanyaga« hosszú ideje termelődik: most a modellezés, a fogalmi tisztázás és az információ-központú megközelítés erejét érzékelte a részsztézisek elkészítése van soron” (14. old.). Ennek jegyében a szerző áttekinti azokat a fogalmakat és kategóriákat, amelyek segítségével kialakítható az információtörténelem koherens megközelítése. Számba veszi azon szerzők legjelentősebbjeit, akiknek munkásságában tetten érhető az információtörténeti mozzanat, „még ha – mint írja – e szerzők nem is így gondoltak saját teljesítményükre” (84. old.). Számomra kétségtelenül ennek a gondolatnak a kifejtése jelentette a legélvezetesebb szellemi kalandot a mű olvasása közben. Z. Karvalics László ugyanis olyan magyar (például Hajnal István, Thienemann Tivadar) és külföldi (például Harold Adams Innis, James Beniger) történészi pályákat, életműveket és tör-

ténetírói produktumokat mutat be, amelyek segítségével kiderül: az információtörténelmi gondolkodásnak vannak hagyományai, amelyek az intézményesüléshez szükséges terminológiai és metodológiai egységesség kiindulópontjai lehetnek.

A kötet harmadik fontos megállapítása szerint „az információtörténeti kiindulópontok következetes végiggondolása grandiózus kutatási programot jelöl ki, és számos ponton újíthatja meg, illetve frissítheti fel történeti tudásunkat, illetve a történeti kutatásokat vezérlő kérdésfeltevéseket”. (14. old.) A szerző ennek alapján az információtörténelem hat ágazatát különíti el egymástól. Eszerint az (1.) információközpontú elemzésre akkor van igazán szükség, ha valamely jelenség vagy folyamat magyarázatában az információtörténet kiemelkedő jelentőségű, általa a kérdésfelvetésre újszerű válasz adható, esetleg nélküle nem is adható adekvát válasz. Az (2.) információháztartástörténet egy korszak, társadalom vagy valamely közösség információháztartásának bemutatásával, feltárásával foglalkozik. Azt vizsgálja, hogy össztársadalmi szinten mennyi információ létezik, illetve, hogy ezek milyen rendszerekben és hogyan oszlanak meg. Az (3.) információtechnika társadalomtörténete új szempontok alapján igyekszik végigtekinteni egyes informatikai eszközök, információs tevékenységformák, információkezelésre szakosodott intézmények történetét. Ez az irányzat figyel az információtechnikai eszközök és lehetőségek elterjedésének, recepciójának társadalmi méretekben működő hatásmechanizmusaira is. Az (4.) információjelenség történetében a vizsgálat középpontjában maga az információ áll, az információ „fizikai” valóságát és annak változásait igyekszik bemutatni. A kifejtésben Z. Karvalics László igen csak elgondolkodtató adatokat idéz. Eszerint bizonyos számítás szerint a szóbeliség társadalmi mindössze 10^9 bitnyi információt tudtak megtermelni, ez az írással rendelkező társadalmak esetében 10^{11} , a nyomtatást használóké esetében 10^{17} , az informa-

tika robbanása után pedig mindez 10^{25} bitre növekedett. A világ információtermelése napjainkban évente mintegy 1–2 exabyte közé tehető (exabyte: 10^{18} byte), és ennek mindössze 3 ezreléke a nyomtatott információ. Az (5.) információs társadalom előtörténete azokat a történelmi gyökereket igyekszik feltárni, amelyekhez a mai e-társadalom megértéséhez mindenképp vissza kell nyúlnunk. A *homo informaticus* korának jelenségei a 18–19. századból eredeztethetők, aminek bizonyítására a szerző ismét érzékeltes példákat sorakoztat fel. Az (6.) információtörténet mint kutatási ágazat mintegy szintetizálva az említett problémafelvetéseket, az információ civilizációs hatásainak kutatásával foglalkozik, igyekezvén többek között megfogalmazni a civilizáció és az információ kapcsolatrendszerét.

A történettudomány számára fontos közlésítés a témához az is, hogy a szerző bemutatja az információtörténelem hagyományos és új diskurzusait, illetve megjelöl jellegzetes problématerületeket (pl. információrégészet, adatbázis-történelem) is. A kötet sajátos függelékkal rendelkezik, 150 ajánlott információtörténeti kutatási témát tar-

talmaz, köztük olyan csemegéket, mint „az információháztartás »parazitái«: a rémhír, a pletyka és a hazugság kultúrtörténete”. E témák között általános, egyetemes és magyar vonatkozásúakat egyaránt találhat az olvasó, sok közöttük több korszakot átfogó, de valamennyi érdekes és elgondolkodtató.

Z. Karvalics László művéről sem tartalmi, sem formai szempontból nem könnyű summázott véleményt mondani. Ennek legfőbb oka az a gazdag sokszínűség, amely egyaránt jellemzi a szerző problémaérzékenységét, ebből kifolyólag a könyv problémafelvetését, a narratíva nyelvi megformáltságát, a felhasználási lehetőségeket (olvasmányos szellemi üdítő, precízen szerkesztett kézikönyv, jól használható felsőoktatási tankönyv, résztudomány-teremtő szintézis stb.) és a szerző invenciózus, konstruktív viszonyulását tárgyához. Egy dolog viszont könnyen és jó szívvel megtehető: Z. Karvalics László könyve mindenképp olvasásra és továbbgondolásra ajánlható.

KŐFALVI TAMÁS

Kristó Gyula emlékére*

(1939–2004)

„Érezvén életerejének fogyatkozását, felismerte, hogy hamarosan meg kell adnia tartozását a halálnak. Mielőtt minden élő test végső útjára lépett, számot vetett utolsó kötelezettségeivel és bölcsen elrendezte végső dolgait. Bár teste a gyötrő betegségben elerőtlenedett, lelkét – amelyet erényes jórahaladás, munkás élet, valamint tisztas cselekedetek sora ékesített fel s tett nagyra érdemessé – békés nyugalom szállta meg, amikor a végóráján kioldódó utolsó kötelékek távozni engedték e múlandó világból.”

Középkori szerzők ehhez hasonló megfogalmazásokban szokták megörökíteni elbeszélte hősi halálát. Középkori kútfőkből merítő történészek megannyi alkalommal találkozhatnak az emberi lét lezárultának efféle szavakba öntésével. A középkor kutatói a múlt idő jó ismerői; elmúló ötszáz év, elmúló ezer év, érzélem nélkül kezelt háttér, kutatási adottság számukra, akik a régmúlt terepén otthonosan mozognak. A múlt időt ismerni végletesen más jelent azonban, mint az elmúlást megismerni! Nincs ismeret és nincs tudás ugyanis, amely könnyíteni képes az elmúlás keltette hiány felfoghatatlanságán, amely enyhíthetne a veszteség fájdalmán és a visszavonhatatlan fölött érzett bémult döbbeneten.

2004. január 24-én megadó türelemmel viselt súlyos betegség következtében szegedi otthonában elhunyt Kristó Gyula professzor, akadémikus, korunk kimagasló jelentőségű történettudósa, a magyar középkor legkiválóbb kutatója, tanárnemzedékek oktató és nevelő mestere, tudományának fáradhatatlan munkása, a magyar értelmiség sokat alkotó, nagy felelősségű írástudója, a dél-alföldi régió és Szeged város szellemi életének nagyformátumú, mértékadó alakja. Barátai, munkatársai és tanítványai hónapok óta tudták, hogy nagybeteg, s növekvő aggodalommal fogadták a betegsége makacsságáról érkező aggasztó híreket. Belül azonban mindvégig táplálták a reményt, hogy mint már annyiszor, előbb-utóbb most is erőre fog kapni, és legendás akarateréjével, csodálat önfegyelmével sokadjára is felülkerekedik a betegségeken. Sajnos, ezúttal nem így történt!

2003 májusának elejéig kellene visszaforgatnunk az idő kerekét ahhoz, hogy olyan napokra jussunk vissza, amikor a megszokott, gondtalan környezetben élvezhettük utoljára társaságát. A doktori iskolájában nevelkedett legifjabb kutatonemzedék rendezett akkor konferenciát, bemutatva friss kutatási eredményeit. Élvezettel kísérte nyomon az előadásokat, és nem vettünk észre fáradtságot rajta a szünetekben vagy az ülések után folytatott élénk társalgások közepette sem. Ismerői tudják, hogy szűk szakmája közegében – kivált tanítványai társaságában – lehetett leginkább oldott társalgást folytatni vele; ilyenkor mindig kitárulkozóbb volt egyébként nem könnyen megnyíló személyisége. A konferenciát követő hétvégén dőlt ágyának, s rögtön kórházba került. A következő hét elején az Alföldről szóló tanulmányait egybefűző új kötete bemutatóján magnóról hallgatta végig a közönség a kórházban felvett szavait. Kissé megtört, fáradt hangon, de a megszokott lebilincselő előadásban, egyszersmind megindítóan őszinte, személyes hangú vallomásban osztotta meg gondolatait hallgatóságával a szülőföld szeretetéről, elszakíthatatlan kötődéséről az Alföldhöz és Szegedhez, beszélt a vidékiség megélhetéséről, valamint hitvallás-szerűen szólt

* Eredeti megjelenési helye: Tiszatáj, 58. évf. (2004) 3. sz.

a helytörténetírás fontosságáról, tudományos hozadékaikról. Mint minden Kristó-előadás után ekkor is a tiszta szellemi élmény nyújtotta öröm érzetével távozhattunk a teremből, abban a hitben, hogy kiapadhatatlan alkotóereje jóvoltából még sokszor örülhetünk majd együtt új munkáinak.

Azonban már csak egyetlen egyszer tett bennünket részesévé hasonló szellemi-lelki gazdagodásnak. A Magyar Tudomány Napja alkalmából 2003. november 5-én nagyszámú érdeklődő közönség előtt mutatta be a „Nem magyar népek a középkori Magyarországon” című legújabb kötetét a Somogyi Könyvtár Lapozgatójában. Közönsége nagyrészt tudta, hogy mostanában sokat betegeskedik. A rendezvény kezdetén némi törődöttség látszott arcán, tartásán és tekintetén. Még csak két-három perce beszélt, amikor ott a szemünk látára valami csodás átváltozással új erőre kapott. A szeme csillogott, jól követhetően megformált, tartalmas gondolatai lendületet adtak előadásának. Rabul ejtett közönsége belefeledkezett a rendkívül gazdag ismeretanyag sziporkázóan szellemes tálalásába, a példásan tiszta fogalmazatú mondatok hallgatásába, illetve mindig igényesen választékos szóhasználatának élvezetébe. Tudományának olyan hitelesen, olyan teljességgel volt birtokosa és mestere, hogy alakjában már-már hajlamosak voltunk szakmája élő megtestesülését látni, s ahogyan egy tudományág örök, Kristó Gyulát hallgatva könnyen arra hajlott az ember, hogy őt magát is elmúlhatatlannak tekintse. Ama november eleji estének a közvetlen élménye után dehogy hihette ott bárki is, hogy alig múlik csak el tíz hét, és megrendülten, szomorú megemlékezésben kell majd felidézniünk életpályáját, valamint szeretteiben, barátai-ban és tisztelőiben fájó úrt hagyo alakját!

Kristó Gyula 1939-ben Orosházán született, ahonnan egyetemei tanulmányai kezdetekor, 1957-ben került el Szegedre. 1962-ben magyar-történelem-latin szakos tanári diplomát szerzett. Végzése után egyetemi oktatói állást kapott, s az ezt követő 42 éven át hű maradt első munkahelyéhez. Szakmai életútja gyorsan kiteljesedett. Kiváló adottságainak és szorgalmának köszönhetően fiatalon szerzett tudományos fokozatokat. 29 éves volt, amikor kandidátus és mindössze 38, amikor a történettudományok doktora lett. Egyetemi tanári kinevezését 39 évesen kapta. Rendkívül széles érdeklődési körű kutatóként már fiatalon több területen jeles eredményekkel tette ismertté nevét. Őstörténetünk kutatása terén éppen olyan otthonosan mozgott, mint a magyar középkor-kutatás minden szakágában, nemkülönben a forrástanban, a történeti segédtudományok számos területén és a történeti nyelvészeti diszciplinákban is. Kivételes képességei jóvoltából mikroelemzések alá vetett részkérdések tisztázásával épp úgy nagyban gazdagította a történettudományt, mint számos összegző feldolgozás elsőkénti elkészítésével, lexikonszerkesztéssel, elbeszélő kútfók kritikai szövegkiadásával, forrásgyűjtemények, illetve történeti okmánytárak közzétételével. Egyedülállóan kiterjedt, gazdag és értékes életművet alkotott. Könyvei száma meghaladja a százat, több mint két tucat szerkesztés fűződik nevéhez – köztük olyan műveké, mint az ötkötetes Szeged története –, publikált munkásságába tanulmányokkal, cikkekkkel és egyéb közleményekkel együtt több mint 600 nyomtatásban megjelent írás tartozik.

E tekintélyes életmű példátlan gazdagsága még ámulatba ejtőbb, ha számba vesszük Kristó Gyula sokoldalú szerepvállalását a szakmai, egyetemi és közéleti területeken, továbbá, ha felmérjük munkásságának tudományszervezői, pedagógusi eredményeit is. Kristó Gyula nem visszahúzódo szobatudósként élt. Kényelmet keresve vagy – egyébként köztudottan bizonytalan – egészségi állapotára hivatkozva nem háritotta el magától a közfeladatok ellátására szólító felkéréseket. Szolgálatként felfogva ezeket, mindig legjobb tudásával munkálkodva tisztességgel eleget tett vezetői megbízatásainak. Sohasem kapaszkodott viszont vezetői székekbe vagy funkciókba, hanem hivatalai letételét követően a fel szabadultság érzetével tért vissza mindig tanári és kutatói munkájához. Működött rektor-

ként, rektorhelyettesként, dékánként, dékánhelyettesként, intézet- és tanszékvezetőként, volt megannyi szakmai bizottság, testület tagja, elnöke, tisztségviselője. Tanszékek, kutatócsoportok, kutatóműhelyek, kutatói vállalkozások, valamint könyvsorozatok megalapítása, kiépítése, életre keltése fűződik nevéhez. 1990-ben elindította az immár 22 elkészült köteténél járó Anjou-kori Oklevéltár tudományos vállalkozást, a mai magyar történettudomány legnagyobb forráspublikációját, nem sokkal később pedig a ma huszadik kötetnél tartó Szegedi Középkortörténeti Könyvtár sorozatot, de ugyancsak kezdeményező szerepet töltött be a mostanra szintén másfél tucatnál járó Dél-Alföldi Évszázadok című műhelysorozatban is. Alapító elnöke volt a szegedi középkor-kutatókat 1992 óta összefogó Szegedi Középkorász Műhelynek, és életre hívója a szegedi történész doktori képzésnek. A doktori iskoláját látogató immáron több mint három tucatnyi hallgató az ország legkülönbözőbb egyetemeiről – olykor pedig külföldről – érkezett, s tanítványként messzire vitték és viszik egyetemünk jó hírét. Kristó Gyula a magyar medievisztika egészének elismert, meghatározó alakja volt. Mint több nagyszabású szakmai vállalkozás kezdeményezője és irányítója, ilyen-olyan módon úgyszólván minden hazai középkorkutatóval munkakapcsolatban állt. Nem az emlékbeszédek fordulataként szaladnak ki az ember száján e szavak: halála pótolhatatlan veszteséget jelent a magyar középkortudomány számára.

Kristó Gyula igazságszerető emberként élt. Pontosan tisztában volt elért eredményei értékével és maradandóságával. Örült, ha különböző megbecsülésekben is kifejezésre jutott teljesítményének elismerése, és kapott is számos díjat, illetve kitüntetést. Különösen jól esett számára az 1998-ban elnyert Szeged Város Díszpolgára elismerés, hiszen egyszerre fejeződött ki benne a település iránti négyévtizedes hűségének jutalma, valamint az itt létrehozott, Szeged szellemi életének hírét öregbítő életművének megbecsülése. Ha környezetében többen úgy is éreztük olykor, hogy egy-egy címnek vagy elismerésnek – teljesítményéhez mérten – talán megkésve jutott birtokába, és ha mint fonákságot szóba is hoztunk ilyesmit előtte, Ő mindig az utána maradó könyvekre és életműre utalt, amelynek időtállóságát a szellemi teljesítmények sokszorta biztosabb mérőeszközének tekintette, mint a gyarlóságoktól vagy pillanatnyi érdekektől könnyen befolyásolt, tévegeg emberi ítélőképességet.

Többször feltették Kristó Gyulának a kérdést, hogy állhatatos szegediségével milyen csábításokat hárított el élete során, továbbá, hogy hátrányt jelentett-e pályáján vidékisége. Egyik, 2003-ban vele készített rádióbeszélgetésben ugyancsak felmerültek ezek a kérdések. Válaszaiból kiolvasható: számára Szegeden és a szegedi egyetemen kedvező feltételeket kínált a sors ahhoz, hogy jelentős eredményeket felmutatni tudó kutatóműhelyt teremtsen, valamint annak bizonyításához is, hogy tehetséggel, nagy akarattal és szorgalommal vidéken is létrehozhatók a legmagasabb színvonalú szakmai teljesítmények. Szegediségének megélésével kapcsolatban közvetlenül is érdemes felidéznünk az általa mondottakat: „... eléggé sokan ismernek a városban. Miután én több arcomat mutattam a város felé: hol a tudósét, hol a tanárét, hol a hivatalnokét, hol az operabarátét, hol a futballmecsre járót, hol a háromgyermekes családapát, ennél fogva engem nagyon sok helyen megtaláltak. Elhívtak különböző klubokba, például kis panel-városrészi könyvtárakba, a legkülönbözőbb kollégiumi közösségekbe, hogy kötetlenül beszéljessünk a középkorról vagy általában a világról, a morálról. Tehát én ezer szállal gyökerezem bele a szegedi valóságba, és úgy érzem, hogy ez olyan lelki nyugalmat ad, ami az én munkásságomban biztosan kamatozódik, és a valahol otthon lenni felemelő érzését adja.”

Szeged tudósaként írásaival ugyancsak mindvégig jelen volt a helyi kulturális és irodalmi folyóiratok lapjain, mindenekelőtt a Tiszatáj oldalain. Szakmai tárgyú cikke éppúgy jelent meg e lapban, mint vele készült interjú. Bizonyára sokak számára újdonságot jelent, hogy e nagyívű pálya legkezdetén, az egyetemista Kristó Gyula cikkírói szárnypróbálgatá-

saihoz a Tiszatáj nyújtott terepet, mégpedig a kortárs szépirodalom tárgykörében. Az 1960-as év több számában is jelentkezett egy-egy akkoriban feltűnt erdélyi író bemutatásával, jobbra elsőként adván hírt figyelemre érdemes munkásságukról és alkotásaikról. Lehet, hogy az sem ismeretes mindenki előtt, hogy Kristó Gyula csaknem 40 évvel később *Fiúk és apák* címmel írt színművét szintén a Tiszatájban jelentette meg. Külön teret érdemelne e sokoldalúan tehetséges alkotó többirányú kapcsolódása az irodalomhoz és az irodalomtörténethez. Nemcsak középkori latin irodalmunknak volt szakértő ismerője – krónika- s legenda-irodalmunknak pedig meghatározó jelentőségű kutatója –, hanem nagy jártasságot mutatott a klasszikus magyar irodalmi alkotások világában is, és olvasottsága úgyszólván naprakész volt a 20. század végének hazai prózairodalmában egyaránt. Olvasói kíváncsisága jóvoltából még az ízlésétől némileg távolabb eső, modernebb, kísérletezőbb prózai alkotásokkal is rendre megbirkózott. A már idézett rádióbeszélgetésből tudható, hogy Kristó Gyula ifjúkori érdeklődését élénkebben foglalkoztatták az irodalom, mintsem a történelem kérdései. Irodalomszeretete és széles olvasottsága mindenesetre kitűnően kamatozott számára történészként is, elég csak egyedülálló íráskészségére, valamint értekező prózája könnyen követhető élvezetes stílusára gondolni.

2003 márciusában a Magyar Rádió *Aranyemberek* című sorozatában mutatta be Kristó Gyulát. Alakjának és életművének ismeretében keresve sem lehetne pontosabb szóval illetni őt. Ha elindult valamilyen irányba, ha belefogott valamibe, ha hozzányúlt valamihez, ott sokáig sohasem váratott magára a siker, többnyire a fényes eredmény. Kezében és tollán munkájának tárgya rendre arannyá változott. Ha nem lennének pontos ismereteim szorgalmáról, gondosságáról, munkabírásáról, akaratáról és kitartásáról, kivételes eredményessége láttán már-már könnyelműen azt mondanám, hogy kiválasztott volt, holott ha mélyebben belegondolok, mennyivel inkább érezhetem én magam – hasonlóan sok más hozzám hasonló szegedi tanítványhoz, munkatárshoz, egyetemi kollégához és barátához – kiválasztottnak azért, hogy e kivételes tehetségű, egyedülállóan termékeny ember, tanár és tudós közelében tölthettem pályám meghatározó időszakát. Messze nem a tanítványi és munkatársi kötelezettség, hanem a tőle kapott tudás megbecsülése, a mesteri kéz iránymutatásáért és istápolásáért érzett kifejezhetetlen hála mondatja ki elszorult torokkal velem mély gyászunk szavait:

Emléked kegyelettel megőrizzük mindörökké!

ALMÁSI TIBOR

Kristó Gyula publikációi

1956

- Csiky Gergely, Buborékok. *Táncsics Útján* (Orosháza) 1 (1956) 1. sz. 5.
- Tanévzárás. *Uo.* 1 (1956) 2. sz. 9.

1960

- Emberség (Asztalos István novelláskötete). *Tiszatáj* 14 (1960) 1. sz. 8. (ismertetés).
- Szívesen máskor is (Nagy István novelláskötete). *Uo.* 2. sz. 6. (ismertetés).
- Búcsú az ifjúságtól (Szemlér Ferenc novelláskötete). *Uo.* 4. sz. 12. (ismertetés).
- Pap Károly: A nyolcadik stáció. *Uo.* 5. sz. 10. (ismertetés).

1961

- (név nélkül) Eredmények. Szeged (Beszámoló a szegedi gombéletről). Az Asztalilabdarúgók Híradója. Pécs, 1961. 4. sz. 6.

1962

- A „társadalom” fogalmának magyar nyelvi kifejezései. *AUSz. Acta Iuvenum. II. Sectio philologica et historica.* Sz. 1962. 89–108.
- A tartalom és a forma kérdéséhez a történeti források belső kritikájában. *Uo.* 211–218.

1963

- Mi újság a két egyetem testnevelési tanszékén? *SzE.* 1 (1963) 1. sz. 6.
- Egy év sportja az eredmények tükrében. Látogatás a Természettudományi Karon. *Uo.* 9. sz. 6.
- Egy év sportja az eredmények tükrében. A bölcsészeti kar és a jogi kar sportmunkájának tapasztalataiból. *Uo.* 10. sz. 6.
- Egy év sportja az eredmények tükrében. Látogatás a Felsőfokú Tanítóképző Intézetben. *Uo.* 11. sz. 6.
- (név nélkül) Kirándulás (keresztrejtvény). *Uo.* 12. sz. 11.
- (név nélkül) Egy kis történelem (keresztrejtvény). *Uo.* 13. sz. 11.
- (név nélkül) Szórakozás (keresztrejtvény). *Uo.* 14. sz. 6.

1964

- (név nélkül) Az ötkarika jegyében (keresztrejtvény) *SzE.* 2 (1964) 10. sz. 6.

1965

- Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 18 (1965) 59 l.

1966

- Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. *Uo.* 21 (1966) 27 l.
- A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében. *Soproni Szemle* 20 (1966) 331–340.
- Orosháza története és néprajza. *Tiszatáj* 20 (1966) 2. sz. 165–166. (ismertetés).

1967

- *Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig.* Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 1. sz. Békéscsaba 1967. 175 l. + 8 l. képmelléklet.
- Huszonkilenc latin és német forrás fordítása. In: *Uo.*
- Anjou-kori krónikáink. *Századok* 101 (1967) 457–504. és klny.
- Stephanus Bohemus. *Historické Štúdie* 12 (1967) 205–210.
- Napkelet felfedezése. *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967) 353–354. (ismertetés).
- Egyetemtörténet, művelődéstörténet. Gondolatok a pécsi jubileumi tanulmánykötet kapcsán. *SzE.* 5 (1967) 19. sz. 4. (ismertetés).

1968

- A történeti és politikai gondolkodás elemeinek fejlődése krónikairódmunkban. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. 18 l.
- Megjegyzések középkori historiográfiánkhoz. *Századok* 102 (1968) 610–613.
- Tíz latin oklevél fordítása. In: Oltvai Ferenc: *Szeged múltja írott emlékekben 1222–1945*. Sz. 1968.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). *Békési Élet* 3 (1968) 130–131. (ismertetés).

1969

- A locsmándi várispánság és felbomlása. *Soproni Szemle* 23 (1969) 131–144.
- Volt-e emberi társadalom 1790-ben? *AUSz. Néprajz és Nyelvtudomány* 13 (1969) 93–94.
- Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 21 (1966) 27 l. Sz. 1969. (változatlan utánnyomás).
- Magnae Moraviae fontes historici. I–II. *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969) 628–629. (ismertetés).
- Grzegorz Leopold Seidner: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. *Századok* 103 (1969) 1234–1236. (ismertetés) (társszerző: Makk Ferenc).

1970

- *Tanulmányok Békéscsaba történetéből*. Békéscsaba 1970. 403 l. + 24 l. képmelléklet (szerkesztés) (társszerkesztő: Székely Lajos).
- A középkori Csaba. In: *Uo.* 19–36.
- Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. *Ethnographia* 81 (1970) 113–135. és klny.
- A tihanyi alapítólevél és XI. századi szóbeliségünk. *Magyar Nyelv* 66 (1970) 208–210.
- Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák. *Filológiai Közöny* 16 (1970) 106–115. és klny.
- Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza z lat 1445–1480. II. *Századok* 104 (1970) 410–411. (ismertetés).
- Szabó István: A középkori magyar falu. *Békési Élet* 5 (1970) 539–540. (könyvismertetés).

1971

- Diplomata historiam dominii Matthaei de genere Chak illustrantia. Oklevelek a Csák-territórium történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 36 (1971) 40 l. (társszerző: Karácsonyi Béla).
- A középkori Tápé. In: *Tápé története és néprajza*. Szerk. Juhász Antal. Tápé 1971. 47–56. és klny.
- Diákkörök az egyetemen. *Csongrád Megyei Hírlap* 28 (1971) 113. sz. 4. (interjú).

1972

- Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesi ideológia néhány vonása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 1–22. és klny.
- XI–XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia* 83 (1972) 53–73. és klny.
- Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. *Magyar Könyvszemle* 88 (1972) 166–174. és klny.
- I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 40 (1972) 51–74. és klny.
- „Bulcsú nemzetségének nyári szállása” ürügyén. *Századok* 106 (1972) 1080–1085. és klny.
- Krónikáink keletkezéstörténetéhez. *Történelmi Szemle* 15 (1972) 198–203. (társszerző: Makk Ferenc).
- Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972) 397–398. (ismertetés).

1973

- Csák Máté tartományúri hatalma. Bp. AK. 1973. 252 l.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 44 (1973) 96 l. + 1 térkép (szerkesztés).
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. *Uo.* (társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László).

- Magister Donč a Matúš Čák Trenčiansky. *Historické Štúdie* 18 (1973) 235–246. és klny.
- Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 20 (1973) 639–660. (társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László).
- Vésztő a középkorban. In: *Vésztő története*. Szerk. Szabó Ferenc. Vésztő 1973. 91–117. és klny. (társ-szerző: T. Juhász Irén).
- Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. *Századok* 107 (1973) 742–746. (ismertetés).

1974

- *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Bp. AK. 1974. 134 l.
- *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Doktori értekezés tézisei. Sz. 1974. 23 l.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 48 (1974) 55 l. + 1 térkép (szerkesztés).
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II. *Uo.* (társszerzők: Makk Ferenc és Szegfű László).
- Egy 1235 körüli Gesta Ungarorum körvonalairól (Riccardus és Albericus tanúsága). In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth János és Székely György. Memoria saeculorum Hungariae. 1. sz. Bp. AK. 1974. 229–238. és klny.
- Névtipológiánkból. In: *A településtörténeti kutatás módszerei. Korreferátumok*. Veszprém, 1974. 55–59.
- Legitimitás és idoneitás (Adalékok Árpád-kori eszméletörténetünkhöz). *Századok* 108 (1974) 585–621. és klny.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I. *Uo.* 290–291. (ismertetés).

1975

- Les saints de la dynastie des Árpáds et leurs légendes. In: *Le prince Lazar*. Szerk. Ivan Bozic és Vojislav J. Curic. Beograd 1975. 415–420. és klny.
- Üzbég és tolvaj. *Magyar Nyelv* 71 (1975) 62–66.
- Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. *Századok* 109 (1975) 953–967. és klny.
- A Kőszegiek kiskirálysága. *Vasi Szemle* 29 (1975) 251–268.

1976

- *Az Aranybullák évszázada*. Magyar História. Bp. Gondolat, 1976. 256 l.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 55 (1976) 99 l. (szerkesztés).
- Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. *Uo.*
- *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/1*. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 308 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés) (társszerkesztők: Hajdú Péter és Róna-Tas András). Utóbb több kiadása.
- *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I/2*. Bp. Tankönyvkiadó, 1976. 328 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés) (társszerkesztők: Hajdú Péter és Róna-Tas András). Utóbb több kiadása.
- Magyarországi források. In: *Uo.* 186–194.

1977

- *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Gyorsuló idő. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1977. 165 l.
- *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. II*. Bp. Tankönyvkiadó 1977. 327 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés) (társszerkesztők: Hajdú Péter és Róna-Tas András). Utóbb több kiadása.
- Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal-Czeglédy Károly-Róna-Tas András. Bp. AK. 1977. 211–223. és klny.
- Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben. *Történelmi Szemle* 20 (1977) 53–72.
- Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. *Uo.* 142–145. (társszerző: H. Tóth Imre).
- Vita a jogilag egységes jobbágysztály magyarországi kialakulásáról. *Agrártörténeti Szemle* 19 (1977) 271–276.
- A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 58 (1977) 13–20. és klny. (társszerző: H. Tóth Imre).
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. *Uo.* 44 (1973) 96 l. + 1 térkép. Sz. 1977. (reprint) (társ-szerzők: Makk Ferenc és Szegfű László).
- Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. II. *Uo.* 48 (1974) 55 l. + 1 térkép. Sz. 1977. (reprint) (társ-szerzők: Makk Ferenc és Szegfű László).

1978

- *A rozgonyi csata*. Sorsdöntő történelmi napok. 3. sz. Bp. AK. 1978. 111 l. + 16 l. képmelléklet + 1 térkép.
- Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Előmunkálatok A magyarság néprajzához*. 3. Mítosz és történelem. Szerk. Hoppál Mihály és Istvánovits Márton. Bp. MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 1978. 55–64.
- Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál. *Századok* 112 (1978) 623–661.
- Kán László és Erdély. *Valóság* 21 (1978) 11. sz. 83–96.
- Szentkirály. *Magyar Nyelv* 74 (1978) 475–480.
- Dannye k filologičeskomu i istoričeskomu izučeniju Žitija Nauma. *Palaeobulgarica – Starob'lgaristika* 2 (1978) 4. sz. 58–64. (társszerző: [H.] Tóth Imre).
- Tanársegédek és adjunktusok szerződéses alkalmazásának tapasztalatai. *Felsőoktatási Szemle* 27 (1978) 585–588.
- Opponensi vélemény Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 127–129.
- A Szeged-monográfia közügy. *Dm.* 68 (1978) 303. sz. 10. (interjú).

1979

- *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp. AK. 1979. 243 l. + 1 térkép.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 66 (1979) 67 l. (szerkesztés).
- Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. *Uo.* 45–59. és klny.
- About the Ancient Hun Heritage of the Hungarians. In: *Myth and History. A Symposium*. Szerk. Hoppál Mihály. Bp. MTA Néprajzi Kutató Csoport 1979. 15–16.
- Krónika. In: *Világirodalmi lexikon*. VI. Főszerk. Király István. Bp. AK. 1979. 720–722.
- Ki volt és mikor élt Anonymus? *História* 1 (1979) 2. sz. 14–15.
- Ki volt és mikor élt Anonymus? *Látóhatár* 1979. 11. sz. 121–129.
- Hozzászólás (A Sárvár-monográfia vitája). *Vasi Szemle* 33 (1979) 587–589.

1980

- *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Elvek és utak. Bp. Magvető Könyvkiadó 1980. 574 l.
- Laslo Kan i Transil'vanija. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 134. sz. Bp. AK. 1980. 30 l.
- Laslo Kan i Transil'vanija. In: *Etudes historiques hongroises. I.* Bp. AK. 1980. 33–60.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 67 (1980) 76 l. (szerkesztés).
- Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. *Uo.* 57–66. és klny.
- *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III.* Bp. Tankönyvkiadó, 1980. 300 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés) (társszerkesztők: Hajdú Péter és Róna-Tas András). Utóbb több kiadása.
- Időszámítási rendszerek. Bevezetés. A keresztény időszámítás. In: *Uo.* 153–155., 176–182.
- Magyarországi írott források és a magyar őstörténet. *Magyar Tudomány* 25 (1980) 362–367. és klny.
- A magyar névtudomány és az objektív kritika. *Magyar Nyelvőr* 104 (1980) 250–256.
- Hanenburch = Kakas? *Névtani Értesítő* 4 (1980) 3–7.
- A Képes Krónika története. *História* 2 (1980) 1. sz. 13–14.
- Mit ér a társadalomtudomány, ha – vidéken művelik? *Tiszatáj* 34 (1980) 6. sz. 71–76.
- Gellért püspök. *Magyar Nemzet* 36 (1980) 227. sz. 8.
- Egyetemisták közművelődési tábora Hajóson. *Ifjúkommunista* 24 (1980) 10. sz. 30–41. (interjú).

1981

- *Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében*. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból. 9. sz. Békéscsaba 1981. 264 l. + 8 l. képmelléklet + 1 térkép.
- Negyvenegy latin forrásszöveg fordítása. In: *Uo.*
- *III. Béla emlékezete*. *Bibliotheca Historica. Magyar Helikon* 1981. 215 l. (szövegválogatás, bevezető: 5–34., jegyzetek: 177–196., képanyag) (társszerzők: Makk Ferenc és Marosi Ernő).

- Latin oklevelek és elbeszélő források fordítása. In: *Uo.* (társszerző: Makk Ferenc).
- *Az Aranybullák évszázada.* Magyar História. Bp. Gondolat 1981. 256 l. (második kiadás).
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 71 (1981) 51 l. (szerkesztés).
- Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. In: *Uo.* 21–28. és klny.
- Ajtony's Baptism in Vidin. In: *Prvi međunaroden kongres po b'lgaristika. Rezjumeta.* [Sofija 1981.] 55–56.
- Ajtony and Vidin. In: *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth-XIth Centuries).* Studia Turco-Hungarica. V. Bp. 1981. 129–135. és klny.
- Konstantinos Porphyrogenetos und die Herausbildung der ungarischen Stämmebundes. In: *Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik.* AUSz. Acta Antiqua et Archaeologica. XXIII/1. = *Opuscula Byzantina.* VII/1. Sz. 1981. 77–89.
- Vyvody, sdelannye na osnove issledovanija nazvanij poselenij ruszkoj narodnosti v Karpatskom bassejne. In: *Istorija, literatura, jazyk i isskustvo vostochnyh slavian v XI-XVII vv.* AUSz. Dissertationes Slavicae. Supplementum. Sz. 1981. 3–8. és klny.
- Pusztá személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: *Név és társadalom.* Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 160. sz. Bp. 1981. 101–104. és klny.
- Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I.* Szerk. Makk Ferenc. Bp. Tankönyvkiadó 1981. 37–53. (egyetemi jegyzet). Utóbb több kiadása.
- Ki volt a Névtelen? Anonymus és gesztájának története. In: *Lányok könyve* [Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1981.] 12–17.
- Beköszöntő. In: *Tantárgypedagógiai Közlemények. I.* AUSz. Sz. 1981. 5–6.
- Kralj Koloman, kralj Stjepan i Hrvatska. *Historijski Zbornik* 33–34 (1980–1981) 263–265. és klny.
- Nyíregyháza kialakulástörténetének problémái. *Névtani Értesítő* 6 (1981) 27–39.
- Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. *Pedagógiai Szemle* 31 (1981) 1071–1073. (ismertetés).
- Vidéken hátrány társadalomtudósnak lenni. *Könyvtáros* 31 (1981) 1. sz. 20–22. (interjú).

1982

- *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. IV.* Bp. Tankönyvkiadó 1982. 319 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés) (társszerkesztők: Hajdú Péter és Róna-Tas András). Utóbb több kiadása.
- Ajtony's Baptism in Vidin. In: *Prvi međunaroden kongres po b'lgaristika. Dokladi. B'lgarskata d'ržava prez vekovete. I. Srednovekovna b'lgarska d'ržava.* Sofija, 1982. 155–160.
- Vésztő a középkorban. In: *Vésztő története.* Szerk. Szabó Ferenc. Vésztő, 1982. 85–110. (társszerző: T. Juhász Irén) (második kiadás).
- Koppány felnégyelése. *Századok* 116 (1982) 959–968. és klny.
- A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. *Ethnographia* 93 (1982) 463–474. és klny.
- Kijev a magyar krónikákban. *Tiszatáj* 36 (1982) 8. sz. 61–64.
- A Panoráma „Szeged”-jének Árpád-kora avagy Szeged Árpád-korának panorámája. *Somogyi-könyvtári műhely* 21 (1982) 3. sz. 123–126.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. In: *Általános nyelvészeti tanulmányok. XIV. Újabb nyelvészeti témák.* Bp. 1982. 197–203. és klny. (ismertetés).
- Beszélgetés dr. Kristó Gyulával, a József Attila Tudományegyetem új rektorával. *SzE.* 20 (1982) 10. sz. 1. (interjú).
- Az egyetem a minőség műhelye. *Dm.* 72 (1982) 214. sz. 3. (interjú).
- A minőség elsődlegessége az oktatás folyamatában. *Csongrád Megyei Hírlap* 39 (1982) 215. sz. 4. (interjú).
- Kutatóegyetem a Tisza partján. *Népszabadság* 40 (1982) 300. sz. 5. (interjú).

1983

- *Tanulmányok az Árpád-korról.* Nemzet és emlékezet. Bp. Magvető Könyvkiadó, 1983. 602 l.
- *Károly Róbert.* Bp. Pátria Nyomda, 1983. 377 l. (minikönyv) (társszerző: Makk Ferenc).
- *Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig.* Sz. 1983. 810 l. + 48 l. képmelléklet + 6 kihajtott melléklet (szerkesztés, előszó: 15–16.).

- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 75 (1983) 49 l. (szerkesztés).
- Új adatok és régi vélekedések Csák Mátéről. *Uo.* 29–34. és klny.
- Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. In: *Issledovanija po bolgaristike.* AUSz. Dissertationes Slavicae. Supplementum. Sz. 1983. 27–37. és klny.
- Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás” elméleti alapjaihoz. In: *Szegedi bölcsész-műhely '82.* Szerk. Róna-Tas András. Sz. 1983. 177–190. és klny.
- Rektori megnyitó. In: *Marx öröksége.* Sz. 1983. 7–9.
- Przedmowa. Előszó. In: *10 lat współpracy między JATE i Uł. A JATE és Uł együttműködésének 10 éve.* Łódź 1983. 7., 85–86. (társszerző: Jerzy Wróblewski).
- A „kettős honfoglalás” elméletéről. *História* 5 (1983) 1. sz. 26–27.
- A magyar törzsszövetségről dilettáns módon. *Századok* 117 (1983) 1135–1143. és klny.
- Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez. *Palócföld* 1983. 5. sz. 31–36.
- Wittman Tibor, a tanár és a kolléga. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 77 (1983) = *Studia Latinoamericana.* XIII. Wittman Tibor Emlékkönyv. Sz. 1983. 9–11. és klny.
- Megjegyzés a felsőoktatás reformjához. *Figyelő* 27 (1983) 18. sz. 2.
- Szeged évszázadai. A város kialakulása. *Dm.* 73 (1983) 285. sz. 5.
- Az oktatás – létkérdés. *Uo.* 267. sz. 3. (interjú).
- Újabb elmélet a magyar államalapításról. *Nógrád* 39 (1983) 6. sz. 8. (interjú).
- Dél-Alföld-kutatás a szegedi egyetemen. *Csongrád Megyei Hírlap* 40 (1983) 66. sz. 6. (interjú).
- Szakember helyett – értelmiségít ... *Uo.* 305. sz. 5. (interjú).

1984

- *Magyarország története 895–1301.* Bp. Tankönyvkiadó 1984. 279 l. (egyetemi jegyzet). Utóbb több kiadása.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 78 (1984) 57 l. (szerkesztés).
- A korai feudalizmus (1116–1241). A tatárjárás (1241–1242). In: *Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig.* 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. AK. 1984. 1007–1440., 1678–1714.
- A tudomány gyarapítja a közös kincset. In: *A barátok tapasztalata közös kincs.* Szerk. Nagy Pál. Sz. 1984. 71–74.
- Rektori tanévnyitó beszéd. In: *A József Attila Tudományegyetem Évkönyve 1982/83.* Sz. 1984. 9–17.
- Foreword. Előszó. In: *Degree Programs at Attila József University (Szeged, Hungary) for international students. A szegedi József Attila Tudományegyetem programja külföldi diákoknak.* Sz. 1984. 3.
- Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan. *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 159–175., 285–299. és klny.
- Szeged kialakulása. *Somogyi-könyvtári műhely* 23 (1984) 3. sz. 92–95.
- Szeged a középkorban. *Csongrád Megyei Hírlap* 41 (1984) 65. sz. 4.
- A bölcsészettudományi oktatás távlati fejlesztésével kapcsolatos elképzelések. *Pedagógusképzés* 1984. 1. sz. 41–51.
- Koppány, a „herceg”. *Élet és Tudomány* 39 (1984) 643–645.
- A honfoglalás, 892–900. *Uo.* 6–7. (interjú).
- A győztes mi vagyunk. *SzE.* 22 (1984) 6. (interjú).
- Tények és legendák. *Csongrád Megyei Hírlap* 41 (1984) 110. sz. 8. (interjú).
- István és Koppány – ahogy a történettudós látja. *Uo.* 217. sz. 6. (interjú).

1985

- *Az augsburgi csata.* Sorsdöntő történelmi napok. 8. Bp. AK. 124 l. + 16 l. képmelléklet.
- *Saecula Hungariae 1000–1196.* Bp. Széchenyi Művészeti Központ 1985. 70 l. (magyarul).
- *Saecula Hungariae 1000–1196.* Bp. Széchenyi Art Centre 1985. 70 l. (angolul).
- *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. I. Textus.* Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. VII. Bp. AK. 1985. 332 l. (társszerző: Galántai Erzsébet).
- *III. Béla.* Bp. Pátria Nyomda 1985. 379 l. (minikönyv) (társszerző: Makk Ferenc).

- Die Macht der Territorialherren in Ungarn am Anfang des 14. Jahrhunderts. In: *Etudes historiques hongroises. I.* Bp. AK. 1985. 597–614. és klny.
- A tartományúri hatalom. In: *Fejezetek a régebbi magyar történelemből. II.* Szerk. Makk Ferenc. Bp. Tankönyvkiadó 1985. 71–86. (egyetemi jegyzet). Utóbb több kiadása.
- A Kárpát-medencei helynévanyag kontinuitásának kérdéséhez. In: *Név és névkutatás.* Szerk. Békési Imre. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 170. sz. Bp. 1985. 15–22.
- Beköszöntő. In: Blazovich László: *A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje. Dél-alföldi Évszázadok.* 1. sz. Békéscsaba–Szeged, 1985. 5–9.
- Források Békés megye történetéhez. In: Gácsér József: *Szülőföldünk, a Tiszántúl. II.* Bp. Tankönyvkiadó 1985. 35., 37., 42., 43., 46–47., 51–52., 53–54., 61., 68., 72.
- Két latin oklevél fordítása. In: *A honfoglalástól a polgári forradalom és szabadságharc végéig.* Csongrád megye évszázadai. Történelmi olvasókönyv. 1. Szerk. Blazovich László. Sz. 1985. 26–27., 38. (részben társszerző: Makk Ferenc).
- Rektori tanévnyitó beszéd. In: *A József Attila Tudományegyetem Évkönyve 1983/84.* Sz. 1985. 9–15.
- Rektori megnyitó. In: *A gazdaság és társadalom viszonya a szocializmus építésének jelenlegi időszakában.* Főszerk. Nagy Lajos. Sz. 1985. 3–5.
- Rektori hozzászólás a megyei pártértekezleten. *SzE.* 23 (1985) 4. sz. 1.
- Gellért püspök, valamint Péter és Aba Sámuel királyok viszonyának kérdéséhez (Válasz Gerics Józsefnek). *Magyar Könyvszemle* 101 (1985) 170–180. és klny.
- A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 82 (1985) 11–17. és klny.
- Tibor Wittman: el profesor y colega. *Uo.* 79 (1985) = *Studia Latinoamericana.* XIV. Sz. 1985. 5–7. és klny.
- Kalandozások a honfoglalás után. *Ifjúsági Magazin* 21 (1985) 3. sz. 37–39.
- 750 éve indult keletre Julianus barát. *Dunántúli Napló* 42 (1985) 115. sz. 5. (interjú).
- Mitoszok rombolása. A kútfők értékéről. *Szegedi Fesztivál Magazin* 1985. 78–79. (interjú).
- Két világszemlélet határán. Az István-kérdés. *Dm.* 75 (1985) 194. sz. 6. (interjú).

1986

- *Az Árpád-kor háborúi.* Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1986. 328 l. + 24 l. képmelléklet (a II. rész 3. Fejezete és képanyaga Kovács László munkája).
- *Csák Máté.* Magyar História. Életrajzok. Bp. Gondolat, 1986. 211 l.
- *Magyarország története 1301–1457.* Bp. Tankönyvkiadó, 1986. 228 l. (egyetemi jegyzet) (társszerző: Engel Pál). Utóbb több kiadása.
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 83 (1986) 53 l. (szerkesztés).
- Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék és az erdélyi románság létszáma. *Uo.* 41–51. és klny.
- Jegyzetek [a Képes Krónikához]. In: *Képes Krónika.* Pro memoria. Bp. Európa Könyvkiadó, 1986. 266–382.
- A Képes Krónika szerzője és szövege. In: *Uo.* 459–516.
- Hungarian Raids on Europe after the Conquest of Hungary. In: *Chapters from Hungarian History. I.* Szerk. Petrovics István. Sz. JATE BTK. 1986. 1–11.
- Hungary in the Age of the Anjou Kings. In: *Uo.* 56–66.
- Kronológia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Kállay István. Bp. ELTE BTK 1986. 76–86.
- Történeti földrajz. In: *Uo.* 296–306.
- Helynévtan. In: *Uo.* 319–325.
- O toponimičeskih nazvanijah Karpatskogo bassejna so vtorym členom -grad. In: *Szlávok – protobolgarok – Bizánc.* Hungaro-Bulgarica. 2. sz. Sz. 1986. 99–112.
- Rektori tanévnyitó beszéd. In: *A József Attila Tudományegyetem Évkönyve 1984/85.* Sz. 1986. 9–16.
- A Kárpát-medence -grad -grád utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11 (1986) 31–41.
- A magyar kalandozások. *História* 8 (1986) 1. sz. 5–6.
- A magyar kalandozások. *Látóhatár* 1986. 6. sz. 127–132.
- A sorsfordító. *Magyar Nemzet* 49 (1986) 196. sz. 11.

- Anonymus csuklya nélkül? *Mai Magazin* 17 (1986) 9. sz. 26–27. (interjú).
- Párbeszéd a múltról. *Népszabadság* 44 (1986) 151. sz. 4. (interjú).
- Társadalomkutatások a Dél-Alföldön. *Dm.* 76 (1986) 121. sz. 7. (interjú).
- Kutatások – akadémiai alapból. A hunoktól Zsigmond királyig. *Csongrád Megyei Hírlap* 43 (1986) 249. sz. 4. (interjú).
- Öregdiákok visszaemlékezései. *Táncsics Útján* 18 (1986) 1. sz. 33–35. (interjú).

1987

- A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbafüzet. Bp.–Sz. 1987. 36 l. (főszerkesztés, előszó: 5.) (társfőszerkesztő: Bökönyi Sándor).
- Magyarország története (895–1387). In: *Uo.* 16–22.
- A korai feudalizmus (1116–1241). A tatárjárás (1241–1242). In: Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 2. Főszerk. Székely György. Szerk. Bartha Antal. Bp. AK. 1987. 1007–1440., 1678–1714. (második kiadás).
- Jegyzetek [a Képes Krónikához]. In: A Képes Krónika latin eredetijének magyar fordítása. Helikon [1987.] 55–80.
- A Képes Krónika szerzője és szövege. In: *Uo.* 111–127.
- K voprosu o bolgarskom vладыčestve na Al'fel'de v IX. v. In: Vtori međunaroden kongres po b'lgaristika. Dokladi. 6. B'lgarskite zemi v drevnostta. B'lgarija prez srednovekovieto. Sofija 1987. 265–272.
- Árpád fejedelemutódai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 84 (1987) 11–21. és klny.
- A főesperességek kialakulásának kronológiájához. *Aetas* 5 (1987) 1. sz. 130.
- Árpád-házi uralkodók. Álmos. Árpád. Falicsi. Taksony. Géza. *Interpress Magazin* 13 (1987) 1. sz. 4–12.
- István. *Uo.* 2. sz. 12–23.
- Péter. Aba Sámuel. I. András. *Uo.* 3. sz. 10–23.
- Imre. III. László. II. András. *Uo.* 10. sz. 12–25.
- IV. Béla. *Uo.* 11. sz. 28–41.
- V. István. IV. László. III. András. *Uo.* 12. sz. 12–25.
- Válasz Szenci Szabó Jánosnak. *Mai Magazin* 18 (1987) 2. sz. 63.
- Az Árpád-kor reneszánsza. *Dunántúli Napló* 44 (1987) 31. sz. 4. (interjú).
- Az Árpád-kor nyomában. *Néphadsereg* 40 (1987) jún. 27. 13. (interjú).
- A magyarországi forráskiadás hiánypótló vállalkozása (A készülő Anjou-kori oklevéltárról). *Aetas* 7 (1987) 3. sz. 108–113. (interjú).
- Beszélgetés Kristó Gyula dékánnal. *Gondolatjel (Szeged)* 1987. szept. 3–7. (interjú).
- Bemutatkozik a BTK dékánja. *SzE.* 25 (1987) 13. sz. 6. (interjú).
- Orosházáról indult. *Békés Megyei Népszerűség* 42 (1987) 180. sz. 8. (interjú).

1988

- *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Nemzet és emlékezet. Bp. Magvető Könyvkiadó 1988. 645 l.
- *Saecula Hungariae 1000–1196.* Bp. Artunion/Széchenyi Buchverlag 1988. 70 l. (németül).
- *Fejedelmek Álmostól Gézáig.* Bp. Pátria Nymda 1988. 451 l. + 2 tábla (minikönyv).
- *I. Andrástól I. Gézáig (1046–1077).* Bp. Pátria Nyomda 1988. 431 l. + 2 tábla (minikönyv) (társ-szerző: Makk Ferenc).
- *Az Árpád-házi uralkodók.* IPM-Könyvtár. Bp. 1988. 309 l. (társ-szerző: Makk Ferenc).
- *Károly Róbert emlékezete.* Bibliotheca Historica. Bp. Európa Könyvkiadó 1988. 259 l. + 68 l. képmelléklet (szövegválogatás, bevezetés: 5–50., jegyzetek: 209–231., képanyag) (társ-szerzők: Makk Ferenc és Marosi Ernő).
- Hat latin oklevél fordítása. In: *Uo.*
- *Az Anjou-kor háborúi.* Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1988. 296 l. + 30 l. képmelléklet (egy fejezet és a képanyag Pandula Attila munkája).
- *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301.* Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. VIII. Bp. AK. 1988. 603 l.

- *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487.* Composuit Elemér Mályusz. Adiuvante Julio Kristó. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. IX. Bp. AK. 1988. 500 l.
- *Az államalapító.* Bp. Zrínyi Katonai Kiadó 1988. 310 l. (szerkesztés, előszó: 5–15.).
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 86 (1988) 40 l. (szerkesztés).
- Károly Róbert első felesége. In: *Uo.* 27–30. és klny.
- Toponomastica unna ed avara in Ungheria. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. I.* Settmane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo. Spoleto 1988. 273–281. és klny.
- Erdély XI–XIII. századi történetéhez. In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rác István. Debrecen. Csokonai Kiadó 1988. 267–269.
- Közigazgatás Szent István korában. In: *Szent István és kora.* Szerk. Glatz Ferenc–Kardos József. Bp. MTA Történettudományi Intézete 1988. 54–58.
- A magyar kalandozások. In: *Magyarok a Kárpát-medencében.* História könyvek. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1988. 18–22.
- Géza. Szent István. In: *Uo.* 21., 28.
- A 10. századi Erdély politikai történetéhez. *Századok* 122 (1988) 3–35. és klny.
- Az egyház- és államszervezet Szent István korában. *História* 10 (1988) 4. sz. 3–5.
- Der Staatsgründer. *Rundschau der ungarischen Gewerkschaften* 1988. 8–9. sz. 17–18. (társszerző: Glatz Ferenc).
- Államalapító királyunk emlékezete. István, az ember. *Népszabadság* 46 (1988) 197. sz. 6.
- István, az államférfi. *Uo.* 198. sz. 6.
- István, a szobor. *Uo.* 199. sz. 8.
- Város és történelem. *Szeged* 1 (1988) 1. sz. 36.
- Négy latin forrás, illetve forrásrészlet fordítása. In: *Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv.* Szerk. Ortutay András. Tatabánya 1988. 34–37., 40–42. (társszerző: Makk Ferenc).
- A régmúlt ígázatában. *Tiszatáj* 42 (1988) 1. sz. 66–79. (interjú).
- Tiszteletpéldány az olvasónak. *Könyvvilág* 33 (1988) 6. sz. 5. (interjú).
- Hazudott-e Anonymus? Beszélgetés egy gestaíró kései hányattatásairól. *Élet és Irodalom* 32 (1988) 28. sz. 7. (interjú).
- Teendők honfoglalás után. *Képes* 73 (1988) 34. sz. 18–21. (interjú).
- Szent István a söröscímkén, avagy történelmi lecke mai magyaroknak. *Dm.* 78 (1988) 199. sz. 9. (interjú).
- Beszélgetések az Akadémiai Klubban. *Uo.* 79. sz. 6., 84. sz. 5., 90. sz. 6., 96. sz. 6., 108. sz. 6., 114. sz. 6. (interjú).
- „Elvezetett az embert ...” *Uo.* 251. sz. 3. (interjú).
- Új oktatási törvény kidolgozását követelik a szegedi egyetemisták. *Magyar Nemzet* 51 (1988) 233. sz. 6. (interjú).
- Diákdemonstrációk országszerte. *Magyar Hírlap* 21 (1988) 280. sz. 4. (interjú).
- Nevezük Titanicnak. *Élet és Irodalom* 32 (1988) 48. sz. 16. (interjú).
- Megyénkből indultak. Ezen a földön mindig szorgos nép élt. *Békés Megyei Népművelés* 43 (1988) 187. sz. 6. (interjú).

1989

- Telepítés és államalapítás. In: *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Kulcsár Péter–Mader Béla–Monok István. Sz. 1989. 47–8. és klny.
- Historia est magistra vitae. *Népszabadság* 47 (1989) 6. sz. 13.
- Szent Istvánról, mai szemmel. *Uo.* 195. sz. 14.
- Hazai nyilatkozatok [a romániai forradalomról]. *Uo.* rendkívüli kiadás, 1989. dec. 24. 4. = 308. sz. 16. (interjú).
- A választókat kell megnyerni. *Dm.* 79 (1989) 93. sz. 1. (interjú).
- Négy kötet 1988-ban! *Csongrád Megyei Hírlap* 46 (1989) 5. sz. 4. (interjú).
- Ez a párt felelős mindenért. *Uo.* 274. sz. 7. (interjú).

1990

- *Anjou-kori oklevéltár. I. 1301–1305.* Bp.–Sz. 1990. 529 l.
- *Az utolsó Árpádok.* Bp. Pátria Nyomda 1990. 401 l. (minikönyv).
- Die Entstehung der Komitatsorganisation unter Stephan dem Heiligen. In: *Settlement and Society in Hungary. Etudes historiques hongroises. I.* Szerk. Glatz Ferenc. Bp. MTA Történettudományi Intézete 1990. 13–25. és klny.
- Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990) 425–443.
- A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatához. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 90 (1990) 43–62.
- Módszertani megjegyzések a vármegyek kialakulásához. *Életünk* 28 (1990) 796–799.
- A három nagy: [I.] István, [III.] Béla, [I.] Lajos. Hóman-Szegfü Magyar története. *Népszabadság* 48 (1990) 300. sz. 22.
- Középkori történelmünk új kézikönyve. A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. *Aetas* 1990. 3. sz. 157–161. (interjú).
- Szétszabdalt universitasok. *Mai Nap* 1990. máj. 10. 10. (interjú).

1991

- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 92 (1991) 77 l. (szerkesztés).
- Öt pondust fizetők és várhospesek. *Uo.* 25–35.
- Kubinyi András: *Magyarország története 1458–1490.* Bp. Tankönyvkiadó, 1991. 72 l. (egyetemi jegyzet) (szerkesztés).
- Über die Hunnentradiation der Ungarn. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas.* Sz. 1991. 117–125.
- Néhány erdélyi helynévről. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* Szerk. Hajdú Mihály-Kiss Jenő. Bp. 1991. 386–393.
- Németek és latinok együttes szereplése a magyar krónikákban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* Különszám. Sz. 1991. 19–24.
- Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján. *Aetas* 1991. 3–4. sz. 5–13.
- Marosi Ernő: „Realitás és esztétikai értékrend a XIV–XV. századi Magyarország művészetében” című doktori értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő* 40 (1991) 109–111.
- „Szeged szebb lesz, mint volt”. Nyomdában a város monográfiájának harmadik kötete, avagy helytörténetírás rendszerváltás idején. *Dm.* 81 (1991) 59. sz. 3. (interjú).
- A történelem anatómiája. *Uo.* 155. sz. 5. (interjú).
- Pártharcok az önkormányzatban. *Uo.* 248. sz. 15. (interjú).
- Önismeretünk: hungarológia. *Magyar Nemzet* 54 (1991) 190. sz. 8. (interjú).
- Kuriózumszagú önismeret. *Délvilág* (Szeged) 48 (1991) 189. sz. 4. (interjú).

1992

- *Anjou-kori oklevéltár. II. 1306–1310.* Bp.–Sz. 1992. 613 l.
- *Az Árpád-ház tündöklése és hanyatlása.* Magyarország krónikája. [Bp.] Adams Kiadó, 1992. 142 l.
- *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely–Gondolat 1992. 352 l. (szövegválogatás, előszó: 5–29., jegyzetek: 281–332.).
- Hat latin oklevélrészlet fordítása. *Uo.*
- *Szeged története. Kronológia a kezdetektől 1944-ig = Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig.* Sz. 1992. 98 l. (szerkesztés, előszó: 5–6.).
- Directions of Orientation in the Carpathian Basin at the End of the First Millennium. In: *Mutual Dynamics of Organisational Levels in Evolution.* Szerk. Lukács Béla és mások. Bp. Központi Fizikai Kutató Intézet 1992. 128–133.
- Hihetünk-e Anonymusnak? In: *Emlékkönyv a Táncsics Mihály Gimnázium és Szakközépiskola alapításának 50. évfordulójára, 1983. I.* Orosháza, 1992. 51–60.
- Szent László királyra emlékezve. *Vigilia* 57 (1992) 343–347.

- Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 96 (1992) 25–30.
- Az első Anjou Magyarország trónján. *História* 14 (1992) 9. sz. 13–15.
- Szent István és az „ezeréves alkotmány”. *Dm.* 82 (1992) 196. sz. 6.
- Új sorozat: „Szegedi Középkortudományi Könyvtár”. *Könyvvilág* 37 (1992) 5. sz. 44.
- Vélemények az [székely] eredetkérdésről. *Rubicon* 3 (1992) 3. sz. 28–29.
- Rokay Péter: Salamon és Póla. *Századok* 126 (1992) 660–663. (ismertetés).
- Magyar őstörténeti könyvtár. *Magyar Könyvszemle* 108 (1992) 287–288. (ismertetés).
- Melyik Európához tartozunk? *Reggeli Délvilág* (Szeged) 1992. 98. sz. 4. (interjú).
- És a magyarok honnan vándoroltak? *Uo.* 1992. 274. sz. 6.

1993

- *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1993. 299 l.
- *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Bp. Corvina, 1993. 310 l.
- *Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán*. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1993. 95 l.
- *A csongrádi régió 1100 éve*. Sz. 1993. 104 l. (társszerző: Blazovich László).
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 98 (1993) 65 l. (szerkesztés).
- Keán, Szent István király ellenfele. *Uo.* 15–28.
- An der Bruchlinie zum Europa des neuen Jahrtausend. In: *In uns liegt ein schönes Land verborgen. Ungarns Geschichte*. Szerk. Fábián László és Kurucz Gyula. Berlin. Collection BuchPlus in der edition q. 1993. 32–51.
- The Arpadian Age. In: *Carpathian Basin: Evolutionary Stages*. Szerk. Lukács B.–Bérczi Sz.–Török K. Bp. Központi Fizikai Kutató Intézet 1993. 77.
- Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15 (1993) = 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. Bp. 1993. 200–205.
- A honfoglalás évfordulójára készülve. *Magyar Tudomány* 38 (1993) 723–726.
- Anonymus és Szer. *Gesta Hungarorum: legenda és valóság*. Szeged 6 (1993) 8. sz. 4–5.
- Anonymus – latinul és németül. Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. *Aetas* 1993. 1. sz. 173–176. (ismertetés).
- Körkérdés a magyar történetírás szerkezetéről és intézményrendszeréről. *Uo.* 4. sz. 194–196. (interjú).
- A szegedi középkorkutatásról. *Szeged* 6 (1993) 5. sz. 9–13. (interjú).
- Szer kultuszából a megye is töltekezhet. *Dm.* 83 (1993) 193. sz. 12. (interjú).

1994

- *Anjou-kori oklevéltár. III. 1311–1314*. Bp.–Sz. 1994. 535 l.
- *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Irodalomtörténeti Füzetek. 135. sz. Bp. Argumentum Kiadó, 1994. 151 l.
- *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1994. 299 l. (második kiadás).
- *Kun László emlékezete*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1994. 277 l. (szövegválogatás, bevezető: 5–43., jegyzetek: 251–277.).
- Öt latin oklevél fordítása. In: *Uo.*
- *Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1994. 262 l. (társszerzők: Blazovich László és Makk Ferenc).
- Latin forrásszövegek fordítása. In: *Uo.* (részben társszerző: Makk Ferenc).
- *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp. AK. 1994. 755 + 17 kihajtos melléklet (főszerkesztés, előszó: 5–8.).
- Százharminchat önálló és tizenhét, társszerzővel írt szócikk. In: *Uo.*
- Les Keans dans le Bassin carpathique. In: *Szegedi bolgarisztika*. Hungaro-Bulgarica. V. Sz. 1994. 11–24.

- A 101. krónikafejezet szövegparhuzamai. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 57–61. és klny.
- Fülébe forró ólmot öntsetek! Merényletek Szent István ellen. In: *Száz rejtély a magyar történelemből*. Főszerk. Halmos Ferenc. Bp. Gesta Könyvkiadó Bt. 1994. 26–27.
- A meráni boszorka. Gertrúd királyné meggyilkolása. In: *Uo.* 46–47.
- A király két Máriája. Károly Róbert ismeretlen felesége. In: *Uo.* 58–59.
- Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Szabó István, Zichy István gróf. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. 1–3. Főszerk. Péter László. Bp. AK. 1994. 820., 1312–1313., 1869., 2309.
- Az Árpád-házi uralkodók. *Vasárnap. Családi magazin* (Pozsony) 1993–1994. Számos folytatásban (társszerző: Makk Ferenc).
- Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? *Aetas* 1994. 1. sz. 194–199.
- A nemesi megye születése. *Rubicon* 5 (1994) 4–5. sz. 6–9.
- Királyi vármegye. Megye. *Uo.* Melléklet 4., 5–6.
- Arisztokrácia az Árpád-korban. *Uo.* 10. sz. 4–8.
- A történelem nem egyszerű példatár. Főtér – kevés magyarral. *Dm.* 84 (1994) 203. sz. 11.
- Többféle szemlélet érvényesült. *Magyar Nemzet* 57 (1994) 120. sz. 11. (interjú).
- „A múltból merítve a mának dolgoztunk, de a jövő is hasznosítani fogja”. *AK magazin* 5 (1994) 1. sz. 10–12. (interjú).
- Továbblépni a történeti időben. *Szeged* 7 (1994) 5. sz. 8–10. (interjú).
- Könyvhétnytő premier. Korai magyar történeti lexikon. *Dm.* 84 (1994) 215. sz. 7. (interjú).

1995

- *A magyar állam megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 383 l.
- *The 1100 Years of the Csongrád Region*. Sz. 1995. 98 l. (társszerző: Blazovich László).
- *Az Árpád-ház uralkodói*. I. P. C. Könyvek. [Bp. 1995.] 291 l. + 1 kihajtós tábla (társszerző: Makk Ferenc).
- *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 429 l. (szövegválogatás, szerkesztés).
- Három latin elbeszélő forrás részletének fordítása. In: *Uo.* 348–367.
- Latini, italiani e veneziani nella cronaca ungherese. In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*. Szerk. Sante Graciotti és Cesare Vasoli. Civiltà veneziana. Studi. 46. Firenze 1995. 343–354. és klny.
- Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: *A honfoglalás és az Árpád-kor népessége*. Magyarország történeti demográfiája. I. Szerk. Kovács József. Bp. 1995. 42–95.
- A honfoglaló magyarok életmódjáról (Írott források alapján). *Századok* 129 (1995) 3–62. és klny.
- Falicsi és Fajsz. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 36–44.
- A Halotti Beszéd kora. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 30 (1995) 465–473.
- Mikor lett fejedelem Géza? *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 102 (1995) 11–23.
- Tizenegy latin forrás fordítása. In: *Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény)*. Szerk. Nagy Gábor. [Bp.] Könyves Kálmán Kiadó–Nodus Kiadó 1995. (társszerző: Makk Ferenc).
- Kárpát-medence – anno 1000. *Népszabadság* 53 (1995) 194. sz. 24. (interjú).
- Ha nincs Játék Alap, elapadnak a segítők. *Szegedi Napló* 1 (1995) 142. sz. 4. (interjú).
- Ezredfordulóról, István államalapításáról, rendszerváltásról. *Halasi Tükör* 9 (1995) 24. sz. 6. (interjú).
- A történész ringbe száll. *Reggeli Délvilág* 5 (1995) 105. 8. (interjú).

1996

- *Anjou-kori oklevéltár. IV. 1315–1317*. Bp.–Sz. 1996. 361 l.
- *Hungarian History in the Ninth Century*. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1996. 231 l.
- *Magyar honfoglalás – honfoglaló magyarok*. Bp. Kossuth Kiadó, 1996. 203 l.
- *A székhelyek eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1996. 169 l.
- *Honfoglalás és társadalom*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. 16. sz. Bp. MTA Történettudományi Intézete, 1996. 154 l.

- A korai magyar államról. História könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből. 8. sz. Bp. História-MTA Történettudományi Intézete, 1996. 36 l.
- Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szeged-könyvek. 2. sz. Sz. Somogyi Könyvtár, 1996. 179 l. (szerkesztés, előszó: 7.) (társszerkesztő: Makk Ferenc).
- Rendszerváltás az első ezredfordulón. In: *Uo.* 95–103.
- Az Árpádok családfája. In: *Uo.* 169–173. (társszerző: Makk Ferenc).
- A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: *Honfoglaló őseink.* Szerk. Veszprémy László. Bp. Zrínyi Kiadó, 1996. 207–222.
- A honfoglalás az írott források tükrében. In: *A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve az 1994/95.–1995/96. iskolai évtől.* Szerk. Nagy Mihály. Debrecen 1996. 153–160.
- A magyar honfoglalás mítosza és valósága. In: *Csongrád megyei Önkormányzat Évkönyve 1995.* Sz. 1996. 7–20.
- A magyar kalandozó hadjáratok szezonaritása. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem.* Szerk. Pálfi György-Farkas L. Gyula-Molnár Erika. Sz. 1996. 11–15.
- István, az államalapító. In: Kligl Sándor: *Szent István és Gizella.* Sz. Dugonics Társaság, 1996. 5.
- Erdély 1315-ben. In: *Enlétkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Kovács András-Sipos Gábor-Tonk Sándor. Kolozsvár. Erdélyi Múzeum Egyesület, 1996. 333–342.
- A helytörténetírás irányai (Különös tekintettel a Szeged története eddig megjelent köteteire). In: *A Dugonics Társaság Évkönyve 1993–1995. Szeged irodalmáért, művészetéért és tudományáért.* Sz. 1996. 29–34.
- Az alföldi megyék kialakulása. In: *A mi Alföldünk.* Szerk. Rakonczai János és Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1996. 177–186.
- Néhány megjegyzés Pápa korai középkoráról. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből.* 2. Szerk. Hermann István. Pápa, 1996. 9–20., 181–182., 192–194.
- Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége.* Szerk. Farkas Gábor. Közlemények Székesfehérvár város történetéből. Székesfehérvár, 1996. 163–169.
- Utószó. In: Jánosi Monika: *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 9. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1996. 131.
- A honfoglalás a középkori magyar történeti hagyományban. *Magyar Tudomány* 103 (1996) 1004–1010.
- La conquete hongroise (Réalité et tradition). *Cahiers d'études hongroises* 8 (1996) 9–19.
- A honfoglalás az írott forrásokban. *Korunk* 7 (1996) 8. sz. 113–121.
- Keánok a Kárpát-medencében. *Erdélyi Múzeum* 58 (1996) 51–58.
- Orientacionnye napravljenija v Karpatskom bassejne na poroge vtorogo tysjačletija. *Historica. Zbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského* 43 (1996) 199–209.
- Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozásáról. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 103 (1996) 21–29. (társszerző: H. Tóth Imre).
- Új forráshely a 10. századi hercegségről? *Uo.* 51–55.
- Középkorkutatás Szegeden (Egy műhely anatómiája). *Történelmi Szemle* 38 (1996) 125–133.
- Hányan voltak a honfoglalók? *História* 18 (1996) 2. sz. 19–22.
- A magyar nomád állam kialakulása. *Rubicon* 7 (1996) 7. sz. 11–14.
- Rendszerváltás az első ezredfordulón. *Szeged* 9 (1996) 5. sz. 10–15.
- Gondolatok a honfoglalásról. *Uo.* 10. sz. 11–13.
- A besenyők elől, a morvák rovására. A honfoglalás a közeli kortársak írta forrásokban. *Népszabadság* 54 (1996) 193. sz. 27.
- Pogányok voltunk, nem hitetlenek. *Uo.* 37.
- Kik éltek a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében? *Romániai Magyar Szó* 1996. márc. 19. 1. (továbbá MTA Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- Mikor jöttek be a magyarok a Kárpát-medencébe? *Romániai Magyar Szó* 1996. ápr. 3. 3. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- Honfoglalók. *Esti Hírlap* 1996. márc. 14. 14.

- Opponensi vélemény Mező András „Magyarország patrocíniumi helységnevei (11–15. század)” című doktori értekezéséről. *Névtani Értesítő* 18 (1996) 112–117.
- Két latin forrásrészlet fordítása. In: *Zala megye történelmi olvasókönyve. Helytörténeti szöveggyűjtemény*. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg. Zala Megyei Levéltár, 1996. 13.
- „Hogy egy újabb 1100 év elé nézhessünk”. *Magyar Szó* 1996. 4–5. (interjú).
- Mi is egy vagyunk a Kárpát-medence népei közül ... *Tiszatáj* 50 (1996) 10. sz. 65–74. (interjú).
- A honfoglalás biztosította a magyarság fennmaradását. *Békés Megyei Hírlap* 51 (1996) 59. sz. 5. (interjú).
- „Forrásról forrásra araszolva keresem az igazságot”. *Szeged* 9 (1996) 3. sz. 8–9. (interjú).
- Kristó Gyula szakirodalmi munkássága. In: *Kelet és Nyugat között*. Szerk. Koszta László. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1995. 505–521.

1997

- *A magyar nemzet megszületése*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12. sz. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1997. 277 l.
- A honfoglaló magyarok politikai szervezete. In: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Újvidék. Forum Könyvkiadó 1997. 75–80.
- A magyar államalapítás néhány kérdése. In: *III. honvéd emléknep Makón, 1996*. A Makói Múzeum Füzetek. 87. sz. Makó, 1997. 9–14.
- Magyarország lélekszáma az Árpád-korban. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 35–65.
- A névtan és az évfordulók. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. I.* Szerk. B. Gergey Piroska–Hajdú Mihály. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 209. sz. Bp.–Miskolc, 1997. 236–244.
- A nomádállamtól Szent István államáig. In: *A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés*. Szerk. Stampler Imre. Dunaújváros, 1997. 28–37.
- A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok* 131 (1997) 234–275.
- A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. *Magyar Nyelv* 93 (1997) 129–135.
- A nemzet forrásvidéke. *Korunk* 8 (1997) 7. sz. 13–18.
- Nekotorye položenija o vengrah v russkikh letopisjah. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1997) 45–52. (társ szerző: H. Tóth Imre).
- Egy föld és egy halastó. A szegedi hospesek kiváltságolásának időpontjáról. *Szeged* 10 (1997) 5. sz. 4–5.
- A 10. századi magyarok életmódja. *Romániai Magyar Szó* 1997. aug. 19. 3. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- A 10. századi kalandozó hadjáratok. *Uo.* 1997. aug. 29. 7. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- A 10. századi magyar társadalom. *Uo.* 1997. szept. 9. 3. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- Uralmi viszonyok a 10. században. *Uo.* 1997. szept. 16. 3. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- A 10. századi magyarok hitvilága. *Uo.* 1997. szept. 20–21. 7. (továbbá MTI Press-anyagként számos magyarországi sajtótermékben).
- Két latin oklevél fordítása. In: *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Főszerk. Györffy György. Bp. 1997. 139., 143. (társ szerző: Makk Ferenc).
- Ejh, Széchenyi-ösztöndj. *Akadémia* 1 (1997) 1. sz. 28–30.
- „Nagyon jól ki van találva a rendszer...” *Budapesti Könyvszemle* 9 (1997) 383–385.
- A magyar középkor oktatásának helyzete és feladatai a hazai felsőoktatási intézményekben. *Aetas* 1997. 2–3. sz. 222–224.
- A doktori képzésről – szegedi tapasztalatok alapján. *Uo.* 225–229.
- Őseinket hogy hozád? *Gesta* (Miskolc) 1 (1997) 1. sz. 64–69. (interjú).
- Csak a minta volt német. *Magyar Nemzet* 60 (1997) 151. sz. 13. (interjú).
- A meggyökerezés első száz esztendeje. *Népszabadság* 55 (1997) 193. sz. 8. (interjú).

- Megalázkodás és ugrás. *Uo.* 291. sz. 23. (interjú).
- Szeged hétszázötven esztendeje: jól körülbástyázott szabadságjogok. *Dm.* 87 (1997) 116. sz. 6–7. (interjú).
- „Erisz almája köztünk”. Mi kelt vizsályt az egyetemeken? *Uo.* 30. sz. 5. (interjú).
- Széchenyi Professzori Ösztöndíj. Korhatár nélkül. *SzE.* 37 (1997) 6. sz. 4. (interjú).
- Páholyan. *Páholy* (Szeged) 2 (1997) 2. sz. 12. (interjú).

1998

- *Anjou-kori oklevéltár. V. 1318–1320.* Bp.–Sz. 1998. 496 l.
- *A magyar nemzet megszületése.* Bp. Kossuth Kiadó, 1998. 213 l.
- *Az Aranybullák százada.* Bp. Kossuth Kiadó, 1998. 211 l.
- *Magyarország története 895–1301.* Bp. Osiris Kiadó, 1998. 316 l.
- *Magyarország története 1301–1526.* Bp. Osiris Kiadó, 1998. 419 l. (társszerzők: Engel Pál és Kubinyi András).
- Szövegparhuzam Telegdi Csanád érsek „műveiben”. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. Magyar Országos Levéltár, 1998. 173–175. és klny.
- The Bishoprics of Saint Stephen, King of Hungary. In: *In honorem Paul Cernovodeanu.* Szerk. Violeta Barbu. București, Kriterion Kiadó 1998. 55–66. és klny.
- Magyar kalandozók német mondákban. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 30–35.
- Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára.* Szerk. Makk Ferenc–Tar Ibolya–Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 89–97. és klny.
- Gondolatok a honfoglalásról. In: *A Dugonics Társaság Évkönyve 1995–1997. Szeged irodalmáért, művészetéért és tudományáért.* Sz. Dugonics Társaság, 1998. 77–82.
- Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: *A magyar művelődés és a kereszténység. II.* Szerk. Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit. Bp.–Sz. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt. 1998. 485–496. és klny.
- Filológia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. A történettudomány kézikönyve. I. Bp. Pannonica–Osiris 1998. 216–232. (társszerző: Makk Ferenc).
- Nyelvtudomány. In: *Uo.* 319–330.
- A korai középkor oktatása és annak problémái. In: *Ki neveli a gyerekeket? A Szegedi Nyári Egyetem Évkönyve 1998.* Szerk. Komlóssy Ákos. Sz. 1998. 139–152.
- Objektive Geschichte – subjektive Lehre. In: *Pro Philosophia Füzetek.* 13–14. sz. Veszprém 1998. 53–82.
- Objektív történelem – szubjektív üzenet. In: *Uo.* 83–108.
- Ajánlás. In: *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján.* Szerk. Döbör András és mások. Belvedere Meridionale Kiskönyvtár. 11. sz. Sz. 1998. Borító.
- Selbstbewußtsein und Fremdenfeindlichkeit im Ungarn der Árpádenzeit. *East Central Europe – L'Europe du Centre-Est* 20–23 (1993–1996) 2. sz. *Studien zum Nationalbewußtsein: Mittelalter und Gegenwart.* Szerk. Bak M. János. Printed in the USA. 1998. 91–111.
- Levedia és Etelköz. *Magyar Nyelv* 94 (1998) 151–157.
- Levedi, Liüntika, Levente. *Uo.* 187–188.
- A szegedi hospeskváltság keltéről. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* 107 (1998) 29–34.
- A magyar állam kezdeteiről – egyes szám első személyben. *Belvedere Meridionale* 10 (1998) 5–6. sz. 147–150.
- A középkor magyarjai – idegen tükörben. *Tiszatáj* 52 (1998) 4. sz. 4–11.
- Letörött az utolsó aranyágacska. Az Árpádok államának bomlása. *Rubicon* 9 (1998) 4–5. sz. 4–7.
- Idegenek az Árpád-kori Magyarországon. *Uo.* 9–10. sz. 24–28.
- Nápolytól Temesvárig. Károly Róbert útja a hatalomhoz. *Szeged* 11 (1998) 12. sz. 18–21.
- A könyvek köztársasága. *Uo.* 6. sz. 33.
- A honfoglalók mindennapjai. *Dél-Alföld* 1998. aug. 20. 2.

- Egy latin oklevél fordítása. In: *Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Szerk. Blazovich László–Érszegi Géza–Turbuly Éva. Bp.–Sz. Magyar Levéltárosok Egyesülete, 1998. 234–235.
- Fénye és árnyéka. *Forrás* 30 (1998) 3. sz. 68–70.
- Fiúk és apák. Egy történész színműve, egy színmű történészei. *Tiszatáj* 52 (1998) 10. sz. 17–40.
- Megint a Széchenyi Professzori Ösztöndíjról. A történet folytatódik. *Magyar Nemzet* 61 (1998) 126. sz. 14.
- Európában fölértékelődnek a nemzetek. *Dm.* 88 (1998) 120. sz. 8. (interjú).
- A keleti turultól a nyugati koronáig. *Uo.* 194. sz. 9. (interjú).
- Ötszáz éves lett a királyi város. Mikor és hogyan lehet ismét központ Szeged? *Önkormányzat* 8 (1998) 6. sz. 13. (interjú).
- „Az érdekel, hogy mit tudunk a múltból visszaperelni”. *Szeged* 11 (1998) 5. sz. 10–12. (interjú).
- „Megismerni a tarka és zezugos világot”. *Tiszatáj* 52 (1998) 6. sz. 100–112. (interjú).

1999

- *A tizenegyedik század története*. Magyar Századok. Bp. Pannonica Kiadó, 1999. 182 l.
- *Die ersten Könige Ungarns. Die Herrscher der Arpadendynastie*. Herne. Verlag Tibor Schäfer 1999. 481 l. (társszerző: Makk Ferenc).
- *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 15. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 1999. 470 l. (előszó: 5–7., szövegválogatás, szerkesztés).
- Hat forrás vonatkozó részeinek fordítása, 13 forrásszöveg ismertetése és jegyzetei. In: *Uo.*
- Konstantinos Porphyrogenetos über die Landnahme der Ungarn. In: *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-rond des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*. Szerk. Günther Prinzing és Maciej Salamon. Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik. 3. sz. Wiesbaden. Harrassowitz Verlag 1999. 13–22.
- L'An Mil: changement de régime en Hongrie. In: *Les Hongrois et l'Europe: conquete et intégration*. Szerk. Sándor Csernus és Klára Korompay. Publications de l'Institut Hongrois de Paris. Paris–Szeged 1999. 11–25.
- La conquete hongroise (Réalité et tradition). In: *Uo.* 137–148.
- Történelem. In: *A szegedi tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*. Szerk. Szentirmai László és Ráczné Mojzes Katalin. Sz. 1999. 249–259.
- I. Károly király főúri elitje (1301–1309). *Századok* 133 (1999) 41–62. és klny.
- A Szent Gellért-legenda és Szent István Intelmei. *Vigília* 64 (1999) 844–847.
- Egy tudományos egyesület anatómiája. A Szegedi Középkorász Műhely. *Szeged* 12 (1999) 4. sz. 44–46.
- Szeged ünnepe. *Dm.* 89 (1999) 117. sz. 7.
- Három latin forrás fordítása. In: *Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig*. Magyar kódex. 1. Főszerk. Szentpéteri József. Bp. Kossuth Kiadó 1999. 301., 305., 379. (társszerző: Makk Ferenc).
- A tudományos kuratórium díjazottja. In: *A Tisza ezüstszalagján. Tízéves a Szegedért Alapítvány*. Szerk. Tandí Lajos. Sz. 1999. 48. (interjú).
- Székfoglaló Budapestten. *Békés Megyei Hírlap* 54 (1999) 38. sz. 1., 3. (interjú).
- Szellemi kaland a millenniumra. *Dm.* 89 (1999) 156. sz. 6. (interjú).
- *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 110 (1999) 57 l. (szerkesztés).
- Adatok a fiatal Károly Róbert külföldi kapcsolataihoz. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 109 (1999) 13–19.
- Szent István születési ideje. *Uo.* 3–10.
- L'An Mil: changement de régime en Hongrie. In: *Les Hongrois et l'Europe: conquete et intégration*. Textes réunis par Sándor Csernus et Klára Korompay. Publications de l'Institut Hongrois de Paris. Paris–Sz. 1999. 11–25.
- La conquete hongroise (Réalité et tradition). In: *Uo.* 137–148.
- Despre formarea comitatelor sud-transilvănene. In: *Acta 1998. II. A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum Évkönyve*. Sepsiszentgyörgy–Sf. Gheorghe. T3 Kiadó 1999. 9–23.

- Arpaden. I–II. In: *Lexikon des Mittelalters. IX. Anhang. Stammtafeln, Herrscher- und Papstlisten.* München. Lexma Verlag [1999. 754–756.] (Társszerző: Makk Ferenc.)
- Mályusz Elemér, a krónikakutató. In: *Mályusz Elemér emlékezete 1898–1989.* A Makói Múzeum füzetek. 92. Makó 1999. 13–18.
- Szent István (980 k.–1038). In: *Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből.* Szerk. Rácz Árpád. Rubicon–Aquila-könyvek. Bp. 1999. 1–4.
- Károly Róbert (1288–1342). In: *Uo.* 30–32.
- Bevezető. In: *A régió kulturális központja, Szeged. Fejezetek Szeged város kultúrtörténetéből.* Szerk. T. Molnár Gizella. Sz. 1999. 5.
- Mályusz Elemér, a krónikakutató. *Levéltári Közlemények* 70 (1999) 174–179.
- A Szent Gellért-legenda és Szent István Intelmei. *Vigilia* 64 (1999) 844–847.
- Megyék születése a Felső-Tisza vidékén. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 34 (1999) 403–412.
- Előd és Ölyved. *Névtani Értesítő* 21 (1999) 61–62.
- Termelés és önfenntartás a Kárpát-medencében. *História* 21 (1999) 9–10. sz. 47–50.
- Szakály Ferencre emlékezve. *Dm.* 89 (1999) 206. sz. 9.
- *Kétezer gondolat 2000 kapujában.* Gödöllő, Klisé Könyvkiadó, 1999. 132.
- Kettős kötés. *Szeged* 11 (1999) 12. sz. 134. (interjú).

2000

- *Anjou-kori oklevéltár. VI. 1321–1322.* Bp.–Sz. 2000. 435 l.
- *Írások Szent Istvánról és koráról.* Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2000. 229 l.
- *Die Geburt der ungarischen Nation.* Studien zur Geschichte Ungarns. 4. Herne, Verlag Tibor Schäfer 2000. 201 l.
- *Histoire de la Hongrie Médiévale. I. Le temps des Arpads.* Presses Universitaires de Rennes 2000. 224 l. + 8 l. fénykép.
- *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok.* Sz. Szukits Könyvkiadó, 2000. 317 l. + 1 mell. (Társszerző: Makk Ferenc.)
- *Előd. A magyar őstörténet- és krónikakutatás egy fejezete.* Székfoglaló előadás. Bp. MTA. 2000. 22 l.
- Küküllői János, *Lajos király krónikája. Névtelen szerző, Geszta Lajos királyról.* Millenniumi magyar történelem. Források. Bp. Osiris Kiadó, 2000. 120 l. (ford., utószó, jegyz.).
- *Szent István király Intelmei és Törvényei.* Szent István könyvek. Bp. Szent István Társulat 2000. 68 l. (törvények bev., ford., jegyz.: 34–67.). (Társszerző: Bollók János.)
- *Európa és Magyarország Szent István korában.* Sz., Csongrád Megye Önkormányzata, 2000. 405 l. (előszó: 5–7.). (Társszerkesztő: Makk Ferenc.)
- A Magyar Fejedelemség a 10. században. In: *Uo.* 289–318.
- *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410).* Második, átdolgozott kiadás. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2000. 414 l. (előszó: 5–31., jegyz., szövegválogatás).
- Hét oklevélrészlet fordítása. In: *Uo.* 222–244. között.
- Szent István pécsváradi okleveléről. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette Piti Ferenc. Szerkesztőtárs Szabados György. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2000. 307–321.
- *Internationale Wege durch das Karpatenbecken.* In: *Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstattung.* Hg. von Alfred Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Band 1. Stuttgart. Konrad Theiss Verlag 2000. 139–140.
- Die historische Geographie der ungarischen Länder. In: *Uo.* Band 2. 551–554.
- Die Arpaden und Ungarn. In: *Uo.* 566–569. (Ez utóbbi három tanulmány angolul, magyarul, csehül, lengyelül és szlovákul is megjelent.)
- Az Anjou-kor. In: *Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* Szerk. Rácz Árpád. Rubicon–Aquila-könyvek. Bp. 2000. 51–59.
- Szent István király (980 k.–1038). In: *Gizella királyné (985 k.–1060).* Vár ucca tizenhét, VIII/l. Szerk. Koszta László–Homonnai Sarolta. Veszprém 2000. 45–51.
- Gizella királyné magyarországi kísérete. In: *Uo.* 61–64.

- Gizella és a magyar állam kialakulása. In: *Uo.* 66–69.
- Gizella és Péter király. In: *Uo.* 92–93.
- Gizella királyné az Árpád-kori történetírásban. In: *Uo.* 93–97.
- A Képes Krónika 66., 67., 69. és 70. fejezete jegyzetei. In: *Uo.* 206–207.
- A Dél-Alföld történeti helye a középkori Magyarországon. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. Kollár Tibor. Sz. 2000. 9–16.
- Érseki székhely és település. Kalocsa az Árpád-korban. In: *Kalocsa történetéből.* Szerk. Koszta László. Kalocsa, 2000. 9–20.
- A középkor magyarjai – idegen tükörben. In: *Honnan jövünk? Mik vagyunk? Hová megyünk? Ezredvégi kérdések a Tiszatájban.* Szerk. Olasz Sándor. Tiszatáj könyvek. Sz. 2000. 145–152.
- Leveditől Leventéig. A 9–11. századi magyar történelem dilemmái. In: *Millennium az Akadémián.* Közgyűlési előadások, 2000. május. I. Bp. MTA, 2000. 169–181.
- Egy forrás fordítása. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1000–1526.* Szerk. Bertényi Iván. Osiris tankönyvek. Bp. Osiris Kiadó, 2000. 465. (Makk Ferencsel).
- Az Árpád-ház. *Rubicon* 11 (2000) 3. sz. 4–50.
- Jean Thuroczy. In: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques.* Fascicule 158. Sous la direction R. Aubert. Paris, Letouzey et Ané, 2000. 709–710.
- Árpádok vagy Álmosok? In: *Magyar Millennium 1000–2000. A Magyar Szó melléklete.* Újvidék, 2000. aug. 5.
- Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134 (2000) 3–44. és klny.
- Anjou-kori okleveleink kiadása. *Magyar Tudomány* 45 (2000) 7. sz. 939.
- Imre herceg (és király) nevéről. *Magyar Nyelv* 96 (2000) 3. sz. 355–357.
- Joghatalom Somogy felett Szent István korában. *Turul* 73 (2000) 1–2. sz. 1–5.
- Géza fejedelem és István király. *Aetas* 2000. 3. sz. 25–35.
- A magyar nomádállamtól Szent István államáig. *Uo.* 116–120.
- Erdély a korai magyarországi elbeszélő forrásokban. *Korunk* 11 (2000) 7. sz. 23–31.
- A székelység eredete. *Székelyföld* 4 (2000) 4. sz. 74–88.
- Etnikai viszonyok Magyarországon Szent István király korában. *Kisebbségkutatás* 9 (2000) 3. sz. 398–406.
- Az első magyar királynék. *História* 22 (2000) 1. sz. 10–12.
- Szent István születése és megkeresztelkedése. *Uo.* 5–6. sz. 17–19.
- Ezer éve, ezerben. *Önkormányzat* 10 (2000) 4. sz. 44.
- Az ezredik év Európája. *Szeged* 12 (2000) 5. sz. 12–13.
- A magyar fejedelemség az első évezred végén. *Uo.* 6. sz. 4–7.
- Géza, a fejedelem – István, a király. *Bajai Honpolgár* 11 (2000) 8. sz. 2–4.
- „Megismerni a tarka és zezugos világot”. In: Hollósi Zsolt: *A Tisza-parton mit keresek? Huszonkét szegedi beszélgetés.* Tiszatáj-könyvek. Szerk. Olasz Sándor. Szeged 2000. 90–111. (interjú).
- Körülöttünk a gyepű. A honfoglalók a szállásterület többszörösét tartották fennhatóságuk alatt. *Nép-szabadság* 58 (2000) 18. sz. 22–23. (interjú).
- A Fisgaga volt az első határvonala. *Uo.* 58 (2000) 42. sz. 24–25. (interjú).
- Mikor vált szentté a korona? *Dm.* 90 (2000) 7. sz. 6. (interjú).
- A beilleszkedés jelképe. *Uo.* 90 (2000) 194. sz. 7. (interjú).
- Szent István és az államiság. *Tolnai Népszerűség* 11 (2000) 11. sz. 1. (interjú).
- István király és az államiság. *Petőfi Népe* 55 (2000) 194. sz. 4. (interjú).
- „Itt élned, halnod kell”. Magyarok a Kárpát-medencében. *Szekszárdi Vasárnap* 10 (2000) 3. sz. 9. (interjú).
- A legnagyobb magyar államférfi. *Vas Népe* 2000. aug. 19. 6. (interjú).
- A történelem nem művészet. *Napló* [Veszprém] 56 (2000) 282. sz. 7. (interjú).
- „A világban mindig volt egy megújulási készség, s ezt mindig a fiatalok hozták”. *Egyetem* [Szeged] 2 (2000) 7. sz. 8–13. (interjú).

2001

- *Szent István király.* Tudomány – Egyetem. Történeti életrajzok. Budapest: Vince Kiadó, 2001. 143 l.

- *A kilencedik és a tizedik század története.* Magyar Századok. Budapest: Pannonica Kiadó, 2001. 222 l. (társszerző: Makk Ferenc)
- *Thuróczy János A magyarok krónikája. Rogerius mester Siralmas ének.* Thuróczy művének 130–185. fejezeteit fordította és a hozzájuk tartozó jegyzeteket, valamint a kötet utószavát írta Kristó Gyula. Milleniumi magyar történelem. Források. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 178–209., 370–385., 453–465.
- *Magyarország története 1301–1526.* Bp. Osiris Kiadó, 2001. 419 l. (társszerzők: Engel Pál és Kubinyi András).
- *Államalapítás, társadalom, művelődés.* Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok. 27. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2001. 154 l. (Szerk., előszó: 7. old.)
- Szent István állama. Uo. 13–20.
- The Life of St. Stephen the Saint. In *Saint Stephen and his Country. A Newborn Kingdom in Central Europe: Hungary.* Essays on Saint Stephen and His Age. ed. Attila Zsoldos. Bp. Lucidus, 2001, 15–36.
- Filológia. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. Bertényi Iván. A történettudomány kézikönyve. I. Bp. Osiris, 2001, 187–200. (társszerző: Makk Ferenc).
- Nyelvtudomány. In: Uo. 276–285.
- Anonymus a 9. századi Kárpát-medence bolgár fejedelméről. Acta Universitatis Scientiarum Szege-diensis. Acta Historica. 113 (2001) Sz. 11–19.
- Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 115. (2001) Sz. 67 l. (szerkesztés)
- Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). Uo. 33–40.
- Russkie v Vengrii v epohu dinastii Arpadov. *Slavja-novedenie* 2 (2001) 22–30.
- II. András király 'új intézkedései', *Századok* 135 (2001) 251–300.
- Modellváltás a 13. században *Századok* 135 (2001) 473–487.
- Szabolcs vezér. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 43 (2001) 265–270.
- Crni Mađari i oivanje pečuske biskupije. *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 1 (2001), 433–440.
- A székelyek őstörténetéről. In: *Historia manet. Volum omadial Demény Lajos emlékkönyv.* Szerk. Violeta Barbu-Tüdös S. Kinga. București–Cluj, Editura Kriterion 2001, 227–236.
- Influences de la direction politique française en Hongrie au début du XIIIe siècle. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 1 (2001), 45–51.
- A nemzet a középkorban. *História* 23/4 (2001) 27–30.
- A magyar államalapítás. *História* 23/5-6 (2001) 8–11.
- A királyi vármegye eredete. *Rubicon* 12/7 (2001) 22–26.
- Szent István a kortársak között és a hagyományban. In: *Az államalapítók 2000-ben.* A VII. Honvéd Emléknep és a Levéltári Napok makói előadásai. A Makói Múzeum füzetei. 98. Makó 2001. 50–54.
- A magyar állam kezdeteiről – egyes szám első személyben. In: *Professoribus salutem Találkozások neves történészekkel.* Szerk. Döbör András–Jancsák Csaba–Kiss Gábor Ferenc–Nagy Tamás. Sz. Belvedere Meridionale 2001, 51–59.
- Előszó. In: *Tanulmányok a középkorról. A II. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2001. április 3.) előadásai.* Szerk. Weisz Boglárka–Balogh László–Szarka József. Sz. Szegedi középkorász Műhely, 2001. 5–6.
- A multikulturális Erdély középkori gyökerei, *Tiszatáj* 55/11 (2001), 91–98.
- Bóna István, A magyarok és Európa a 9–10. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 114/1 (2001), 190–195. (könyvismertetés)
- Nem szükséges transztnikus megközelítés, *Krónika* 2001. jan.–febr. 2. évf. 1–2 szám, 8. old. (román nyelven is)
- Elhunyt Engel Pál. *Népszabadság* 2001. aug. 22. (59. évf. 196. sz.) 9.
- Az elmúlt százhusz év „toplistája”. *Szeged* 13/1 (2001), 14.
- Hegedűs Szabolcs: A kutatás új minősége. *Délmagyarország* 2001. jún. 9. (91. évf. 133. szám) 4.
- Polner Zoltán: *Második száz beszélgetés.* Szegedi interjúk. Szeged, Bába és Társai Kiadó 2001. 203–204.
- A történelem nem úgy üzen. *Kisalföld* 2001. aug. 18. (66. évf. 193. szám) 11–12. (fényképekkel).

- Hancz Gábor: Kényszerek és zseniális felismerések. *Délmagyarország* 2001. aug. 18. (91. évf. 193. szám) 7. (fényképpel).
- H. G.: Felhígult bölcsészkarok. *Generáció. A fiatal értelmiségiek lapja* 2001. szept. 11. (2. évf. 1. szám) 3. (fényképpel.)

2002

- *A korai Erdély (895–1324)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2002. 326 l.
- *A székelők eredete*. Bp. Balassi Kiadó, 2002. 175 l.
- Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. *Századok*. 136 (2002), 469–484.
- Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. *Századok*. 136 (2002), 686–690.
- *Anjou-kori oklevéltár. XVII. 1333*. Bp.–Sz. 2002. 325 l.
- *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. Osiris Kiadó. 2002. 146 l. + 15 kép.
- *Magyarország története 1301–1526*. Bp. Osiris Kiadó, 2002. 419 l. (társszerzők: Engel Pál és Kubinyi András).
- *Magyarország története. Előidőktől 2000-ig*. Bp. Pannonica Kiadó, 2002. 687 l. (társszerzők: Barta János és Gergely Jenő).
- *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről*. Bp. Akadémiai Kiadó, 2002. 271 l.
- Az Árpád-kor mérlege. Kristó Gyula székfoglaló előadása. In: Doctor Philosophiae honoris causa Universitatis Quinqueecclesiensis. 2002. 7–24.
- *Östörténet. Árpád-kor*. In: Magyarország az ezredfordulón. Országtanulmány. Főszerk. Enyedi György, Magyarország kézikönyvtára. Bp. CEBA Kiadó, 2000. 70–84.
- Szlovákok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt. In: *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70 születésnapjára*. Szerk. Bibok Károly–Ferencz István–Kocsis Mihály. Sz. JATE-Press, 2002. 249–253.
- Géza és István. Az államalapítás kora. In: *A magyar történelem vitatott személyiségei I*. Bp. Kosuth Kiadó, 2002. 7–38.
- A könyvtől az e-könyvig. *Szeged* 14 (2002) 1. sz. 26.
- A Szegedi Középkorász Műhely tíz éve. *Szeged* 14 (2002) 8. sz. 2–5.
- Géza fejedelem megítélése. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémy László. Bp. Osiris Kiadó, 2002. 369–380.
- Joghatalom Somogy felett Szent István korában. In: *Uo.* 449–454.
- Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. In: *Uo.* 468–471.
- Rendszerjelleg a korai középkor kutatásában. In: *Uo.* 477–481.
- Városok és folyók a DAI-ban. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. 116. Szeged, 2002. 3–8.
- Les villes et les fleuves dans la DAI (De Administrando Imperio). In: *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*. Szerk. Makk Ferenc. Szerkesztőtárs Galántai Erzsébet. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2002. 83–88.
- Saint Stephen. In: *Famous Hungarians. Outstanding Representatives of Hungarian Centuries*. Editor in chief Árpád Rácz. Bp. Rubicon Books, 2002. 9–11.
- Városok az Alföldön a 14–16. században. *Debreceni Szemle* 10 (2002) 4. sz. 726–728. (társszerző: Blazovich László)
- Les relations des Hongrois et des Polonais aux Xe–XIIe siècles d'après les sources. *Quaestiones Medii Aevi Novae* 7 (2002) 127–143. és klny.
- Kalocsa helye a középkori magyar településhierarchiában. In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabányai Múzeum. Tudományos Füzetek 6. Tatabánya, 2002. 179–182.
- Die ungarische Staatsgründung. In: *Die ungarische Staatsbildung und Ostmitteleuropa*. Hrsg. Von Ferenc Glatz. Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 15. Bp. Europa Institut, 2002. 39–47.
- Hegedűs Szabolcs. A történetírás nem lehet politika. *Dm.* 2002. márc. 2. (92. évf. 52. szám), IV. old. (interjú)
- Árvai Mária. Portrék a Szegedi Tudományegyetemről. *Szeged*, Messzelátó 2002. 183–194. (interjú)

2003

- *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Sz. Szukits Könyvkiadó, 2003. 406 l. (a II. rész 3. fejezete és képanyaga Kovács László munkája)
- *Early Transylvania (895–1324)*. Bp. Lucidus Kiadó, 2003. 264 l.
- *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2003. 229 l.
- *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás Könyvek. Bp. Lucidus Kiadó, 2003. 313 l.
- *Fejezetek az Alföld középkori történetéből*. Dél-alföldi Évszázadok 20. Sz. Csongrád Megyei Levéltár, 2003. 187 l.
- *Magyarország története 895–1301*. Javított kiadás. Bp. Osiris Kiadó, 2003. 316 l.
- Karold, Doboka, Keán és társaik. *Magyar Nyelv* 99 (2003) 1. sz. 50–56.
- A székely népnév első vokálisának milyenségéről. *Magyar Nyelv* 99 (2003) 4. sz. 468–470.
- I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* 137 (2003) 2. sz. 297–347. és klny.
- Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. 117. (2003) Sz. 95 l. (szerkesztés)
- Románok (újra) Panóniában? *Uo.* 17–25.
- A „kitalált középkor” kitalálása. *Rubicon* 14 (2003) 5. sz. 6–8.
- Francia államkormányzati hatások Magyarországon a 13. század elején. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp. Osiris Kiadó, 2003. 55–60.
- Álmos. Árpád. Felicsi. Taksony. Géza. I. István (Szent). Péter. Aba Sámuel. I. András. In: *Magyarország uralkodói*. Magyar Századok. Bp. Pannonica Kiadó, 2003. 9–36.
- *Az Árpádok. Fejedelmek és királyok*. Változatlan utánnyomás. Sz. Szukits Könyvkiadó, 2003. 317 l. + 1 mell. (társszerző: Makk Ferenc)
- *Magyarország vegyesházi királyai*. Sz. Szukits Könyvkiadó, 2003. 216 l. (előszó 5–6. old.)
- Ottó. In: *Uo.* 15–22. (társszerző: Valaczkai László)
- I. Károly (Károly Róbert). In: *Uo.* 23–44.
- I. Lajos (Nagy Lajos). In: *Uo.* 45–66.
- Genealógiai táblák. Anjouk. Habsburgok. Hunyadiak. Jagellók. Luxemburgiak. Premyslek. Wittelsbachok. In: *Uo.* 203–211.
- Magyarország és Európa. Történeti áttekintés. *Szeged* 15 (2003) 8. sz. 42–45.
- A kapcsolatok bonyolult szálai. A multikulturális Erdély középkori gyökerei. *Szeged* 15 (2003) 9. sz. 111–114.
- A sokoldalú középkorkutató. Blazovich László hatvanéves. *Szeged* 15 (2003) 10. sz. 7.
- Blazovich László köszöntése. In: *Válogatás 35 év íásaiból*. A 60 éves Blazovich László születésnapjára. Szerk. Berta Tibor–Géczi Lajos. Sz. Csongrád Megyei Levéltár, 2003. 7–9.
- A jászok betelepítése és kiváltságolása. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Szerk: Bánkiné Molnár Erzsébet. Bibliotheca Cumanica 4. Kiskunfélegyháza, 2003. 41–53.
- Erdély a kora középkori Magyar Királyságban. *História* 2003 7. sz. 16–19.
- Előszó. In: *Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievalisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2003. május 8–9.) előadásai*. Szerk. Weisz Boglárka. Sz. Szegedi Középkorász Műhely, 2003. 5–7.
- A tatárjárás. In: *Tatárjárás*. Szerk. Nagy Balázs. Bp. Osiris Kiadó, 2003. 371–383.
- A tatárjárás korának demográfiai viszonyai. In: *Uo.* 499–505.
- Magyar történelem. 21 századi enciklopédia. A Kristó Gyula–Barta János–Gergely Jenő „Magyarország története. Előidőktől 2000-ig” című kötete alapján szerkesztette Boronkai Szabolcs. Bp. Pannonica Kiadó, 2003. 439 l.
- Rokay Péter: Krónikatanulmányok. *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003) 1. sz. 112–114. (könyvismertetés)
- Nastanak Madarsko–hrvatske personalne unije. *Pogledi* II. 2003. 62–69.

2004

- *Anjou-kori Oklevéltár XIX. 1335*. Bp–Sz. 2004. 492 l. (társszerkesztő Makk Ferenc)
- *Ardealul Țimpuriu (895–1324)*. Sz. Biblioteca de Istorie Medie diu Szeged, 2004. 398 l.

- A tatárjárás előtti bencés monostorainkról. *Századok* 113 (2004) 2. sz. 403–411.
- Hóman Bálint, az őstörténet és az Árpád-kor kutatója. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 119. Sz. 2004. 39–46.
- Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301–1320). In: „*Quasi liber et pictura*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*. Szerk. Kovács Györgyi. Bp. 2004. 325–329.
- On the „Szegedi Középkorász Műhely” or „Szeged Medieval Workshop.” *Mittelalterliches Jahrbuch. Band 39. Stuttgart, 2004. Heft 1.* 111–112.
- A magyar történeti helynévkutatásról. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben. 2003. október 17–18.* Szerk. Farkas Ferenc. Jászberény, 2004. 161–164.
- A Magyar Királyság beilleszkedése Európába az államalapítás idején. A magyar történelem vitatott személyiségei 3. Bp. 2004. 7–20.
- A Küllői-előszó szövegpárhuzamai pápai oklevelekben. *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Gyöngyi és Nagy Balázs. Bp. 2004. 213–215.
- Benkő Loránd: Beszélnek a múlt nevei. *Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Századok* 113 (2004) 2. sz. 522–524. (könyvismertetés)

2005

- Settlement Name Giving in the Age of Árpáds. *Onomastica Uralica* 3. Settlement Names in the Uralian Languages. Ed. by Sándor Maticsák. Debrecen–Helsinki 2005. 117–133.
- A vlach bevándorlás kezdetei a XII–XIII. századi Magyarországon. *Rubicon* 2005/1. 47–49.
- A Dubniczai Krónika Mátyás történetének két kifejezéséről. *Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 165–167.
- Geschichte des frühen Siebenbürgens. 895–1324. Herne, 2005. 285 l.
- Károly Róbert családja. *Aetas* 20 (2005) 4. sz. 14–18.
- A DAI 38. fejezetének forrásairól. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 122 (2005) 3–9.

A bibliográfiában használt rövidítések: AK. = Akadémiai Kiadó; *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica.* = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*; Bp. = Budapest; Dm. = Délmagyarország; klny. = különlenyomat; l. = oldal, lap; mell. = melléklet; Sz. = Szeged; SzE. = Szegedi Egyetem; Uo. = ugyanott.

Kristó Gyula kézirati hagyatéka alapján összeállította SZABADOS GYÖRGY

Szádeczky-Kardoss Samu (1918–2004)

*„Úgy, mint fán a levél, ha virágba borulva tavasz jön,
zsendül, nő, mihelyst érik a napsugarak,
úgy mi arasznúi időn örülünk drága napoknak
ifjan, az istentől, hogy mi a jó, mi a rossz,
nem tudván. De élénk állnak feketében a Kérek,
egyik a vénséget tartva kezében élénk,
másik már a halált. ...”*

Mimnermos¹

Szádeczky-Kardoss Samu 1918. január 21-én született Kolozsvárott az Osztrák–Magyar Monarchia polgáraként s a magyar tudománynak számos tudóst adó, nemesi család sarjaként – az anyakönyvben és bölcsészdoktori diplomájában még a „szádecznei és kardossfalvy Szádeczky-Kardoss Sámuel” név szerepelt; a család néhány hónappal később Pozsonyba, majd két év múlva, 1921-ben Szegedre költözött. Az elemi iskola négy osztályát okleveles tanítónő édesanyja felügyelete alatt magántanulónként végezte az 1923/24–1926/27 tanévekben, magánvizsgáit a Szegedi Református Elemi Iskolában tette le. Középiskolai tanulmányai 1927-től 1935-ig a Szegedi Városi Dugonics András Piarista Gimnáziumban folytak, az 1935. évi Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen harmadik helyet ért el (az egyetemes történelmi tétel kidolgozói között a legjobb eredménnyel – az első két helyezett magyar történelmi tételt választott). Érettségi vizsgáját kitüntetéssel tette le, széleskörű érdeklődésére jellemző, hogy gimnáziumi éveinek végéig azonos lelkesedéssel és egyformán kimagasló eredménnyel ásta bele magát nem csupán a humaniorák, hanem a matematika tudományába is – élethivatásának megválasztása során, komoly mérlegelés után, a két terület versenyéből az előbbi került ki győztesen.²

Itt érdemes néhány mondatot szólni a családi és baráti háttérrel, amely Szádeczky-Kardoss Samut *Emberré* és *Tudóssá* formálta. Édesanyjáról, az elemi iskolai osztályok magántanulójaként történő elvégzését felügyelő tanítónőről már ejtettünk szót; édesapja, Szádeczky-Kardoss Béla, aki előbb Budapesten református lelkészi képesítést, majd Kolozsvárott magyar–történelem szakon egyetemi doktorátust szerzett, 1936-os nyugdíjba vonulásáig az Egyetemi Központi Könyvtár igazgatójaként tevékenykedett. Testvérei a reáliákat választották élethivatásul, és sorsuk messzebbre sodorta őket Szegedről: Géza öccse csak egy tanévet töltött Szegeden kémikus hallgatóként, tanulmányait a Budapesti Műegyetemen folytatta, budapesti lakosként és a Veszprémi Nehézipari Kutatóintézet osztályvezetőjeként fejezte be tragikusan rövidre szabott életét; a Sopronban erdőmérnöki diplomát szerző öccse, Béla 1956-ig Budapesten lakott, 1957-től pedig Bécsben él. A tudós rokonok közül ki kell emelni nagybátyját, Szádeczky-Kardoss Lajost, a magyar történelem előbb kolozsvári, majd szegedi professzorát és unokanővére, Szádeczky-Kardoss Jolán férjét, Búza Lászlót, a nemzetközi jog neves szegedi professzorát. Előbb csak szoros barátság, majd rokoni kapcsolat is fűzte a családot Mészöly Gedeon nyelvészprofesszor és műfordító családjához, ugyanis Géza, Szádeczky-Kardoss Samu öccse Mészöly Gedeon Laura nevű leányát vette feleségül. A barátságot a földrajzi közelség is erősíthette, hiszen a Mérey és

¹ Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása, in: *Görög költők antológiája*. Budapest, 1982. 59.

² Az életrajz és a pályakép több mozzanatának felvázolása során Szádeczky-Kardoss Samu autobiográfiai elemeket is tartalmazó írása (*Próza ballada Szegedről három tételben*. Szeged, 11. (1999) 12. sz. 225–233.) és számos vele folytatott beszélgetés emléke jelentett segítséget.

a Tábor utca sarkán, a Szeged város tulajdonában álló bérház első és második emeletén adott helyet a városháza az egyetemi emberek egy részének: a Szádeczky-Kardoss- és a Mészöly-család az első, Buday Árpád régészprofesszor és Reisz Frigyes professzor, a szegedi matematikus iskola megalapítója pedig családjával együtt a második emeleten lakott.

Egyetemi tanulmányait az 1935–1939 években a Szegedi Ferencz József Tudományegyetemen végezte, ahová történelem–latin szakra iratkozott be, majd hamarosan harmadik tárgyként a görögöt is felvette. Szakemberré formálásában, kutatói profiljának kialakulásában a legnagyobb szerepet Förster Aurél, a klasszika-filológia professzora (szegedi működése 1928-tól 1940-ig tartott), Aristotelés-művek (*De anima*, *De sensu*, *De memoria*) nemzetközi rangú kiadója játszotta. Mestere tudatosította Szádeczky-Kardoss Samuban azt az igazságot, ami a professzor tudósi és egyben oktatói arcélének legjellemzőbb vonása volt, miszerint minden filológusi munkának talpköve az antik szerzők művei szövegének a hiteles megállapítása, megbízható kritikai kiadása. Förster Aurél elismertségét jelzi, hogy midőn az 1930-as években a nemzetközi tudományos világ legfelsőbb szervezete, az *Union Académique Internationale* ajánlást dolgoz(tat)ott ki a görög és latin szövegek kiadásának szabályozására („*Emploi des signes critiques. Dispositions de l'apparat dans les éditions savantes des textes grecs et latins.*”), a magyar szakemberek közül Förster Aurél javaslatait kérte és hasznosította. Az archeológia tudományos kutatási módszereit a Régiségtudományi Intézet vezetőjének, Banner Jánosnak a szemináriumain és intézete ásatásain ismerte meg. Szádeczky-Kardoss Samu 1935–1936-os hallgatói teljesítményéről értesülve az 1934-ben szegedi professzúráját budapestire felcserélő Huszti József bizalmas szegedi hívé, Juhász László útján meghívást küldött neki, hogy tanulmányait Budapesten folytassa, ahol maga a professzor biztosítaná a tekintélyes, jelentős társadalmi kapcsolatokat biztosító Eötvös Kollégiumba való felvételét. Hosszas gondolkodás után, részint a családi otthon, részint mestere, Förster Aurél miatt a maradás mellett döntött. (Érdekes momentum: ebben az időszakban került sor több, Szent-Györgyi Alberttel folytatott teniszpartira a SZEAC pályán.)

Tanári gyakorló fél éve az 1939–1940-es tanév első félévére esett a Szegedi Baross Gábor Gyakorló Gimnáziumban. Görög–latin szakos tanári diplomáját 1940-ben kapta meg. 1940-ben a Ferencz József Tudományegyetem visszatért Kolozsvárra, ám az oktatók és az intézetek egy része Szegeden maradt, és a Horthy Miklós Tudományegyetem keretei között folytatta tevékenységét. Förster Aurél is Erdélybe ment, ahová őt Szádeczky-Kardoss Samu mint fiatal gyakorlónak a következő esztendő februárjában követhette, s így 1941 és 1944 között szülővárosában működött díjas gyakornokként, majd tanársegédként. 1943-ban „*Sub auspiciis Gubernatoris*” avatták doktorrá, értekezése „*Áttelepítés és áttelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e.*” címmel 1941-ben Kolozsvárt, rövidített formában pedig ugyanott egy évvel később „*Übersiedlung und Verpflanzung von Bevölkerungen in der Geschichte der Griechen bis 362 v. Chr.*” címmel látott napvilágot. (Doktori disszertációját eredetileg azon korabeli – a nemzetiszocialista ideológia által befolyásolt – német szakirodalmi nézet cáfolatának kívánta szentelni, miszerint a homérosi eposzokban előforduló istenek és hősök szőke hajszíne egy tényleges, az uralmat magához ragadó „*nordisch*” nép befolyásának volna betudható. E tárgy kifejtését a negyvenes évek elején Förster Aurél túl veszélyesnek ítélte, ezért döntött végül az áttelepedés és áttelepítés tematikája mellett.) Az 1944–1945-ös tanévre a Budapesti Tudományegyetemre nyert címzetes tanársegédi besorolást, 1945 augusztusában a Szegedi Állami Gyakorlógimnáziumhoz kapott tanári kinevezést.

1950-ben intézeti tanári munkakörben a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán kezdett dolgozni, ahová az esztendő végén egyetemi docensi (az akkori szó-

használat szerint „intézeti tanári”) kinevezése is megérkezett. Addigi tudományos munkásságának elismeréseképpen 1952-ben a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot kapta, s ugyanezen év őszétől az Ókori Történeti Tanszékét irányította. 1950 és 1957 között a szegedi és a debreceni egyetemről számúzták a görög és a latin képzést, ám 1957-ben sor kerülhetett a Klasszikai Filológiai Tanszék újjászervezésére, amit Szádeczky-Kardoss Samu ténylegesen 1957-től, tanszékvezetői megbízás alapján pedig 1959 augusztusától 1988 július végéig vezetett. 1992-ben kapta meg a *professor emeritus* kitüntető címet. Az ország és Európa egyik legkiválóbb grécistájának nem adatott meg, hogy Szegeden görög tanszékot hozhasson létre, 1981-ben azonban sikerült megszerveznie a Klasszika-Filológiai Tanszék keretén belül a Bizantinológiai és Középlatin Filológiai Tanszékcsoportot, ami ma a Történeti Segédtudományi Tanszék keretén belül működik.

Tudományos munkássága első szakaszában a római birodalom nyugati és dunai provinciáinak társadalomtörténeti kérdéseire, így elsősorban a *baugauda* és *scamara* mozgalmakra³ és néhány görög *auctor*ra (így például Mimnermosra, Xenophónra és Aristophánészre) összpontosult, valamint a Tisza nevének legrégibb történetével is foglalkozott.⁴ 1962-ben került sor egyetemi tanári kinevezésére, és 1963-ban kapta meg az irodalomtudományok doktora fokozatot, amit Mimnermosról írott nagymonográfiájával nyert el.⁵ Az ebben az időben írt egyetemi jegyzetei⁶ és az ókori Hellasz történetéről szóló európai szintű monográfia⁷ több évtizeden át szolgáltak és szolgálnak ma is az oktatás vezérfonalául hazánk egyetemlein. Akárcsak egész életében, a legsötétebb ötvenes években is az európai filozófusok tesztetése mellett, a halk udvariassága kemény és tartásából nem engedő szakmai és emberi etikát hordozott. (E korszakra igen jellemző, hogy egy régészeti kiállítás darabjai között helyet kapott, a solutréen nevű paleolitik korból származó, dárdahegynek is, de nyílhegynek is tekinthető adott lelet hajdani funkciójának pontos meghatározását kérte számon rajta a szegedi Bölcsészettudományi Karon dékánként fungáló Gerő Ernőné. Tudnivaló, hogy e kérdés azért bírt ilyen kiemelkedő fontossággal, mert Engels „*A család, a magántulajdon és az állam eredete*” című munkájában azt állította, hogy az ősközösségi fejlődés egy bizonyos foka az új feltalálásával kezdődött. Szádeczky-Kardoss Samu azt felelte, hogy e kérdésre senki sem tudhat felelni. Gerőné nagyon megvetette „tudatlanságáért”...)

Az 1960-as évek második fele jelentős fordulatot hozott Szádeczky-Kardoss Samu kutatói érdeklődésében. Kapcsolata az antikvitással változatlanul fennmaradt, amit latin és

³ *Burdurellus az utolsó bagauda vezér?* Antik Tanulmányok, 2. (1955) 113–120. (Társszerző: Cúth Béla.); *Bagauda mozgalmak Hispániában.* Antik Tanulmányok, 3. (1956) 176–180. 334. (Társszerző: Cúth Béla.); *Bagaudák az Alpokban.* Antik Tanulmányok, 4. (1957) 117–122. (Társszerző: Cúth Béla.); *Bagaudae.* Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XI. 1968. 346–354; *Scamarae.* Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XI. 1968. 1239–1242. *Scamarae.* Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XIV. 1974. 657; *Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes.* Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 10–11. (1974–1975) 165–174.

⁴ *The Name of the River Tisza.* Acta Antiqua, 1. (1954) 77–115.; *A Tisza nevének története a honfoglalásig.* Néprajz és Nyelvtudomány, 3–4. (1959–1960) 99–113.

⁵ E tárgykörben írott legfontosabb publikációiként a következők említhetők: *Testimonia de Mimnermi vita et carminibus.* Szeged, 1959. Reprint 1970.; *A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében (A 2, 4, 5 és 6 Mimnermos-törredék kommentárjából).* Antik Tanulmányok, 8. (1961) 55–64.; *Nova testimonia de carminibus Mimnermi.* Acta Antiqua, 10. (1962) 247.; *Mimnermos.* Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XI. 1968. 935–951.

⁶ Többek között a *Három szöveggyűjtemény a régi latin nyelv és irodalom tanulmányozásához.* Budapest, 1958.

⁷ *Az ókor története III. Görög történelem.* Budapest, 1965.

görög *auctorok*ról közölt publikációi is igazolnak, amelyek közül ő maga a következőt tartotta legértékesebbnek s legmaradandóbb eredményt hordozónak: „*Egy figyelmen kívül hagyott forráshely a Gracchusok apjának és a keltiber-római kapcsolatoknak a történetéhez: Polybios in Suda s. v. περιαιρεῖν.*” (Antik Tanulmányok, 20. [1973] 187–190.)⁸ Ugyanakkor vizsgálódásának homlokterébe azon görög és latin szövegek kerültek, amelyek a Kárpát-medence, az európai steppeövezet, a korai Bizánc és az ősmagyarok történetéről adnak hírt. A kutrigurokra és onogurokra vonatkozó közleményei mellett – amelyek közül a legjelentősebbek a Pauly–Wissowa-féle *Realencyclopädie* hasábjain napvilágot látott cikkei⁹ – e kutatásai közül a legfontosabb az avarok történetének forrásait a teljesség igényével feldolgozó műve, „*Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.*” (Budapest, 1998.), amelynek feldolgozás- és jegyzetanyaga egy sajátos avar történelmet tár a kutatók elé. E tárgykörben végzett kutatásait már korábban német nyelven összefoglalta „*Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*”¹⁰ címmel, amit a pusztán az adott tárgykör szakirodalmának legjavát felsoroló *Der Neue Pauly* is idéz az „*Avares*” címszónál.¹¹ Mindkét mű megkerülhetetlen kézikönyv az avar világ tanulmányozásához.

Első publikációja 1938-ban,¹² az utolsó pedig 2004-ben jelent meg,¹³ a két évszám közt eltelt idő alatt közel kétszázharminc közleményt publikált, amelyek nem csupán Magyarországon láttak napvilágot – tudományos eredményeit számos jelentős külföldi folyóiratban (így a *Revue des Études Grecques*, *Journal of Hellenistic Studies*, *Gnomon*, *Classical Philology*, *Deutsche Literaturzeitung*), lexikonban (például *Pauly–Wissowas Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, *Der kleine Pauly*) és monografikus műben (például *Cambridge History*)¹⁴ is közölte. Munkásságának középpontjában mindvégig a görög és latin források elemző vizsgálata állott, s ennek megfelelően tudományos következtetéseit a feltétlen forrástisztelet hatotta át. Kutatómunkájának egyedülállóan széles, mintegy harmadfélezer esztendő felölelő ívének kezdetét a pylosi táblák lineáris írása,¹⁵ végét a konstantinói „*De administrandi imperii*” alkotta.¹⁶

A magántudós Szádeczky-Kardoss professzor azonban nem szorította háttérbe a tudományos közéletben részt vevő, tudományos szervező Szádeczky-Kardoss Samut. 1955 és 1995 között mintegy harmincöt konferencián vett részt, s ezek alkalmával, valamint tanulmányutak során tizenhét országot keresett fel. Szerkesztői munkái közül kiemelendő a szegedi

⁸ Ugyanezt franciául lásd: *Nouveau fragment de Polybe sur l'activité d'un proconsul romain, distributeur de terres en Hispanie (Suda s. v. periairein sur le père des Gracques)*. Oikumene 1. Budapest, 1976. 99–107.

⁹ *Kotriguroi*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XII. 1970. 516–520.; *Onogouroi*. Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Supplementband XII. 1970. 902–906.

¹⁰ *Acta Universitatis de Attila József Nominatae*. Acta Antiqua et Archaeologica Tomus XXIV. = *Opuscula Byzantina VIII*. Szeged, 1986. Társ szerző Olajos Teréz.

¹¹ *Avares*. In: *Der Neue Pauly*. Herausgegeben von H. Cancik und H. Schneider. Stuttgart–Weimar, 1997. II. 336.

¹² *Helmuth Th. Bossert: Altkreta: Kunst und Handwerk in Griechenland, Kreta und in der Ägäis von den Anfängen bis zur Eisenzeit*. Berlin, 1937³. Dolgozatok a Szegedi ... Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, 14. (1938) 222–223.

¹³ *Nótári Tamás: Iuridicophilologica – Tíz tanulmány*. Szádeczky-Kardoss Samu előszavával. Budapest, 2004. 7.

¹⁴ *The Avars: The Cambridge History of Inner Asia*. Edited by Denis Sinor. Cambridge University Press, 1900. 206–228. 452–457.

¹⁵ *La colonisation grecque de l'Asie Mineure et les tablettes de Pylos*. Acta Antiqua, 9. (1961) 261–266.

¹⁶ *Adalék a szavárd magyarság problematikájához*. In: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. (szerk.): *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Budapest, 1977. 277–282.

Acta Antiqua et Archaeologica, amelynek alapító szerkesztője volt, s az ő kezdeményezésére újraindult *Opuscula Byzantina*-sorozat; tagja volt az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* folyóirat szerkesztőségének, s hosszú éveken át főszerkesztőként gondozta az *Auctores Latini* című tankönyvsorozatot (I–XXIII. kötetek). Alapítótagnaként működött a Magyar Ókortudományi Társaságban, amelynek egy időben alelnöki tisztségét is betöltötte, tagja volt a Magyar Östörténeti Bizottságnak, az MTA Klasszika-Filológiai, illetve Ókortudományi Bizottságának. Kitüntetései közül említendő az 1943-as „*Sub auspiciis Gubernatoris*” kitüntetéses doktorrá avatás, az 1982-ben megkapott, „Az 1300 éves Bulgáriáért” kitüntetés, az 1985-ös „*Ábel Jenő Emlékérem*” és a „*Munka Érdemrend arany fokozata*”, amellyel 1988-ban tüntették ki. Hetvenedik és nyolcvanadik születésnapján munkatársai és tanítványai a tiszteletére kiadott tanulmánykötettel köszöntötték.¹⁷ Munkásságát áttekintve, amely a magyar tudomány hírnevét méltán öregbítette a nagyvilágban, értetlenül állhatunk azon tény előtt, hogy a magyar tudományosság hivatalos fórumai Szádeczky-Kardoss Samu érdemeit mindvégig nem méltányolták kellőképpen.

Életére a halál 2004. november 10-én, nyolcvanhetedik életévében, türelemmel viselt, hosszú, súlyos betegség után tett pontot.

E sorok írójának már nem lehetett alkalma Szádeczky-Kardoss professzor egyetemi előadásait hallgatni, illetve szemináriumain részt venni, azonban utolsó szakdolgozójaként és – a Professzor Úr kifejezését idézve – „*kriptotanítványaként*” lehetősége nyílt arra, hogy tudásának és személyiségének kisugárzását megtapasztalhassa. A lenyűgözően hatalmas tudásanyaghoz és páratlan memóriához nagyfokú tudósi alázat és – a szakmai okfejtésekben éppúgy, mint a magánbeszélgetésekben – elegáns, élvezetes stílus társult. Számunkra, akik megélhettük emberségét, tartását, önzetlen segítőkészségét, örök példakép marad.

Nyolcvanadik születésnapja után néhány nappal a *Délmagyarország* című lapban „*A mítoszoktól a tényekig*” címmel, egy vele folytatott beszélgetés jelent meg, amelyben a „*Mi szükségünk van az ókorról való tudásra?*” kérdésre ekképpen foglalta össze hosszú életén át vallott és élt meggyőződését: „*Erre egyik válaszom az, hogy az emberben él egy érdeklődés a múlt iránt. Ilyen a természetünk. A fejlődés útja pedig az, hogy a múltunk számontartása egyre kevésbé mítosz, egyre inkább a tények, az összefüggések láncolata kell legyen. A múlt tényszerű feltárása létező emberi szükséglet, még akkor is, ha a szó anyagi értelmében vett haszna nincsen. A válaszom másik része az, hogy azért mégis van haszna az ókorról való tudásnak, hiszen sok minden eredetét nem érthetjük meg nélküli. Görög volt az első ember, aki megmondta, hogy a Föld kering a Nap körül és nem fordítva; az atom – görög szó, Démokritosz fogalmazta meg először az atom elméletét; régészetünket Thuküdidész anticipálta, Arisztotelésznek egy csomó logikai tétele ma is tökéletesen igaz, az orvosi eskü ma is Hippokratész esküje és sorolhatnám vég nélkül az antikvitás óriásait. Az egyetlen jogrendszer, amit minden európai joghallgatónak ma is kötelező ismerni, az a római jog. Az Újszövetséget görögül írták ... Az európai civilizáció a görög-latin kultúrára épül, az pedig nem kétséges, hogy az emberiség történetében eddig a legnagyobb haladást az európai ember érte el, s terjesztette mindenüvé földünkön.*”¹⁸

NÓTÁRI TAMÁS

¹⁷ *Studia in honorem Samuelis Szádeczky-Kardoss septuagenarii*. Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum VII. Szeged, 1988.; *Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szeged, 1998.

¹⁸ *Beszélgetés Szádeczky-Kardoss Samuval – A mítoszoktól a tényekig*. Délmagyarország, 1998. január 29.

Szádeczky-Kardoss Samu szakirodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája

Tanulmányok

1. [Helmuth Th. Bossert: Altkreta. Kunst und Handwerk in Griechenland, Kreta und in der Ägäis von den Anfängen bis zur Eisenzeit. Dritte vermehrte Auflage. Berlin, 1937. Verlag Ernst Wasmuth G. M. B. H.]: Dolg. 14 (1938) 222–223.
2. [Walter Otto: Handbuch der Archäologie im Rahmen der Altertumswissenschaft. Erste Lieferung. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. München.]: Dolg. 14 (1938) 223–227.
3. [Alexander Scharff und Erwin Seidl: Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des neuen Reiches I. Juristischer Teil. – 1939. Verlag J. J. Augustin, Glückstadt – Hamburg–New York.]: Dolg. 15 (1939) 189–190.
4. Iskolai műmagyarság: Nevelésügyi Szemle 4 (1940) 14–8.
5. [Ernst Kornemann: Römische Geschichte. Bd. I–II. Alfred Körner Verlag. Stuttgart. 1939.]: Dolg. 16 (1940) 202–205.
6. [Walter Otto: Handbuch der Archäologie. II–III. Lieferung. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München.]: Dolg. 17 (1941) 189–191.
7. Áttelepítés és eltelepedés a görögök történelmében a történeti idők kezdetétől 362-ig Kr. e. (= Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova Series V.). Kolozsvár 1941.
8. A kolophonai Mimnermos és hazája, Smyrna. – Mimnermos der Kolophonier und seine Heimat, Smyrna. : EPhK 65 (1941) 302–310.
9. Mikor élt Mimnermos? – Wann lebte Mimnermos? : EPhK 66 (1942) 76–81.
10. Übersiedlung und Verpflanzung von Bevölkerungen in der Geschichte der Griechen bis 362 v. Chr. (= Universitas Francisco-Josephina – Kolozsvár, Acta Philosophica 2.). Kolozsvár 1942.
11. Polybianum. : EPhK 67 (1943) 62–63.
12. A korinthusi gyarmatbirodalom szerkezete. – Die Organisation des korinthischen Kolonialreiches. : EPhK 67 (1943) 196–203.
13. Szövegkritikai és magyarázó jegyzetek Mimnermos 1. töredékéhez. – Kritische und exegetische Bemerkungen zu Mimnermos Fr. 1. : EPhK 68 (1944) 1–7.
14. Szövegkritikai és magyarázó jegyzetek Mimnermos 2. töredékéhez. – Kritische und exegetische Bemerkungen zu Mimnermos Fr. 2. : EPhK 69 (1946) 19–26.
15. Themistokles elítélése hazaárulásért. – Die Verurteilung des Themistokles wegen Staatsverrat. : EPhK 70 (1947) 93–100.
16. Avar sírok Baktóban. – Sépultures avars à Baktó. : Alföldi Tudományos Gyűjtemény (Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve) 2. (Szeged 1946–1947 [1948]) 1–42.
17. [Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Dissertationes Pannonicae ex instituto numismatico et archaeologico universitatis de Petro Pázmány nominatae Budapestinensis provenientes. Ser. II. no. 18. Szövegkötet. 1944. Táblakötet. 1942.]: EPhK 71 (1948) 113–116.
18. Avar sírok Baktóban. Beszámoló a Szegedi Baross Gábor Gyakorlógimnázium ifjúságának és 48-as bizottságának 1947 nyarán Szeged mellett végzett ásatásairól (=A Szegedi Állami Baross Gábor Gyakorlógimnázium és a vele kapcsolatos Dolgozók Gimnáziumának Évkönyve az 1948–1949. iskolai évről. Függelék.) Szeged 1949.
19. Östörténet. A keleti és görög rabszolgatársadalom története. (Bölcsész-Kari jegyzet. Kiadja a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész-Kari Tanulmányi Osztálya. Készült: a V. K. M. III. sz. Jegyzetkészítő Iroda sokszorosításában.) Szeged 1950/51. tanév.
20. The Name of the River Tisza. К вопросу о происхождении названия р. Тисы (Резюме). : AAnthung Tom. 2 Fasc. 1–2 (1953 [1954]) 77–115.
21. Egy archaikus kyllix.: AntTan 1 (1954) 24–28.
22. A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések. : Magyar Nyelv 50 (Budapest 1954) 105–110.
23. Aristophanes Aristophanes. : Tiszatáj 11 (Szeged 1955) 269–277.

24. К вопросу о социальных движениях в Галлии в I столетии – Sur les mouvements sociaux de la Gaule au Ier siècle (Résumé). : AAntHung 3 (1955) 123–150.
25. Burdurellus az utolsó bagauda vezér? : AntTan 2 (1955) 113–120. (Társszerző: Czúth Béla.)
26. К вопросу о социальных движениях в Галлии во II столетии – Sur les mouvements sociaux de la Gaule au IIe siècle (Résumé). : AAntHung 3 (1955) 233–240.
27. Aristophanes. (Csongrádmegyei Füzetek 15. sz.). Szeged 1955.
28. К истории общества Паннонии во время царствования Марка Аврелия. – Beiträge zur pan-nonischen Sozialgeschichte zur Zeit Marc Aurels (Zusammenfassung). : AAntHung 3 (1955 [1956]) 321–328.
29. Iulio bona és Maternus felkelése. – Iulio bona et le soulèvement de Maternus (Résumé). : ArchÉrt 83 (1956) 18–24.
30. Zur Vorgeschichte der vandalisch-alanischen Wanderung. – A vandál–alán vándorlás előtörté-netéhez (Kivonat).: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956 (Szeged) 31–35.
31. Bagauda mozgalmak Hispaniában.: AntTan 3 (1956) 176–180, 334. (Társszerző: Czúth Béla.)
32. Bagaudák az Alpokban.: AntTan 4 (1957) 117–122. (Társszerző: Czúth Béla.)
33. Xenophón, De vectigalibus.: AntTan 4 (1957) 167–178. (Társszerző: Radnai András.) (Részletek átvéve az „Európai Antológia. Görögország” sorozat következő köteteibe: Régi görög hétköznap-ok. Összeállította: Ritoók Zsigmond, Budapest 1960, 66–67; Gazdasági élet az ókori Görög-országban. Összeállította: Sarkady János, Budapest 1970, 216–220.)
34. Mommsen végakarata. : AntTan 4 (1957) 322.
35. A klasszika-filológia helye felsőoktatásunkban. : Felsőoktatási Szemle 7 (Budapest 1958) 456–461.
36. Három szöveggyűjtemény a régi latin nyelv és irodalom tanulmányozásához 1. füzet (Szegedi Tu-dományegyetem Bölcsészettudományi Kar.). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Budapest 1958. (Új levonat 1959.)
37. Városunk legrégibb neve és a Tisza folyónév eredete. : Délmagyarország 15. évfolyam. 39. szám (Szeged, 1959. február 15.) 7.
38. Ein ausser Acht gelassenes Mimnermos-Testimonium und – Fragment.: AAntHung 7 (1959) 297–300.
39. Tyanai Apollonios 71. levelének az interpretációjához.: AntTan 6 (1959) 108–110.
40. Testimonia de Mimnermi vita et carminibus. (= AAntArch-Tomus II.). Szeged 1959. (Újranyo-más: Kultúra, Budapest, 1970.)
41. A Tisza nevének a története a honfoglalásig.: Néprajz és Nyelvtudomány (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica.) 3–4 (Szeged 1959–1960) 99–113.
42. Valerius Valentinus és a feliratos Lex Tappula. : AntTan 7 (1960) 60.
43. Zur Frage der griechischen Vorbilder der römischen Elegie. : Römische Literatur der Augustei-schen Zeit (= Deutsche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Sektion für Altertumswis-senschaft. Band 22.). Berlin 1960, 39–42.
44. Philetas és Mimnermos. : AntTan 7 (1960) 226.
45. Ennius Ambracia-ja és L. Aemilius Paullus egy feliratos edictuma. : AntTan 7 (1960) 227.
46. Zur Interpretation zweier Hydatius-Stellen. : Helikon 1 (Napoli 1961) 148–152.
47. Az Ilias XIX. 83–84. sorának értelmezéséhez. : In Memoriam Gedeon Mészöly (Szeged 1961) 151–152.
48. Perczel Mór portréjához. : Világosság. II. évfolyam 11. szám (Budapest 1961. november) 55–56.
49. A fiatalság és öregség Mimnermos költészetében (A 2, 4, 5 és 6 Mimnermos-töredékek komment-árjából).: AntTan 8 (1961) 55–64.
50. La colonisation grecque de l'Asie Mineure et les tablettes de Pylos. : AAntHung 9 (1961) 261–266.
51. Kisázsia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák. : AntTan 8 (1961) 264–267.
52. Nova testimonia de carminibus Mimnermi. : AAntHung 10 (1962) 247.
53. Begriff der altgriechischen Lyrik, ihr Ursprung und ihre Gattungen. : Antike Dichtung verfasst von einem Kollektiv des Instituts für griechisch-römische Altertumskunde der Deutschen Aka-demie der Wissenschaften (Hochschule der Deutschen Gewerkschaften „Fritz Heckert”. Lehr-material für das Fernstudium). Bernau 1962, 91–117.
54. Mimnermos (Doktori értekezés tézisei). Akadémiai Nyomda. Budapest 1963.

55. [M. Porci Catonis De agri cultura, ad fidem Florentini codicis deperditi edidit Antonius Mazzarino, adiectae sunt septem tabulae. Lipsiae in aedibus B. G. Teubneri 1962.] : AntTan 10 (1963) 97–98.
56. Zwei Beiträge zur Epigraphik und Literaturgeschichte. : Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik (Wien, 17 bis 22 September 1962). Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1964, 379–385.
57. Schrieb Mimnermos Iamben ? (Zur Echtheitsfrage des 15. Mimnermos-Fragmentes). : Miscellanea Critica. Aus Anlass des 150jährigen Bestehens der Verlagsgesellschaft und des graphischen Betriebes B. G. Teubner, Leipzig, hrsg. von den Mitgliedern der Redaktion der BT J. Irmscher, B. Doer, U. Peters und R. Müller. Teil I: Griechischer Teil. Leipzig, Teubner, 1964, 268–280.
58. Az ókor története III. Görög történelem. Egységes jegyzet (Bölcsészettudományi Karok). Tankönyvkiadó, Budapest 1965. (A 30. újranyomás 1996.)
59. M. Porcius Cato: A földművelésről latinul és magyarul. Fordította és a jegyzeteket írta Kun József. A bevezető tanulmányt írta Maróti Egon. A latin szöveget gondozta Szádeczky-Kardoss Samu (= Görög és Latin Írók. Scriptores Graeci et Latini 11.). Akadémiai Kiadó, Budapest 1966, 71–74 (= Megjegyzések a latin szöveghez), 75–281 (= A páros oldalakon lenyomtatott latin szöveg).
60. Solón legtöbbet idézett pentameteréhez. : AntTan 13 (1966) 249–250.
61. [A. Wartelle: Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Paris, Les Belles Lettres, 1963.] : AntTan 13 (1966) 265–267.
62. Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosznál és a régészeti leletanyagban.: AntTan 14 (1967) 257–262.
63. Blumauer Aeneis-travesztijának Szalkay Antal-féle magyar átdolgozásához I. Szalkay Aeneis-paródiájának kiadatlan második és harmadik részét közli ... Bánki Horváth Sándorné Borbély Mária Szádeczky-Kardoss Samu előszavával. – Zur A. Szalkays ungarischen Bearbeitung der Aeneis-Travestie von Blumauer I. Der ungedruckte zweite und dritte Teil der Aeneis-Parodie von Szalkay ... herausgegeben von Maria Bánki-Horváth geb. Borbély mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-Kardoss (= AAntArch Tomus XI.). Szeged 1967, 5–7 (Előszó), 9–11 (Vorwort).
64. Ein Beitrag zur Verwirklichung des Prinzips „divide et imperia” in der römischen Geschichte (Einige Gedanken in Zusammenhang mit CIL I² 614 und Ennius' Ambracia fr. IV Vahlen) : Antiquitas Graeco-Romana ac Tempora Nostra (Acta congressus internationalis habiti Brunae diebus 12–16 mensis Aprilis MCMLXVI). Praegae, Academia, 1968, 91–94.
65. Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. : AntTan 15 (1968) 84–87.
66. Dr. Gazdagpusztai Gyula. : Szegedi Egyetem VI. évf. 19. szám (Szeged, 1968. december 3.) 2.
67. Ein Kapitel aus dem Nachleben des Mimnermos: Philetas und Mimnermos.: AAntHung 16 (1968) 157–164.
68. Bagaudae. : PWRE Supplementband XI (1968) 346–354.
69. Mimnermos. : PWRE Supplementband XI (1968) 935–951.
70. Scamarae. : PWRE Supplementband XI (1968) 1239–1242.
71. Gazdagpusztai Gyula 1931–1968. : ArchÉrt 96 (1969) 105.
72. Mimnermos. : Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Dritter Band. Stuttgart 1969, 1308–1309.
73. Hitvalló Theophanész az avarokról (A korai avarkor történetének vázlata). : AntTan 17 (1970) 121–147.
- 74–75. Anakreón. Anakreonteia. : VIL Első kötet (1970) 278–279, 282–283.
76. Emlékezés Trencsényi-Waldapfel Imrére. : Délmagyarország 60. évf. 130. szám (Szeged, 1970. június 5.) 5.
77. Kutriguroi. : PWRE Supplementband XII (1970) 516–520.
78. Ὀνόγυρτοι. : PWRE Supplementband XII (1970) 902–906.
79. Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara. : Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967. Oxford, Basil Blackwell, 1971, 473–477.
80. A kettős honfoglalás kérdéséhez (Rövid előadásvázlat) (= Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból I.). Szeged 1971.
81. Konjektur und handschriftliche Überlieferung in der Textrekonstruktion der Mimnermos-Fragmente. : Studi in onore di Vittorio De Falco. Napoli 1971, 15–31.

82. M. Terentius Varro: A mezőgazdaságról latinul és magyarul. Fordította és a jegyzeteket írta Kun József. A bevezető tanulmányt írta Maróti Egon. A latin szöveget gondozta Szádeczky-Kardoss Samu (= Görög és Latin Írók. Scriptores Graeci et Latini 14.). Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, 89–90 (Megjegyzések a latin szöveghez), 91–457 (A páros számjelzésű oldalakon lenyomatott latin szöveg).
83. Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. (= AAntArch Tomus XVI. = OpByz I.). Szeged 1972. (Kiegészített új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 3–140, 229–272.) (Társszerző: Olajos Teréz.)
84. Ennius. : VIL Második kötet (1972) 1133–1134.
85. [Gy. Moravcsik: Byzantium and the Magyars. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.] : AntTan 19 (1972) 283–284.
86. Über etliche Quellen der awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts. „Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle”. Session scientifique de l’Union Internationale Archéologique Slave Szeged 27–29 Avril 1971 (Institut Archéologique de l’Académie Hongroise des Sciences.). Budapest 1972, 115–123. (Kiegészített új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 141–151, 273–274.)
87. Egy figyelmen kívül hagyott forráshely a Gracchusok apjának és a keltiber–római kapcsolatoknak a történetéhez: Polybios in Suda s. v. περιαιρείν. : AntTan 20 (1973) 187–190.
88. Pál Lakatos: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden mit einem Vorwort von S. Szádeczky-Kardoss (= AAntArch Tomus XVII. = OpByz II.). Szeged 1973, 5–7 (Vorwort).
89. Scamarae. : PWRE Supplementband XIV (1974) 657.
90. Ugoroi. : PWRE Supplementband XIV (1974) 847–850.
91. Über die Wandlungen der Ostgrenze der awarischen Machtsphäre: Researches in Altaic Languages. Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Held in Szeged, August 22–28, 1971. Edited by L. Ligeti. (= Bibliotheca Orientalis Hungarica 20.). Budapest 1975, 267–274. (Kiegészített új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 153–162, 275–276.)
92. Die Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes. : AClass 10–11 (1974–1975) 165–174.
- 93–94. Fabius Pictor. Fannius. : VIL Harmadik kötet (1975) 7–8, 31. (Társszerző a „Fannius” címszó-nál Havas László.)
- 95–97. Hermészianax. Hippónax. Ibükosz. : VIL Negyedik kötet (1975) 403, 489–490, 719–720.
98. A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. : AntTan 22 (1975) 148–154.
99. Ferenc Makk: Traduction et commentaire de l’homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626 avec une préface de S. Szádeczky-Kardoss. Appendice: Analecta Avarica de L. Sternbach. (= AAntArch Tomus XIX. = OpByz III.). Szeged 1975, 5–8 (Préface).
100. Literarische Reminiszenz und historische Realität bei Priskos Rhetor (Fr. 30). : Actes de la XIIe Conférence Internationale d’Études Classiques „Eirene”, Cluj-Napoca 2–7 octobre 1972. Bucureşti–Amsterdam 1975, 284–294.
101. Görög és bizánci források. : Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I: 2. Írta és összeállította: A Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Szerkesztették: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A. (JATE BTK). Tankönyvkiadó, Budapest 1976, 119–159. (Társszerzők: Makk Ferenc, Olajos Teréz.)
102. Nouveau fragment de Polybe sur l’activité d’un proconsul romain, distributeur de terres en Hispanie (Suda s. v. περιαιρείν sur le père des Gracques). : Oikumene 1 (Budapest 1976) 99–107.
103. Bemerkungen zur Geschichte (Chronologie und Topographie) der sassanidisch-byzantinischen Kriege (in den siebziger Jahren des sechsten Jahrhunderts). : AAntHung 24 (1976) 109–114.
104. Zur Textüberlieferung der „Homilia de opsione Avarica Constantinopolis auctore ut videtur Theodoro Syncello”. : AAntHung 24 (1976) 297–306. (Új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 173–184.)
105. Adalék a szavárd magyarság problematikájához. : Magyar Őstörténeti Tanulmányok (Szerkesztette Bartha Antal, Czeglédi Károly, Róna-Tas András). Akadémiai Kiadó, Budapest 1977, 277–282.
- 106–107. Kallinosz. Kallisztratosz. : VIL Ötödik kötet (1977) 888–889, 889–890.

108. István Fodor: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland (Archäologische Beiträge). Mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-Kardoss (= AAntArch Tomus XX = OpByz IV.) Szeged 1977, 5–6 (Vorwort).
109. Megjegyzések Theodoros Synkellos Konstantinápoly avar ostromát tárgyaló szentbeszédének párizsi kéziratáról. : Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita (Klasszika-Filológiai Tanulmányok III.). Szerkesztette Bollók János. Köz-zéteszi az Eötvös Loránd Tudományegyetem Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszéke. Budapest 1978, 453–465.
110. Kiadatlan prológus a Konstantinápolyt az avar-perzsa ostromtól megszabadító Mária csodájának az elbeszéléséhez. – Prologus in narrationem de miraculo Mariae liberatricis Constantinopolis ab Avaris et Persis oppugnatae. : Commentationes historico-hagiographicae Hungarice scriptae summariis Latinis adornatae, quas edendas curavit Samuel Szádeczky-Kardoss (= AAntArch Supplementum I. = OpByz V.). Szeged 1978, 39–52. (A latin összefoglalás új kiadása kiegészíté-
sekkel: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 197–202, 278.)
111. Der historische Materialismus über die Periodenwechsel in der griechisch-römischen Ge-
schichte. Ein Gesichtspunkt zur Wertung von Ereignissen und Erscheinungen der Antike. : Wis-
senschaftliche Zeitschrift der Wilhelm-Pieck-Universität Rostock 27 (1978). Gesellschafts- und
Sprachwissenschaftliche Reihe, 535–536.
112. Az avar történelem forrásai I. Közép-Ázsiától az Al-Dunáig. – Источники по истории авар.
Часть I. От средней Азии до нижнего Дуная. Резюме. Die Quellen der Awarengeschichte I.
Von Mittelasien bis zur unteren Donau. Auszug. : ArchÉrt 105 (1978) 78–90.
113. Eine unkollationierte Handschrift der Homilie über die persisch-awarische Belagerung von Kon-
stantinopel (Codex Athous Batopedi 84. fol. 63^r–68^r). : AAntHung 26 (1978) 87–95. (Új kiadás:
AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 185–195.)
114. A történelmi materializmus a periódusváltásokról a görög-római történelemben. (Egy szempont
az antik világ eseményeinek és jelenségeinek az értékeléséhez). : AntTan 25 (1978) 231–236.
115. [A. Kollautz – Hisayuki Miyakawa: Geschichte und Kultur eines völker-wanderungszeitlichen
Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. I. Teil. Die Ge-
schichte. II. Teil. Die Kultur. Klagenfurt 1970.] : AntTan 25 (1978) 122–124.
116. Pál Laktos: Quellenbuch zur Geschichte der Heruler mit einem Vorwort von Samuel Szádeczky-
Kardoss (= AAntArch Tomus XXI. = OpByz VI.) Szeged 1978, 5–7 (Vorwort).
117. Zu einer Episode der persisch-ost-römischen Kriege.: В. В. Пиотровский (редактор): Проб-
лемы античной истории и культуры (Доклады XIV международной конференции антич-
ников социалистических стран „Эйрене“), Ереван 1979, 473–480.
118. Az avar történelem forrásai II. Az avar honfoglalás előzményei, lefolyása s feltételezhető elisme-
rése Bizánc részéről. – Die Quellen der Awarengeschichte II. Die Vorereignisse und der Ablauf
der awarischen Landnahme, die vermutlich auch von Byzanz anerkannt wurde. Auszug.: Arch-
Ért 106 (1979) 94–111.
119. Az avar történelem forrásai III. Az avar-bizánci kapcsolatok alakulása a honfoglalás lezárásától
Sirmium elfoglalásáig. – Die Quellen der Awarengeschichte III. Die Gestaltung der awarisch-by-
zantinischen Beziehungen von der Beendigung der Landnahme bis zur Eroberung von Sirmium.
Auszug.: ArchÉrt 106 (1979) 231–243.
120. Über das Werk des Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens. : Prolego-
mena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. Harmatta. Buda-
pest 1979, 61–70.
121. Bemerkungen zur Geschichte (Chronologie und Topographie) der sassanidisch-byzantinischen
Kriege (in den siebziger Jahren des sechsten Jahrhunderts). : Studies in the Sources on the His-
tory of Pre-Islamic Central Asia. Edited by J. Harmatta. Budapest 1979, 113–118.
- 122–124. Karneiszkosz. Kephalión. Lamproklész. : VII Hatodik kötet (1979) 74, 176, 892.
125. A magyar őstörténet bizánci forrásai. : Magyar Tudomány 87 = Új folyam 25 (Budapest 1980)
351–357.
126. A görög írás. : Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba III. Írta és összeállította a
Szegedi Őstörténeti Munkaközösség. Szerkesztették: Hajdú P. – Kristó Gy. – Róna-Tas A. (JATE
BTK). Tankönyvkiadó, Budapest 1980, 11–28.
127. Az avar történelem forrásai IV. A balkáni és az alpesi nagy avar-szláv behatolás első évtizede
(582–592). 1. rész: Az 582–586/587 évek eseményei. – Die Quellen der Awarengeschichte IV.
Das erste Jahrzehnt der grossen awarisch-slavischen Penetration ins Gebiet des Balkans und

- der Alpen (582–592). 1. Teil: Die Ereignisse der Jahre 582–586/587. Auszug. : ArchÉrt 107 (1980) 87–97. (Társszerző: Olajos Teréz.)
128. Az avar történelem forrásai IV. A balkáni és alpesi nagy avar-szláv behatolás első évtizede (582–592). 2. rész: Az 586/587–592/593 évek eseményei. – Die Quellen der Awarengeschichte IV. Das erste Jahrzehnt der grossen awarisch-slawischen Penetration ins Gebiet des Balkans und der Alpen. 2. Teil: Die Ereignisse der Jahre 586/587–592/593. Auszug. : ArchÉrt 107 (1980) 201–213. (Társszerző: Olajos Teréz.)
129. Avaren I. Geschichte. : Lexikon des Mittelalters. Erster Band. Siebente Lieferung. Artemis Verlag, München und Zürich 1980, 1283–1285.
130. Der Awaren Sturm im historischen Bewusstsein der Byzantiner der 11. – 13. Jahrhunderte. : Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines. Athènes, Septembre 1976, IV. Histoire – Communications. Athènes 1980, 305–314.
131. Az avar történelem forrásai V. A 6–7. század fordulóján kelt híradás az avarok hadművészetéről. – Die Quellen der Awarengeschichte V. Eine um die Wende des 6–7. Jahrhunderts geschriebene Nachricht über die Kriegskunst der Awaren. Auszug. : ArchÉrt 108 (1981) 81–88.
132. Az avar történelem forrásai VI. Az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülésétől a másfél esztendő harci szünet végéig (kb. 592–597). 1. rész: Az 594 előttre datálható események. – Die Quellen der Awarengeschichte VI. Von der Belebung der antiawarischen Kriesführung seitens Byzanz bis zum Ende der anderthalb-jährigen Kriegspause (um 592–597). 1. Teil: Die vor 594 anzusetzenden Ereignisse. Auszug. : ArchÉrt 108 (1981) 218–232. (Társszerző: Olajos Teréz.)
133. Der awarisch-türkische Einfluss auf die byzantinische Kriegskunst um 600 (Anmerkungen zum Strategikon des Maurikios). : Turkic–Bulgarian–Hungarian Relations (VIth–XIth Centuries) (= Studia Turco-Hungarica. Tomus V.). Redigit Gy. Káldy-Nagy. Budapest 1981, 205–213. (Új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 203–213, 279.)
134. A Közép-Duna-medence népei Árpád előtt. : Fejezetek a régebbi magyar történelemből (Szerkesztette: Makk Ferenc) I. (JATE BTK). Tankönyvkiadó, Budapest 1981, 5–35.
135. Vorwort. : Über das letzte Jahrzehnt der ungarischen Byzantinistik (Akten der am 3–4. November 1980. gehaltenen Szegeder Konferenz). Herausgegeben Samuel Szádecky-Kardoss. 1. Faszikel (= AAntArch Tomus XXIII. 1. = OpByz VII. 1.) Szeged 1981, 5–8.
136. Beiträge zum pontisch-kaukasischen Hintergrund der ungarischen Urgeschichte: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Turku 20–27. VIII. 1980. Pars VIII. Dissertationes sectionum: Ethnologica, folkloristica et mythologica, archaeologica et anthropologica. Redegit Osmo Ikola. Turku 1981, 413–420.
- 137–138. Leszbónax. Lucilius. : VIL Hetedik kötet (1982) 220, 438.
139. Mimmermosz. : VIL Nyolcadik kötet (1982) 413–414.
140. Die Hauptzüge der Sozialordnung des Awarenkhanats im Zeitalter der regesten byzantinisch-awarischen Verbindungen. : Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32. 2 (XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien. 4–9 Oktober 1981. Akten II. Teil 2. Teilband: Kurzbeiträge 4. Soziale Strukturen und ihre Entwicklung.). Wien 1982, 145–154. (Új kiadás: AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII., 1986, 215–226.)
141. Az avar történelem forrásai VI. Az avarellenes bizánci hadakozás megélénkülésétől a másfél esztendő harci szünet végéig (kb. 592–597). 2. rész: Az 594 és a következő évek eseményei. – Die Quellen der Awarengeschichte VI. Von der Belebung der antiawarischen Kriegsführung seitens Byzanz bis zum Ende der anderthalbjährigen Kriegspause (um 592–597). 2. Teil: Die Ereignisse von 594 und den nachfolgenden Jahren. Auszug. : ArchÉrt 109 (1982) 136–144. (Társszerző: Olajos Teréz.)
142. Két széljegyzet a Dél-Alföld korai történetéhez. : Tanulmányok Csongrád megye történetéből VI. Szeged 1982 [1983], 5–12.
143. Kőkor: „A Maros folyónév vallomása”. – z agathürszoszok kora (kb. i. e. 600–300): „Írott történetük”, „A Tisza folyónév vallomása”, „Az agathürszoszok etnikuma”. – A dákok és kelták kora: „Írott történetük”. – Az avarok kora: (567–568–805): „Írott történetük”, „Az avar kaganátus bukása”. – IX. század (805–895): „A korszak írott története”. : Szeged története I. kötet. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette: Kristó Gyula. Szeged 1983, 49–52, 98–100, 104–116, 162–170, 206–215.
144. Eine unbeachtete Quellenstelle über die Protobulgaren am Ende des 6. Jhs. : Bulgarian Historical Review. – Revue bulgare d'histoire 11 (Sofia 1983) 76–79.
145. Néhány megjegyzés Strabónnak a skordiskosokról szóló híradásaihoz. : Somogyi-könyvtári műhely 22 (Szeged 1983) 76–79.

146. Az avar-türk hatás Bizánc hadművészetére 600 körül. : Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok.) (= Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.). Budapest 1983, 317–326.
147. Pannonien und das „Evangelium S. Corbiniani dictum”. : AClass 19 (1983) 123–128.
148. Az avar történelem forrásai VII. Thessaloniké első avar ostroma. – Die Quellen der Awarengeschichte VII. Die erste awarische Belagerung von Thessalonike. Auszug. : ArchÉrt 110 (1983) 89–99. (Társszerző: Csillik Éva.)
149. Über einige Probleme der griechischen und lateinischen Quellen der ungarischen Urgeschichte. : Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 9. –15. Septembris 1975. Redigit Gyula Ortutay. Pars V. Acta Sectionis Archaeologiae, Historiae, Anthropologiae. Curatores Antal Bartha, János Gyula. Budapest 1983, 95–105.
150. Egy elhanyagolt forráshely a VI. század végének protobolgáiról. : Acta Universitatis Szegedien-sis de Attila József Nominatae. Dissertationes Slavicae XIV. (Supplementum.). Szeged 1983, 3–16.
151. A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. : Szegedi Bölcsész-műhely '82. Szerkesztette Róna-Tas András. Szeged 1983, 191–210.
152. Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae). : Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC). Vol. II., Budapest 1983, 113–118.
- 153–155. Naevius. Nikainetosz. Onesztész. : VIL Kilencedik kötet (1984) 20–21, 332, 662.
156. Picti Agathyrsi (Vergilius, Aeneis 4, 146).: Symposium Vergilianum (= AAntArch Tomus XXV.). Szeged 1984, 119–125.
157. Az avar történelem forrásai VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben (597 végétől 602 őszéig). – Die Quellen der Awarengeschichte VIII. Die Awaren in den letzten Jahren des Kaisers Maurikios (Ende 597 – Herbst 602). Auszug. : ArchÉrt 111 (1984) 53–70. (Társszerzők: Olajos Teréz, Farkas Csaba.)
158. Az „Evangelium S. Corbiniani dictum” és Pannonia. : AntTan 30 (1983 [1985]) 106–110.
159. Подлинный смысл часто ошибочно объясняемого места источника, в котором говорится о древних венграх (Константин Багряндроний, Об управлении империей 30, 21–23). : Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum (CIFU) 6. Studia Hungarica. Syktyvkar 1985. Acta sessionum. Sectio archaeologica, anthropologica et historica. Sectio ethnologica. Sectio literaria. Budapest 1985, 69–76. (Társszerző: Olajos Teréz.)
160. Bemerkungen über den „Quaestor Iustinianus Exercitus”. Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung. : From Late Antiquity to Early Byzantium (Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference.). Edited by Vladimír Vavřínek. Praha 1985, 61–64.
161. Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen (= AAntArch Tomus XXIV. = OpByz VIII.) Szeged 1986. (Társszerző: Olajos Teréz.)
162. Über die Beschaffenheit der slawisch-awarischen Verbindungen im Zeitalter der Überflutung der byzantinischen Balkanprovinzen. : The 17th International Byzantine Congress. Abstracts of Short Papers. Publications Coordinator: Gary Vikan. Washington (Dumbarton Oaks, Georgetown University) 1986, 335–336.
- 163–171. Pacuvius. Pauszanasz. Pauszanasz Periégétész. Phaidimosz. Philikosz. Philippidész. Pigrész. Pomponius Bononiensis. Porcius Licin(i)us. : VIL Tizedik kötet (1986) 13, 300–301, 496, 507, 509–510, 557–558, 729–730, 774.
172. Die Nachricht des Isidorus Hispalensis und des spanischen Fortsetzers seiner „Historia” über einen Slaweneinfall in Griechenland. : Szlávok – Protobolgárok – Bizánc. Славяните – Прабългарите – Византия. Szerkesztőbizottság: N. Nikolov, Szádeczky-Kardoss S., Olajos T., H. Tóth I. (szerkesztő), Ferincz I. (technikai szerkesztő). Редакционна колегия: Н. Николов, Ш. Садецкий-Кардош, Т. Олајош, И. Х. Тот (редактор), И. Феринц (отговорен секретар). (=Hungaro-Bulgarica 2.). Szeged 1986, 51–61.
173. Az avar történelem forrásai IX. Az első avar kaganátus hatalma csúcsán (603–624). – Die Quellen der Awarengeschichte IX. Das erste Awarenkhanat am Höhepunkt seiner Machtentfaltung (603–624). Auszug. : ArchÉrt 113 (1986) 83–112. (Társszerző: Csillik Éva.)
174. Einige chronologische Probleme des Zeitalters von Kuvrat. : Втори Международен Конгрес по Българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклады 6. Българските земи в древността. България през средновековието. София 1987, 227–235.
175. Megjegyzések a magyarországi népvándorlások görög-latin kútfőinek a feldolgozásához „Magyarország története” 1984-ben megjelent első kötetének az olvasása kapcsán. – Bemerkungen

- zur Bearbeitung der griechisch-lateinischen Geschichtsquellen der ungarländischen Völkerwanderungszeit. : *AAntArch Supplementum VI*. Szeged 1987, 105–112.
176. 'patricius' : A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbafüzet. Budapest–Szeged 1987, 27.
177. Textkritische Bemerkungen zur „Homilia de obsidione Avarica Constantinopolis auctore Theodoro Syncello“ (anhand der neuen Kollation des Pariser Manuskriptes). : *AAntHung* 30 (1982–1984 [1988]) 443–450.
178. Egy balkáni szláv invázió emlékezete Isidorus Hispalensisnél és gót történelme hispániai folytatójánál: Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára (Szerk. Kulcsár Péter, Máder Béla, Monok István). Szeged 1989, 23–29.
179. A latin szakos pedagógus. *Délmagyarország* 79. évf. 141. szám (Szeged, 1989. jún. 17) 5.
180. Prologus in narrationem de miraculis Mariae liberatricis Constantinopolis ab Avaris Persis Agarenis oppugnatae. Editio nova correctior commentariolo Germanice scripto adornata. : *AAntHung* 32 (1989) 193–198.
181. The Avars: The Cambridge History of Early Inner Asia. Edited by Denis Sinor. Cambridge University Press 1990, 206–228, 452–457.
182. Breviarium homiliae Theodori Syncelli de obsidione Avarica Constantinopolis (BHG 1078m). : *Analecta Bollandiana* 108 (Bruxelles 1990) 147–182. (Társszerzők: Therese Dér, Therese Olajos.)
183. Az európaiság gyökerei. *Délmagyarország* 80. évf. 226. szám (Szeged, 1990. szept. 8) 6.
184. Symeon Magistros Logothetes und die russische Belagerung von Konstantinopel im Jahre 860. : *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 21 (Szeged 1990) 35–41.
185. The Avars. : The Cambridge History of Early Inner Asia. Edited by Denis Sinor. Taipei 1990 (Licensed for sale in Taiwan only, not for export.) 206–228, 452–457.
186. Vernachlässigte Quellenangaben zur Geschichte des ersten awarischen Khaganates. : *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor András Róna-Tas*. Szeged 1991, 171–182.
187. A szegedi filológia egy új hatása. : *Délmagyarország* 81. évf. 98. szám (Szeged, 1991. ápr. 27) 7.
188. Az avar történelem forrásai. Die Quellen der Awarengeschichte I. (=Magyar Östörténeti Könyvtár 5.) (Munkatársak: Borsos Márta, Csillik Éva, Farkas Csaba, Makk Ferenc, Olajos Teréz.). Szeged 1992.
189. Szkutariotész, Theodórosz. : *VIL Tizennegyedik kötet* (1992) 502.
190. Kirchliche und profane Elemente im Sprachgebrauch und Stil eines frühbyzantinischen Kanzelredners (Theodoros Synkellos). : *AAntHung* 33 (1990–1992) 169–175.
191. [W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München 1988., Verlag C. H. Beck, X + 529 oldal] : *ArchÉrt* 118 (1991 [1993]) 142–143.
192. Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. Noch einmal Regino und das zeitgenössische Ungartum.: *Az Alföld a 9. században* (Az 1992. november 30. – december 1-jén elhangzott előadások írott változatai). Szerkesztette Lőrinczy Gábor. Szeged 1993, 227–236.
- 193–196. Theodórosz Anagnóosztész. Theodórosz Diakonosz. Thomasz Magisztrosz. Turpinus. : *VIL Tizenötödik kötet* (1993) 410–411, 413, 452–453, 1003–1004.
- 197–210. bizánci–magyar kapcsolatok (társszerző: Makk Ferenc); Kherson; Krum; VI. Leó, Bölc; Maeotis; Omurtag; Onegavon(aés); onog(und)urok; Pannoniarum et Avarum solitudines; patricius; protobolgár feliratok; sabartoi asphaoli; Szkítia; Theopánés Homologétés. : *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, 111–113, 350, 382, 405–406, 422, 506–507, 526–527, 534, 562, 590, 645, 674.
211. Die Onoguren und Menandros Protektor. : *Hungaro–Bulgarica V. Szegedi Bolgarisztika. Сегедската Българистика. Szekesztőbizottság: Szádeczky-Kardoss Samu, Olajos Terézia, H. Tóth Imre (szerkesztő), Ferincz István (technikai szerkesztő). Редакционна колегия: Шамуел Садецки-Кардош, Терезия Олайош, Имре Х. Тот (редактор), Ицван Феринц (отговорен редактор)*. Szeged–Cегед 1994, 5–10.
212. Lakatos Pál (1927–1994). : *Szegedi Egyetem XXXIV. évf. 5. szám*. (Szeged 1994. szept. 13.) 5. (Ugyanez rövidítve: *Délmagyarország* 84. évf. 221. szám. [Szeged, 1994. szept. 21.] 4.)
213. Menandros Protéktór és az onogurok. : *AntTan* 39 (1995) 123–126.
214. A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából. : *A honfoglaláskor írott forrásai*. Szerkesztette: Kovács László és Veszprémi László (= A honfoglalásról sok szemmel II. Főszerkesztő: Györffy György.). Budapest 1995, 77–89.

215. Adalék a Marcus Aurelius korabeli Pannonia társadalomtörténetéhez. (Szökés a provinciából a Barbaricumbá). : Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerkesztette Koszta László. Szeged 1955, 445–450.
216. Az avarok története Európában. : Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerkesztette Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged 1996, 21–30.
217. Görög paleográfia. : ΑΙΘΑ II. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Klasszika-Filológiai Tanszék. Bevezetés az ókortudományba I. A görög és a római világ írásos és tárgyi emlékei. Egyetemi jegyzet. Debrecen 1996, 101–114.
218. A frankok megtérése. : ÚJ MAGYARORSZÁG VII. évf. 2. szám (Budapest 1997. január 3.) 12.
219. Az avarok története Európában. : Szeged. A város folyóirata. 1997. január. 4–9.
220. Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806 (= Magyar Östörténeti Könyvtár 12.). (Társszerző: Farkas Csaba. Munkatársak: Borsos Márta, Csillik Éva, Makk Ferenc, Olajos Teréz). Budapest 1998.
221. Histoire des Avars et leur héritage en Europe: Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration. Textes réunis par Sándor Csernus et Klára Korompay. Paris-Szeged 1999, 149–170.
222. Paralipomena Avarica: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerkesztette: Piti Ferenc. Szerkesztőtárs: Szabados György. Szeged 2000. 505–513.
223. Picti Agathyrsi (Vergilius, Aeneis 4, 146): Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére. Szerkesztette: Makk Ferenc. Szerkesztőtárs: Galántai Erzsébet. Szeged 2002, 97–100.

Szerkesztői tevékenység

1. Alapította és az 1958, 1959, 1970 években egyedül, egyébként pedig másodmagával ill. többed-magával szerkesztette a következő egyetemi kiadványsorozatot: AAntArch Tomus I. – XXII., XXIII 1., XXIV., XXV., Supplementum I–VI., Szeged 1958–1987.
2. Kezdeményezte és főszerkesztőként intézte a következő országos egyetemi tankönyvsorozat kiadását: Auctores Latini I. – XXIII., Budapest 1966–1992.
3. Szerkesztőbizottsági tag a következő akadémiai folyóiratnál: AAntArch Tomus XVIII. és kk., Budapest 1970–
4. Tagja volt a következő kötetek szerkesztőbizottságának: Hungaro – Bulgarica II. Szlávok – Protobolgárok – Bizánc: Metód halálának 1100 éves évfordulója emlékére 1985. október 8–9-én Szegeden tartott tudományos ülés anyaga. Славяните – Прабългарите – Византия. Материали от научната конференция посветена на 1100-годишнината от смъртта на Методий 8–9 октомври, 1985 г., Szeged–Cered 1986. Hungaro – Bulgarica V. Szegedi Bolgarisztika. Ceredската Българиястика. Szeged–Cered 1994.

Összeállította: OLAJOS TERÉZ

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AAntArch	= Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica (1961-ig Acta Antiqua). Szeged.
AAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
AClass	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen.
AntTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Budapest.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest.
Dolg	= Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből. Szeged.
EphK	= Egyetemes Philológiai Közlöny. Archivum Philologicum. Budapest.
JATE BTK	= József Attila Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar.
OpByz	= Opuscula Byzantina. Szeged.
PWRE	= Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Stuttgart (1971-ig), München (1972-től).
VIL	= Világirodalmi Lexikon. Budapest.
[]	= Szögletes zárójelbe tett szerző, cím, kiadási hely és év a kérdéses mű ismertetését, recenzóját jelöli. Szögletes zárójelbe tett évszám a tényleges megjelenés idejét jelöli, ha ez az impresszumból vagy a különlenyomathból kitetszik.

Hajnóczy Gábor (1943–2005) búcsúztatására¹

Hajnóczy Gábor olyan jó barátom volt, hogy akkor is tudtam vele beszélgetni, amikor éppen nem találkoztunk, és azóta is tudok vele beszélgetni, hogy egy ideig a személyes találkozás eléggé kitűzhetetlen. Most azonban azt kellene meghatároznom, hogy személyes barátságunkon túl, milyen intézményeknek, illetve kiknek a képviselőjében búcsúzom tőle.

Első helyen áll természetesen az MTA Irodalomtudományi Intézete, azon belül is a Reneszánsz Kutató Csoport – régebbi nevén Reneszánsz és Barokk Kutató Csoport, azaz REBAKUCS –, amelynek munkáiban Hajnóczy Gábor 1974 óta vett részt. (Akkor került ugyanis hatéves zirci gimnáziumi tanárkodás után Budapestre, ahol a Műegyetem Építészettörténeti Intézetének lett a könyvtárosa.) A REBAKUCS és vezetője, a felejtethetetlen Klaniczay Tibor a legnagyobb örömmel üdvözölte az intézetben az új kollégát, aki a maga speciális és nélkülözhetetlen művészettörténeti és építészettörténeti tudásával alátámasztotta és segítette mindazok munkáját, akik a reneszánsz válságát, a manierizmust akarták megérteni. Magyar és külföldi konferenciákon sokszor vettünk együtt részt, nélkülözhetetlen tagja lett a kutatócsoportnak. Ez a kapcsolat mindvégig megmaradt, akkor is, miután az élet másfelé szólította: elég csupán arra utalnom, hogy intézetünk legújabb kiadványa, amely éppen tegnap jelent meg az Universitas Kiadónál, és amely a velencei CINI Alapítvánnyal együtt rendezett olasz nyelvű konferenciánk anyagát tartalmazza, közli az Ő értékes tanulmányát is, amelyet a Budapesten őrzött Vitruvius első kiadás történetének szentelt.

Búcsúzom azután tőle mint szegedi kollégától. 1986 óta tanított a szegedi egyetemen, amely egyébként neki anyaegyeteme volt; számtalanszor találkoztunk a vonaton is és Szegeden is. Mindig sokat tanultam tőle, és élveztem tartózkodó, de frenetikus humorát és elképesztően széles műveltségét. Ott voltam szegedi habilitációján is, amikor fényes előadásban igazolta a reneszánsz művészettörténet és filológia elválaszthatatlan összetartozását.

Nem véletlen tehát, hogy amikor – 1992-től 1995-ig – együtt dolgozhattunk Rómában, ez is valahogyan a két korábbi ismeretség és barátság folytatása volt. Hiszen éppen a hajdani szegedi szovjet laktanya új egyetemi épületté nyilvánítása közben sikerült megállapodnom vele, hogy elfogadja a Római Magyar Akadémia igazgatóhelyettesi állására szóló felkérést. Búcsúzom tehát tőle egy olyan római virtuális közösség nevében is, amely Itáliarajongó magyarokból és Magyarországot szerető, illetve szakmánkat velünk együtt művelni akaró olaszokból állott; hiszen elég emlékeztetnem arra a két nagyszerű konferenciára, amelyet ő szervezett. Az elsőt a római Pannóniáról (ennek anyaga, amely igen nagy nemzetközi visszhangot váltott ki, meg is jelent 1994-ben egy római kiadónál), a másikat a Római Magyar Akadémiának helyt adó, Borromini által épített Falconieri-palota történetéről, illetve a római palotaépítésetről. Ennek megjelenése rajta kívül álló okokból igen sokáig elhúzódott, így az idén végre napvilágot látó könyv bemutatója egyúttal – sajnos – emlékünnepe is lesz az időközben elhunyt szerkesztőnek.

Nem tisztem búcsúzni tőle a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nevében; azonban feltétlenül ide kívánczik, hogy az általa megszervezett és példásan irányított tanszék intézetünk egyik legfontosabb partnerévé vált, amely mindig is a legnagyobb örömmel emlékeztet vissza a Hajnóczy Gábor által szervezett Dante- vagy Petrarca-konferenciára.

Bácskai gyermekkorát nem ismerem, de annyit szerencsém volt megtudni, hogy a bajai Hajnóczy családot családi ismeretség fűzte Zomborban élő anyai nagyanyámhoz. Ezért,

¹ Elhangzott a Farkasréti temetőben 2005. február 9-én.

amikor megismertem, ajándékba kaptam tőle mintegy ezeket a régi emlékeket is. Sok szép és fontos könyve közül újra végigolvasva a reneszánsz ideális városáról szóló monográfiát, hirtelen megérteni véltem valamit: megérteni véltem annak a tudósnak és embernek a lelkialkatát és törekvéseit, aki teljesen tisztában volt mindig azokkal a legmagasabb eszményekkel, amelyeket meg kell és meg kellett mindig fogalmazni, akkor is, amikor semmi esély nem volt a megvalósításukra. A mediterrán kultúra legmélyebb rétegeiig visszanyúló „ideális város” eszméje talán mindennél jobban és jelképesebben foglalta össze ezt a kiirt-hatatlan humanista törekvést. A könyv a legkülönbözőbb szellemi műhelyekbe kalauzol el bennünket. Megismerünk belőle zseniális művészeket és konok társadalom-reformereket vagy szatirikus írókat, akik egyaránt törekedtek az emberi társadalomnak valamiféle tökéletes ösképpel való azonosítására, a létező és tökéletlen világ égi másának felmutatására és, ha lehet, megteremtésére. E könyv alapvető tankönyv nem csupán művészettörténészeknek vagy általában reneszánsz kutatóknak, hanem mindazoknak, akiket érdekel a modern irodalom születése. Hajnóczy Gábor azonban az általa vizsgált anyag logikájának hatására azt is megmutatta, hogy vagy megbukik minden világszépítő álom, vagy eltorzult formában valósul meg. Ezért fejeződik be könyve a velencei erődváros Palmanova históriájával, amelyet a legvéresebb külső katonai fenyegetés ellen terveztek és hoztak létre, ám amelynek építésébe egy-két kései humanista mecénás és művész mégis be tudta csempészni az elvesztett ideális város némely vonását.

1994-ben Kossuth Lajos halálának 100. évfordulójára emlékeztünk Olaszország-szerte. Barátaimmal és kollégáimmal, Hajnóczy Gáborral, Kelemen Jánossal és Sulyok Miklóssal sok színhelyen tudtunk Kossuth-emlékkiállítás bemutatni, és ennek kapcsán beszélni általában az olasz–magyar kapcsolatokról. Úgy hozta a sors, hogy Palmanovába, az Ő városába együtt jutottunk el. A városka pontosan fél évvel korábban ünnepelte alapításának 400. évfordulóját. Nagy ünnepségeket rendeztek, voltak felvonulások, jelmezes bemutatók, hangversenyek, kórusok. Kaptunk ajándékba egy CD ROM-ot és azon többek között egy mai zeneszerző zsolttáraparafrízisát. A 126. (más számozás szerint a 125.) zsoltár, amelyet úgy is szoktak hívni, hogy a grádicsok éneke, különösen az 5–6. versével most is és mindig mélységesen megindít. Szabad fordításban:

*„Akik könnyek között vetettek, ujjongás közben aratnak majd,
akik lassan mendegéltek és sírtak, miközben a vetőmagot vitték magukkal,
majd diadalmenetben jönnek, és hozzák magukkal kévéiket.”*

Drága Gábor!

Köszönöm Neked, hogy ismerhettelek, és hogy megmutattad nekem ezt a speciális, ideális várost Velence határán, és hogy segítettél ideális várossá változtatni Rómát, ahol – talán nem véletlenül, mert mindennek van valami jelképileg is magyarázható oka – sokszor üldögtünk együtt a mesés aranyországról, Peruról, tehát megint csak egy ideális birodalomról elnevezett kocsmában, amelyet annyira megszerettünk, hogy még azt a Döbrentei téri presszót is átkereszteltük Perunak, ahol hazatérés után néha találkozgattunk. Megírtad, hogy a valódi ideális város közepén, ahová minden kaputól minden út bevezet, végül is Isten templomának kell lennie. Te tudtad ezt akkor is, hogyha a karikatúrisztikus hadművészet módján működő történelem ezt a templomot időnként katonai figyelőállomássá változtatta. Te már legyőzted a labirintust, tudod, mi van a kör közepén. Isten veled.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Számunk szerzői

ALMÁSI TIBOR	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
BOROSY ANDRÁS	<i>történész, Pest Megyei Levéltár, Budapest</i>
CSUKOVITS ENIKŐ	<i>történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest</i>
FONT MÁRTA	<i>történész, Pécsi Tudományegyetem, Pécs</i>
HALMÁGYI MIKLÓS	<i>Ph.D. hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
KELLER MÁRKUS	<i>Ph.D. hallgató, ELTE – Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas, Budapest – Berlin</i>
KISS ANDREA	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
KŐFALVI TAMÁS	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
KRISTÓ GYULA	<i>történész</i>
NÓTÁRI TAMÁS	<i>történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba</i>
PETROVICS ISTVÁN	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
ROMHÁNYI BEATRIX	<i>régész, ELTE, Budapest</i>
SEBŐK FERENC	<i>történész, Szegedi Tudományegyetem, Szeged</i>
SZALÓKY GERGELY	<i>Ph.D. hallgató, Károli Gáspár Egyetem, Budapest</i>
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ	<i>irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet – SZTE, Budapest – Szeged</i>
HARALD ZIMMERMANN	<i>történész, Tübingeni Egyetem, Tübingen</i>
ZSOLDOS ATTILA	<i>történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest</i>

A fordításokat BARNA JÓZSEF és CZIRÁKI ZSUZSANNA készítette.

Contents

Essays

ATTILA ZSOLDOS Andornok of Apát	3
GYULA KRISTÓ The Family of Charles I Robert	14
ISTVÁN PETROVICS The University of Pécs in the Middle Ages and its Founder	29
ANDRÁS BOROSY Famuli in 14th-century Hungary	41
ENIKŐ CSUKOVITS Miraculous Escapes from Turkish Captivity	78
BEATRIX ROMHÁNYI Augustinian Hermit Monasteries in Hungary	91

Theory and method

MÁRKUS KELLER The Possibilities of Understanding – the Advantages of Comparative Historiography	102
---	-----

Beyond our borders

“...nobody would expect a medical historian to perform an operation...” – Interview with Harald Zimmermann. By Márta Font	112
Bibliography of Harald Zimmermann’s Works	118
HARALD ZIMMERMANN German–Hungarian Connections in the Middle of the 12th Century and the Settling of Transylvanian Saxons	124

Reviews

Sources from 8th–9th-century Salzburg (<i>Források Salzburg kora középkori történetéből. Fordította, jegyzetekkel ellátta, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: Nótári Tamás. Lectum Kiadó, Szeged, 2005.</i>) GERGELY SZALÓKI	137
Medieval Geographic Regions in the Carpathian Basin (<i>Kristó Gyula: Térszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 19. Szeged, 2003.</i>) ANDREA KISS	142

A Monarch who Lived in the End Times (Stefan Weinfurter: <i>Heinrich II. [1002–1024]. Herrscher am Ende der Zeiten.</i> Verlag Friedrich, Regensburg, 1999.)	
MIKLÓS HALMÁGY	145
Of Medieval Mercenaries (Kenneth Fowler: <i>Medieval Mercenaries. Volume I: The Great Companies.</i> Blackwell Publishers, Oxford, 2001.)	
FERENC SEBŐK	149
Bygone Present in Future Tense (Z. Karvalics László: <i>Bevezetés az információtörténelembe. Gondolat–Infonia, Budapest, 2004.</i>)	
TAMÁS KŐFALVI	153
In Memory of Gyula Kristó	156
Bibliography of Gyula Kristó's Works	160
Samu Szádeczky Kardoss	182
Bibliography of Samu Szádeczky Kardoss' Works	187
In Memory of Gábor Hajnóczy	196
Authors	198

Tisztelt Olvasóink!

Az AETAS 2006. évi előfizetői felhívása

A jövő évben a következő tematikus számaink jelennek meg: 1956: a magyar történelem fordulópontja; Ókori és modern kultúrák; Titkosrendőrség történeti távlatban. Interjúút közlünk Péteri Györggyel, John Komlossal és R. W. W. Evans-szel.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2006-os évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Éves előfizetői díj: 2000 Ft + postaköltség

Egy számot megrendelőnek: 500 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára: 650 Ft

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen, illetve megrendelhető a kiadó címén. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következők rendelhetők meg:

1992. 3. sz.	17. századi magyar művelődéstörténet
1993. 4. sz.	Historiográfia
1994. 3. sz.	Külföldi történészek magyar történelemről
1994. 4. sz.	Angol-francia reformmozgalmak
1995. 1-2. sz.	Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon
1995. 3. sz.	Szláv népek története a középkorban
1995. 4. sz.	Az abszolutizmus kora Magyarországon
1996. 1. sz.	Észak-Amerika a 19. században
1996. 2-3. sz.	Magyar emigrációk a 19-20. században
1996. 4. sz.	Ókori civilizációk
1997. 1. sz.	Magyar művelődéstörténet
1997. 2-3. sz.	Középkor történeti tanulmányok
1997. 4. sz.	19. századi magyar történet, AETAS repertórium 1985-1995
1998. 1. sz.	Orosz ortodoxia
1998. 2-3. sz.	Az 1848-1849-es magyar forradalom és szabadságharc
1998. 4. sz.	Észak-Amerika a századfordulón
1999. 1-2. sz.	19. századi magyar történelem
1999. 3. sz.	A francia középkor-kutatás új irányzatai
1999. 4. sz.	Az oszmán török birodalom története
2000. 1-2. sz.	Megtorlások a magyar történelemben
2000. 3. sz.	Az első ezredforduló Európában
2000. 4. sz.	Összehasonlító történetírás
2001. 1. sz.	19. századi Észak-Amerika története
2001. 2. sz.	Nagy csaták – hadtörténet
2001. 3-4. sz.	Az Osztrák-Magyar Monarchia története
2002. 1. sz.	Az Oszmán Birodalom észak-nyugati határai
2002. 2-3. sz.	Az életrajzírás mint történeti probléma
2002. 4. sz.	Közép- és koraiújkorai művelődéstörténet
2003. 1. sz.	Az orosz állam
2003. 2. sz.	Erdély története
2003. 3-4. sz.	Kultuszok a történelemben
2004. 1. sz.	19-20. századi gazdaság- és társadalomtörténet
2004. 2. sz.	Kora középkori Európa
2004. 3-4. sz.	Diplomáciatörténet
2005. 1-2. sz.	Hálózatok és hierarchiák a gazdaságtörténetben
2005. 3. sz.	Eszmék és korok, 18-19. század
2005. 4. sz.	Magyar középkor történeti tanulmányok

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1 %-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. 2005-ben folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 106 293 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2005. évi 3. számunk nyomdai előkészítő munkáihoz használtuk fel. Segítségüket nagyon köszönjük.

Ha az idei évben is az AETAS támogatása mellett dönt, akkor töltse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

AETAS Szerkesztősége

6701 Szeged, Pf.: 1179.

<http://www.aetas.hu>

E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

A tartalomból

Kulturális minták és kölcsönhatások Európában

Kultúrtörténet és historiográfiai hagyományok.

Keszeg Anna interjúja Roger Chartier-vel

Reinhard Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás.

Történeti-antropológiai vázlat

Almási Gábor: Miért Cicero?

A cicerói értelmiségi modell és értékek reneszánsz adaptációjáról

Kellner Anikó: A tökéletes követ – elmélet és gyakorlat a kora újkori politikai kultúra tükrében

Vincze Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje

Kontler László: William Robertson, skót történetek és német identitások.

Fordítás és recepció a felvilágosodás korában

Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon

Fórum

Apor Péter – Constantin Iordachi: Társadalomtörténet Kelet-Közép Európában.

Regionális nézőpontok globális összefüggésben. 2005. november 18–20.

Konferenciabeszámoló

*A Korall 23. száma, illetve a Korall egész évfolyama megrendelhető a szerkesztőségénél:
Korall Szerkesztőség – 1113 Budapest, Valkói u. 9. vagy korall@tla.hu*

Szerkesztőségünk 2006-ban a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

23. szám Eszmetörténet

24. szám Régészet és nacionalizmus

25–26. szám Utazástörténet

(Az éves előfizetés ára: 3500 Ft.)

Következő számunk tartalmából

KECSKÉS GUSZTÁV

A francia politikai pártok állásfoglalásai az 1956-os magyar forradalomról

KLENJÁNSZKY SAROLTA

Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja
a francia kommunista mozgalomban

FARKAS CSABA

Hatalomváltások Csongrád megyében, 1956–1957

KAHLER FRIGYES

Egy „pufajkás per” anatómiája a kádári megtorlás idejéből

Beszélgetés Péteri György történésszel

Bolti ár: 600,- Ft
Előfizetőknek: 450,- Ft

A Temes megyei Cseriből elhurcolt asztalos nem rendelkezett különleges teológiai képzettséggel, sem az átlagost messze meghaladó lelkiismerettel. A Duna melletti táborban, megkötözve, 1461 nyarán természetesen nem ő kapcsolta először össze a török rabság és az örök kárhozat fogalmát, mint ahogy a kereszténység ellensége szókapcsolat mint a török állandó jegyzője sem ekkor bukkant fel először. Imája és az abban megfogalmazott gondolatok tulajdonképpen megfeleltek a 15. századi magyarországi közgondolkodásnak. Ezt a felfogást, kiegészítve a hosszú fogságban szerzett személyes élmények tapasztalataival, talán az 1438-ban rabszíjra fűzött Magyarországi György fogalmazta meg a legérzékenyebben 1480-ban megjelent *Tractatus*-ában: „Nem beszélek az elviselhetetlen robotról, az éheztetésről, a szomjaztatásról s a meztelenség gyalázatáról, csak azt az egyet akarom hozzáfűzni, hogy ebben a rabszolgaságban akkora és olyan keserű a lélek és a szellem porbasújtottsága, hogy még a halálával sem lehet semmiképpen összehasonlítani. Mert ugyan mit is tehet az a nyomorúságos lélek, amikor meggondolja, hogy tilos számára mindaz, ami jó, és ki van téve mindannak, ami rossz. Azt látja, hogy Krisztus keresztjének ellensége uralkodik fölötte; látja azt is, hogy a hatalmas munka s a különféle elfoglaltság ránehezedik; meggondolja, hogy el van különítve Krisztus aklától, s oda van lökve a farkasok karmai közé és torkába. Azután azt is látja még, hogy örökös börtönbe van zárva, megfosztottan a szabadulás minden reményétől. Végül pedig azt látja, hogy elhagyta őt az Isten, s az ördög kaparintotta a markába. Annyi bizonyos, hogy ha választására lenne bízva, akkor inkább választaná a halált, mint ezt az életet.”

Csukovits Enikő tanulmányát számunk 78–90. oldalán olvashatják.
